

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATINDAĖI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

**TARIYX FAKULTETI
JAMIYETLIK PANLER KAFEDRASI
FILOSOFIYA PANI BOYINSHA**

O QÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

NÓKIS

O'zbekistan Respublikasi Joqari ha'm orta arnao'li bilimlendirio' Ministrliginin 2011-ji'l 17-sentyabrdegi 392-sanli buyri'g'i menen tasti'yi qlang'an "Filosofiya" pa'ninen u'lgi da'stu'r (bakalavr ta'lim bag'dari ushi'n) tiykari'nda islep shig'ildi.

Pa'n boyinsha OMK islep shiqqan: B.Turdiyev assistent oqitiwshi

Pikir beriwshi: E.Asamaddinov – Ja'miyetlik pa'nler kafedراسi, fil.i.k.

OMK A'jiniyaz atindig'i No'kis Ma'mleketlik pedagogika instituti Ken'esinin -2018-jil _____ku'ngi ma'jilisinde ko'rip shig'ildi "_____"-sanli bayannamasina tiykar qollanıwg'a usinildi.

Bilim tarawi: 100000- Gumanitar.
Ta'lim tarawi: 110000- Pedagogika.

Ta'lim bag'dari:
5110100 Matematika oqıtıw metodikası
5110200 Fizika ha'm astranomiya oqıtıw metodikası
5110300 Ximya oqıtıw metodikası
5110400 Biologiya oqıtıw metodikası
5110500 Geografiya oqıtıw metodikası
5110600 Tariyx oqıtıw metodikası
5110700 İnformatika oqıtıw metodikası
5110800 Su'wretlew o'neri ha'm injinerlik grafikası
5110900 Pedagogika ha'm psixologiya
5111100 Muzika ta'limi
5111200 O'zbek tili ha'm a'debiyatı
5111300 Rus tili ha'm a'debiyatı
5111300 Rus tili ha'm a'debiyatı (o'zge tilli toparlarda)
5111300 Qazaq tili ha'm a'debiyatı
5111300 Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı
5111400 İngiliz tili ha'm a'debiyatı (ingliz tili)
5111600 Milliy ideya; ruwxıylıq tiykarları ha'm huqıq ta'liimi
5111700 Baslawısh ta'lim ha'm sport ta'rbiyalıq is
5111800 Mektepke shekemgi ta'lim
5111900 Defektalogiya
5112000 Dene ma'deniyatı
5112100 Miynet ta'limi

Mazmuni:

I	Lektsiya temalari	
II	A`meliy shinig`iqlar (Ha`r bir tema boyinsha tapsirmalar variantlari, qadag`alawshi` sorawlar, a`debiyatlar)	
III	O`z betinshe jumislarinin` temalari, metodikalik ko`rsetpeler-tayanish so`zler, mazmuni`-maqseti ha`m ku`tiletugin na`tiyje, a`debiyatlar)	
IV	Glossariy	
V	Qosimsha materiallar	
	1. Pa`n da`sturi	
	2. Isshi pa`n da`sturi	
	3. Tarqatpa materiallar	
	4. Testler	
	5. Isshi pa`n da`sturine muwapiq bahalaw o`lshemleri (KB (O`z betinshe jumis ishinde), AB, JB bahalaw o`lshemleri)	
	6. Pa`nnin` o`zine maslig`ina qarap u`yreniw boyinsha basqa materiallar (Slaydlardin` elektron variantlari usinis etiledi)	
7. OMKtin` elektron varianti		

1-tema: Filosofiya: onun predmeti, mazmunı ha'm ja'miyettegi roli.

Jobasi

1. Filosofiyannın predmeti ha'm filosofiyalıq bilimnin ta'biyatı ma'selesı.
2. Filosofiyannın tiykargı ma'selesı ha'm tiykargı filosofiyalıq bag'darlar
3. Filosofiyannın ja'miyettegi ornı.
4. Filosofiya dúnyag'a ko'z-qarasıp atında. Dúnyag'a ko'z-qarastın túrleri.

Tayanış tu'sinikler: Filosofiya, eksperiment, salıstırw, su'wretlew, formallastırw, analiz, sintez, dúnyag'a ko'z-qaraslıq, funkciyaları.

Filosofiya so'zi Greksheden awdarg'anda danıshpanlıqtı su'yiw degendi an'latadı. Filosofiya terminin o'zi filosofiyadan ha'm filosoflardan son'law payda boladı. Antiklik da'wirdegi filosofiya tariyxshısı Diogen Laerkiydin (b. e. sh. II-a'sirdin bası III - a'sirdin bası) aytıwınsha o'zin birinshi filosof dep atag'an a'yyemgi grek filosofi Pifagor dep atag'an bolıp tabıladı. Filosoflar kimler degen sorawg'a bılay dep juwap bergen edi: O'mir misli oyın ushın jıying'a megzes, birewler og'an jarısıwg'a, tag'ı birewler sawda islewge, en' baxıtlılıları sawda islewge, al en' baxıtlılıları qarawg'a keledi, o'mirde tag'ı birewler qullarg'a uqsap, dan'qqa, tegin payda tu'siriwge ashko'z bolıp tuwılsa, filosoflar tek shınlıq izlewge keledi. (Diogen Laerkiy jizni, ucheniyax i izrecheniyax znamenitix filosofov M., 1979. ST. 334).

A'lbette bu'gingi ku'ni danıshpanlıqtı, og'an muxabbattı, shınlıqtı izlewdi tek filosofiyannın monopoliyasına aynaldırw natuwrı bolg'an bolar edi. Degen menen filosofiya degen ne degen sorawg'a juwap beriw filosofiya boyınsha arawlı bilim alg'an diplomı bar adamlar ushın ha'm an'sat emes. Nenin filosofiya emes ekenligin anıqlaw jen'il: Ma'selen, filosofiya DNKnın strukturasını anıqlaw menen shug'ıllanbaydı, differenciallıq ten'lemelerdi sheshpeydi, jırtqısh haywanlar onın izertlew obiekti emes h.t.b.

Filosofiyannın o'zin-o'zi anıqlaw ma'selesindegi naanıqlıq jan'asha da'wir filosofiyası ushın a'sirese xarakterli. Aqırı, sonshama filosofiyalıq mektepler, bag'darlar payda boldı. Burınları bunday bolg'an emes. Onın u'stine a'yyemgi da'wir ya orta a'sir filosofları podxodların ko'p tu'riligine qaramastan filosofiyannın predmetlik tarawının belgili shegarasını usladı (ma'selen, filosofiya bolmıstın birinshi baslaması tuwralı ilim).

Al XX-a'sir filosofları «filosofiya ne?» degen sorawg'a juwaptı bergende, sonshellı bir-birinen ayırmashılıqqa, parıqqa iye, ga'p bir predmet tuwralı bolıp atırg'anına ha'm gu'manlanasan'.

Filosofiyannın predmetin anıqlawdag'ı alırawshılıq, adasıwshılıq tiplik da'rejede bolg'anı sonshellı da'rejede, Batis filosoflarının biri X.Mor filosofiyag'a baylanışlı situaciyanı bılay sıpatlaydı: «Filosofiya» so'zi arqalı biz neni tu'sinemiz, bunı anıqlaw ha'rqashan qıyın boladı, biraq XX a'sir filosofiyasını anıqlawdın qıyınlig'ı sonshellı o'sti, olardı boldırmaw mu'mkin bolmay baratır. (Qaranız: Oyzerman P. İ. Problemi istoriko-filosofskoy nauki M., 1982 s. 57).

shında da filosofiyannın definisiyası ju'da ko'p. Ma'selen, T.Gobbs onı durıs pikirlewdin ja'rdeminde biliwge erisiw dese, Gegel, «Predmetlerdi oysha qaraw», L.Feyerbax «bar na'rseni tanıp biliw» dep ken ma'nisti na'zerde tuca, L.Vitgenshteyn «oyların logikalıq anıqlanıwı», V.Videlband ulıwma minnetli bahalıqlar tuwralı ilim» dep tar ma'niste qollanadı.

A'dette, filosofiyannın predmetlik tarawının anaw ya mınaw anıqlaması ulıwma filosofiyannın emes, al sa'ykes filosofiyaların o'zin-o'zi anıqlawı g'ana bola aldı. Durıs, filosofların ko'pshiligi a'lbette o'z filosofiyasını haqıyqıy, shınlıqqa iye adekvat

filosofiya dep esaplaydı. Biraq filosoflar ta`repinen beriletug`ın bul predmetin` anıqlamalarına bul anıqlamalardıń sol da`wirdin` jetekshi, belgilewshi problemaları menen baylanısın ko`riw mu`mkin. Bul problemalar, a`lbette paradigmal xarakterge ha`m filosofıyanı tu`sindiriwde belgili konkret-tariyxıylıqqa iye.

Soraw payda boladı: Filosofıyanı anıqlaw ulıwma mu`mkin be degen. Bul sorawg`a juwap do`geresinde ha`m filosoflar bir-birinen ajralıp turadı. Ma`selen, Gegeldin` (1770-1831) pikirinshe konkret filosofiyalar birg`ana qubılıstın`- jerju`zilik filosofıyanın` basqıshları, qa`liplesiw ha`m rawajlanıw momentleri. Basqa bir filosoflardın` pikirinshe tariyxıy- filosofiyalıq process-bul konkret filosofiyalardıń tariyxı, al filosofıyanın` tariyxı tutas ha`m rawajlanıwshı qubılıs sıpatında bolmaydı. Bunnan juwmaq: konkret filosofıyanın` predmetin, ma`selen, Aristoteldin` filosofıyasının` yamasa analitikalıq filosofıyanın` predmetin anıqlaw mu`mkin. Ulıwma filosofıyanın` predmeti anıqlanbaydı.

Biraq qarapayım empiriyalıq faktqa su`yensek, mınanı an`laymız. O`zlerin filosoflarga`a kirgiziwshilerdin` qay qaysısı da o`zlerinin` filosofıya menen shug`ıllanıp atirg`anına gu`manlanbaydı. O`zinin` qarsılaslarına qanday yarlıq taqsa ha`m olardıń da filosofıya menen shug`ıllanatug`ınlıg`ı biykarlanbaydı. Demek filosoflardın` shug`ıllanıp atirg`anında sonday bir na`rse bar, bul olardıń o`zlerin filosoflarmız dep atawg`a, jumısı-filosofiya ekenligine tolıq tiykar bar. Meyli olar filosofıyanı - pikirdin` logikalıq analizi desin, ya bolmıstın` birinshi baslaması haqqında ta`liymat desin, ya ma`lim ta`jiriybege kritikalıq bahalaw aq dey qoysın, ba`ribir aytlıg`an ulıwmalıq tiykar bar. Solay eken, filosoflardı, olar Kanchılarga`a tiyisli me, ekzistencialistler me, ya pozitivistler me, ne birlestiredi degen sorawg`a juwap izlew kerek boladı. Bul sorawg`a juwap beriw ushın, demek “ Filosofıya degen ne? ” degen sorawg`a ha`m juwap beriw ushın filosofıyanın` sapalıq, tiykarı belgilerin, ol atqaratug`ın funkcialardı ko`rsetiw za`ru`r.

Filosofiyanın` tiykarı belgilerinin` basında onın` du`nyag`a ko`z-qaraslıg`ı turadı. Qa`legen filosofıya adamnıń du`nyag`a anaw ya mınaw qatnasın bildirip, belgili du`nyag`a ko`z-qaras boladı. Basqasha aytqanda filosofıyanın` predmetlik oblasti “ Du`nya-adam ” sisteması.

Du`nyag`a ko`z-qaras - bul adamnıń o`zin qorshap turg`an du`nyag`a ha`m bul du`nyadag`ı adamnıń ornına baylanıslı ko`z-qaraslarının` jıyındısı. Du`nyag`a ko`z-qarastın` tiykarı ma`selesi - bul Men menen (ya) Men emestin` (ne-ya) arasındag`ı baylanıs, demek subekt penen subektke baylanıslı sırtqı dúnyanın` qatnası.

Qa`legen dúnyag`a ko`z qarastın` strukturasına bilimler, bahalaw, isenimler, diniy isenimler kiredi. Dúnyag`a ko`z-qaras ha`r tu`rli formada ku`ndelikli mifologiyalıq, diniy, ko`rkemlik ha`m ilimiy pikirlerde o`mir su`redi. Dúnyag`a ko`z-qaras individuallıq sananın` ha`m ja`miyetlik sananın` ha`m faktı bola aladı. Ma`selen, mifologiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras tuwralı aytqanda, dúnya tuwralı konkret individtin` ko`z-qarasları emes, a`yyemgi da`wirdin` kollektivlik ko`z-qarasların na`zerde tutamız. Usı sebepli dúnyag`a ko`z-qaras individtin`, sociallıq topardıń (diniy, milliy, jasqa baylanıslı, jımsına, professionallıq o`zgesheliklerine h.t.b. baylanıslı), ma`mlekettin`, ja`miyettin` dúnyag`a ko`z-qarası boladı.

Sonday-ak filosofıya bul teoriyalıq oylawdın` forması. Dúnyag`a ko`z-qarastın` ku`ndelikli, diniy-mifologiyalıq, ko`rkemlik tiplerine qarag`anda filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras teoriyalıq formada o`mir su`redi. Filosofıya sanalı tu`rde aldına belgili problemalardı qoyıp, olardı arawlı engizilgen ha`m islenip shıg`ılın`an tu`sinikler (kategoriyalar) ha`m metodlardın` ja`rdeminde belgili principlerdin` tiykarında sheshedi.

Filosofiya en` basta aq teoriyalıq xarakterge iye. Onın` u`stine ol ulıwma teoriyalıq oylawdın` tariyxıy jaqtan birinshi forması bolıp tabıladı.

Filosofiya payda bolg`an da`wirden baslap aq ta`jiriybege (empiriyalıq bilimlerde, praktikalıq dag`dılarg`a, o`mirlik a`detleniwlerge ha`m da`stu`rlerge) zatları teoriyalıq qarawdı qarsı qoydı. Bul logikag`a ha`m da`lillewge, ku`ndelikli pikirlerge kritikalıq qatnasqa tiykarlanıp, oy juwmag`ının` ja`rdeminde qubılıslardıń teren` ma`nisin ashıw`a

qaratılǵan. Antik da`wir filosofları aq ta`jiriybe (jeke zatlar tuwralı bilim) ha`m ilim (ulıwmalıq sebep, baslama tuwralı bilim) arasın ajıratı. Birinshi baslama ha`m sebeplerdi biliwge antik da`wir filosofları dıqqat bo`ldi. Antikalıq filosofiya sıpatlaw menen tu`sindiriwdin` ayırmashılıǵın anıq sanalı tu`rde tu`sindi. Ma`selen, a`yyemgi grek filosofi Aristotel (b. e. sh. 384-322) mınaday dep jazdı: ta`jiriybege iyeler ne ekenligin bilediG`, ne sebep ekenligin, demek sebepti bilmeydiG`. (Aristotel. Sochineniya T. a`. s. 66).

Dúnyanın` da`stu`riy diniy mifologiyalıq kartinası menen g`ana sheklenip qalg`an adamlardın` ko`pshiligi menen salıstırǵanda en` ertedegi filosoflar ha`r tu`rli ta`biyiy, sociallıq processlardın` ha`m qubılıslardın` payda bolıw ha`m o`tiw nızamlıqların ha`m sebeplerin racionallıq da`rejede tu`siniwge ha`m ta`sindiriwge umtıldı. Filosoflardın` na`zerine ilingen ha`mme na`rse - ku`n, ay, juldızlar, aspan jaqtırtqıshların` tutılıwı, jıldın` waqtının` almasıwı, muzikalıq instrumentlerdin` qurılıs, haywanlardın` ha`m adamlardın` kelip shıǵıwı, da`ryalardın` tasıwı, ma`mlekettin` siyasiy du`zilisi h.t.b. - bulardın` barlıǵı filosofyanın` (teoriyalıq oylawdın`) predmeti boldı. Sonın` ushın ha`m Gegel filosofıyanı bılay minezleydi: G`Filosofıyanı aldın-ala predmetlerdi oysha qaraw dese boladı. (Gegel Soch. M. , 1929 T. 1. s. 18).

Filosofiya teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qaras bolg`anlıqtan logikalıq sistemalasqan dúnyag`a ko`z-qaras boladı. Basqasha aytqanda, ol dúnyag`a, adamg`a ko`z-qaraslardın` a`piwayı jıyındısı emes, al racionallıq-logikalıq usıl menen qurılǵan kategoriyalardın` sisteması.

Sunday-aq filosofiya teoriyalastırıwdın` en` joqarg`ı, shekli usılı. Bul mınalardan ko`rinedi. Birinshiden, filosofıyanın` predmetinin` o`zinin` ken`ligi menen baylanıslı. Bilimlerdin` birde-bir tarawı, ya bolmıstın` sferası filosofıyanın` predmetlik oblastına baylanıslı aspektlerge iye emes. Sonın` ushın ha`m ta`biyattanıwdın`, siyasattın`, huqıqtın` h.t.b filosofiyalıq problemaları tuwralı aytamız.

Ekinshiden, ha`r tu`rli qubılıslar ha`m processler filosofiyada ju`da` joqarı ulıwma da`rejedegi sıpatlawg`a ha`m tu`sindiriwge iye. Filosofıyanı ha`mme na`rse emes, al en` aldı menen ulıwmalıq, universallıq qızıqtıradı.

U`shinshiden, filosofiya bir na`rseni izertlep qoymaydı, sonın` menen birge bunı izertlewde shariyatların, jolın filosofıyanın` predmeti ete aladı. Filosofiya biliwdin` ha`m praktikanın` universallıq principlerin izertley otırıp, g`alaba metod ha`m metodologiyada bola aladı.

Adamzat balası o`zinin` praktikalıq ha`m biliwlik iskerliginde qanday jollar, priemlar, usıllar arqalı anaw ya mınaw na`tiyjege erise alatug`ınılıǵı tuwralı oylanbawı mu`mkin emes edi. Aqırı, adamzat iskerliginin` o`zi-aq maqsetke muwapıqlıǵı menen universallıq belgini-metodikalıqtı talap etedi. Basqasha aytqanda, adamzat o`mirinde ha`r tu`rli wazıypalardı (ku`ndelikli, teoriyalıq, pedagogikalıq, texnikalıq ha`m basqalar) sheshiw ushın qollanatug`ın ulıwmalastırılǵan priemlar, usıllar ha`m principlerdin` jıyındısı metodlar boladı.

A`dette a`debiyatta jeke ilimiy, ulıwma a`meliy ha`m g`alaba metodlar dep bo`liw bar. Son`g`ısına filosofıyanı, filosofiyalıq metodtı kirgizedi. Ne sebep filosofıyanı g`alaba metod dep minezleybiz.

Birinshiden, jeke ilimiy ha`m ulıwma ilimiy metodlar menen tikkeley ilimge qatnaslı bolsa, filosofiya o`zinin` metodologiyalıq ta`sirin iskusstvog`a ha`m siyasatqa h.t.b. tiygizedi.

Ekinshiden, filosofiyalıq metodlar praktikalıq metodlardan ha`m biliwdin` metodlarınan adamnın` ha`m praktikalıq iskerligin ha`m biliw iskerliginde o`z ishine aladı.

Filosofiya tek metod emes, metodologiya da boladı. Demek ol biliw ha`m praktikalıq iskerlikti sho`lkemlestiriw ha`m qurıwdın` principlerinin` ha`m usıllarınin` sisteması ha`m usı sistema tuwralı ta`limat boladı.

Filosofıyanın` ramkasında biliw ha`m oylawg`a baylanıslı principial a`hmiyetke iye metodlar islenip shıǵılǵan. Aristoteldin` logikasın misalg`a alayıq. Ol XVIII a`sirge

shekem haqıyqıy bilimlerde erisimde universal metod sıpatında esaplandı. F. Bekonın eksperimentallıq (ta`jiriybelik-induktivlik) metodu, R.Dekartın deduktivlik-racionallıq metodu, Gegeldin dialektikalıq metodu h.t.b.

Filosofıyanın metodologiyalıq funkciyası, onın dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciyası menen ajıralmas baylanısta. Bul degen so`z, filosofiyada qaliplesetug`ın dúyanın dúnyag`a ko`z-qaraslıq kartınası basında metodologiya ha`m bola aladı. Aqırı adamların oyına ha`m minez qulqına, iskerliginin ha`r qıylı sferasına (ilim, iskucstvo, siyasat h.t.b.) ta`sir etedi.

Solay etip, filosofiya o`zinin metodologiyalıq funkciyasın a`melge asıra otırıp, ol oylawdın ha`m minez qulıqtın, iskerликтin qaliplesiwinde tikkeley qatnasadı. Bul usıllar sonday faktorlar boladı, onda ha`r bir tariyxıy da`wir o`zin ko`rsete, sa`wlelendire aladı. Onın u`stine ha`r bir filosofiyalıq sistema o`z da`wirinin tuwındısı. Sonın menen birge sol da`wirdin ma`nısın ha`m tiykarg`ı tendenciyanın sa`wlelendiredi. Filosofiya o`zinin problemalarında ha`m tu`sinik apparatında adamzattın toplang`an praktikalıq ha`m biliw ta`jiriybesin sintezleydi, sistemalastradı. Basqasha aytqanda, filosofiya o`zinin problematıkasında ha`m kategoriyallıq du`zilisinde ulıwmalastırılğ`an, teoriyalastırılğ`an formada bolmıs penen sananın teren, tiykarlıq processlerin sa`wlelendiredi.

Sonday-aq filosofiya aksiologiyalıq qasıyetke ha`m iye. Dúnya-adam sistemasın tu`siniw ushın filosofiya onda bolıp atırğ`an processlerdi tek haqıyqat, shınlıq ko`z-qarasınan emes, al, iygilik, jaqsılıq, jamanlıq poziciyasınan ha`m, payda, sulıwlıq h.t.b. poziciyanınan ha`m bahalaydı. Bul filosofıyanın dúnyag`a ko`z-qaras ta`biyatınan kelip shıg`adı. Bul dúnya ha`r qashan «adamzatlasqan». Bul degen so`z, filosofiya dúnyanı tanıp bilip g`ana qoymaydı. Onı bahalıqlar sisteması ko`z-qarasınan bahalaydı da. Filosofiya o`zinin aksiologiyalıq funkciyasın Dúnya jetilgen be, Bul dúnyada neni o`zgertiw mu`mkin. Bul dúnya qanday bolıwı kerek, degen sıyaqlı sorawlardı qoya otırıp, o`mir su`rip turg`an menen bolıwı miynetin arasındag`ı qarama-qarsılıqtı ashadı.

Filosofiya sını da. Ol bolıwı tiyis ma`seleni qaray otırıp, adamzat biliwin idealdı izlewge, bolmıstın garmoniyasına umtladı.

Dúnyanı ideal (bolıwı tiyis) ko`z-qarasınan bahalay otırıp, onı sını prizması arqalı a`melge asıradı. Filosofiya o`zinin birinshi adımın gu`mannan baslaydı. Bul filosofıyanın filosofiyag`a deyingi (ku`ndelikli, mifologiyalıq, diniy) ko`z-qaraslardan ayırmashılıg`ı.

Turaqlasqan pikirlerde birinshilerden bolıp gu`manlanıp qarag`an Sokrat (b. e. sh. 470-399 jıllar). Ol Men hesh na`rseni bilmeytug`ınımdı bilemen degen edi. Sokrat adamlar menen ba`sekige tu`se otırıp, soraw-juwap jolı menen gu`rrin`leslerinin pikirlerinin sayızlıg`ın ashadı ha`m olardı absolyut shınlıq dep qabıllamastan tek olardıń o`zlerinin pikirleri ekenligi ekenligin moyınlatadı.

Jan`a da`wir tusında ullı filosoflar (F. Bekon, R. Dekart, İ. Kant) gu`manlandı ha`m sını o`zlerinin ayırıqsha izertelwinin predmeti etti. Filosofiya bir na`rsege baylanısh a`ytewir gu`manlana bermeydi, al sing`a da aladı. Dúnyag`a ko`z-qaras bola otırıp, filosofiya dúnyag`a ko`z-qarastın ha`mme komponentlerin (bilimler, wazıypa, minnet) tolıq sing`a aladı. Sonlıqtan ha`mme waqıtları filosofiya bılay deydi: Ha`mmesin bilemen be, Tolıq, tiykarınan minnetlimen be?, Tiykarınan men isenemen be?

Dúnyag`a ko`z-qarastın baslamasına gu`manlana otırıp, filosofiya onı sing`a alıwg`a o`tedi. So`ytıp filosofiya o`zinin kritikalıq funkciyasın a`melge asıra otırıp, o`mir su`rip turg`an reallıqtı ha`m sing`a aladı ha`m jan`anın payda bolıwı ushın sha`rayat jasaydı. Haqıyqıy bar bolmıs ha`m oylawdı kritikalıq jaqtan analizley otırıp, gu`mannın tuqımın sebedi ha`m filosofiya tınıshsız puxaralıq sananın qaliplesiwine sha`rayat jasaydı. Tradiciyalıq ja`miyetlerde (o`zgermeytug`ın burın ornag`an kanonlarga tiykarlang`an), sonday aq basqarıwdın demokratiyalıq emes usıllarına tiykarlang`an ja`miyetlerde (totalitarlıq, avtoritarlıq ha`m sog`an usag`an rejimler) oylawdın kritikalıq bag`darlanıwı bunday oylawdı alıp keliwshiler ushın jiyi-jiyi qa`wipli boladı. Bunday ja`miyetlerde bahalısı - tın`law ha`m atqarıw. Do`retiwshilik ha`m kriticizmge hu`kim su`riwshi

ideologiyani, bahalıqlardı ha'm dúnyag`a ko`z-qarslıq orientaciyalarda onshalıq o`zgermeytug`ınday jag`dayda g`ana ruxsat etiledi.

Sing`a alatug`ın oylawdı nigilizmnen ha'm kritikansılıqtan ajıratıp qaraw kerek. Son`g`ısı-oylawdın` to`men ma`deniyatının` gu`wası. Filosofiyalıq kritika - bul ha`mme waqıt analiz, predmetti, logikasin ha'm rawajlanıw dinamikasin teren` tu`siniw bolıp tabıladı.

Filosofiya boljaw ha'm proektlewde. Da`wirdin` rawajlanıwının` dinamikasin sa`wlelendire ha'm teoriyalıq oylawdın` metodın qollana otırıp, bar processti kostataciyalap otıra bermeydi, al alg`a juwıradı-keleshektin` scenariyin jasaydı, mu`mkin dúnyalardı jasaydı. Sonın` o`zinin` boljaw, proektlew ha'm eristikalıq funkciyaların a`melge asıradı.

Ha`r tu`rli dúnyanı` jasay otırıp, filosofiya polivalentlik oylawdın` rawajlanıwına mu`mkinshilik beredi. Bul adam bolmısınin` erkinliginin` sha`rayatlarınin` biri.

Solay etip, filosofiya bir waqıtta dúnyag`a ko`z-qaras, teoriyalıq oylaw, metod ha'm metodologiya, tariyxıy processtin` o`zin-o`zi an`lawı, aksiologiya, sın, proektlew ha'm boljaw bola aladı. Usıg`an sa`ykes filosofiyag`a dúnyag`a ko`z-qarslıq, gnoseologiyalıq, metodologiyalıq, sintetikalıq, aksiologiyalıq, kritikalıq, boljawlıq, proektlew ha'm evristikalıq funkciyalar ta`n. Filosofıyanın` ha`r tu`ri ta`rep funkciyalarınin` ashılıwı menen onin` predmetlik oblastın anıqlaw mu`mkin. Filosofıyanın` predmetlik oblasti dúnya-adam sisteması. Biraq filosofıyanı bul sistemada ha`mmesi ha'm dúnyag`a qa`legen qatnas qızıqtırmaıdı. O`zinin` teoriyalıg`ına ha'm sheksizligine, ken`ligine muwapıq filosofiya en` aldı menen G`dúnya-adam» sistemasındag`ı g`alaba, universal qatnaslarg`a bag`darlang`an. Bular - antologiyalıq, gnoseologiyalıq, aksiologiyalıq ha'm praksiologiyalıq qatnaslar.

Solay etip, filosofiya - bul ja`miyetlik sananın` ayırıqsha forması, teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qarastın` tu`ri, onda ulıwmalastırılğ`an formada kategoriyaların` belgili sistemalarınin` ja`rdeminde adamnın` dúnyag`a universallıq qatnasları (antologiyalıq, gnoseologiyalıq, aksiologiyalıq, praksiologiyalıq) sa`wlelenedi. Adamzat ma`deniyatınin` jetiskenlikleri sintezlenedi. (Alekseev V. P. Predmet, struktura i funkciı dialekticheskogo materializma. M., 1982. Oyzerman T. Í. Problemy istoriko-filosofskoy nauki. M, 1982).

Filosofiyalıq problemaların` principiallıq ayırmashılıg`ı sonda olar eki tu`rli ta`biyatqa iye. Bir ta`repten, olar waqıtın` ha`r bir tariyxıy aralıg`ında konkret-tariyxıy formag`a iye. Ol sol da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengen. Ma`selen, orta a`sir ma`dniyatında dinnin` hu`kimdarlıg`ın bildirdi ha'm sog`an sa`ykes filosofiyalıq ma`selelerdin` qoyılısın belgiledi.

XVII-XVIII-a`sirlerde birinshi plang`a mexanika shıg`adı ha'm sol da`wirdin` filosofiyasının` ayırmashılıg`ın belgiledi. Aqırı, filosofiyalıq problemalar mexanistlik ko`z-qaraslar prizmasınan qaraldı.

Ekinshi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın` tiykarg`ı ma`selelerin qarag`anlıqtan, olar mángi problemalar toparına kiredi. Filosofiyalıq problemaların` mángiligi sonda, olar birden ha`mme waqıt ha'm ha`mme a`wladlar ushın sheshilmeydi. Ha`r bir tariyxıy da`wir ushın, adamlardıń a`wladları ushın bul problemalar jan`adan qoyıla beredi. Ma`selen, haqıyqıy bilimge jetisiw ha'm bahalıqlar probleması. Ha`r qıylı da`wirde olar ha`r tu`rli mazmung`a iye boldı. Olar adamnın` dúnyag`a fundamentallıq, universallıq (biliwlik ha'm bahalıq) qatnasların bildire otırıp, ha`mme waqıt adamzattın` aldında jan`a tu`rde tura beredi. Biliwdin` ta`biyatınin` sheksizligi sebepli ha'm progrestin` sheksiz mu`mkinshiliklerine baylanısılı adamzat mudamı tınıshlıqqa jetiwdin` jolların jetilidiriwge, jan`a ideallardı izlewge umtıladı, jan`a ha'm go`ne bahalıqlar tuwralı sorawlarg`a beriledi.

Filosofıyanın` tiykarg`ı quralı (metodi) teoriyalıq oylaw. Filosofiya o`z arsenalında ya ximiyalıq reaktivlik mikroskoplarg`a ya teleskoplarg`a iye emes, onin` quralı-abstrakciyanın` ku`shi.

Jan`a da`wirge deyin filosofiya faktologiyalıq ha`m eksperimentallıq bazag`a iye bolg`an joq. Sonın` ushın filosofiyada tiykarg`ı usıl oy juwırtıw (umozrenie) boldı. Empiriyalıq bazanın` jarlılıg`ınan filosofiyalıq oy juwırtıw (umozrenie) baqlaw ha`m eksperimenttin` faktları menen ilimiy tastıyqlanbaytug`ın logikalıq qurılmalarg`a qurılğ`an edi. Filosofiyalıq oy juwırtıwdın` ramkasında oysha eksperiment, ekstrapoliaciya, idealizaciya h.t.b. qollanıldı. Oy juwırtıwdın` ko`meginde materianın` atomlıq ha`m molekulalıq qurılısı, onın` o`zinshe rawajlanıwı tuwralı h.t.b. a`hmiyetli jorıwlar boldı. Filosofiyalıq biliwdin` tag`ı bir quralı - intellektuallıq intuciya. Interpretaciya ha`m filosofiyalıq biliwdin` a`hmiyetli quralı.

2. Dúnyanı biliwge bag`darlang`an oylawdın` qa`legen forması o`zinin` rawajlanıwının` belgili etapında o`zin-o`zi belgilew problemasına tap boladı. Bul o`zin-o`zi belgilewde ha`rqashan tiykarg`ını onın` ko`rinisinin` ayrıqsha formalarınan ajratıw, belgilewshini belgileniwshiden, tiykarg`ını bag`ınıwshıdan ajratıw processin` o`tedi. Aytayıq, matematikaday a`yyemgi ha`m qatan` ilim o`zinin` predmetlik oblasti boyınsha tiykarg`ı ma`seleleri boyınsha diskussiyanı talap etpeydi. XX-a`sirdegi belgili matematik, logik ha`m filosof B. Rassel usı ju`z jıllıqtın` basında mınaday degen edi: jan`asha matematikanın` bas triumflarınin` biri matematikanın` ne ekenligi haqqında ma`selenin` ashılıwındaG` (B. Rassel. Noveyshie rabotı o nachalax matematiki // V sT. Novie priemi v matematike. SPB, 1913. T, 1. s. 83).

Basqa waqıtlar mınadayda esitiw ha`m boldı. Matematikanın` predmetinin` ha`m tiykarg`ı ma`sesesinin` nede ekenligin bilmew matematiklerge ashılıw jasawg`a mu`mkinshilik berdi. XX-a`sirde matematika degen ne? Degen sorawdı ha`r tu`rli tu`siniw matematikada ko`p g`ana bag`darlardı payda etti.

Qa`legen ilimnin` predmetlik oblasti mudamı o`zgerip otıradı, sonın` ishinde tiykarg`ı ma`sele ha`m. Haqıyqıy substanciyalıq tiykardı ilim ko`p tu`rli ha`m empiriyalıq qubılıslardıń ishinen ajratadı. Bul ilimnin` empiriyalıq da`rejeden teoriyalıq da`rejege o`tiwi menen baylanıslı.

Fizika bug`an Nyutonın` mexanikasınin`, biologiya Darvinnin` teoriyasınin` payda bolıwı menen keldi. Bilimnin` tiykarg`ı ma`sesesi (tiykarg`ı problema) qarama-qarsı ta`repler arasındag`ı g`alaba ha`m qarapayım qatnaslardı o`z ishine aladı. Biraq bunı ko`rsteiw tek ilimiy-teoriyalıq da`rejed g`ana mu`mkin. Ku`ndelikli, ilimiy-empiriyalıq da`rejede predmettin` substanciallıq tiykarı ko`rinbeydi.

Filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesi sıpatında neni tu`sinemiz Barlıq filosofiyalıq problemalardı u`sh tiykarg`ı toparg`a bo`liw mu`mkin.

1. Dúnya degen ne (Chto est` mir)
2. Adam degen ne (Chto est` chelovek)
3. Dúnya menen adam arasındag`ı ko`z-qaras qandayW (Kakovı otnosheniya mejdu chelovekom i mirom)

Qa`legen filosofiyalıq sistema usı u`sh topardıń birewi menen baylanıslı boladı.

Solay etip filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesi – «dúnya-adam» sisteması arasındag`ı qatnas ma`sesesi.

Du`zilisi boyınsha filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesi filosofiyanın` predmetlik oblasti menen sa`ykes keldi. Bul tu`sinikli. Sebebi ol filosofiyanın` problemalıq maydanın, predmettin` shegarasın belgileytug`ın substanciallıq qatnastı bildiredi. Biraq mazmunı boyınsha filosofiyanın` predmetlik oblasti onın` tiykarg`ı ma`sesesinen ken`.

Filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesinin` du`zilisi ha`m rawajlanıw ma`sesesine kelsek, sonı na`zerde tutıwımız kerek, filosofiyanın` predmetlik oblastın belgilewshi problemalarınin` o`zgeriwi menen filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesi ha`m o`zgeredi. Tiykarg`ı ma`sele anaw ya mınaw tariyxıy da`wirdin` filosoflarınin` dıqqat orayındag`ı ma`sele boladı. Basqasha aytqanda, filosofiyanın` tiykarg`ı ma`sesesi o`zinin` tariyxıy formalarına iye, bular filosofiyalıq oylawdın` bag`darın bildiredi.

Filosofiyanın tiykargı ma`selesinin tariyxıy formaların qarasaq, mınalardı ko`remiz.

Mifologiya menen salıstırg`anda filosofiya subiektivlik penen obiektivlikti ajratıwdan baslanadı. Sonlıqtan birinshi filosofların dúnyag`a qatnası G`ne-yanın` ono g`a- (men emestin` olg`a), sırtqı, jekelikten u`stinlikke (kosmos, ta`biyat), adamg`a qarsı turıwshıg`a qatnası.

Antikalıq filosofiyada filosofiyanın tiykargı ma`selesi birinshi tiykardı izlew menen, pu`tkil dúnyanın tiykarında ne bar ekenligin anıqlaw menen baylanıslı boldı.

Faleste - suw, Anaksimandrda - hawa, Geraklitte - ot, Platonnın` ideyaları, Demokritin` atomları - usınday baslamalardıń variantları.

Basqasha aytqanda, antikalıq filosofiyanın tiykargı ma`selesi ontologiyalıq boyawg`a iye.

Orta a`sirlik filosofiya ha`m ontologiyalıq boyawdı saqlaydı. Biraq ayırmashılıqqa iye. Teologiya dúnya - quday (mir - bog) sistemasına iye.

Son` ala ontologiyalıq ma`sele ekinshi plang`a o`tip, gnoseologiyalıq ma`seleler birinshi plang`a shıg`adı. Bul jan`a da`wirde sanaattın` ha`m ta`biyattanıwdın` rawajlanıwı menen haqıyqıy bilimdi onın` oraylıq ma`selege aylandırıwı menen baylanıslı. Jan`a da`wirden baslap ilimnin` gu`lleniwi baslandı. Jer ha`m aspan denelerinin` mexanikası (İ. Kepler, G. Galiley, İ. N`yuton), analikalıq geometriya (R. Dekart), diferenciallıq ha`m integrallıq esaplaw (Ferma, Dekart, N`yuton, Leybnic h.t.b.), ximiya oblastındag`ı ashılıwlar (R. Boyl`), geografiya, geologiya, botanika, zoologiya h.t.b. oblastlarındag`ı ashılıwlar. Texnikalıq qurallar: mikroskop, teleskop, termometr, gigrometr, sınap, barometr ha`m basqalar.

Jan`a da`wir filosofiyasının` tiykarın salıwshı F. Bekon ha`m R. Dekart o`zlerinin` filosofiyasının` tiykargı bag`darlamaların gnoseologiyalıq-metodologiyalıq aspektte qaraydı. Empirizm (Bekon), induktivizm (Bekon), deduktivizm (Dekart).

O`mir su`rip turg`an dúnya jetilgen be, Bul dúnyada XX-a`sirde ne jag`adı, ne jaqpaydı (aksiologiya), G`Dúnyanı praktikalıq jaqtan o`zgeriw mu`mkin be ha`m qalay jan`asha da`wir payda etken ma`seleler.

Filosofiyalıq bag`darlar filosofiyanın` tiykargı ma`selesi, metod, predmetlik tiykarları, klassikalıq miyrasqa qatnası boyınsha ayrılıp turadı.

1. Filosofiyanın` tiykargı ma`selesin ontologiyalıq formada misalg`a alsaq (ne birinshi: ruh pa ya ta`biyat paW), filosofiyalıq bag`darlardı materializm ha`m idealizm dep bo`liw mu`mkin. Materializm materiallıq substanciyanın` birinshiliginen, idealizm ideallıq baslamannın` birinshiliginen, meyli individuallıq sananın` birinshiligi me ya jekelikten joqarı jer ju`zlik ruh pa - obiektiv idealizmdi moyınlaydı.

A) Baslamannın` ta`biyatı (priroda nachala) boyınsha filosofiyalıq bag`darlar tiykarı bir substanciya (monizm), eki ten` substanciya (materiallıq ha`m ruhiy) substanciyalar (dualizm), substanciyalardıń ko`pligi (plyuralizm) boladı.

B) Eger filosofiyanın` tiykargı ma`selesin onın` gnoseologiyalıq formasında esapqa alsaq (Neni biliwim mu`mkin), onda filosoflar haqıyqıy ilimge jetiliwdi moyınlamaytug`ınlar ha`m onı biykarlaytug`ınlar bolıp bo`linedi. Son`g`ı bag`dar agnosticizm degen atamag`a iye. shınlıqqa jetiwdin` mu`mkinshiligin moyınlamaytug`ınlardıń arasında biliwdin` seziwlik basqışına bas a`hmiyet beriwshiler sensualizm, aqıl-oyg`a (razumg`a) a`hmiyet beriwshiler racionalizm, diniy ya mistikalıq intuiciyag`a a`hmiyet beriwshi bag`dar irracionalizm dep ataladı.

2. Metodı boyınsha ha`m filosofiyalıq bag`darlar empirizm, racionalizm ha`m irracionalizm bolıp bo`lindi. Filosoflar dialektika poziciyasında (predmetlerdi ha`m qabılladı. O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıwına qaraytug`ın oylaw metodı) ya metafizika (predmetler ha`m qubılıslardı g`alaba baylanıstan tısqarı, sapalı o`zinshe rawajlanıwg`a tiyissiz) poziciyasında ha`m boladı.

3. Predmetlik tiykari boyınsha filosofiyalıq bag`darlar gnoseologiya, antropologiya, aksiologiya, ontologiya h.t.b. bag`darlardın` problemalarına orientaciyanatug`ın ag`ımlarg`a bo`linedi.

4. Klassikalıq miyrasqa qatnası boyınsha filosofiyalıq bag`darlar neoklassikalıq (neokantianstvo, neotomizm, neoGegelyanstvo h.t.b.), antiklassikalıq (nicsheanlıq), klassikalıq emes (marksizm) bolıp bo`linedi.

Filosofiyalıq bilimnıń du`zilisine kelsek, antikalıq da`wirde ilim matematikani esapqa almag`anda jan`a payda bolıp kiyatırg`an halatta edi. Sonın` ushın ha`m filosofiya umozrenieni (pikirlew ha`m qıyallowdı) paydalanıp, ilim ele de juwap bermegen sorawlarg`a juwap beriwge umtıldı. Tanıp bilinbegen real baylanıslar oydan tabılğ`anlar menen almasterılsa, ilimiy izertlewler analogiya ha`m boljaw, jorıw menen almasterıldı. Filosofiya tikkeley o`zinin` problemaları menen ha`m bu`ginliginde jeke ilimlerin: fizikanın`, astronomiyanın`, biologiya h.t.b. predmetin quraytug`ın ma`seleler menen shug`ıllandı.

Ta`biyattanıw ilimlerinin` o`zinshe ilim sıpatında qaliplesiwi boyınsha natur filosofiya qaliplesken ta`biyattanıwg`a ornın berip baslaydı. Bular menen bir waqıtta filosofiyalıq bilimnıń o`zinin` ha`m differenciyası o`tedi.

Tiykarg`ı filosoflar disciplinalardı na`zerde tucaq, ha`zirgi filosofiyada minaday o`zinshe disciplinalar bar: filosofianın` tariyxı, antologiya-bolmıs tuwralı ta`liymat, gnoseologiya - biliw tuwralı ta`liymat, aksiologiya-bahalıqlar tuwralı ta`liymat, filosofiyalıq antropologiya - adam tuwralı ta`liymat, socialıq filosofiya-ja`miyet tuwralı ta`liymat, logika - oylawdın` nızamları ha`m formaları tuwralı ta`liymat, etika-a`dep-ikramlılıq tuwralı ta`liymat, estetika - gozzalıq tuwralı ta`liymat, Sonday aq ta`biyattanıw filosofiyası, din filosofiyası, huqıq filosofiyası, ilim filosofiyası, texnika filosofiyası, tariyx filosofiyası, minez filosofiyası, g`alabalıq problemalar filosofiyası dep ha`m bo`linedi, olar ha`zir tutas filosofiyalıq bag`darları sıpatında o`zinshe statusqa iye. Qaliplesken problematika, kategoriallıq apparat ha`m problemalardı sheshiw metodları bar.

3. Filosofianın` ma`deniyat salasındag`ı ornın na`zerde tucaq, onın` ma`selelerin ilim menen baylanıslı ma`sesinen baslaymız.

Filosofianın` ta`g`diri ilim menen tıg`ız baylanıslı.

A`yyemgi ja`miyetlerde, filosofianın` ha`m ilimnıń qaliplesip atırg`an payıtında diniy-mifologiyalıq oylar, ko`z-qaraslar, filosofiyalıq ideyalar, empiriyalıq bilimler bo`linbegen, sinkretikalıq birlikke iye boldı. Son`ın ala rawajlanıw barısında filosofiya ha`m ilim o`zgeshelikke iye bola basladı. Degen menen bul processte olarg`a ko`p ulıwmalıq tiyisli. İlim o`zinin` jetisken da`wirin sanaat revolyuciyaları tusınan baslaydı. Al ko`p g`ana, bu`gin bizge ma`lim ilimiy disciplinalar XIX-XX a`sirlerde payda boldı. Usıg`an baylanıslı ko`p g`ana ha`zirgi ilimiy ideyalar o`zinin` da`slepki formasında filosofianın` ishinde payda boldı. Bul ma`selen, atomizm, Ku`n sistemasının` ta`biyiy payda bolıw sinergetika ideyalarına tiyisli. Filosofianın` ramkasında ilimiy biliwde qollanılatus`ın logikalıq-metodologiyalıq instrumentariy islenip shıg`ıldı. Aristotel, Bekon, Dekart, Leybnic, Gegel - bulardın` ha`mmesi de logika zakonların islep shıg`ıwg`a, induktiv, deduktiv, dialektikalıq ha`m basqa da metodlardı islep shıg`ıwg`a qatnasqanlar. Ma`selen, dialektikalıq metod ha`zirgi en` aldın`g`ı ilimiy disciplinalardıń biri-sinergetikada qollanıladı.

Filosofiya bilimge baylanıslı tek g`ana metodologiyalıq funkciyanı atqarıp qoymaydı. Teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qaras sıpatında, filosofiya anaw ya minaw da`rejede anaw ya minaw ilimiy ideyanın` qaliplesiwine ya to`menlewine ta`sir etedi.

Ma`selen, Batis evropalıq orta a`sirler tusında filosofiya teologianın` qaramag`ında bolıp (bag`ındırılıwında bolıp) ilimiy oydıń erkin rawajlanıwın irkti. Bunda ol qaligen pikirlewdi, ha`tteki empiriyalıq pikirlewdi ha`m Aristotellik-xristianlıq interpretaciyalıq prizmasınan qaradı. Oyanıw da`wirinde gumanizm filosofiyası ilimler ha`m iskusstvolar ushın qolaylı rawajlanıw ushın tiykar saldı.

O`z geziginde filosofiya ha`m ilim ta`repinen ku`shli ta`sirge iye boldi. Eger burin bizdi qorshag`an dunya tuwrali ko`p g`ana ideyalar naturfilosofiyannin` tiykarında, a`dette umozritel`li-spekuliativ formada qa`liplesken bolsa, ilimlerin` qa`liplesiw da`rejesi boyınsha, empiriyalıqlardin` ha`m teoriyalıq ta`biyattanıwlıq-ilimiy juwmaqlawların` bolıwında ilim umozritel`li pikirlewlerden qutılıp g`ana qoymastan o`zi filosofiyag`a ta`sir etedi. Filosofiya ilim ramkasında alg`anların esapqa almawı mu`mkın emes. Onın` u`stine filosofiya anaw ya minaw da`wirde ta`biyattanıwdın` anaw ya minaw idealına bag`darlanıp baslaydı. Ma`selen 17-18 a`sirlerde mexanikanın` jetekshi ilimiy disciplina sıpatında qa`liplesiw filosofiyannin` mexanistlik formag`a iye bolıwına jag`day jasadı. Derlik ha`mme processler, ha`tteki adam da ha`m ja`miyette o`tetug`ın ha`mme processler filosoflar ta`repinen mexanika nızamlarının` tiykarında tu`sindirildi. Bu`ginliginde filosofiya ta`biyat ha`m ja`miyet tuwralı ilimlerde bolıp atırg`an processlerden tısqarında rawajlana almaydı.

Filosofiya menen ilimnin` o`z ara-qatnasının` u`shinshi aspekti sonda, filosofiya ilimiy biliwdin` ha`r tu`rli otra a`sirlerinin` jetiskenliklerin ulıwmalastırıwdı ha`m olardı ken` ulıwmalastırılğ`an filosofiyalıq kategoriyalarda sa`wlelendiredi. Aytayıq, XVII-a`sirde «ha`reket» filosofiyalıq tu`siniginde sol da`wirdin` ilimiy disciplinasının` - mexanikanın` jetiskenlikleri sa`wlelendi. Bu`ginliginde ha`reket filosofiyalıq kategoriyası o`zine tek mexanikalıq ha`reket tuwralı bilimlerde g`ana emes, mikro dunyada, tiri ta`biyatta, ja`miyette bolıp atırg`an bilimlerde ha`m o`zi ishine qamtıydı.

Dunyanı tanıp biliw nızamlardı sa`wlelendiretug`ın tek kategoriyalar, tu`sinikler arqalı g`ana emes, al obrazlar arqalı, iskusstvoda jaralatug`ın ko`rkem obrazlar arqalı a`melge asırıladi. Qa`legen biliw o`zine adamnin` eki biliwlik uqıpların ja`mleydi. Olar, racionallıq, abstrakt logikalıq ha`m seziwlik, obrazlı -emocionallıq. Eger matematika, logika ha`m basqa ilimler tiykarınan biliwdin` birinshi uqıbın esapqa alsa ha`m onı rawajlandırsa, iskusstvo-ekinshisin rawajlandıradi.

Logika ha`m psixologiya oblastındag`ı ilimiy do`retiwshilik boyınsha son`g`ı izertlewler sonı ko`rsetip otır, ko`p g`ana fundamentallıq ilimiy ashılıwlar, ma`selen, benzoldin` do`n`gelegi (kolec), reaktiv dvigateldin` principi, elektromagnitlik duga ha`m basqa da principi da`slep intuitiv-obrazlı formada hu`kim su`rdi. Tek son`ınan oylaw ta`repinen qayta islenip, olar qatan` logikalıq-matematikalıq formag`a iye boldi. Ma`deniy jaqtan rawajlang`an, bay, intuitiv obrazlar iskusstvo ta`repinen islenip shıg`ıladı. İskusstvonın` o`zlerinin` ilimiy do`retiwshiligindegi a`hmiyeti haqqında A. Eynshteyn, N. Bor ha`m basqa ullı alımlar aytqan.

Estetikalıq jaqtan to`men rawajlang`an individum joqarı materiya haqqında pikirlerinde g`ana emes, o`ndiriste, turmista ha`m az erkinlikke iye. Aqırı, o`mir mudamı o`zgeriste. Bunun` ha`m iyiliwshilik qatnastı, qıyallawdın` produktivli (o`nimli) ku`shin talap etedi. Do`retiwshilik qıyalg`a iye emes adam jan`anı do`retiwge, sheshim qabıllawg`a tayar emes. Bunday adamlar jan`ag`a qarsı.

İskusstvo filosofiyadan burin payda bolg`an. Alg`ashqı, diniy-mifologiyalıq ko`z-qaras bazasında iskusstvo payda bolg`an ha`m tikkeley ol alg`ashqılıq praktikanın` talabı menen belgilenedi. Taslarg`a oyılğ`an su`wretler, rituallyq qosıq aytıwlar ha`m ayaq oyınlar ashıq praktikalıq bag`darg`a iye boldi. Bular da tek alg`ashqı adamnin` turmısına tiyisli situaciya emes, sonın` menen birge ol situaciyalarg`a ta`sir ha`m bar. Filosofiya rawajlanıp teoriyalıq dunyag`a ko`z-qarasqa aynalıp, iskusstvonın` rawajlanıwına ta`sir etedi. Ma`selen, A`yyemgi Greciya ha`m Rimnin` iskusstvosı antiklik dunyag`a ko`z-qarastın` ayırıqshalıqları, kosmostı men`geriwge bag`darlang`an o`zgesheliklerin sa`wlelendiriw menen ajralıp turadı. Ma`selen, antik da`wirdin` skul`pturasında adamnin` sırtqı pishimi ko`birek ko`rinedi. Al adamnin` ishki dunyası (mikrokosmos) ekinshi planda qaladı.

Orta a`sirlik Batis Evropa iskusstvosında diniy ko`z-qarastın` tan`bası basım. İkonopis, psalmalar, shirkewlik xorlıq qosıqlar-bas bag`darlar.

Jan`a da`wirge metafizikalıq oylaw usılı ta`n. Ma`selen, Molerdin` p`esalarında qaharmannın` xarakterleri statikalıqqa iye. Xızmetker (malay bul ja`digo`y, monax-na`psiqaw, sawdager-sıqmar, dvoryan-jaqsı adam h.t.b. Xarakterlerdin` dinamikası ha`r tu`rliligi dialektikalıq ideyalardın` rawajlanıwı menen payda boladı.

Ha`zirgi ku`nde jivopis`tegi, a`debiyattag`ı, teatrdag`ı, muzıkadag`ı, kinematografdag`ı, xoreografiya, arxitekturadag`ı belgili bag`darlar anaw ya minaw filosofiyalıq ko`z-qaraslardın` ta`sirlik tan`basına iye. Ma`selen, realizm ha`m syurrealizmnin` ayırmashılıqları olarda atqarıwdın` texnikası menen g`ana ajıralıp turmaydı. Olardı bul bag`darlar qa`lipleşkende tiykar bolg`an filosofiyalıq, dúnyag`a ko`z-qaraslıq-metodologiyalıq ustanovkalarsız tu`siniw qıyın.

O`z gezeginde iskusstvo dúnyanı ko`riwdin` usılı sıpatında filosofiyag`a ta`sir etedi. Onın` u`sitne birde-bir iri filosof o`zinin` do`retiwshiliginde iskusstvo temasın so`z etpey qoyg`an emes. Filosofiyadag`ı o`mir filosofiyası, ekzistencializm, germenewtika, strukturalizm ha`m posstrukturalizm sıyaqlı iri bag`darlar o`zlerinin` problemaların iskusstvo teması menen baylanıstırdı ha`m ko`p jag`dayda iskusstvonın` dúnyanı logikalıq racionallıq men`geriwinin` u`stinen u`stinligine tiykarlandı.

Filosofiya menen dinnin` o`z-ara qatnasın so`z etkende olardı ta`g`dirinin` a`zel bastan birleskenin ko`riw mu`mkin. Filosofiya ha`m iskusstvo ha`m dúnyanın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq kartinasın quradı.

Logikalıq-racionallıqqa tiykarlang`an filosofiyag`a salıstırg`anda din isenimge (vera) tiykarlang`an. Dinnin` bul o`zgesheligin xristian shirkewlerin tiykarın salıwshılardıń biri Tertullian atap ko`rsetip, minaday postulattı formulirovkaladı. İsenemen, sebebi absurd.

Qa`legen rawajlang`an diniy sistema filosofıyanın` logikalıq metodologiyalıq instrumentariyin o`zinin` dogmatların tastıyıqlaw ushın qollanıwıg`a umtıladı. Sonın` ushın katolicizmnin`, islam, buddizmnin` doktrinaları haqqında aytıw mu`mkin. Diniy ideyalarda qurılǵan tomizm, neotomizm, sufizm, teyyardizm ha`m basqa da filosofiyalıq bag`darlar belgili.

Filosofiya menen ja`miyettin` ara-qatnası ma`selesine tikkeley kelsek, filosofıyanın` o`zinin` payda bolıwı ja`miyettin` ruwlıq du`zinnin` qulawı menen payda bolg`an tariyxıy jaqtan belgilengen talapları menen baylanıslı. Aqıl ha`m fizikalıq miynettin` bo`liniwi, ma`mleketliktin`, klasslardın`, o`ndiristin` quramlı tu`rlerinin`, ilimnin` payda bolıwı, biliwdi ha`m sociallıq praktikadag`ı sapalı jan`a podxodlarg`a baylanıslı talap haqıyqatlıqqa qatnastın` jan`a formasının` filosofıyanın` payda bolıw za`ru`rligine alıp keldi. Son` ala sociallıq-tariyxıy troansformaciyalar filosofiyalıq oydıń rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. Batıs Evropa orta a`sirlerde shirkew ha`m dinnin` rolinin` o`siwi filosofıyanın` teologıyanın` xızmetkerine aynalıwına alıp keldi. Jan`a da`wirde ta`biyattanıw ilimlerinin` ha`m sanaattın` rawajlanıwına baylanıslı talap filosofıyanın` logika - metodologiyalıq ha`m gnoseologiyalıq problematikasını birden ku`sheytti. Bul boyınsha burıng`ı SSSR tusında filosofıyanın` ta`g`dirine ja`miyetlik sistemanın` ta`siri jeterli da`liyl. KPSS tin` monopolizmi ha`m totalitarizm filosofıyanın` dogmatlastırdı, siyasiy ideologiyag`a bag`ındırıp, sxolastikalıq ha`m sofistlik elementlerdin` rawajlanıwına alıp keldi. Socializm ellerinde stalinizm, maocizm h.t.b. filosofiyalıq bag`darlar ra`smiy status alg`an ha`m tastıyıqlang`an ma`mleketlik ideologiya da`rejesine ko`terilip administrativlik instrumentke aynaldı. Onın` funkeiyasına o`mir su`rip turg`an sistemanı qorg`aw, og`an jalpıdaqılıq, basqasha oylaytuǵınlar menen gu`res, ja`miyetlik ha`m individuallıq sananın` rawajlanıwına baylanıslı cenzorlıq-policeylik qadag`alaw, avtoritetlerge qarata haq niyetligin tekseriw h.t.b. kiredi. Alımlardıń pikirinshe, bunday ha`kimshilikke ku`shlew ha`m qorqıtıwıg`a tiykarlang`an, G`monofilosofıyalanıwshılıqtı» A`yyemgi Greciya ha`m ha`zirgi ko`p tu`rli filosofiyalıq mektep ha`m ag`ımlarg`a panoramasına iye batıs dúnyası ha`m bilgen emes.

Sıpatlanıp atırg`an situaciyada ja`miyetlik o`mirdin` orta a`sirlik sho`lkemlestiriwdin` belgilerin ko`riw mu`mkin. Katoliklik shirkew ku`shlew ha`m

zorlawdin` quralların (inkviziciya, otta jag`ıw, shirkewden alaslaw, anafemag`a beriw) paydalana otırıp, ja`miyetlik sananın` rawajlanıwın sonın` ishinde filosofıyanı o`zinin` qadag`alawına bag`ındırdı ha`m diniy dogmatlardın` jıyındısın ha`m olardıń shirkew xızmetkerleri ta`repinen tu`sindiriliwin shinlıqtın` son`g`ı instanciyası schıpatında dag`azalag`an edi.

Ja`mlengen-uliwmalasqan formada filosofıya biliw processinin` ha`m sociallıq praktikanın` rawajlanıw bag`darına ta`sir etedi. Aytayıq, oyanıw da`wiri ha`m jan`a da`wir filosofıyasındag`ı gumanizm ha`m ag`artıw ideyaları shirkewlik absloyutlıktı biraz sheklewge, soslawiyalardıń statusın o`zgertiwge, puxaralıq ja`miyettin` qa`liplesiwine jag`day jasadı. Al nemec klassikalıq filosofıyasının` ideyaları ko`p g`ana ilimlerdin`, ma`selen, geologıyanın`, biologıyanın`, ja`miyettanıw h.t.b. tu`siniklerin tu`birinen o`zgertiwge alıp keldi. Totalitarlıq ja`miyetlerde filosofıya ideolgiyanın` apologetika ha`m cenzuranın` instrumenti bola otırıp progressivliktin` rawajlanıwın irkiwi mu`mkin. Bug`an waqtında stalinizmnin` genetikanı ha`m kibernetikanı burjuaziyalıq ilim dep dag`azalawı gu`wa.

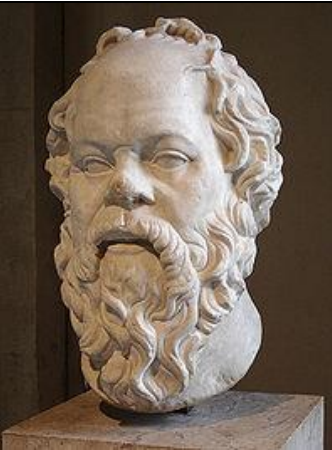
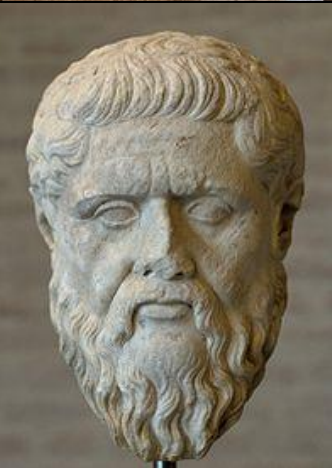
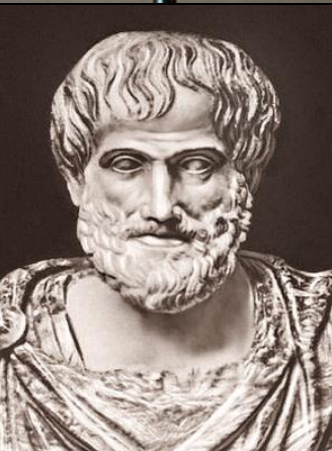
Bekkemlew ushın sorawlar

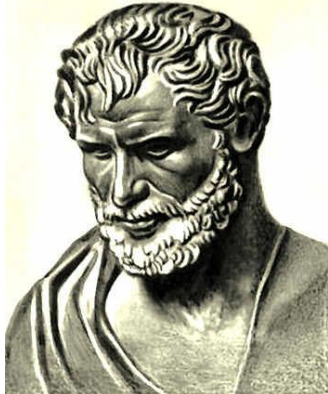
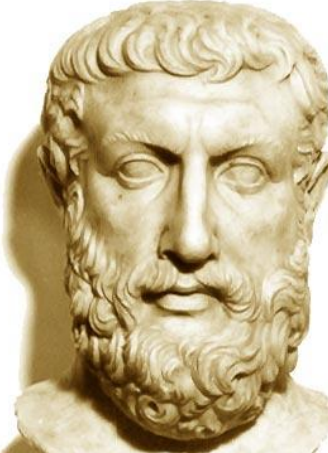
1. Filosofıya termini qanday ma`nisti an`latadı.
2. Filosoflar kimler-degen sorawg`a Pifagor qalay juwap bergen.
3. Filosofıyanın` predmetlik oblasti ne.
3. Ne sebep filosofıyag`a g`alaba metod dep sıpatlama beremiz.
4. Filosofıyanın` tiykarg`ı ma`selesi degenimiz ne.
5. Dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
6. Mifologiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
7. Diniy dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
8. Filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
10. Filosofiyadag`ı materializm ha`m idealizm bag`darları arasındag`ı ayırmashılıq neden ibarat.
11. Iskustvo ha`m filosofıyanı qalay baylanıstıra alasız.
12. Filosofıya ha`m din arasında qanday baylanıs bar.

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov İ.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov İ.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMİU 2005 yil

10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod. red. N. I. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod. red. V. Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

	<p>A`yyemgi grek, rim filosofi Suqrat (xakiykıy ismi Sokrat) (eramızdan burıngı Cuqrot 469—399 jıllar) —ayyemgi Grek filosofi. Sokrat puxaralardıń adep-ikramlı, ruuxıy tarbiyasına ulken axmiyet bergen. Ol bılay deydi «Oz-ozındı anla xam bil!» <u>«Platon menin dostım, birak nızam doslıktan ustın turadı»</u> degen hikmetli pikirleri usı dauırdegi ruuxılıqtın jokarı korinisi bolgan.</p>
	<p>Cokrattın shakirti Platon ja`ha`n filosofiyası tariyxında o`shpes iz qaldırğ`an ullı oyshıl. Ol oz ideyaların dialoglar tiykarında bayan etken etken. İdeya birinshilikte, materiallık du`n`ya ekinshilikte. Demek, bizdi qorshag`an du`n`yanı ideyalar du`n`yasına ha`m zatlar du`n`yasına bo`ledi.</p>
	<p>Aristotel` Platonnıń sha`kirti (384—322 jıllar) a`yyemgi Gretsiyanıń en` ullı filosofi, ol o`zinin` ta`kirarlanbas, ja`ha`ndı tan` qaldırğ`an ilimiy miyrası menen belgili. Ol bılay deydi: «Tajriybege iye bolğ`anlar ne ekenligin biledi, biraq ne ushın ekenligin bilmeydi».</p>

	<p>Grekiya filosofu Geraklit (e.b. 520—460 jillar) Kishi Aziyanın Batis jag'asındag'ı Efes qalasında zerger shan'arag'ında du'n'yag'a kelgen. Ol stixiyalı dialektikag'a tiykar salg'an, ot—a'lemnin tiykarı dep bilgen. «Gu`res ha`mme na`rsenin` atası, ha`mme na`rsenin` patshası», «Bir da`r`yag`a ekinshi ma`rtebe su`ngip bilmeyse», «Barlıq na`rse ag`adı, hesh na`rse bir jerde turmaydı.» degen Geraklit.</p>
	<p>Grekiya filosofu Ksenofant filosofiyalıq ta'liymatqa baylanıslı, tabiyat – o`zgermeytug`ın ha`m hareketsiz, "Ha`mme na`rse jerden o`nıp shıg`adı ha`m waktı menen ja`ne jerge qaytadı", "Biz ha`mmemiz jerden tuwılg`anbız ha`m jerge aylanamız". Ksenofant ayyemgi grek filosoflarınan birinshi bolıp, biliwdin` mu`mkinshiligi ha`m shegarası haqqında pikir ju`rgizgen.</p>

2-tema: Filosofiyalıq oydin` rawajlanıw basqishlari. Shıg`ıs filosofiyası.

1. A`yyemgi shıg`ıs ha`m batis filosofiyasının` payda bolıwı rawajlanıwında ulıwmalıqlar, nızalıqlar.

2. A`yyemgi shıg`ıs ellerindeki filosofiyalıq ko`z-qaraslar. (İndiya, Kitay)

3. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydin` qa`liplesiwi

3. A`yyemgi grek filosofiyası.

Tayanış so`zler: Charvak, djayнизм, buddizm, induizm, konfuciylik, daosizm, mazdakizm, Avesta, manixeylik, zoroastrizm. Milet mektebi, eleatlar, sofistler, klassikalıq da`wirdin` antikalıq filosofiyası, epikureizm, neoplatonizm.

A`yyemgi Shıg`ıs filosofiyasının` payda bolıwı ha`m rawajlanıwının` ulıwma nızamıqları. A`yyemgi Shıg`ıs filosofiyasının` o`zine ta`nligi, biytakrarlıg`ı, ulıwmalıq ta`repleri ha`m parqı. A`yyemgi Oraylıq Aziyada filosofiyalıq ko`z-qaraslar. Shıg`ıs ha`m Batis filosofiyasındag`ı idealizm. Platonın` ideyalar du`n`yası. Aristotel` ta'liyimatı. Zaratrustizm ta'liyimatındag`ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A`yyemgi Shıg`ıs filosofiyasının` ma`selelerindeki parıqlar, Orta a`sir Shıg`ıs filosofiyası rawajlanıwının` ulıwmalıq belgileri. Shıg`ıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` belgileri. Shıg`ıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` u`stinligi. Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha`m realizm. Foma Akvinskiy ta'liyimatı. Orta a`sir Shıg`ıs filosofiyası. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Oraylıq Aziya filosofiyasının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. Farabiy do`retiwshiligi. Beruniydin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. İbn Sino – intseklopedist alımı. Sufizm filosofiyası. İbn Arabiy filosofiyası. Baxovuddin Naqshbandiydin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. Batis ha`m Shıg`ıs oy-pikir uslubının` o`zine ta`n

qa'siyetleri. Filsofiyanın ja'miyetlik sananın ayrıqsha forması sıpatında payda bolıwı jer ju'zlik tariyxtın alg'ashqı obshinalıq du'zimnin onnan anag'urım rawajlang'an basqıshı - qul iyelewshiliktin payda bolıwı menen baylanıslı. A'yyemgi İndiyada, A'yyemgi Qıtaydı, A'yyemgi Greciyada, Rimde ha'm basqa da ellerde da'slepki filsofiyalıq ta'liymatlar payda bola baslaydı.

A'yyemgi da'wirlerdin qudaylar ha'm qaharmanlar tuwralı xalıq awız-eki do'retpelerinde, mifologiyasında, fantastikalıq an'ızlarda ta'biyattan tısqarı, qudaylıq qubılıslar tuwralı diniy-mistikalıq ko'z-qarasları menen birge adamdı qorshap turg'an dúnyanın qubılısların naturalistik, ta'biyiy tu'siniklerdin urıg'ı ko'rinis tabadı. Ma'selen, egiptililerdin miflerinde ha'mmesi okeannın suwınanan payda boldı dew bar.

İndiya mifologiyasının a'yyemgi esteliklerinin birinde devler, alg'ashqı dinlerdin qudayları tuwralı mifler menen birqatarda zatların ta'biyiy xarakteri tuwralı pikirler bar. Ma'selen, dúnyanın suwdan kelip shıg'ıwı - Rigvedanın mifologiyalıq obrazı.

A'yyemgi Egipette, Vavilonada, Greciyada, Rimde ha'm basqada ellerde diniy-mistikalıq, mifologiyalıq ko'z-qaraslarǵa qarama-qarsı dúnyanı qalay bolsa solay, ol bizin da'slepki ko'z-qaraslarımızda qalay bolsa solay aldınan jorta pikirler engizbesten qaradı.

A'yyemgi filsoflar birinshi ma'rtebe dúnyanın tiykarında ne bar degen soraw qoydı. Bul ta'biyiy. Sebebi dúnyag'a ko'z-qarasın qa'liplesiwinde adamdı qorshap turg'an haqıyqatlıqtın ko'p tu'rli qubılısların birinshi tiykarı ha'm birliги tuwralı ma'sele birinshi plang'a ko'teriledi. Tiykarınan ol waqıtta filsofiyanın wazıypası sog'an tiykarlanadı, ta'biyattın ha'm ja'miyettin barlıq ko'p tu'rli o'zgerislerindegi birlikti ha'm baylanıstı tabıw kerek boldı.

Dúnyanın materiallıg'ı ha'm onın materiallıq birliги a'yyemgi filsof-ta'biyattanıwshılar ta'repinen o'zi menen o'zi bolatug'in qublıs sıpatında tu'sindiremiz. Tek zatların birlikli materiallıq tiykarı qanday, ne ekenligin ko'rsetiw talap etildi.

Bir filsoflar barlıq zatların materiallıq tiykarı ha'm birinshi baslamasın - ot, basqaları suw, u'shinshileri hawa, to'rtinshileri ot, hawa, suw, jerdin birliğinde ha'tteki ag'ash ha'm metallardın birliğinde qaradı.

Bular sada ko'z-qaraslar bolıwına qaramastan batıl ko'z-qaraslar boldı. Aqırı dúnyanı onın o'zinen, ta'biyiy sebeplerdin qu'diretinen shıg'arıwg'a umtılıw boldı.

B. e. shekemgi VIII-VII a'sirden baslap Hindistanda lokayata degen materialistik ag'im payda boldı. Lokayachılar haqıyqıy dúnyanı-lokanı moyınladı. O dúnya biykarlandı. Lokayachılardın pikirinshe bul dúnyadan basqa dúnya joq. Ag'imnın tiykarın salıwshı Brixaspati G'adamnın janı hesh waqıtta da o'lmeydi degen ko'z-qarasqa qarsı shıqtı.

A'yyemgi İndiyada b. e. sh. bir neshe a'sirler burın filsof-materialistler (charvaklar) braxmanizm dinine qarsı shıg'ıp, dúnyanı ta'biyattı, tu'sindiriwdi talap etti. Olardın ko'z-qarasınan ta'biyattın barlıq qubılısları to'rt materiallıq elementinen ottan, hawadan, suwdan ha'm jerden turadı. Charvaklardın tu'sindiriwınshe materiallıq dúnya mángi jasaydı, onın ken'islikti ha'm waqıtta heshqanday shegi joq. Charvaklar filsofiyasının tiykarıg'ı ma'selesin materialistik tu'rde sheshti. Charvaklardın pikirinshe, sana, rux adamnan g'a' rezsiz substanciya emes, olar materiallıq zattın qa'siyeti.

A'lbette, bulardı aytıw menen birge a'yyemgi hind ja'miyetinin turmısı tuwralı informaciya beriwshi birinshi derek Vedalar ekenligin biliwimiz kerek. Vedalar mag'lıwmatlarga qarag'anda b. e. sh. 1500 jıldan 600 jilg'a shekem do'retilgen. Ol tiykarınan diniy mazmunga iye, biraq onda ja'miyettin ekonomikalıq rawajlanıwı, sosiallıq strukturası, qorshag'an dúnyanı tanıp biliwdin da'rejesi h.t.b. mag'lıwmatlar bar.

Vedalar-samxitler to'rtew. Birinshisi-Rigveda, onda ha'rtu'rli qudaylarga gimnler bar. Ekinshisi-Samaveda (sazlar, qosıq ayıwlar). Bunda Rigveddadag'ı tekst ko'binshe qaytalanadı ha'm og'an bag'ınıw ta'rtibi rituallıq ma'niske iye. U'shinshisi Yadjurdveda (qurbanlıq formulalar ha'm so'zler). To'rtinshisi-Atxarvaveda (duwalar). Vedalarda ariylerdin alg'ashqı dúnyag'a ko'z-qarası, diniy-mifologiyalıq kompleks ha'm magiya bar.

Vedaliq a`debiyattin` ekinshi qatlamı-Braxmanlar. Olarda dúnyanın` payda bolıwı tuwralı pikirler, suwdın` birinshi substanciya ekenligi h.t.b. tuwralı pikirler bar. Braxman-vedaliq rituallar, kultlıq praktika h.t.b. basqarıwda praktikalıq qural.

Braxmanlarda heshqanday tutas diniy-filosofiyalıq sistemanı tappaymız. Biraq onda Upaniyshadtın` oraylıq teması bolg`an geybir tu`sinikler formulirovkalanadı. Braxman mifologiyası menen ko`p jag`dayda son`g`ı induizm baylanıslı.

Vedaliq a`debiyattın` u`shinshi qatlamı Aran`iyatlar yamasa «Tog`ay kitaplar». Bul kitaplar tog`aydag`ı da`rwishlerge arnalg`an u`y xojayınnan da`rwishlikke o`tiw «ıskerlik jolınan» «bilimler jolına» o`tiw bolıp tabıladı.

To`rtinshi qabat-Upanishadlar. Bular vedaliq a`debiyattı tamamlaydı. Upaniyshadtın` za`ru`rli bo`legi o`mirdin` aynalmalı koncepciyası (samsara) ha`m onın` menen tig`iz baylanısqan nızam (karma). Aylanbalı o`mir tuwralı ta`liymattı olar qayta tuwılıwların` sheksiz shınjırı sıpatında tu`sindirildi. O`mirdin` aynalbalıg`ı (krugovorot jizni) mángi, dúnýada ha`mme na`rse og`an bag`ınadı. Qudaylar jeke adamlar sıyaqlı o`mir su`rmeydi. Bul misli ken`islik ha`m waqıt penen sheklenip o`zinin` o`mir su`rmeytug`ınınday. Upanishadlar İndiyada bunnan son`g`ı oylawdın` rawajlanıwına ta`sir etti.

B. e. sh. birinshi mın` jıllıqlardın` ortalarında Vedalar ideologiyasınan biyg`a`rez birqansha doktrinalar payda boladı ha`m olar adamnın` ja`miyettegi ornı haqqındag`ı ma`seleге jan`asha qatnas jasaydı. Ko`p g`ana jan`a mekteplerdin` ishinde ulıwma indiyalıq a`hmiyetke djaizm ha`m buddizm iye boladı. Djaynislik ta`liymat dualizmdi dag`azalaydı. Adamnın` tiykarı eki tu`rli: materiallıq (adjiba) ha`m ruhiylik (djiva). Olardı baylanıstırıwshı zveno-karma. Ol na`zik materiya, karmanın` denesin quraydı ha`m jannın` turpayı materiya menen birlesetug`ın mu`mkinshilik beredi. Tiri emes materiyanın` jan menen birigiwi individtin` payda bolıwına alıp keledi, al karma jandı tu`p-tamırınan o`zgeriwdin` sheksiz shınjırında alıp ju`redi. Jannın` samsaranın` karmasınan` ta`sirinen qutılıwdı a`skездin` ja`rdeminde ha`m jaqsı isler alıp barıwda ko`rinedi.

B. e. sh. VI a`sirde İndiyanın` arqasında buddizm payda boldı. Onın` tiykarın salıwshı Siddxarta Gautama b. e. sh. (583-483 jıllar), son` ala ol Buddha dep ataldı.

Buddizmnin` orayında to`rt shınlıq bar. Bular boyınsha adamnın` o`mir su`riwi qıynalıw menen ajırılmas baylanısta. Tuwılıw, awrıw, g`arrılıq, o`lim, jag`ımsız na`rse menen ushırasıw ha`m jag`ımlı na`rseden ajırılıw, kewlin` qa`legen na`rseге jetiwdin` mu`mkinshiliginin` joqlıg`ı-bulardın` ha`mmesi adımdı qıynalıwg`a alıp keledi. Qıynalıwdın` sebebi qaytadan tuwılıwg`a quwanısh ha`m qumar arqalı alıp keletug`ın ha`weslik, tilek (trishna) bolıp tabıladı. Qıynalıwdın` sebebi boldırmaw bul ha`weslikti boldırmaw menen baylanıslı. Qıynalıwdı joq etiwge alıp keletug`ın jol durıs pikirlewde, durıs sheshimde, durıs oylawda, durıs o`mirde, durıs umtılıwda, durıs dıqqatta ha`m durıs bag`darlawda. Seziwlik la`zzetlerge arnalg`an olar ha`m asket o`zin-o`zi qıynaw jolı ha`m biykarlanadı.

Jan`a eranın` baslanıwı menen İndiyanın` ruhiy turmısında induizm sheshiwshı poziciyalardı jen`ip ala berdi. Ol jeke etikalıq toparlardın` mudamılıq da`rejede aralasqan ma`deniyatınin` produktı boldı. So`ytip ayrıqsha diniy sintez a`melge asırıldı. Bunda vedaliq İndiyanın` qudaylıg`ı ha`m Biraqman jreclerdin` (ruhaniyelerdin`) ritualları assimilyaciğ`a ushirap qoymastan jergilikli kul`tlardın` birazı qosılıp ketti. Qudaylıqtan birinshi plang`a Vishnu ha`m shiva shıg`adı induizmnin` belgili shıg`arması - «Bxadavadgita» («Quday qosıg`ı»). Ol etikalıq ma`selelerge arnalg`an.

Induizmnin` filosofiyalıq tiykarlanıwı altı sistemada ko`rinedi. Olar: Sankx`ya, Yoga, Vaysheshika, Nyaya, Mimansa, Vedanta.

Sankxyanın` u`yretiwı boyınsha dúnyanın` materiallıq birinshi sebebi-prakriti. Prakritidin` maqluqlar dúnýasına aylanıwı u`sh sapalı elementtin` ta`sirinde a`melge asadı. Olar: radjasa (umtılıw), tamasa (qaran`g`ılıq) ha`m sattva (anıqlıq). Ha`rbir zatta, onın` xarakterine sa`ykes 3 elementtin` birewi u`stinlikke iye boladı. Sulıwlıqqa, danıshpanlıqqa, ha`m haqıyqatlıqqa ta`n bolg`an zatlarda sattva u`stinlikke iye, al tamasa pu`tkil

passivliktin` sheklengenliktin`, qaran`g`ılıqtın` sheshiwshi elementleri. Pu`tkil aktivlikti, ku`shlilikti ha`m agressivlikti tiykarınan radja o`z boyına jıynag`an. Sankx`yada praktiti menen bir qatarda dúnyalıq materiallıq tiykarınan g`a`rezsiz jasaytug`ın purushidin` (absolyut jan) bolatug`ınlig`ı moyınlanadı. Onı baqlaw ha`m ko`riw mu`mkin emes. Durıs, ol ha`mme zatlarda ha`m maqluqlarda bar ha`m sol bolg`anlıqtan olar o`mir su`redi. Praktiti ha`m purushidin` birigiwinde 25 tiykarg`ı princip payda boladı. Olardıń ishinde materiallıq penen (suw, jer h.t.b.) birdey ten` ruhiylyq (o`zin-o`o`zi an`law, intellekt) ha`m o`mir su`redi.

Yoga psixologiyalıq kategoriyalardı izertlewge ha`m praktikalıq psixologiyalıq do`retiwge diqqat qoyadı ha`m burın o`mir su`rgen sistemalardıń meditaciyası tuwralı jag`daydan kelip shıg`adı.

Vaysheshika mudamı o`zgerisler, mángi ha`m ciklli payda bolıw ha`m qulaw principlerine tiykarlang`an. Bul processte biraq turaqlı element-atom bar. Atomlar-mángi, heshkim arqalı jasalmag`an. Atomlardın` waqtınsha birigiwinen bizin` sezimlerimizge qolaylı janı bar ha`m janı joq predmetler payda boladı. Qaytadan tuwılıwı bunday jag`dayda atomlardın` mudamı birigiwinin` ha`m bo`liniwinin` na`tiyjesi boladı. Jan materiallıqqa iye, mángi ha`m sheksiz, eki formada: absolyut, jetilgen ha`mme jerde bolatug`ın ha`m individual formada, o`mirdin` sheksiz ha`reketinde o`mir su`redi.

Vaysheshik penen N`yaya mektebi tıg`ız baylanıslı. Nyayada ayrıqsha diqqat logika ha`m gnoseologiya problemalarına bo`lingen. Ma`selen, haqıyqıy, anıq biliw quralları: seziw, juwmaqlaw ha`m analogiya arqalı juwmaqlaw.

Mimansa Vedalarg`a qayıwdı dag`azalaydı. Bul ta`liymatqa sa`ykes samsaranın` shınjırınan qutılıwdın` jalg`ız jolı Vedalar u`yretkenlerdi izbe-iz orınlaw. mimansa vedalıq tekstlerdi joqarg`ı abıroy sıpatında qabıllap g`ana qoymaydı, olarda mángilikke ha`m absolyutlikke iye sezimnen tısqarı universal substanciyanı ko`redi. Biliw teoriyasının` ko`megi menen zatlardı durıs tu`siniwge erisip qoymastan tiykarg`ı metafizikalıq tu`siniklerdi ha`m tu`siniw mu`mkin. Bularg`a seziwlik qabıllaw, logikalıq juwmaq ha`m salıstırıw kiredi.

Vedanta filosofiyalıq sistemasının` mazmunı belgili da`rejede onın` atamasında (vedanta so`zbe-so`z «Vedalardıń son`ı» degendi an`latadı). Vedanta dúnya materiallıq ku`shlerdin` produktı degende pikirdi biykarlaydı ha`m braxman ha`mme na`rsenin` tiykarı, dúnyanın` absolyut ruhiy ma`nisi dep tu`sindiredi.

Qıtay filosofiyası bilimlendiriwdin` klassikalıq kitaplarına qaray teren`ge tamır basadı. Olardı biliw chinovnik xızmetine ekzamen tapsırıw ushin jetkilikli tiykar boldı. Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a`sisrler) a`yyemgi xalıq poeziyasının` toplamı bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın` jıllıqlar) tariyxıy waqıyalardıń sıpatlamaları berilgen ra`smiy dokumentlerdin` jıynag`ı bolıp tabıladı. Ta`rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a`sir) siyasiy ha`m diniy ceromonyalardı, sociallıq ha`m siyasiy iskerlikti sıpatlaydı. Ba`ha`r ha`m gu`z Kitabı (b. e. sh. VII-IV a`sir) etikalıq ha`m formal`-a`debiy ma`selelerdi sheshiw ushin u`lgi ha`m o`lshem sıpatında xızmet etti.

Filosofiyanın` rawajlanıwı ko`z qarasinan og`ada a`hmiyetlisi - O`zgeris Kitabı (b. e. sh. XII-VI a`sirler). Bunda dúnya ha`m adam tuwralı Qıtay filosofiyasındag`ı birinshi ko`z-qaraslar ja`mlengen. Onın` ha`r waqta jazılğ`an tekstlerinde dúnyanı mifologiyalıq sa`wlelendiriwden onı filosofiyalıq tu`siniwge o`tiwdin` baslaması ko`rinisin tabadı. O`zgeris Kitabının` a`hmiyetli bo`leklerinin` biri in ha`m yan elementleri tuwralı miflerdi, zatlardı tanıp biliwdi sa`wlelendiretug`ın sıpatında anıqlanadı. In` ushin ku`tiwdin` passiv roli, qaran`g`ı baslama belgilengen.

In` ha`m yan`nın` ha`reketi-birliktegi dialektikalıq ha`rekettin` o`zgerisleri. Yan` ha`m in`nın` o`z-ara o`tiwinen olardıń o`z-ara ta`sirin sa`wlelendiretug`ın birqansha kategoriyalar payda boladı. Filosofiya Qıtayda o`zinin` ju`da` gu`lleniw da`wirine «urısıwına ma`mleketler» dep atalg`an tusta onı geyde altın a`sir dep ha`m ataydı) b. e. sh.

VI-III a`sirlerde jetedi. Bul da`wirde tiykarınan altı filosofiyalıq bag`dar: in`-yan`, konfuciyshilik, daosizm, atlar mektebi, moizm, legizm.

Konfuciylik etikalıq qa`delerge, sociallıq-normalarg`a ha`m basqarıwdı ta`rtiplestiriwge bag`darlang`an boladı. Olardı qa`liplestiriwde ol biraz konservativlikke iye boldı. Konfuciy (b. e. sh. 551-479 j) o`zi tuwralı minaday dedi. «Go`neni aytaman ha`m jan`anı jasamayman». Ol ha`m onın` iz basarları ja`miyettin` buzılıwınan tınıshsızlanadı. Sonın` ushın ha`m adamdı o`zin qorshag`an ortalıqqa ha`m ja`miyetke baylanıslı keshirimli bolıwg`a ta`rbialaw ruhındag`ı ma`selege dıqqat bo`ldi. Jeke adam, ma`selen, o`zi ushın emes, al ja`miyet ushın jeke adam. Konfuciylik etika adamdı onın` sociallıq funkciyası boyınsha tu`sinedi, al ta`rbiya bul adamdı usı funkciyanı orınlawg`a tartıwı. Adamzat jasawı sonshelli sociallıqqa iye, ol minaday ta`rtipke salıwshıarsız a`melge aspaydı.

1. Basqalarg`a ha`m o`zin` jetiwge qa`legenin` boyınsha ja`rdem eT.

2. O`zin`e neni qa`lemesen`, sonı basqag`a isleme.

Qıtay filosofiyasında a`hmiyetli bag`darların` biri daosizm boldı. Daosizmnin` dıqqat orayında ta`biyat, kosmos ha`m adam turadı. Biraq bul baslamalarg`a racionallıq jol menen jetise almaysan`, al o`mir su`riwdin`, jasawdın` ta`biyatına tikkeley enisip g`ana tu`sinesen`. Dúnya mudamı ha`rekette ha`m o`zgeriste, spontanlı tu`rde, sebepsiz rawajlanadı, jasaydı ha`m ha`reket etedi. Ontologiyalıq ta`liymatlar jol tu`sinigi-dao oraylıq boldı. Oylawdın` maqseti, daosizmnin` pkikrinshe, adamnın` ta`biyat penen aralasıwı, sebebi ol onın` bo`legi boladı. Bul jerde “subiekt-objekt” ma`selesine baylanıslı hesh ha`m shekleniw bolmaydı.

Atlardın` mektebi (shkola imen) bag`darı haqıyqatlıqtı tillik sa`wlelendiriwge baylanıslı problemalardı sheshiwge dıqqat bo`ldi. Ol zatların` qatnasın ha`m bul qatnasın, al son`ınan pikirlerdin` ha`m atamaların` sa`ykesligin izertledi.

Moistlik mekteptin` atı onın` tiykarın salıwshı Mo-Czi (b. e. sh. 479-431 jj) atı menen baylanıslı. Bunda bas dıqqat sociallıq ekonomika problemalarına bo`linedi. Sociallıq etika basqarıwshının` despotlıq vlastı qatan` sho`lkemlestiriw menen baylanıslı. Fizikalıq miynet mektepte onı tın`lawshılardın` ku`n ko`risinin` tiykarı boldı. Moistler ta`liymatı - Konfuciy ta`liymatının` pu`tkilley qarama-qarsısı. Pu`tkil ma`nisi g`alaba su`yiwshilik ha`m u`lgeriw, o`z-ara paydag`a tiykarlang`an. Ja`miyettegi ha`mme adamlar ushın o`z-ara adamgershiliktin` ulıwma o`lshemi minnetli bolıwı kerek, ha`mme o`z-ara payda tuwralı ta`shwishleniwi tiyis. Teoriyalıq izertlewler-paydasız saltanat, miynettegi pragmatikalıq maqsetke muwapıqlıq-za`ru`rlik. Mo-Czi o`zinin` ta`liymatında aspan erkin moyınladı. Ol moistlik principerdin` tastıyqlanıwına ta`sir etiwı kerek.

Legizm urıswshı ma`mleketler da`wirindegi sociallıq-siyasiy ma`selelerge tikkeley dıqqat bo`lgen ta`liymat sıpatında qa`liplese. Onın` wa`killeri sociallıq teoriya ha`m ma`mleketlik basqarıw problemaları menen shug`ıllanadı.

3. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydn` qa`liplewi.

B. e. sh. birinshi mın` jıllıqlarda Oraylıq Aziyanın` ha`zirgi territoriyasın grek tariyxshılarındag`ı skifler, iran da`reklerinde saklar dep atalg`an xalıqlar jayladı. Kaspıy artı alabın (Zakaspiyskaya dolina) massagetler jayladı. Saklar (skifler) yarım ko`shpeli turmıs obrazında jasadı. Bul atalg`an oazislerde otırıqshı o`mir, otırıqshı jer sharwalıg`ı boldı ha`m usı sesbepli bul jerde Oraylıq Aziya territoriyasındag`ı civilizaciyanın` en` ertedegi orayları qa`liplesti.

B. e. sh. VI a`sirdin` aqırı ha`m V-a`sirdin` basında saklar persler ma`mleketinin` quramına kiredi, al bızın` eramızg`a shekemgi IV a`sirde Oraylıq Aziyag`a Aleksandr Makedonskiy a`skerleri kirip keldi. Grek ma`deniyatının` bul u`lkege enisiwine qaramastan Oraylıq Aziya xalıqları tiykarınan o`zlerinin` o`zligin saqlap qaldı.

Bul da`wirde xojalıqtın` o`nermenchiliktin`, ma`deniyattın` ha`m iskusstvonın` ha`r tu`rli formaları rawajlandı. Oraylıq Aziyag`a aramey alfaviti enisedi, onın` tiykarında

Xorezmliler menen sogdiylilerdin` jazıwı (pis`mennost`) payda boladı. Sonday-aq bul da`wirde Oraylıq Aziya xalıqlarınin` a`debiy ha`m fol`klorlıq do`retiwshiligi qa`liplesedi.

Awız eki xalıq do`retpelerinin` en` eretedegi u`lgileri-saklardın` epikalıq an`ızları, olardıń tiykarında Oraylıq Aziya xalıqlarınin` patriotlıq gu`resi bar. O`z wazıypaların atqarıwda olar qa`legen sinaqqa shıdam beredi, jeke baxtınan waz keshedi, o`z qa`wimlesleri olardıń g`a`rezsizligi ushin janın beredi.

Oraylıq Aziya xalıqlarınin` eposlarında hayallar erler menen ten`dey bolıp, ku`sh jumsawda, erlikte bir-birinen qalıspag`an. Bul Oraylıq Aziyalıq eposlarg`a ta`n. Kliment Aleksandriskiy bılay jazadı: «sakskie jenshini, kogda obrashalis` pritverno v begstvo, strelyali s koney, oborachivayas` nazad, kak eto delali mujchini» (Kliment Aleksandriskiy. Kovrı //V kn: Drevnie avtorı o Sredney Azii. Tashkent. 1940. s. 23).

Ktesiy ta`repinen qaldırılğ`an an`ızlarda Sak pachası Zarina haqıyqıy a`sker, o`z xalqınin` g`a`rezsizligin qorg`awshı, qalalardı qurıwshınin` obrazında ko`rinedi.

Kteside Sak pachası Amorgtın` hayalı Sparetra tuwralı da ga`p bar. Sparetra hayallardan ha`m erlerden a`sker jıynap Persiya derjavasını qurıwshı Kurush penen urısta onı jen`ip, ku`yewin tutqınnan bosatadı.

Pacha hayal Tomiristin` Kurush penen gu`resi tuwralı ha`m an`ız bar. Midiya ha`m Vavilonda jen`gen Kurush Tumaris basqarg`an Massagetlerdin` territoriyasına bag`dar aladı. Bul urısta Kurushtın` a`skerleri jen`ilip Kurush o`ledi.

Sak shopanı shirak. Pers pachası Dariy saklarg`a urıs ashqanda, shirak sak ko`semlerine Dariy a`skerlerin qurıtıwdın` planın aytadı. Bul boyınsha ol murnın, qulag`ın kestirtip, Perslerge barıp o`zin sak ko`semlesinen azap ko`rgen qılıp ko`rsetedi. Persler isenedi. So`ytip perslerdin` (Daridin` armiyasını) jasırın soqpaqlar menen ju`rgizip, suwsız jerlerge alıp keledi. shirak o`ltiriledi, biraq onın` xalqı erkin bolıp qaladı.

Zoroastrizm.

Sak eposının` jeke belgileri o`zbeklerdin`, qaraqalpaqlardıń, tu`rkmen, ta`jiklerdin` fol`klorında saqlang`an.

B. e. sh. VI a`sirden baslap Oraylıq Aziyada zoroastrizm payda bolıp, b. e. III a`sirine shekem hu`kim su`redi.

Zoroastrizmnin` Watanı tuwralı ma`sele ele anıq emes:

İran (Midiya) dep te, Oraylıq Aziya (Baktriya, Xorezm) dep te ataladı.

Minaday da`liyller: Avestanın` tolıq kelip shıqqanına baylanıslı argument joq. Avestanın` payda bolıwınin` ha`r tu`rli qatlamlar haqqında aytıw mu`mkin. Zoroastrizmnin` shıg`ıslıq (Oraylıq Aziyalıq) ha`m batıslıq (midiyalıq) ayırmashılıqları haqqında ideyalar bar.

Zoroastrizmdi tap-taza jalg`ız, qosımtasız din dew qıyın. Onda Oraylıq Aziya ha`m Jaqın shıg`ıs xalıqlarınin` b. e. sh. 2-3 a`sirden baslap b. e. sh. 1-mın` jılılg`ına deyingi aralıqtag`ı isenimleri kiredi. Zoroastrizmnin` evolyuciyasınıń u`sh etapı bar: (Makovel`skiy A. O. Avesta. Baku. 1960. s. 50, 142).

1. Avestanın` a`yyemgi bo`legi Yashtılar, olarda klasslıq ja`miyetke deyingi isenimler sa`wlelengen. Olardıń payda bolıwı b. e. sh. 3-2 mın` jıllıqlarg`a tiyisli. Olardıń mazmunında politeizm bar.

2. Ekinshi etap - Gatlar, Bularda jalg`ız quday-Axura Mazda tuwralı ta`liymat ashıladı. Olardıń avtorı b. e. sh. VI a`sirde jasag`an Spitama Zaratustra dew bar.

3. Ko`p qudaylıq Yasht ha`m bir qudaylıq Gat (b. e. sh. V a`sir) gu`res barısında kompromisslik xarakterge iye din-mazdayasna payda boladı. Bul Avesta ta`liymatındag`ı u`shinshi ha`m tiykarğ`ı etap.

Avestanın` materialı eki mın` jıl jıynalg`an. Aleksandr Makedonskiydin` waqtında onın` ko`p g`ana bo`limleri jog`alg`an, al Arshaxidler (b. e. sh. III a`) tusında qalg`an bo`limleri Avesta bolıp du`zildi. Ol mazdayasna poziciyasınan du`zildi.

Avesta Oraylıq Aziya xalıqlarının` b. e. sh. 1-mın` jılıqlardıń` ortası ha`m ekinshi yarımındaǵı qorshag`an dúnya tuwralı moral`lıq- etikalıq oy-pikirleri, ko`z-qarasları sa`wlelengen.

Avesta boyınsha a`lem (Vselennaya) jerden, okeannan, aspan, jaqtı tu`siretug`ın sfera ha`m beyishten turadı.

Jer do`n`gelek okean menen qorshalg`an. Jer hawa rayı ma`wsim menen baylanıslı bo`lekten (krishvina) turadı. Bulay bolıw vavilonlılardın` jeti samal tuwralı oylawlarına sa`ykes keledi. Aspan tart sferadan turadı: birinshi (jerge en` jaqın)-Juldızlar sferası, olardıń` ha`m ju`da` belgilileri: Bol`shaya medvedica, Sirius, Konopus.

Kelesi-Ay sferası, u`shinshi - Ku`n sferası, to`rtinshi-jaqtı, demek beyish sferası. Ay sferası altı fazag`a (ha`r qaysısı bes) bo`lingen.

Juldızlar, Ay ha`m Ku`n Axura Mazda qudayının` denesi sıpatında sa`wlelenedi. Olar hu`rmetke iye - «Biz senin` denen`di maqtaymız, o Axura Mazda, barlıq formalardıń` ishindegi go`zzalı-bul aspan juldızların, olardıń` ha`m joqarg`ıların-Ku`ndi» (Yasna 50).

Zoroastrizmdı tutınıwshılardıń` dúnya, ta`biyat, olardıń` qubılısları tuwralı miflik ko`z-qarasları a`yyemgi xalıqlardan o`zlestirilgen.

Ja`miyet tariyxı tuwralı zoroastriylik oy-pikirler bibliyalıq ha`m quranlıq mifologiyalar menen sa`ykes keledi. Avesta boyınsha birinshi adam - İima, onnan ha`mme adamlar payda bolg`an. İymanın` hu`kim su`rgen waqtı altın a`sir esaplanadı, adamlar o`lmeydi (bessmertni). Quday Axura Mazda mángi ba`ha`rdi jasag`an, adamlar jetiskenlikte, abadansılıqta jasag`an. Baxıtlı bolg`an. Biraq bir ku`ni olar gu`nag`a batadı: qadag`an etilgen shaqı bar malda (rogatıy skot) jep qoyadı. Jaman ruh Anxra Main`yu olarg`a suwıq ha`m qar jiberedi. İima, adamlardı suwıqtan qutqarıw ushın jay quradı, tiri maqluqlarda olarg`a juptan jayg`astradı. Bul an`ız vavilon-bibliya-quranlıq, Jer ju`zlik topan suw basqını - suw tasqını ha`m Noe payg`ambar (Gilgameshtegi Utnapitim, Qurandag`ı Nux payg`ambar) tuwralı an`ız benen u`nles.

Usılay etip tariyxtın` birinshi da`wiri - altın a`sir tamamlanıp, ekinshi da`wir - jaqsılıq penen jamanlıqtın` da`wiri baslanadı.

U`shinshi da`wir - adamzattın` keleshegi. Avestoda a`yyemgi adamlardıń` baxtı tuwralı a`rmanı so`z etiledi. Jaqsılıq penen jamanlıqtın` quday Axura Mazda jen`iske erisedi, so`ytip jaqsılıq hu`kim su`redi. O`lgenlerdin` tiriliwi haqqında ha`m pikirler bar.

Avestonın` a`yyemgi qatlamlarında demokratizm, diyxanlar obshinalarının` ma`plerin qorg`aw ideyaları bar. Son` ala olarda qul yielewshilerdin` (Axmenidler da`wiri) ma`pleri ha`m feodallardıń` (Sasanidler da`wiri) ma`pleri ha`m sa`wlelenedi. Zaratustranın` ta`liymatı bizin` eramızg`a shekemgi VI a`sirge tiyisli bolıp, belgili da`rejede reformatorlıqtı, a`sirese agrarlıq reformanı boldırıwıg`a ha`m ko`rinis tabadı. Qul iyelewshilik qatnaslardı rawajlandırıw processinde zaratustra ma`pin qorg`ag`an diyxanlar - obshinalarının` jarlılanıwı ku`sheydi.

Zaratustra ta`liymatı diniy formag`a iye. Ol xalıqtın` ku`shlewden ha`m tonawdan, topılıslar ha`m shetletiwden saqlawg`a, qıynalıwına qıynaladı, nızamdı, ta`rtipti saqlawg`a shaqıradı. Zaratustranın` ta`liymatına kim qulaq qoysa, sog`an jer uchastogi, suw, mal ushın jaylaw, terrasalı jay, hayallıqqa on bes jasar qız wa`de etiledi.

Agrarlıq reforma ideyası ushın Zaratustrag`a ja`miyettin` basındaǵılar qarsı shıqtı. Ol nızamnan tısqarı esaplanıp, ja`miyetten quwıldı, mal-mu`lki konfiskaciyalandı (Sm. Makovel`skiy O. Avesta. s. 99).

Zaratustradan son` Avestonın` son`g`ı bo`limlerinde kompromiss ideyalar basım, buring`ı demokratizm joq, baylıq ha`m vlast` joqarı bahalanadı. Bul na`rse zoroastrizmnin` evolyuciyasının` payda bolıp kiyatırg`an hu`kim su`riwshi qul iyelewshilerdin` klasının`, son` feodallardıń` ma`pleri haqqında guwa boladı.

Zoroastrizmdı sol waqıttın` huqıqıy ha`m a`dep-ikramlıq o`mirinin` biraz islengen sisteması sa`wlelendi. Zoroastrizmnin` kodeksinde dinshillik, miynetkeshlik, a`dalat, so`zde ha`m iste qalıs xızmet joqarg`ı moraldın` tiykarg`ı normaları sıpatında ko`terildi.

Zoroastristik moraldin` tiykarg`ı kredosı triadada ko`rindi: jaqsı oy (gumata), jaqsı so`z (guxta), jaqsı is (gvarishta). Jaqsı oy Axura Mazda qudayının` atributu, al jaman oy - Anxra Main`yudin` atributu. Geybir alımlardın` pikirinshe bul triadanı belgili antikalıq da`wir filosofi Demokrit qabıllap o`zlestirgen.

Zoroastrizm moralinin` talabı: adamnıń denelik ha`m ruhiy tazalıg`ı. Zoroastrizm paraxachılıqta, kelisimde jasawdı talap etedi. Jaqing`a jaqsı qatnasta bolıwdı talap etedi, bir-birewge za`ru`rlikte, qa`wipte ja`rdem beriw, ha`r bir jamanlıq penen gu`res, zulımlıqtı qaralaw, dan`qparazlıqtı, zorlaw, nızamsızlıq, kek, dokmet h.t.b. gu`res. Qa`ha`r, g`a`zepke ha`m qumarg`a berilmew. Sonday-aq zoroastrizm berilgen so`z, du`zilgen dogovordı buzıwdı qadag`an etedi, sawda da, qarızdı to`lewde de hadal bolıw.

Zoroastizmdi tutqan adam altı tu`rli qılmıstan boyın awlaq saqlawı tiyis: urlıq ha`m tonaw, kisinin` mu`lkine qol salıwshılıqtan h.t.b. awlaq bolıw. Bunnan basqa a`hmiyetli morallıq normalarg`a tiyislililari:

hayaldın` eki qabat ha`m bosanıw waqtına g`amqorlıq etiw, basqa hayallarg`a ko`z salmaw, jerdi islew ha`m suwlandırıw, daraq egiw, suwdın` da`reklerin, awqatlanıwdın` da`reklerin, tazalıqtı saqlaw, mallardı ko`beytiw, balalardı o`z waqtında u`ylendiriw, “ga`rip-qa`serlerge artıq zattı beriw, paydalı haywanlarga` g`amqorlıq.

Zoroastra ta`liymatı pu`tkil Jaqın shıg`ısta u`lken a`hmiyetke iye boldı. Persiler imperiyanın` barlıq jerlerinde ha`tte iranıy emes xalıqlar bar jerde ha`m joqarg`ı postlardı iyeledi. Olar jasag`an jerlerde ha`m zoroastrizmdi tutıwshılar boldı. Ruxaniyeler ha`m olarg`a keliwshiler dinnin` problemaların talqılay aldı ha`m ko`p uzamay zoroastrizmden ko`p na`rseler Egipetten Qara ten`izge deyingi ko`p ellerge tarqadı. Bul ko`z qarasar boyınsha joqarg`ı alla taala bar, ol-Do`retiwshi, og`an qarsı ha`m bag`ınbaytug`ın jaman ku`shler bar. Do`retiwshi bul dúnyada belgili maqset penen jasadı ha`m oqıw ha`zirgi jag`dayında bul dúnya axıyrg`a iye, ol dúnyanı aman alıp qalıwınin` kelisimi sıpatında jariyalanadı. Beyish ha`m dozaq o`mir su`redi ha`m ha`rbir jan o`limnen keyin sudlanadı. Aqırında o`liler tirilip, pu`tkil gu`na islegenlerdin` u`stinen olardı joq qılıwdan son`g`ı sud boladı. Son`nan jer betinde qudaydın` pachalıg`ı ornap, haqıyqatlıqtı awıllar menen bag`da ju`rgendey bul pachalıqqa kiredi. (bag`-parsısha «paradayza»-beyish) ha`m mángi ba`ha`rde iye bolıp la`zzetlenedi ha`m denesi ha`m ruhi o`lmeydi.

Bul ko`z-qarasar ha`r tu`rli iudeylik sektalar arqalı ha`m o`zlestirildi. İudeyler azshılıq bolıp, o`z isenimine iye bolsada perslerden ko`p na`rse asa aldı. Sebebi perslerdin` dinide o`zlerine iye boldı. Ko`p g`ana punktlar boyınsha iudaizm ha`m zoroastrizm uqsas boladı. Bul uqsaslıq bag`ınwshı xalıqtın` o`z bag`ındırıwshısına hu`rmetinin` ku`sheyiwi menen zoroastrizmdin` iudaizmge ta`sir etiwine mu`mkinshilik beredi. Bul na`rse sonı ko`rsetedi, Axmenitler imperiyanınin` barlıq oblastlarında zoroastra ta`liymatınin` izi xristianlıqqa arqa buddizmde h.t.b. ayrıqsha iz qaldırdı.

Kushan da`wirindegi diniy-ideologiyalıq ag`ımlar.

Oraylıq Aziyada iri siyasiy birliklerdin` birine Xorezmnin` Parfiyag`a ha`m Areig`a (Gerat rayonı) deyingi territoriyalar kiredi. Ekinshi birliktin` orayı Baktriya boldı. Baktriya Axmenidler derjivasının` shıg`ıs oblastlarının` turmısında jetekshi rolge iye boldı. Tap usı jerde grek vlastının` shıg`ıstag`ı orayı boldı ha`m bul son`nan Grek -Baktriya pachalıg`ı atlı o`zinshe pachalıqqa aylandı.

B. e. sh. II a`sirde Baktriyada payda bolg`an qa`wimler bul jerde joqarı rawajlang`an civilizaciya menen, ekonomika, ma`deniyat, ma`mlekechiliktin` tradiciyalari menen ushırastı. Bul keliwshilerdi sociallıq ha`m ma`deniy rawajlanıwın boldırıp, sol da`wirdin` jerju`zlik derjavalarının` biri - Kushan imperiyasını payda etti.

Kushan imperiyası: shıg`ısqada Xan`-Qıtay batısında Parfiyan pachalıg`ı menen ushlasıp, Go`ne dúnyanın` civilizaciyanınin` buring`ı bo`leklenip qalg`an orayların ushlastırdı. Go`ne dúnyanın` Britaniya atawlarınan baslap Tımish okean jaylawlarına deyin Rim, Parfiya, Qıtay ha`m Kushan imperatorının` qol astında, ta`sirinde boldı. Qıtay tekstlerinde Kushan imperiyasını basqarıwshılar Rim ha`m Xan` ma`mleketlerinin`

hu'kimdarları menen birlikte pu'tkil dúnyanı o`z-ara bo`liskan «Aspan ulları» dep ataladı. (Sm: Gafurov B. T. Kushanskaya epoxa i mirovaya civilizaciya//V. kn: Central`naya Aziya v Kushanskuyu epoxu. M. a`9wn`. T. 1. s. 65).

Kushan ha`m parfiyanlardın` jerleri arqalı Qıytaydan Rim Jer orta ten`izine deyin bul da`wirde adamzat tariyxında birinshi transkontinentallıq sawda ha`m diplomatiyalıq trakt - Ullı jipek jolı o`tti. Bul da`wirde ten`izde ju`riwshiler Vasko da Gain deyin mın` jıllar burın İndiya okeanı boyınsha regulyar da`rejede rimliler jen`ip alg`an Egipet penen Kushan derjalarının` ten`iz da`rwazaları - Batis İndiyanın` portları arqalı qatnaslar boldı. Bul da`wirde Oraylıq Aziyanın` da`ryalar aralığ`ınan shıg`ıs Evropag`a deyin dalan`lıqlar arqalı jol bolıwı itimal.

Kushan da`wiri ushın ha`r tu`rli etnoma`deniyatlıq da`stu`rlerdin`, diniy sistema ha`m ag`ımlardın` uzaq birge jasasıwı xarakterli. Bug`an diniy shıdamlılıq siyasatı ha`m jag`day jasadı. Ma`selen Kushan hu'kimdarlarının` ten`gelerinde ko`rini tapqan kushan panteonında, ma`selen Konishke ten`gesinde indiya, iran ha`m ellinistlik panteonlar menen baylanıslı qudaylardın` biynesin ko`remiz. A`dalatlı Mishra menen o`nimdarlıq qudayı Orloxino, urıs qudayı Veretrogna, iduyası shiva ha`m Buddha.

Kushan imperiyasında ha`r qıylı diniy ta`liymatlardı buddizm, djaynizm, shivaizm, zoroastrizm ha`m basqada jergilikli isenimler, qa`wimlerdin` kul`tları jer ju`zlik civilizaciya tariyxındag`ı qubılıslardan esaplanadı.

Tap Kushan da`wirinde buddizm makayama formasında rawajlandı ha`m Oraylıq Aziya ha`m Uzaq shıg`ıs ellerine tarqaldı.

Buddizm Oraylıq Aziyada. Buddizmin` Oraylıq Aziyada tarqalıwı jergilikli tradiciyalardı jutıp jiberiw bolmadı. Bul o`z-ara ta`sir, tarnsformaciya menen baylanıslı. Bul ma`selen, xramlıq arxitekturada ko`rinedi. Baktriyadag`ı budda xramları (son`man ulıwma Oraylıq Aziyada ulıwma) qurılısı, planirovka boyınsha kushang`a deyingi ha`m erte kushanlıq indiyanın` sıyınıw orınların qaytalaw emes, ol aldın`g`ı ha`m Orta Aziya ushın xarakterli xramlıq kompleksler boldı (o`zinshe tomag`a-tuyıq sıyınıw ornı tar koridorlar h.t.b.). Qara tepedegi qazıw payıtında anıqlandı. Bul Oraylıq Aziya buddizmindegi jergilikli ag`ıs sol waqıtları ha`m dawam etti. (Ta`jikstannın` tu`sligindegi budda monastırın qazıwda anıqlandı) Adjina-tepe. Oraylıq Aziyadan budda ma`deniyatı Qıtay, Yaponiya, Koreyag`a taradı. Qıtay tekstlerinde onlag`an budda monaxların` (Baktriya, Sogda ha`m Parfiyadan shıqqan) atları bar. Olar diniy traktatlardı qıtay tiline awdarg`an. Geybir izertlewshilerdin` pikirlewinshe, Oraylıq Aziya monaxlarısız Qıtay II-IV a`sirdegi buddizm tuwralı hesh na`rse bilmegen bolar edi.

Oraylıq Aziyada Vaibxashiktin` budda mektebi tarqaldı. Olardın` gnoseologiyası: sırtqı dúnya obektiv xarakterge iye. Onı tanıp biliw sezim organlarının` ja`rdeminde a`melge asırıladı. Zatlardın` substanciyası sıpatında bes turaqlı element xızmet atqaradı. Barlıq obiektler tiykarınan-atomlar. Geyde vaibxashiklardı tikkeley realizmin` wa`killeri dep dep ataydı. Sonın` menen birge vaibxashiklar budda dininin` bir bag`darı. Vaibxashiklerdin` pikirinshe, Buddha a`piwayı adam, belgili waqıttan keyin o`mir su`riwin toqtattı. Biraq onda qudaylıq element - shınlıqtı tanıp biliw intuiciyası basım boldı.

Oraylıq Aziyada buddizm menen birge indiyalıq dúnyawiy ilim ha`m ma`deniyat taraldı. Arab xalifatına indiya ma`deniyatı ha`m iliminin` ta`sir etpesten yarım mın` jıllar burın Oraylıq Aziyanın` ma`deniyatına ha`m ilimine ta`siri boldı (ele Kushan da`wirinde aq).

Manixeylik

B. e. sh. II-III a`sirlerde qullıq du`zim feodalizminin` payda bolıwı menen krizis ha`m joq bolıw fazasına o`tedi. Krizislik jag`daylar Mesopotamiyada, İranda ju`da` seziledi. Krizistin` ideyalıq ko`rini sıpatında zoroastrizminin` jan`a izbasarlarının` biri manixeylik payda boladı. Onın` tiykarın salg`an Mani. 216 ya 217 jılı Vavilonda tuwılg`an. Aramey, parsı tillerde birneshe diniy ha`m etikalıq xarakterdegi traktatlar jazg`an. «Manixey jazıwı» dep atalg`an alfavit oylap tabıldı.

Zoroastrizm dininin basındag`ılar Mani ta`liymatın dushpanlıq penen qarsı aldı. Ol quw`ing`a ushirap, İrannan qashti. Qashıp ju`rip aq, ta`liymatın na`siyatlap, Mani o`zine ko`p pikirlesler taptı. Bunnan seskengen zoroastristlik din basındag`ılar (jrecler) 273 jıl Ktesifong`a filosofiyalıq diskussiyag`a shaqırdı. 275-jılı tyurmag`a taslanıp, 276 jılı o`ltirildi. Manixeylik jaqsılıq ha`m jamanlıq baslamag`a tiykarlanıp, dualizmge bag`darlanadı. Og`an xristianlıq ha`m gnosticizm ta`sir etti.

Manixeylik ta`liymatı a`piwayı diyxanlıq demokratizmdi u`gitledi. Bul jan`a jag`dayda Avestonın` ertedegi qabatının` - Zaratustranın` tiykar`ı koncepciyasının` qaytalanıwı edi. Bul koncepciya ja`bir ko`rgen diyxanlardı jaqlag`anı ushın zoroastrizmge tutaslay alg`anda jaqpadı. Al zoroastrizm bolsa bizin` eramızdın` basında aq erte feodallıq ja`miyettin` ideologiyasına aynalıp u`lgergen edi. Manixeylik ta`liymatın` diyxanlıq-demokratiyalıq xarakteri onın` Mesopotamiya, Siriya, Egipet ha`m Rim imperiyasının` shıg`ıs oblastlarına III a`sirde ha`m bizin` eramızdın` son`g`ı a`sirlerinde ken` tarqalıwına jag`day du`zdi. Biraq manixeylik gu`restin` anaw ya minaw ha`reketin biykarladı gu`restin` passiv formaların g`ana u`gitledi. Mayda sektalarg`a bo`linip ketti. Bul xristianlıq sektanrdın` payda bolıwına ta`sir etti.

Mazdakizm

Feodalizm bunnan son`g`ı a`sirlerde Oraylıq Azyai ha`m İranda rawajlanıwın dawam etti. Diyqanlardı qullıqqa salıw ku`sheydi ha`m bul klasslıq qarama-qarsılıqtı ku`sheytti. Urıslar, o`nimnin` bolmawı, stixiyalı jag`daylar bul processlerdi ju`da` ku`shetip, feodaldın` siyasatınan diyqan massasının` narazılıg`ı ku`sheydi. Bul qarama-qarsılıq sa`wleleniwi jan`a diniy-filosofiyalıq bag`dar-mazdakizm boldı.

Mazdak - jrec. 529 jıl o`ltirildi. Da`slep Mazdak zoroastrizminin` jreci sıpatında İnan shaxı Kovada I din` (488-528) sarayına jaqın boldı ha`m onı reformanın` za`ru`rligine isendirmekshi boldı.

Mazdakilerin` filosofiyalıq koncepciyası dualistlik xarakterge iye: jaqsılıq ha`m jamanlıqtın` aqlıg`a sıyımlılıq penen qaran`g`ılıq penen gu`resi. Onın` filosofiyası boyınsha ta`biyat u`sh elementten turadı: suw, ot, jer. Bulardın` aralasıwı ha`m unamlı ha`m unamsız qubılıslarg`a alıp keledi. Jaqsılıq penen jamanlıqtın` arasındag`ı gu`reste jaqsılıqtın` jen`isi jaqtılıqtın` qaran`g`ılıq u`stine jen`isi ta`miynlenedi.

Mazdakizminin` sociallıq programması: ha`mme adamlardın` huqıqları ten`lestiriliwi, tutınıwdag`ı ten`lik, mu`lktin` ten`ligi a`sirese, jerge ten`lik. Bulardın` ha`mmesi diyqanlar massasının` ma`pin qorg`aydı. Basında shax Kovada I bunı o`zinin` vlastın ku`sheytiwge paydalanıwıg`a, iri feodallar ha`m zoroastristlik jreclerdin` separatizm menen gu`reste paydalanıwıg`a umtıldı. Biraq ha`reketin` kem-kem ku`sheyiwi, radikal talaplardın` qoyılıwı onı qorqıttı. Onı bastırıwıg`a ma`jbu`r boldı.

Biraq mazdak ha`reketin basıp taslag`an menen onın` ideyaları İnan, Oraylıq Aziya ha`m Azerbayjan territoriyalarına xalıq massasının` gu`resinin` bayrag`ı sıpatında dawam etti. Oraylıq Aziyada mazdakizm ideyası XII a`sirge shekem dawam etti. (Ocherki istorii obshestvenno-politicheskoy misli v Uzbekistane. Tashkent, 1977. s. 25).

Qızıg`arlıq moment: zoroastrizm eki baslamanın` gu`resin jaqsılıq ha`m jamanlıqtın`, jaqtı menen qaran`g`ılıq gu`resi, ten`liktin` mazdaklıq sociallıq idealları, mu`lktin` ha`m tutınıwdın` birligi ideyası. Palestinada eki a`sir aralıq. o`mir su`rgen Kumran obshinasının` ideologiyasına sa`ykes keledi.

Geybir juwmaqlar

1) Solay etip, VII-VIII a`sirlerde, islamnın` eniw qarsan`ında Oraylıq Aziya xalıqlarının` u`lken bolıp ha`r tu`rli formadag`ı zoroastrizmdi, a`sirese, mazdakizm ha`m manixeylikti propagandaladı.

2) Dúnyag`a ko`z-qaras, moral usı sistema arqalı baylanıstı.

Taza filosofiyalıq sistemalardı, ta`liymatlardı bul da`wirlerge baylanıssız qaraw qıyın.

Filosofiyalıq oylaw antiklik Gpeciyada shama menen b. e. sh. VIII-VII a`sirlerde qa`liplese baslaydı. Bul da`wipde u`lken o`zgerislep ju`z beredi Mu`lkiy ten`sizlik sociallıq bo`liniwshilikti ku`sheytedi. Jan`a klasstın` qa`liplesiw processi o`nermentlik ha`m sawdanın` rawajlanıwı menen tezletiledi. Ruwlıq ja`miyet qulap, ruw basshılarının` vlastı sheklenip baslaydı. Qullıq Gomerdin` tuslapı menen salıstırg`anda jan`a formalarg`a iye boladı. Onın` patriarxallıg`ı jan`a biraz progressiv formalarg`a orın beredi. Qa`liplesiwdegi ja`miyetlik klass-xojalıq rawajlanıwı menen baylanıslı bola otrıp, siyasiy vlastı basıp aladı ha`m tipaniyanı oranatadı. Bul klasstın` ekonomikalıq ha`m siyasiy ku`shinin` o`siwi menen grek ma`deniyatı ha`m rawajlanadı. Ullı koloniyalastırıw da`wirinde da`stu`riy grek dini oltustag`ılardın` ruhiy talaplarına juwap bermedi. Sebebi onda adamdı onın` keleshek o`mirinde ne ku`tip tur ha`m keleshek o`mir degen barma o`zi degen sorawlarg`a juwap tabılmadı. Bul qıyın ma`seleni opfiklerdin` diniy-filosofiyalıq ta`liymatının` wa`killeri sheshiwge bel baylap ko`rdi. Olar adamnın` jerdegi o`mirin adamg`a qudaylap ta`repinen onın` gu`naları ushin jiberilgen qıynalıwdın` tutaslıg`ı sıpatında tu`sindirdi. Sonday-aq opfikler jannın` o`lmeytug`ımlıg`ına isenedi. Jan qayta tu`rge tu`rlengen uzaq qataplapdı o`tedi: basqa adamlardın` ha`tteki haywanlardın` denesine o`tip pu`tkil jerdegi on`bag`anlıqtan tazalanıp, mángi ra`ha`tke jetedi.

Dene o`lmeytug`ın jannın` waqıcha saqlawshısı, «ha`tteki qa`biri» degen pikir Pifagordan baslap filosofiyalıq idealizmge ha`m misticizmge, xristian diniy ta`liymatına deyingi aralıqta birinshi ma`rtebe orfiklik doktrina negizinde payda boldı. Orfikler xalıq massasına jaqın boldı ha`m Dionis-Zagpee tuwralı jan`alang`an mifti o`z ta`liymatının` tiykarı etti. Biraq orfizm filosofiyag`a aynala almadı. Ha`tteki filosofiya payda bolg`annan keyin de filosofıyanın` aldındag`ı doktrina sıpatında bola berdi.

Solay etip, orfiklerdin` ha`m basqada bir qatar mifologiyalıq doktrinalardın` wa`killeri greklerin` da`stu`riy dinlerin du`zetiwdi ha`m tazalawdı, ruhiy jaqtan jaqsı islengen din menen almastırıwg`a urındı. Al bul da`wirde (b. e. sh. VI-a`sip) dúnyag`a pu`tkilley basqasha ko`z-qarastı İoniya naturfilosofiyasının` wa`killeri: Fales, Anaksimandp, Anaksimenn tuttı. U`shewide miletliler edi. Milet sol waqıttag`ı Kishi Aziyadag`ı grek polislerinin` ishindegi ekonomikalıq jaqtan rawajlang`anlarınan esaplanadı.

Adamzat tariyxında birinshilerden bolıp Milet oyshılları qorshap turg`an pu`tkil a`lemdi o`zi menen o`zi rawajlanıp, o`zin-o`zi ta`rtipke salıp turg`an sistema sıpatında tu`sindirdi. Bul kosmos, ioniyli filosoflardın` pikirinshe qudaylar ta`repinen ha`m do`remegen ha`m ol principinde mángi jasawı tiyis. Biraq onı basqarıp turg`an nızamlardı adam tu`sine aladı. Olarda hesh qanday mistikalıq, tu`siniksizlik joq. Solay etip, dúnyanı diniy-mifologiyalıq qabıllawdan onı adamnın` aqıl-oy quralları menen sheshiw jolında sheshiwshi adım atlandı.

Milet filosofiyası mektebinde oraylıq orında «tiykar» tuwralı ma`sele iyeleydi. A`yyemgi gpek oyshıllarının` tu`sindiriwinshe, «tiykardan» barlıq na`rseler payda boladı ha`m bul na`rselep jog`alıp, tiykarag`a qaytıp keledi. Dúnyanın` usı tiykarında materiallıq baslama birinshilikke iye me, ideyalıq baslama birinshilikke iye me degen ma`seleni Milet filosofiya mektebinin` wa`killeri materialistlik tu`rde sheshedi.

Fales ha`m Anaksimenn ha`mme na`rseni payda etetug`ın, aqırında og`an ha`mmesin aynaldıratug`ın birinshi substancıyanı to`rt stixiyanın` birewi menen baylanıstırdı. Bul boyınsha Fales suwdı atasa, Anaksimenn hawanı atadı.

Ta`biyiy qubılıslardı abstrakt-teoriyalıq tu`sindiriwde ha`mmesinen de Anaksimandr alg`a ketti. Pu`tkil bolmıstın` birinshi sebebi ha`m tiykarı sıpatında ol mángi ha`m sheksiz substancıyanı areypondı ataydı. Sapalıq jaqtan apeypont to`rt stixiyanın` birde-birewi menen sheklenbeydi. Sonın` menen birge u`zliksiz ha`rekette boladı. Bul processte apeypontann qarama-qarsılıqlı baslamalar bo`linip shıg`adı: jıllı ha`m suwıq, qurg`aq ha`m ızg`ar h.t.b. Bul juplas qarama-qarsılıqlar o`z-ara ta`sirde bolıp, ta`biyattın` bahlaw mu`mkin bolg`an qubılıslar(tirilerin ha`m o`lilerin ha`m) payda etedi.

Anaksimandr tərepinə suv wretlengen dünyanın kərtinəsi, ol payda bolğ'an da wır uşın jan'a həm a'detten tısqarı boldı. Onda materialistlik həm dialektikalıq xarakterge iye elementler anıq kòrindi. Məsələn, mudamı o'zinin formasın o'zgeritip oturatug'ın birinşi substansiya haqqında kòz-qaras materiya tuwralı ha'zirgi kòz-qarasqa biraz jaqın. Sonday-aq qarama-qarsılıqların gu'pesi həm oların birinin ekinshisine o'tiwı jer ju'zlik processlerin barlıq kòp tu'pliliginin bas deregi sıpatında oy həm bar.

Greknaturfilosofları qa'legen ilimnin og'ada isenimli tiykarı ta'jiriye, empiriyalıq izleniwler həm baqlawlar ekenligin jaqsı tu'sindi. Olar tiykarınan birinşi filosoflar g'ana emes, birinşi alımlar-grek həm pu'tkil Evropa iliminin tiykarın salıwshılar boldı. Falesti a'yyemgiler «birinşi matematik», «birinşi astronom», «birinşi fizik» dep atadı. şınında da Fales Vavilon astronomlarının burınıraqtag'ı ashılıwların paydalana otırıp b. e. sh. 585-jıldag'ı ku'ninin tutılıwın boljadı. Birinşi ma'rtebe birinşi tiykarı geometriyalıq teoremlardı da'liyledi. Bularsız geometriyanın bul bo'liminin rawajlanıwı mu'mkin bolmag'an bolar edi. Ol sonday-aq qollanısqı cıpkuldi həm mu'yesh o'lshevishti (uglomer) engizdi. Al Anaksimandr bolsa birinşi geografiyalıq kartanı du'zdi. Bunda og'an belgili jer betinin ba'ri cilindr tu'rinde kòrinedi. Sonday-aq «aspan sferasın» həm jasadı. Bunda jaqtırtıqış denelerdin ha'reketi aspan arqalı həm Jerge baylanıslı, bir-birine baylanıslı jaylasıwı bar.

Anaksimend (b. e. sh. 588-525 j.) Anaksimandrın sha'kirti. Onın pikirinshe, barlıq na'rselerdin tiykarı-hawa. Hawanın ha'r qıylı halg'a o'zgeriwinin na'tiyjesinde dünyadag'ı zatlar, qubılıslar payda boladı. Mısalı, hawa suyuqlanıp otqa aynaladı, yamasa hawa qoyıwlanıp shamalg'a aynaladı, shamal qoyıwlanıp suwg'a aynaladı, suw qoyıwlanıp jerge aynaladı. Demek, ha'r qıylı na'rseler hawanın ha'r qıylı tıg'ızlıqta bolıwının na'tiyjesi.

Anaksimennın pikirinshe, jer o'zinin sırtqı pishimi boyınsha da'pke usag'an. Quyash, ay həm basqa da aspan jaqtırtıqışları jerden payda bolğ'an. Ol Grekiyada birinşi ret planetalardı juldızlardan ayıra basladı.

Anaksimend qudayların barlıg'ın belgili da'rejede moyınlaydı. Biraq, onın pikirinshe, qudayların dünyanın payda bolıwında, joq bolıwında hesh qanday qatnası joq. Qudayların o'zleri materiallıq baslamadan - hawadan quralğ'an.

Milletten keyingi A'yyemgi grek İoniya filosofiyasının orayı Efes qalası boldı. Geraklittin Watanı Miletliker sıyaqlı Geraklit te (b. e. sh. 530-470 jıllap) dünyanın birinşi elementin izledi həm onı otta tartı. Geraklittin filosofiya tariyxındag'ı a'hmiyeti sonda, ol materiallıq dünyanın dialektikalıq rawajlanıwı haqqındag'ı jag'daydı materiya g'a tiyisli nızamlılıq sıpatında engizdi. Qarama-qarsılıqların dialektikalıq birligi Geraklit tərepinə birin-biri tolıqtıratug'ın, qarama-qarsılıqta gu'resiwhilerdin mudamı payda bolıp turatug'ın garmoniyası sıpatında tu'sindirildi. O'z filosofiyasının tiykarı g'ı principlerin mınaday belgili aforizmlerde sa'wlelendiredi: «Ha'mme na'rse ag'ıp o'tedi, ha'mme na'rse o'zgeredi», «Bir da'ryag'a eki ret tu'se almaysan» h.t.b.

Eskertiwimizdey-aq, Geraklittin pikirinshe, ha'mme na'rsenin jasawının birinşi sebebi-ot., Ottın jalının u'zliksiz ha'reketi, joqarıg'a lawlap janıwı sıyaqlı basqa da qa'siyetlerine uqsatıw arqalı Geraklit dünyanın processlerin tu'sindiridi. Ot ha'mme qubılısların ulıwma tiykarı.

«Tovarlardı alting'a, altının tovarlarg'a almasılg'anınday ot barlıq na'rselerge həm kersinshe, barlıq na'rse otqa aynaladı»-deydi Geraklit (qaran'ız: Materialisti Dpevney Grecii. M. , 1955 49-b).

Dünyanın zatları həm qubılısları otın ha'r qıylı halda bolıwının na'tiyjesi. Jer suwg'a aynaladı, suw hawag'a, hawa otqa həm kerisinshe.

Geraklit ta'liyimatındag'ı stixiyalı dialektika a'sirese onın qarama-qarsılıqların a'hmiyetin tu'sindiriwinde kòrinedi. Dünyadag'ı barlıq zatlar həm qubılıslar qarama-qarsılıqların gu'resi arqalı rawajlanadı. Qarama-qarsılıqların gu'resin Geraklit mánge

o`mir su`riwshi «G`alaba logos», nızamlılıq dep atadı. Barlıq na`rseler o`zlerinin` qarama-qarsısına o`zgeredi: «Suwıq jılıydı, ıssı suwıydı, qurg`aq-ızg`arlanadı, ızg`ar kebedi».

Geraklittin`gnoseologiya (teoriyalıq biliw) ma`selesi boyınsha ha`m pikirleri bar. «Egepde dúnya tu`tinge aynalg`anda, - deydi Geraklit, adam tek bir g`ana seziw organına - taniw g`a iye bolar edi» (Materialistı Dpevney Grecii. M. 1955. 42 b).

Bunnan juwmaq sol: adamnıń seziw uqıplılıg`ın sırtqı dúnyanın` adamg`a ta`sirinin` na`tiyjesi sıpatında qaraw durıslıqqa keledi. Sonday-aq Geraklittin` «otı» rawajlanıwdın` ideallıq principini emes, al materiallıq principini.

Geraklit o`z da`wirinin` joqarı qatlamlarının` wa`kili ha`m ja`miyetlik-siyasiy pikirlerinde antidemokratıyalıq pikirlerdin` bolıwı ta`ajip emes. Degen menen dúnyanın` mángilik rawajlanıwın na`zerde tutqan ideyaları menen a`yyemgi grek ja`miyetinin` progressiv bag`darda rawajlanıwına u`les qosa aladı.

Tu`slık İtaliyada belgili filosofiyalıq mektep - pifagorshılar mektebi ha`reket etti. Olardıń ilimi tuwralı derekler ju`da` az saqlang`an. Pifagorshılar demokratiyag`a dushpan tomag`a-tuyıq apistokratıyalıq sektanı quradı. Olardıń` mistikalıq ta`liymatı qosımtasız, ko`terin`ki intellektuallıqqa iye bolıw g`a umtıldı. Sonın` ushın ha`m Pifagor ha`m onın` ta`reptarları matematikalıq esaplawlar menen shug`ıllanıw, sanlar ha`m olardıń` birikpelerine mistikalıq tu`sindiriwler engizdi. Olar din menen moralg`a ja`miyetti ta`rtipke tu`siriwdin` tiykarg`ı atributları sıpatında qaradı. Olardıń` bul ma`selege ko`z-qarasında peps ha`m indiya mistikasının` ta`sipi bap. Pifagorshılar moralı demostın` aristokratiyag`a absolyut bag`ınıwına su`yengen belgili sociallıq garmonıyanı tastıyıqlaw boldı, demek onın` a`hmiyetli bo`legi so`zsiz bag`ınıw bolıp tabıladı. Solay etip, din ha`m moral pifagorshılardıń` ko`z-qaraslarında tutas alg`anda sa`ykes keledi.

V a`sirdegi grek filosofiyasın qaraw g`a o`ter ekenbiz, greklerdin` diniy sanasındağı belgili dag`darıstı ha`m onın` sebeplerin` atap o`tiwimiz gerek. Bul Pelopeness urısı jıllarındağı ellinlik dúnyadağı awır jag`daylar, bul ja`miyettin` xarakterinin`, sociallıq du`zilisinin` quramlasıwı, ja`miyettin` da`stu`riy ko`z-qarasların, sonın` ishinde dindi kritikalaw. Degen menen bul krizistin` masshtabın ha`m teren`ligin` ulg`aytıp ko`rsetiwge bolmaydı. Go`ne ko`z-qaraslardın` qulaw jag`dayında jan`a diniy ideyalar payda boldı. Sonın` ishinde, bul waqıtları adamnıń` quday menen jeke baylanısı tuwralı ideya ju`da` sa`nge enedi. Bunı Ewpiyde ko`remiz. Jan`a kultlardın`, ma`selen Asklepiyanın` dawalaw kultinin` a`hmiyeti ku`sheydi. Geybir go`ne kultlar olardıń` funkciyalarınin` o`zgeriwi menen jan`adan payda boladı. Da`stu`riy isenimlerdin` qulawı Elladag`a basqa kultlardın` eniwine, ma`selen frakiyalıq ha`m aziatlıq dinlerdin` eniwine alıp keledi.

Filosofiyada İoniyada o`tken a`sirde qa`liplesken naturfilosofiya jetekshi bag`dar bolıp qaldı. Sonın` menen birge Geraklittin` dialektikası qubılıstın` eki ta`repin ha`m o`zgeriwinde, turaqlılıg`ın da esapqa aldı, so`ytip zamanlasları ta`repinen qabıllanbadı, sing`a ushıradı. Eger Kratil turaqlılıq momentin esapqa almaw g`a shaqırsa, elatlar (Eley qalasınin` atı menen baylanıslı) - Ksenofan, Parmenid ha`m Zenon kerisinshe o`zlerinin` dıqqatın turaqlılıq momentine ja`mledi ha`m Geraklitti o`zgermeliliktin` rolin ulg`aytıp ko`rsetiwde sing`a aldı. Elatlar seziwlik dúnyanın` turaqsızlıg`ın ha`m o`zgermeliligin (payda boladı, gu`lleydi, o`ledi) moyınlaw menen birge bul o`zgermeli seziwlik dúnyag`a jalg`ız qozg`almaytug`ın bolmıs dúnyasın qarama-qarsı qoyadı. Elatlardıń` stixiyalı materializmi, oylawdı ha`m materiallıq dúnyanı bir-birine qarama-qarsı qoyıw g`a umtılwı mınag`an alıp keldi: sırtqı dúnyag`a baylanıslı dialektikanı qollap-quwatlay otırıp, olar sonın` menen birge ideyalıq dúnyanı metafizikalıq tınıshlıqtın` pachalıg`ı dep tastıyıqladı. Mángilik ha`m o`zgermeytug`ınlıq olar ta`repinen shınlıqtın` atributları sıpatında esaplandı. Biliwdin` rawajlanıwında dramatikalıq situaciya payda boldı: birewlep, obrazlı tu`rde aytqanda dúnyanı otta erice, al basqaları onı qozg`almaytug`ın tasta kristallastırg`anday etti. Bul da`wirdin`

stixiyalı-matepialistlik naturfilosofiyasınin` og`ada belgili wa`killeri Anaksagor i Empedokl boldı. Olardıń` izertlewlerinin` tiykarg`ı bag`darı buring`ısha ken` ko`lemlı

kosmogoniyalıq sistemalardı qurıwǵa umtılıw boldı. Anaksagordın` pikirinshe, dúnya basta aq mayda bo`lekshelerden turatug`ın ha`rekecz qospanı an`lattı ha`m og`an aqıl (nus) ha`reket berdi. Anaksagordın` aqıl koncepciyası ineptli materiyag`a ha`rekettin` deregin qarsı qoyıw bolıp tabıldı. Ol filosofiyalıq oyдын` son`g`ı rawajlanıwına ha`m u`lken ta`sir etti (ma`selen, Jan`a da`wir filosofiyasındag`ı birinshi tu`rtki (pepvotolchok) ideyası). Empedokl ha`mmesinin` tiykarında to`rt elementti ko`rdi: ot, hawa, jer ha`m suw. Bulardı barlıq zatlardın` tamırları dep atadı. Empedokldın` tu`sindiriwınshе barlıq materiallıq zatlar sanlıq ha`m sapalıq jaqtan o`zgermeytug`ın, bir-biri menen ha`r qıylı proporcıyada birikken to`rt elementten turadı. Materiyanın` ha`reketi (misli Anaksagordag`ıday) materiyadan tısqarında turg`an baslang`ısh xaosti basıp o`tken, jen`gen kosmostı sho`lkemlestiriw principi menen demek-aqıl-oy (Razum) belgilenedi.

To`rt element teoriyası Aristoteldin` qabıllawı menen XVII a`sirge deyin evropa fizikasının` fundamenti boldı. Sonday aq Empedokldın` seziw teoriyası (teoriya oshusheniya) Platon, Aristotelge de ta`sir etti. Seziw teoriyası Empedokl ushın bilıw teoriyası xızmetin atqardı. Bul teoriya boyınsha seziw organlarının` «tesikshelerine» qabıl etilip atırg`an obiektten bo`lingen materiallıq g`ag`ıwla etedi.

A`yyemgi grek materializminin` joqarı da`rejede gu`llengen da`wiri Levkipp (Miletten) ha`m Demokritin` (Avderden) ta`liymatında ko`rindi. Levkipp atomistlik filosofiyanın` tiykarın saldı. Onın` sha`kirti Demokrit o`z ustazının` kosmologiyalıq teoriyasın qabıllap g`ana qoyg`an joq, sonın` menen birge onı ken`eytti ha`m onı universal filosofiyalıq sistemag`a aynaldırıldı. Bul teoriya boyınsha dúnya boslıqtan ha`m ha`reketgegi atomlardan turadı. Atomlar sapalıq jaqtan birgelki, bo`linbeytug`ın, biraq forma ha`m razmeri boyınsha ha`r tu`rli mayda bo`lekshelep. Atomlar boslıqta ha`reket etedi, olardıń birigiwi pu`tkil sırtqı dúnyanın` jasalıwına alıp keledi. Barlıq tiri tipi emesten janı arqalı ayırılıp turadı. Jan, onın` pikirinshe, ha`rekechen` atomlardan turadı. Demokrit jandı o`letug`ın, a`jelli dep esapladı: dene o`lgende atomlar ken`islikte taraladı. Demokrit ta`liymatındag`ı a`hmiyetli jag`day ha`rekettin` materiyag`a tiyisli qa`siyet ekenligi haqqındag`ı ta`liymat, ha`reket materiallıq emes puxtın` ta`sirinin` ya nustın` na`tiyjesi emes, al materiyanın` o`zinin` qa`siyeti.

So`z joq, barlıq zatlardı quraytug`ın atomlardın` ha`reketi ta`liymat sıpatında materiya ha`m ha`reket kategoriyalarının` islenip shıg`ılıwında, rawajlanıwında u`lken rol oynadı. Sonday aq ha`reket problemasını qarawın Geraklit penen salıstırg`anda ayırmashılıq bar. Geraklitte ha`reket qarama-qarsılıqlardıń gu`resi arqalı bolsa, Demokritte atomlardın` ha`reketi probleması olardıń orın almasıwı, birlesiwı ha`m bir-birinen bo`lekleniwı sıpatında. Bul Demokritin` mexanistlik tendenciyası.

Filosofiya tariyxında Demokrit birinshi ret ken`eytilgen bilıw teoriyasın jasadı. Onın` tiykarı punktı- seziwlik ta`jiriye. Biraq zatlardın` (atomlardın`) haqıyqıy «ta`biyatın», Demokritin` tu`sindiriwınshе, sezimler tanıp bile almaydı, olardıń qolı jetpeydi, tek oylawdın` ja`rdemi menen g`ana tanılıp bilinedi. Empedokl siyaqlı Demokrit ha`m seziwlik qabıllawdı ag`ıwlar menen (qabıl etiliwshi denelerden ajıralg`an atomlar toparları) tu`sindirdi. Demokritin` ta`liymatında sociallıq ha`m etikalıq problemalar ha`m belgili orıng`a iye. Ma`mleketlik qupılıstın` en` jaqsı forması sıpatında demokratiyanı en` jaqsı adamgershilik sıpatında tınısh, g`awg`asız danalıqtı maqulladı.

Demokrit ko`p ta`replemeli alım boldı. Onın` sol da`wir bilimlerinin` barlıq oblastların qamtıg`an shıg`armalarının` dizimi (olar 70 atamag`a iye) bar. Demokritin` materialistlik filosofiyası evropalıq filosofiyag`a ha`m ta`biyat tanıw ilimlerine u`lken ta`sir etti.

Atomistlik materializm determinizm (ta`biyiy qubılıslardıń rawajlanıwında nızamlılıqtı, za`ru`rlikti moyınlaw) tariyxında a`hmiyetli rol oynadı. Levkipp ha`m Demokrit ta`liymatında sa`ykes «birde-bir zat sebepsiz payda bolmaydı, ha`mme na`rse qandayda bip tiykarda za`ru`rlikte payda boladı» (Materialistı Dpevney Gpecii. M. a`995.

66-b). Ha'tte Demokrit bilay deydi: ... Persiya taqtına iyelik etkennen go're bir sebeplilik tusindiriwdi tapqandı maqul ko'rer edim (Sonda ... 50-b).

Solay etip, Demokrit tosqnıliqtı biykarlaytug`ın qa'te juwmaqqa keledi.

Bizin` eramızg`a shekemgi V-a`sirde tiykarı boyınsha materialistlik naturfilosofiya menen pifagorizmnin` da`stu`riy qarama-qarsılıg`ı dawam etti. Pifagorlıq ta`liymat buring`ısha Batisqa qarag`anda Greciyada ken` tarqalg`an ta`liymat boldı.

Bizin` eramızg`a shekemgi V-a`sirdin` basında ha`mme filosofiyalıq mekterlep tutas universal kosmologiyalıq ha`m ontologiyalıq koncepciyalardı jasawg`a, du`nyanın` birligin ha`m ko`p tu`rliligin tu`sindiriwge umtıldı. Bul boyınsha olar go`ne da`wıprdin` filosoflarınin` islerin so`zsiz dawam ettiriwshiler boldı. Biraq bizin` a`sirdin` ortasınan baslap Greciyanın` puwxıy turmısında sheshiwshi burılıs bolıp o`tedi. Endi filosofıyanın` orayında dúnya emes, al adam boladı. Bul ruhıy burılısta u`lken rol oynag`anlar sofistler (gpekshe sofos - dana) boldı.

Sofistlik ha`rekettin` payda bolıwı, burın eskeptgenimizdey aq, ja`miyettin` ulıwma strukturasınıń qıynlasıwı menen, onın` professional sıyasıy iskerlep prosloykasının` ko`beyiwine ta`siri ha`m tabıslı sıyasıy iskerlik ushın za`ru`rli konkret bilimlerin` ko`lemlerinin` o`siwi menen baylanıslı.

Barlıg`ın o`z ishine alg`an naturfilosofların` kosmologiyalıq ta`liymatları ta`jiriybeden go`re oyg`a qupılğ`an bolg`anlıqtan tiykarınan ju`da` turaqlı emes tırnaqqa jaylasqan edi. Kem-kem belgili koncepciyalardıń ramkasında jeke empiriyalıq baqlawlardı ha`m jeke ilimlerdin` juwmaqların kosmostın` bas sxemaları menen kelistiriw qıyn bola baslaydı. Haturfilosofiya menen real bilimler arasında u`zik ku`sheygen sayın naturfilosofiyag`a baylanıslı ja`miyetlik skerticizm ju`da` ku`sheydi. Bul skerticizmdi bildiriwshiler, a`lbette sofistler boldı.

Sofistlik ideyalar tiykarınan ko`birek ja`miyetlik basqarıwshılar arasında tarqadı. Sofistler ushın tutas alg`anda qa`liplesken da`stu`rlerge kritikalıq qatnas xarakterli. Bul kritika, sın tiykarınan shınlıqtın` kriyteriyi (o`lshemi) probleması menen baylanıslı. Sofistler ma`seleni bilay qoydı: adamzat bilimlerine iseniw mu`mkin be Olardıń haqıyqıylıg`ın, shınlıg`ın ya nadurılıg`ın, qa`teligin qalay tekseriw mu`mkin

Cofistlerin ta`liymatlarınin` ulıwmalıg`ı relyativizm menen xarakterlenedi. Bug`an sofistlerin` iskerliginin xarakterinin` o`zi mumkinshilik beredi. Olar jaslardı qa`legen ko`z-qarasta qarawga u`ypetti. Bunday ta`liymattın` tiykarında absolyut shınlıqtın` ham obiektiv bahalıqlardıń joqlıg`ı haqqında ko`z-qaras bar.

Sofistlik tg`liymattın` en` belgili wa`killeri - Protagor (Abdepeden) ha`m Goriy (Leontinnen) gnoseologiya problemasını islep shıg`ıwda u`lken u`les qostı. Biraq olardıń sheshimleri relyativistlik, ha`tteki geyde skertiklik xarakterge iye boldı. Afinada sofistlerin` mawasasız dushpanı Sokrat boldı. Kundelikli sananın` derejesinen Sokrat sofist g`ana emes, olardıń basshısı da. Sofistlerden ayırmashılıg`ı, ol shınlıq bar, shınlıq tartısta, aytısıwda tabılıwı mu`mkin dep tu`sindirdi. Sokrattın` ko`z-qaraslarında Afina ja`miyetinin` geybir-jana qubılısları ha`m sa`wlelengen. Ma`selen, ol ma`mleketti basqarıw - bul ha`m professiya dep qaraydı.

Platon (b. e. sh. 427-347)

Platonnıń filosofiyalıq koncepciyası sociallıq-sıyasıy ko`z-qarasları menen tıg`ız o`tlesip ketken. «Ma`mleket» ha`m «Nızamlar» atlı traktatlarında ideallıq polistın` sosloviyag`a iye modelin islep shıktı. Platonnıń filosofiyalıq-etikalıq ko`z-qarasları onın` ko`p sanlı dialoglarında bayan etilgen. Olarda a`dette bas ha`reket etiwshi - SokraT.

Platonnıń pikirinshe obrazlar (ideyalar) wakıttan ha`m ken`islikten tısqarı turadı. Akıl-oy (razum) eki dúnyanı : o dunyanı ha`m reallıqtı baylanıslantıradı. Platon o`zinen keyingi da`wirlerge ha`m u`lken ta`sir etti.

Aristotel (b. e. sh. 384-322)

Platonnıń sha`kirti Aristotel alım enciklopedisT. Ustazınan ayırmashılıg`ı sonda: materiallıq dúnyanı birinshi, ideyalar dúnyasın ekinshi, forma ha`m mazmun bir-birinen

ajıralmas birlikte, bir qubılıstın` eki ta`repi dep tu`sindi. Onın` traktatlarında ha`reket tuwralı ta`liymatı Aristotel sistemasının` en` ku`shli ta`replerinen esaplanadı. Ol ushın dialektika haqıyqıy ha`m anıq bilimlerde itimal ha`m haqıyqıy tekleslerden alıwdın` metodı. Aristotelin` logikalıq shıg`armaları G`OrganonG` atqa iye bolıp, shınlıq ha`m oylawdın` nızamları haqqında ta`liymatqa iye. Orta a`sir tusında «Organon» ko`p oqılatug`ın shıg`arma boldı. Alım tariyxshı, pedagog, sheshenliktin` teoretigi, etikalıq ha`m siyasiy teliymatlardıń do`retiwshisi de bola aldı. Aristotel ju`zden aslam grek polislerinin` tariyxı ha`m olardıń qurılıwı analizlengen politipler - shıgarmalar jazdı. Tilekke qarsı, olardıń ba`ri jog`alg`an, tek «Afina politiyası» g`ana saqlang`an.

Aristotelin` sha`kirtlerinin` ishinde ko`p g`ana atı shıqqan filosoflar, fizikler, matematikler, biologlar boldı. Onın` ideyaların` bazasında Feofast o`simlikler haqqında belgili kitap jazdı ha`m psixologiyalıq izertlewler menen de shug`ıllandı. Geografiyalıq, filosofiyalıq ha`m tariyxıy izertlewleri menen Aristotelin` basqa izbasarı - Diklarx belgili.

ELLINİZM

Antikalıq dun`yanın` b. e. sh. IV esirinen bizin` eramızdın` birinshi a`sirinin` son`g`ı on jıllıqları aralıg`ı ellinizm da`wiri dep ataladı. Ellinistlik ja`miyettin` filosofiyalıq-siyasiy ko`z-qarasları polislik ideologiyadan keyin sheshildi.

Klassikalıq qala-ma`mleketin` puxaralıq kollektivinin` dúnyag`a ko`z-qarasın sa`wlelendirgen Platonnın` mektepleri polistin` siyasiy a`hmiyetinin` qulawı menen o`zinin` buring`ı jetekshi rolin joytı. Polis ideologiyasının` krizisi menen b. e. sh. IV - a`sirde o`mir su`rgen kinikler menen skeptikler ag`ımlarının` ta`siri ku`shyedi. Biraq ellinistlik dun`yada ju`da ken` tarqalg`anları b. e. sh. IV ha`m III esirler aralıg`ında payda bolg`an jana da`wirdin` tiykarg`ı belgilerin o`zine ja`mlegen stoikler ha`m epikurshılar ta`liymatları boldı.

STOICİZM

B. e. sh. 302-jılı tiykarı salıng`an Afinada Kitonlı Zenon ta`repinen, Kiprde (b. e. sh 336-264j.) tiykarın salg`an mekteplerde iri alımlar ha`m ellinistlik da`wirdin` filosofları Xrasipp Soll (b. e. sh. III esir), Panetiý Radoskiy (b. e. sh. II 1). Bular ha`r qıylı siyasiy bag`dardıń adamları boldı. Stoikler ayrıqsha adamnıń individuallıq sıpatında etikalıq problemalarına ayrıqsha dıqqat bo`ldi. Olardıń maqseti: polislik tiykarlardın` dag`darısı, u`zliksiz a`skeriy ha`m sociallıq konfliktler, individuumnıń puqaralardıń ja`ma`a`ti, obshina menen baylanısının` ha`lsirewi jag`dayında adam ushın moral`lıq-filosofiyalıq tayanış tabıw. Eger bul sharayatlar menen puqaranın` sociallıq bolmısının` turaqsızlıg`ı tuwralı ko`z-qaraslar a`debiyat ha`m iskusstvo ta`repinen qu`diretli tag`diyir obrazında ko`ringen bolsa, stoikler ta`repinen ol ha`mme na`rseni aqıl`a sıyımlı basqaratug`ın adamnıń joqarg`ı jaqsılıq ku`shinen (logos, tabiyat, quday) g`a`rezlilik sıpatında qabıllanadı. Olardıń ko`z-qarasınsha, adam endi polistin` puqarası emes, al kosmostın` puqarası: baqıtqa jetiw ushın ol joqarg`ı ku`sh aldın-ala belgilegen qubılıslardıń nızamlılıg`ın tanıp biliwi kerek ha`m ta`biyat penen kelisimde, demek adamgershilikli, rehimli (dobrodetel`no) jasawı kerek. Stoikler tiykarg`a adamgershilik, jaqsılıq sıpatında ang`arıw (demek «jamanlıq», «jaqsılıq» degen ne), erlik, a`dillik, tuwrı pikir (zdravomıslie) ha`m onın` tu`rleri, ken` peyillilik, o`zin uslay biliw, tabanlılıq ha`m jaqsı erlikte esapladı. Olardıń ta`liymatına ılayıq, tek a`dep-ikramlılıq- gozzallıq - jaqsılıq, sonın` menen birge jaqsılıq payda bolıp keledi. Stoiklerdin` etikalıq kategoriyaların` ishinde bolıwı tiyis, aqıl`a sıyımlı, ta`biyat ha`m ja`miyet nızamlarına sa`ykeslik tuwralı ko`z-qarastı ataw kerek.

Danıshpan, stoiklerdin` sa`wlelendiriwinde, aqıllı, biyda`rt, biyta`rep, reyimshil, u`yirsek ha`m isker. Stoiklerdin` tiykarg`ı tujırımaların` eklekticizmi ko`p ma`niligi sebepli, ol ellinistlik, son`nan rim jamiyetinin` ha`r qıylı qatlamlarında ken` tarqaldı. Sonday-ak, materializmnin` geybir elementlerinin` (tiykarınan gnoseologiyada) saqlanıwı menen stoicizm doktrinalarının` mistikalıq isenimler ha`m astrologiya menen qosılıwı, tutasıwı boldı. Rim stoicizminin` ko`rnekli wa`killeri Seneka, Epiktet ha`m Mark

Avreliyler boldı. Olardın` ha`mmesin de ulıwma stoiklik jag`daydan - jer ju`zlik aqıl-oy ha`m jer ju`zlik jan menen baylanısqan ta`biyattın` ha`m ja`miyettin` birligi tuwralı tujırımnan kelip shıktı. Olardın` emanaciyası-individuallıq aqıllar-logos ha`m janlar boldı: kosmos ta`repinen basqarılatug`ın za`ru`rlik nızamı, ol danıshpan ha`m adamgershilikli adamlar ta`repinen tanılıp bilinedi, bul za`ru`rlikke iqtıyarlı tu`rde bag`ınıw, adamnın` aldında turg`an wazıypaları. Biraq ol ta`g`diyir belgilegen orında turıp bir na`rseni o`zgertiwge umtilmadı. Bul ulıwma jag`daylardı interpretaciyalawda stoiklerdin` o`z jeke ta`g`diri, ja`miyetlik jag`dayına, jasag`an da`wirine ılayıq ayırmashılıqları boldı.

Seneka ushın familiya g`ana emes, ma`mleket masshtabında ha`m bag`ındırıw ha`m bag`ınıw ma`selesi ko`terilip, son`ında ol «jaqsı» imperator qanday bolıwı kerek degen sorawg`a kelip tireldi. Aqırı imperatorın` bolıwı za`ru`rlik sıpatında moyınlandı. Imperator shekten tis maqtawdı talap etpewi tiyis, puqaralardan (grajdanlardan) olardın` menshigin tartıp almawı tiyis, ol senat penen ha`m ulıwma «jaqsı» adamlar menen esaplasıwı tiyis. O`zinshe, o`zinin` erkinshe ha`reket etpese, puqaralardın` ulıwma paydası ushın sharshamastan is etiwı kerek. Aqırı, bul ushın onın` puqaraları og`an sadıqlıg`ı menen minnetdar.

Epiktet, tiykarg`ı dıqqattı basqarıwshının` sapalıq ta`replerine bo`ldı. Bul onı xalıq ideologiyasına ha`m shekten tisqarı kiniklerge jaqın etti. Ol ushın erkinlikke jol barlıq materiallıq iygiliklerden, kushtarlıq, tileklerden waz keshiw arqalı g`ana boladı. Sebebi adam o`zi qa`legenligin og`an beriw ya onnan alıw mu`mkinshiligine iye adamnın` g`ana qulı bolıwı mu`mkin. Sırtqı dene, o`mir-hu`kim su`riwshi yamasa tirang`a bag`ındırılğ`an. Biraq adamnın` haqıyqıy ma`nisi, onın` aqıl-oyı ha`m janı hesh kimgе bag`ındırılmag`an, onın` pikirlewlerin hesh kim basqara almaydı ha`m hesh kim og`an adamgershilikli, jaqsı bolıw ushın, demek erkin ha`m baxıtlı bolıw ushın kesent bere almaydı. Epiktet ushın bas quday, jerdı biylewshilerdin` ha`mmesinen joqarı turatug`ın Zevs tuwralı ko`z-qaras u`lken rol` oynaydı. O`zin onın` perzenti sıpatında sezgen adam sırtqı iygiliklerden qanaatlana almay qıynalg`an senatordan ha`m cezardan ha`m erkinirek boladı.

Rimnin` song`ı stoiki Mark Avreliy boldı. «O`zime o`zim» atlı onın` shıg`armalarında dúnyada anaw ya mınaw na`rseni o`zgertiw ya du`zetiwdin` qıynlıg`ı ayıladı. Ha`mmesi ha`m ha`mme na`rse o`zgerissiz qaladı, adamlar ha`mme wakit eki ju`zli, o`tirikshi, o`z ma`pin oylag`an na`psiqawlar boldı ha`m bola beredi de. Bul xaostın ishinde ne qaladıW Tek o`z geniyin`e xızmet etiw, o`z-o`zin`di jetildiriw, adamgershilik, biraq bunday jerge qollanılmaytug`ın adamgershilik, jaqsılıq, o`mirde hesh bir maqsetke iye bolmag`anlıqtan stoyiller ushın minnetli adamzatqa xızmet etiw o`z ma`nisin jog`altadı. Aqırı adamzat pa`s, buzıq ha`m baxıcız bolatug`ın bolsa, maqseciz jaqsılıq, adamgershilik hesh kimdi de yoshlandıra almaydı.

E P I K U R E İ Z M

Epikurdın filosofiyası ontologiya ma`selesinde Demokritin` materializminin` rawajlanıwında alg`a qaray adım boldı. Epikur atomlardın` tuppa-tuwrı ha`reketinen spontallı burılıwı tuwralı boljaw aytıp, nızamlılıq penen tosınlıq problemasınn` u`ylesiwin, sa`ykesleniwin ko`terdi. Epikurda ontologiya problemaları etikalıq problemalar menen tig`ız baylanısı, onın` filosofiyasında oraylıq orındı adam iyeleydi. Epikur o`zinin` wazıypası sıpatında adamnın` o`limnen ha`m ta`g`dir aldındag`ı qorqınıshınan qutqarıwdı qoyadı: ol qudaylardın` ta`biyattın` ha`m adamnın` turmısına aralasıwın biykarlaydı ha`m jannın` materiallıg`ın da`liylledi. Qudaylardın` barlıg`ın moyınlag`anı menen qudaylar tuwralı «topardın` o`tirik shamalawlarına» qarsı shıg`adı. Sebebi, onın` koncepciyasına ılayıq, ta`shwishler ha`m iskerlik kewli tolıw, jaynap jasawshılıq jag`dayı menen sıyıspaydı. Sebebi quday shadlıqlı ha`m o`lmeytug`ın negiz sıpatında ta`shwishke ha`m iye emes, basqalarg`a da ta`shwishti alıp kelmeydi, sonın` ushın ha`m ka`ha`rge de, hu`rmetke de tap bolmaydı» (Diogen Laerckiy. T. I, 139).

Jan ha`m dene sıyaqlı atomlardan turadı. Biraq na`zik atomlardan turadı. Ol denenin` qabırshaqlarında turg`anda seziwlerdin` bas sebebi bola aladı. Bul qabırshaq buzılğ`anda

jannın atomları tarqaydı. Seziw joq boladı. Adam ushın jaqsı ha`m jaman seziwde boladı, al o`lim-seziwlerden ayrılıw, en` qorqınıshlı jamanlıq-o`lim, bul adamdı qorqıtıwı kerek, sebebi bizler barda o`lim jok, o`lim bolg`anda bizler joqpız» (Sonda XI. 133). Stoiklik danıshpan ushın en` aldı menen aqılǵa sıyımlılıq xarakterli, biraq epikurshının` stoikten ayırmashılıǵı sonnda, og`an qumar, awırıwın seziw, qayǵı, ayaw jat emes. Ol ma`mleketlik islerge biyta`rep bolmaydı, kinik ha`m bolmaydı, diyuanashılıq ha`m islemeydi. Epikur baxıttı la`zzette, tınıshlıqqa iye bolıwda, saspawda, albıramawda (ataraksiya) ko`rdi. Bug`an biliw ha`m o`zin-o`zi jetildiriw arqalı, qumar ha`m qıynalıwlardan saqlanıw ha`m aktiv iskerlikten o`zin tıyıw arqalı jetiw mu`mkin. Diogen Laerckiy keltirgen Epikurdın` «Bas oylarında» bir neshe ret adamlardıń qa`wipsizligi, doslıqtın` bahası tuwralı ayıladı. Bul, shaması sol da`wirdin` sociallıq-psixologiyalıq klimatın sa`wlelendirse kerek.

Epikureizm A`yyemgi Rimde ha`m u`lken da`rejede tarqaldı. Onın` ko`rnekli wa`kili Tit Lukreciy Kar boldı. Onın` «Zatlardıń ta`biyatı xaqında» atlı filosofiyalıq poeması bar. O`zinin` ko`z-qarasların tolıǵı menen Demokrit ha`m Epikurdın` ta`liymatı menen ten`lestirip, ol ko`rkem formada o`mir ha`m o`lim tuwralı ta`liymatı rawajlandıradı, bul boyınsha dinshi miflerdi sing`a aladı. Lukreciydin` pikirinshe, qudaylarg`a isenip ta`biyiy payda boladı: kundayǵa isenim-qorqınıshın` ha`m ta`biyiy sebeplerdi bilmewdin` produkti. Adam baxıttı jasawı ushın qudaydin` aldındag`ı qorqınıshıtan azat bolıwı tiyis.

Epikurlik rim ja`miyetinde salıstırmalı tu`rde uzaq saqlandı. Birak b. e. sh. 313 jılı xristianlıq ra`smiy din bolıp qa`liplesiw menen epikurlıq penen ayawsız gu`res ju`redi ha`m en` song`ı bul filosofiya kulaydı.

Skeptiklerdin` Platon Akademiyasının` jolın tutıwshıları menen mudamı jaqınlasqanları o`zlerinin` kritikasin, tiykarınan epikurshılardıń stoiklerdin` gnoseologiyasına qarsı qoydı. Olar ha`m baxıttı ataraksiya tu`sinigi menen teren`lestirip, onı dúnyanı tanıp biliwdin` mu`mkin emesligin sanalı tu`rde tu`siniw sıpatında tu`sindipdi. Bul qorshap turg`an haqıyqatlıqtı biliwden, o`mir qoyg`an ma`selelerdin` sheshiliwinen bas tartıwdı an`lattı.

Sokpat tusında aq Antisfen ha`m son` ala Diogen Sinopskiy ta`repinen kiniklerdin` filosofiyalıq ta`liymatınin` tiykarı salıng`an edi. Al onın` gu`lleniwi qapalıp otırg`an da`wirge tuwra keledi. Kinikler o`zlerin` o`mirdin` tragediyalıq formalarına, polistin` ornatiwlarına qarsı qoyıp, talaplardı sheklewdi u`yretti. Durıs minez-qılıqtın` tiykarın, olardıń pikiri boyınsha, haywanlardın` o`mirinen ha`m adamzat ja`miyetinin` ertedegi etaplarınan izlew kerek boldı. Stoiklerden, skertiklerden ha`m epikurshılardan ayırmashılıǵı, kinikler ko`shede, maydanda, portlarda adamlardıń toparı aldında shıǵıp so`ylep, jasap turg`an ta`rtiplerdin` aqılǵa sıyımsızlıǵın da`liylledi ha`m jarlıshılıqtı so`z ju`zinde emes, al turmıs obrazı menen ulıǵladı. Ma`selen, Fivden Kpatet (b. e. sh. IV a`.) bay sem`yadan shıqqan ha`m kinizm menen shug`ıllana otırıp, qullardı bosatıp jiberdi, filosof-diywana o`mirin keshti. Ol kinizmdi na`siyatladı ha`m o`zinin` adamdı su`yiwi menen belgili. Onın` bizge kelip jetpegen tragediyasının` qatarları xarakterli: «Mag`an Watan-qorg`an emes, u`y ha`m emes, mag`an pu`tkil jep - obitel` ha`m baspana, ondag`ı jasaw ushın ne kerek bolsa barlıǵı» (Qap. Diogen Laepeckiy IV, 7. 98).

HEOPLATOHI Z M

Ellinistlik ma`mleketlerdin` qulawı ha`m rim ekspansiyasının` baslanıwı menen racionalistlik ko`z-qaras din ha`m misticizm aldında jol beredi, misteriyalap, magiya, astrologiya, sonın` menen birge sociallıq utoriyalap ha`m payg`ambarlıq ayırıqsha ken` tarqaladı. Mistepiyag`a bag`darlanıw quday menen tikkeley qarım-qatnastın` mu`mkinligi ha`m tag`dirdin` vlastınan azat bolıwdın` mu`mkinligi sıpatında qaraldı. Pu`tkil intelligenciya ha`m qalalılardıń arasında barlıq jamanlıq qayaqtan keledi ha`m onı qalay boldırmawg`a boladı degen soraw qoyıldı. Ken` tarqalg`an juwap bar. Bul burınnan platonikler ta`repinen berilgen juwap: jamanlıq materiyadan ha`m materiallıq dúnyanı.

Kosmosliq za`ru`rlikke beyimlesiwdi stoikler jaqsılıqtın` ha`m baxıttın` tiykarı dep qarag`an edi. Endi bul hu`kim su`retug`ın, ezetug`ın ku`shke ayıladı. Sonday-aq endigiden bılay barlıq g`ayrat, ku`sh mistepiyag`a arnalıw arqalı ashılıwlarg`a, shıg`ıs danıshpanlarınin` bilimlerinın` sırlarına enisiw arqasında za`ru`rlikten qutılıwdın` jolın izlew. Usı maqsetke jer ha`m planetalar demonların boysındırıwg`a bag`darlang`an magiyalıq formulalar xızmet etedi.

III- a`sip adamları ushın nag`ız qaharman a`sker bası ya siyasachı emes, dúnyanın` barlıq sırların tanıp bilgen quday jolında yoshıp ju`rgen danıshpan boladı. Solardıń biri Plotin ha`m isin dawam ettiriwshiler. Plotin (204-270 j.) Galliennin` qa`wenderligine iye boladı ha`m antikalıq ma`deniyattın` tikleniwın a`rman etken edi. Antikalıq dúnyanı qabıllawdan neni qutqarıwg`a bolatug`ın bolsa sonı aman alıp qalıwg`a umtılg`an jalg`ız adam boldı. O`zinin` «EnneadalarG` atlı traktatların uzaq waqıt jazdı. Onda qarama-qarsılıqlap ko`p, ma`selen, materiyanı tu`sindiriwde birese ol jamanlıq alıp keliwshi, birese tek jaqsılıqtı o`shiriwshi amorf substanciya sıpatında. Biraq ol quday menen adam arasındag`ı da`ldalshılardıń ieparxıyasın qısqartıp kosmos penen adamnıń birliğin qaytadan tiklewge umtıladı. Ol ushın joqarg`ı princip ekinshi orın iyeleytug`ın aqıl emes, al jalg`ız tutas joqarg`ı iygilik. Joqarg`ı iygilik pu`tkil dúnyag`a enisedi, ol jerkenishli emes, al go`zzal sebebi ol jetilgen ideyalar dúnyasın sa`wlelendiredi. Gu`res ha`m baxıczlıqlar bolmıstın` ko`p tu`rliligi ha`m bo`lekligi ha`m u`zikligi menen payda boladı. Olardı jen`ip shıg`ıw joqarg`ı iygilik penen birlesiwde. Bug`an aqıl ha`m biliw menen emes, al ekstaz benen, jerdeginin` ba`rinen waz keshiw menen, misli astın` pataslıqtan tazapg`anı siyaqlı jaqsı, puwxtı jamanlıqtan tazaptıw menen g`ana episesen`. Bul joqarı jaqsılıqtı talap etedi. Biraq «grajdanlıq» jaqsılıqlardı ha`m ha`r bir adamnıń jerju`zlik dpamada o`z polin haq niyetlilik penen oynaw wazıypasın ha`m biykaplamaydı. Aqıwı jamanlıq ha`m dúnyag`a kartinadag`ı sayalar arqalı kerek. Onın` u`stine jamanlar hu`kim su`rip, jamanlar qıynalıp atır degen mudamı shag`ınıwlar biyma`nilik. Aqırı olar ne ushın jamanlarg`a misli qoylardın` olardı jegen qasqırlarg`a bag`ing`anınday joqarı alıwg`a mu`mkinlik beredi. Qudaylar kim jılasa ya tabınsa, solarg`a emes, miynet etkenlerge, gu`reskenlepge ja`rdem beredi g`oy.!!!

Plotinnin` ta`liymatı - neoplatonizm ken` massa ushın ju`da` qıyın boldı. Plotinnin` o`zi de onı saylandılarg`a bag`ıshlag`anın jasırg`an joq. Galliennin` o`liminen son`, ol Pimnen ketedi, onın` sha`kirtleri ha`m tarqaydı, son`ında neoplatonizm biraz o`zgerislepge tu`sip, tiykarınan shıg`ıs qalaları intelligenciyanın` filosofiyası boladı.

Xristianlıqtın` tarqalıwı menen shirkew aybatlı ha`m jaqsı sho`lkemlesken ku`shke aynaladı. Xristianlardı quwdalawdın` biykar etiliwi menen xristian obshinaları sınaqtan keyin bekkem ha`m birlesken boldı, bul xristianlıqtın` keleshek ta`g`dirinde u`lken a`hmiyetke iye boldı. 529-jılı Vizantiya imperatopı Yustinianannın` dekreti menen Afinadag`ı Platon Akademiyası jabıldı. Antikalıq filosofiya o`zinin` mın` jıllıq o`mir su`riwın toqtattı.

Bekkemlew ushın sorawlar.

1. A`yemgi shıg`ıs ha`m Batıs filosofiyasınin` o`zine ta`nligi?
2. Dúnyanın` materiallıg`ı degenimiz ne
3. Adamnıń janı hesh uaqıtta o`lmeydi degen teoriyanı alg`a su`rgen ag`ım
4. Veda degenimiz ne
5. Zorastrizm dini, Avesto haqqında ne bilesiz
6. Zarastrizmnin` watanı qay jer
7. Atomlar haqqında teoriyanı alg`a su`rgen grek oyshılı kim

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMİU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

Ha`r qiylı bahalıqtın biri shıg`ıs xalıqlarınm` MIYMANDOSLIG`I.

- Qaraqalpaqlar «miyman atan`day ullı» dep esaplap, «qonaqqa jalg`ız atın soyıp bergen». Bul danishpan shayır İ. Yusupov bılay deydi.

Bizin` xalıqtın` kewlin qaysı bir gezde,
Hesh qanday hu`kimdar,
Hesh bir patsha, xan
Miymandoslıq degen dawlı so`zdi.
Billahim, hesh qashan jawlap almag`an.

3. Tema: Filosofiyalıq oydin` rawajlanıw basqishlari. Batis filosofiyası.

Joba:

1. Orta a`sir ha`m Batis filosofiyasının` rawajlanıwının` ulıwmalıq belgileri.
2. Batis shıg`ıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi, teocentrizm ideyasının` belgileri.
3. Orta a`sirlerde Evropada filosofiyalıq oy-pikirdin` rawajlanıwının` o`zgeshelikleri.

Tayanış tu`sinikler: Orta a`sir, Teocentrizm, aplogetika, patristika, sxolastika, averrozm, antropocentrizm, dedukciya, indukciya, kreatcionizm, teologiya, patristika, emprizm.

Eger grek filosofiyası antiklik qul iyelewshilik ja`miyettin` negizinde payda bolg`an bolsa, orta a`sirlik filosofiyalıq oy feodalizm da`wirine (V-XV a`siplep) tiyisli. Biraq ma`seleni bulay ko`z aldımızg`a elesletiw, bir ja`miyetlik ukladtan ekinshisine o`tiw birden bolg`anday etiw nadupıs. Aqırı, ja`miyettin` jan`a tipinin` qa`liplesiwı biraz uzaq process.

A`dette orta a`sirdin` basın Batis Rim imperiyasının` (476-jıl) qulawı menen baylanıstradı. Bul sha`ptli g`ana, aqırı Rimdi jen`ip alıw bul da`wirdin` birden sociallıq ha`m ekonomikalıq qatnasıqlapın, turmıshlıq ukladların ha`m diniy isenim ha`m filosofiyalıq ta`liymatların ha`m o`zgerge almaydı. Orta a`sirlik ma`deniyattın` qa`liplesiwı, jan`a a`sirdegi diniy isenimler ha`m filosofiyalıq oylawdın` qa`liplesiw da`wiprn bizin` eramızdın` I-IV-a`sirleri aralıg`ı sıpatında atasa durıs boladı. Bul bir neshshe ju`z jıllıqlar arasında eski negizde o`sip shıqqan stoikler, epıqushılar, neoplatonikler, sonday-aq qa`liplesip atırg`an jan`a dinnin` ha`m jan`a oydin` aralıg`ında qarsılasıwlar, baqtalaslıq da`wir. Bul son`man orta a`sirlik teologiya menen filosofiyanın` arasındag`ı ara-qatnastı an`latadı. Bul boyınsha xristianlıq oy antiklik filosofiyanın` jetiskenliklerin, a`sirese neaplatonizmınin` ha`m stoicizmınin` jetiskenliklerin qosıp alıp, olardı jat kontekstke qosıwg`a umtıldı.

Grek filosofiyası ko`p qudaylık penen (politeizm) baylanıslı boldı. Onın` ta`liymatlarınin` ko`p tu`rliligine qaramastan, ol kosmologiyalıq xarakterge iye boldı. Sebebi ha`mme na`rseni o`z ishine alg`an tutaslıq (og`an adam ha`m kiredi) ta`biyat boldı.

Orta a`sirler filosofiyasının` tamırları dindegi bip qudaylıqta (monoteizm). Bunday dinge iudaizm, xristian ha`m musulman dinleri kiredi. Olar menen ha`m evropalıq ha`m arab orta a`sir filosofiyasının` rawajlanıwı baylanıslı. Orta a`sirlik oylaw tiykarınan teocentrıstlikke iye. Bunın` ma`nisi barlıq na`rseni belgileytug`ın ta`biyat emes, al quday.

Xristianlıq monoteizmınin` tiykarında eki a`hmiyetli princip bap. Olar diniy mifologiyalıq sanag`a ha`m sa`ykes filosofiyalıq oylawdın` yazıcheskiy dúnyasına jat: do`retiw ha`m ashıg`ın aytıw. Ekewi de bip-bipi menen tıg`ız baylanıslı, sebebi biplikli qudaydı g`ana esapqa aladı. Do`retiw ideyası orta a`sirlik ontologiyanın` tiykarında bolsa, ashıg`ın aytıw ideyası biliw tuwralı ta`liymattın` tiykarın quraydı. Usıdan orta a`sirlik filosofiyanın` teologiyadan, al barlıq orta a`sirlik institutlardın` cerkov`tan g`a`rezliligi.

Ta`biyat ha`m adam qudaydın` do`retpesi sıpatında.

Xristianlıq dogmatqa sa`ykes, quday dúnyanı joqtan jasap, o`zinin` erkin aktın jasadı.

Qudaylıq g`alaba qu`diret dúnyanın` bolmısın ha`rqashan saqlawg`a qollap quwatlawdı dawam ettiredi. Bunday dúnyag`a ko`z-qaras kreacionizm atamasına iye. Kreacionizm degen latinsha so`zinen aling`an, do`retpe, jaratpa degendi an`latadı.

Do`retiw tuwralı dogmat oraylıq tartıwdı tabiyattan tısqarı baslamag`a alıp keledi. Antik qudaylar tabiyatqa tuwısqan bolsa, xristian quday tabiyattın` ustinde turadı. Sonın` ushın transcendent quday boladı ha`m bul jag`ınan Platon ha`m neoplatoniklepdin` juldızına uqsas. Do`retiwshilik aktiv baslama tabiyattan, kosmostan alınadı ha`m qudayg`a

bepiledi. Orta a`siplik filosofiyada kosmos endigiden bılay basım kelip turg`an ha`m mángi bolmıs emes ko`p g`ana gpek filosofları esaplag`anday tipi ha`m janı bar pu`tin emes.

Kreacionizmniń tag`ı bir aqibeti antik filosofiyag`a ta`n qarama-qarsılıqlı baslamannıń -aktivlik ha`m passivliktin` dualizmin biykarlaw. Dualizmnin` ornına monizm keledi. Bir g`ana absolyut baslama - quday bip, qalg`anları onın` do`retpesi. Quday menen onın` do`retpesinin` apası o`tpeydi- ha`p tu`rli ontologiyalıq rangtin` eki reallıg`ı. Basqasha aytqanda, haqıyqıy bolmısqa tek quday iye, og`an antiklik filosoflar en`gizgen atributlar tiyisli. Ol mángi o`zgermeydi, basqa hesh na`rsege bag`ınbaydı, pu`tkil ha`mmesinin` deregi. Xristian filisofi Avgustin Blajenniy (354-430) quday joqarı bolmıs, joqarı substanciya, joqarı (matepiallıq emes) forma, joqarı iygilik dep tu`sindiredi. Avgustin Blajenniy qudaydı bolmıs penen ten`lestire otrip, muqaddes jazıwg`a su`yenedi. Vetxiy Zavette quday adamg`a o`zi tuwralı «Ya esm` Sushiy» deydi. Quday ta`repinen do`relgen dúnya o`zgeredi, o`tkinshilikke iye. Xristian qudayın tanıp biliw mu`mkin bolmasa ha`m, ol o`zin adamg`a ashıp beredi, bul bibliyanın` muqaddes tekstleri arqalı boladı, al bunı tu`siniw qudaydı biliwdin` tiykarğ`ı jolı.

Solay etip, do`relmegen qudaylıq bolmıs (yamasa bolmawdın`) tuwralı bilimdi ta`biyattan tısqarı jol menen alıw mu`mkin ha`m bunday biliwdin` gilti iseniw. Bolmıstı orta a`sirde tu`siniw o`zinin` aforistik sa`wleleniw bolmıs ha`m iygilik qaytapılması degen fomulada sa`wlelenedi.

Quday joqarı bolmıs ha`m iygilik ha`m ol ta`repinen do`retilgenlerdin` ha`mmesinde bul tan`ba bar. Bunnan tezis: jamanlıq bolmıs emes, ol unamlı reallıq, tiykar emes. Ma`selen, shaytan orta a`sirlik sana ko`z qarasan bolmıs bolıp ko`ringen bolmıs emes. Jamanlıq iygiliktin`, jaqsılıqtın` esabınan jasap, jaqsılıqtı esapqa almasada, onı joq etiw mu`mkinshiligine iye emes. Bul ta`liymatta orta a`sirlik dúnyag`a ko`z qarastın` ortimistligi ko`rinedi. Usı jag`ınan ol kesh ellinistik filosofıyanın` ko`n`il-ku`yinen, a`sirese stoicizm menen epikupshılıqtan aypılıp turadı.

Xristianlıqtın` ken`irek tarqalıwı menen o`zlerinin` dogmatların` tastıyqlawda ol antik da`wir filosofların` ha`m paydalandı.

Solay etip, orta a`sirlik oylaw ha`m dúnyag`a ko`z qarastı eki ha`p qıylı tpadiciya belgiledi. Birinshiden, xristianlıq ashıg`ın aytıw ha`m ekinshiden, tiykapınan idealistik varianttag`ı antiklik filosofiya boldı.

Orta a`sirlik filosofiyada bolmıstı yamasa o`mir suriwdi (ekzistenciya) ha`m tiykardı (essenciya) ajıratıp qoyıw bar. Orta a`sirdegi filosoflar ha`r bir zattı tanıwda to`rt sorawg`a juwap beredi. 1. Zat barma? 2. ol ne? 3. ol qanday? 4. ol ne ushın bar. Birinshi soraw o`mir su`riwdi tastıyqlawdı talap ece, ekinshi ha`m son`g`ıları zattın` tiykarın tastıyqlawdı talap etedi. Boeciy (480-584j.) bul tu`sinikke anıq juwap beredi. Onın` logika problemaların` islewi orta a`sirlik sxolastikanın` keleshektegi rawajlanıwına ta`sir etedi (sxolastika termini grektin` shkola, sxolastika-mektebiy filosofiya degen so`zi).

Boeciynin` pikirinshe, bolmıs (o`mir su`riw, jasaw-sushestvovanie) ha`m tiykapr(sushnost`) bir emes. Trekr qudayda g`ana, ol a`piwayı substanciya bolg`anlıqtan bolmıs ha`m tiykar sa`ykes keledi. Do`rtilgen zatları aycaq, olardıń bolmısı ha`m tiykarı ten` emes. Anaw ya minaw tiykar o`mir su`riw, jasawg`a iye bolıwı ushın bolmısqa tiyisli bolıwı, qudaydın` erki menen jaralg`an bolıwı kerek.

Zattın` tiykarı onın` anıqlamasında, sol zattın` tu`sinigine aqıl-oy arqalı sa`wlelenedi. Zattın` o`mir su`riwi tuwpalı biz ta`jiriybeden, zatlar menen tikkeley kontakttan bilemiz. Sebebi o`mir su`riw aqıl-oydan emes, al do`retiwshinin` qu`diretli aktınan kelip shıg`adı, sol sebepli zat tu`sinigine kirmeydi. Solay etip, o`mir su`riw, jasaw tu`sinigi zattın` tiykarına qatnassız bolıp, do`retiwdin` dogmatın tu`sinip biliw ushın kipiğizildi.

Optodoksallıq sxolostikag`a belgili u`les qosqanlardın` biri monax, dominakanshılar ordeninin` wa`kili-Foma Akvinskiy (1225-1274j.). Foma Akvinskiy ideallıq penen materiallıqtın` ara-qatnasın nızamlastırıwda Aristoteldi fundament etip aldı. Bul boyınsha ideallıq penen materiallıqtın` ara-qatnası da`slepki Foma Akvinskiy ppincipinin` (ta`rtip

ppincipinin) ha'm awıtqıwdag'ı ha'm tolıq tastıyqlanbag'an materiya principı (bolmıstın' a`zzi tu`pi dep ataladı) arasındag'ı qatnastın' xristianlıq tu`sindiriliwi. Individuallıq qubılıslar dúnyası Foma Akvinskiy ko`z-qarasınan forma ha'm materiyanın' qosılıwının' birinshi principinen payda boladı. Adamnın' janı forma payda etiwshi princip bolıp, o`zinin' individuallıq ja`mlesiwın tek dene menen birleskende g`ana aladı. Bul juwmaqlawshı jag`day xristianlıq sxolastikanın' o`tkir diskussiyalıq ma`selelerinín' birine noqat qoyg`ızdı. Qa`liplesiwdegi xristianlıq, sxolastika siyaqlı o`zinin' fundamentallıq postulatlarında izbe-iz idealistlik sistema boladı. Sebebi joqapg'ı absolyut qudaydın' u`shinshi ipostası İsus Xpistos Bibliya boyınsha adam obrazında boladı, o`zinde qudaylıq (ideallıq) ha'm adamlıq (matepiallıq-denelik) ta`biyatqa iye. Qudaylıq penen adamlıqtı birlestiriw materiyanı jalg`an bolmıs hesh na`rse emes sıpatında biykarlawg'a mu`mkinshilik bermedi. (Joqtan jasalg`an - degen dogmat bap) Sonın' ushın Foma Akvinskiydin' materiyanı bolmıstın' a`zzi tu`ri sıpatında pikirlewi cepkov` ta`repinen payda bolg`an metodologiyalıq ha'm logikalıq tubekten shıg`ıw sıpatında boldı. Materiya juwmag`ında sxolastikada o`zinin' g`a`rezlilik jag`dayın saqlap jeke jag`dayda hu`kim su`iw huqıqına iye boldı.

Ideallıq ha'm matepiallıqtın' apasındag'ı pikiplepdin' talası pealistlep menen (lat gealia- haqıyqıy, zatlıq) ha'm nominalistlep (laT. pomep- atama, at) apasındag'ı ataqlı aytıs penen baylanıslı. Ga`p univepsaliylepdin' ta`biyatı tuwpalı, demek ulıwma ha'm podlıq tu`siniklepdin' ta`biyatı tuwpalı boldı.

Realistler (İoann Sxott Epiugena, Ansel`m Kentepbriyskiy, Foma Akvinskiy) Aristoteldin' ulıwmalıq jekelik penen ajıralmas baylanısta turatug`ınlıg'ı, onın' forması bolatug`ınlıg'ına tiykarlana otırıp, universaliyelerdin' o`mir su`riwiniń u`sh usılı tuwralı ayttı. Ma`selen, Foma Akvinskiyde universaliylep u`sh tu`rli o`mir su`redi: Zatlarg`a deyin qudaylıq aqıl - oyda, zatlardıń o`zinde, olardıń tiykarı, ma`nisi sıpatında. Bunday sheshim filosofıyanın' tariyxında G`o`lpen` realizmG` atamasına iye. Al shekten shıqqan realizmde ulıwmalıq tek zatlardan tısqarı o`mir su`redi. shekten shıqqan (krayniy realizm) realizmniń tamırları Platonniń ta`liymatlarına tireledi ha'm idealistlik sxolastikag`a jaqın bolıp ko`ringenini menen cerkov ta`repinen qabıllanbadı. Aqırı xristianlıq ta`repinen materiya İsus Xristostın' eki ta`biyatınıń biri sıpatında an`landı g`oy.

Hominalistler (Poscelin, Pep Abelyap) ulıwmalıqtın' obiektiv ulıwmalıqtın' obiektiv o`mir su`riwin biykarlawdı logikalıq juwmaqqa deyin jetkizdi ha'm olar universaliyeler tek oylawda g`ana o`mir su`redi degen edi. Hominalistlep konkret jeke zattag'ı ulıwmalıqtı g`ana biykarlap qoymastan, onın' zatqa deyin bolatug`ının ha'm biykarladı. Bul materiyanın' artıqmashılıg'ı tuwralı tezis penen barabar edi. Poscelin universaliylep tek dawıstın' terbeliwine baylanıslı dep tu`sindipdi. Tek individuallıq o`mip su`pedi ha'm tek sol g`ana biliwdin' ppedmeti boladı.

Poscelinnin' ha'm basqalardıń nominalizmi cerkov ta`repinen a`09g`-jıl Suasson sabopında qaraladı, al Foma Akvinskiydin' o`lpen` realizmi so`zsis qabıllandı.

Solay etip, universaliyelerdin' ta`biyatı tuwralı orta a`sirlik gu`res logika menen biliw teoriyasınıń son`g`ı rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. (ma`selen, jan`a da`wir oyshıllarınıń ta`liymatlarında, a`sirese T Gobbss ha'm Dj. Lokk).

Hominalistlik tendeciylardı B. Spinozanın' ta`limatlarında da ko`riwge boladı. Al universaliylepdin' nominalistlik kpteriyasınıń metodıkası Dj. Bepkli ha'm D. Yum ta`repinen islenip shıg`ılgnan. Subiektiv gumanistlik doktpinanın' qa`liplesiwinde paydalanıldı. G. Leybnic ha'm P. Dekapt o`zleriniń idealistlik raconalizminin' tiykarına adam sanasında ulıwma tu`siniklerdin' barlıg'ı haqqında realizmniń tezisin engizdi. Son`ınan universaliyelerdin' ontologiyalıq g`a`rezsizligi tuwralı pikir XVIII-a`sirdin' aqırı XIX-a`sirdin' basındag'ı nemec filosoflapına o`tti.

Orta a`sirlik filosofıyanın' a`hmıyeti sonda, ol biliw teopiyasınıń keleshekтеgi rawajlanıwına u`lken u`les qostı, pacionallıq, empiyiyalıq ha'm appioplıqtın' apa qatnasınıń ha`r tu`rli variantlapın islep shıqtı ha'm anıqladı. Bul ara qatnas ma`selesi

son`n ala tek sxlostikalıq taptıstın` ppedmeti g`ana emes, ilimiy bilimnin` ppincplepin qa`liplestipiw ushin tiykap boldı.

Oyanıw da`wipi eptedegi bupjuaziyalıq revolyuciyalardıń ideyalıq ha`m ma`deniy rawajlanıwının` tariyxıy processı sıpatında belgilenedi. Rawajlang`an Evropa ellerinde XII-XIII-a`sirlerde sanaattın`, sawdanın` o`siwi boladı. Ten`izde ju`ziw, a`skeriy is ku`sheydi. Orta a`sirlik teokratizm menen gu`reste birinshi plang`a gumanizm ha`m antropocentpizm shıg`adı. Jerdegini jek ko`riw adamnın` aqılın, onın` baxıtqa umtılwı menen almasadı. Gumanistlik idollardıń realizaciyası o`tkendegini men`geriwdi esapqa aladı, sonın` ushin ha`m antiklik ma`deniy miyrasqa a`yyemgi filosofıyanın` baylıg`ın iyelewge qızıg`ıwshılıq, ma`pdarlıq oyanadı. Jan`adan Platon, Aristotel, neoplatonikler, stoikler ha`m epikupshılar ashıladı.

Oyanıw -bul en` aldı menen antikliktin` shıg`armaların erkin ulıwmalastırıw, tayar ha`m o`zgerissiz shınlıqtan bas tartıw. shınlıqtın` individuallıq tu`siniginin` ornına kaysısın shınlıq, kaysısın shınlıq emes dep tu`siniwge mu`mkinlik ha`m huqıq berildi.

Aqıl-oydın` sxlostikadan azat bolıwı ha`m tikkeley logikalıq problematikadan dúnyanı, adamdı ta`biyiy ilimiy tanıp biliwge umtılwı burılıs wazıypası payda boladı.

Hikolay Kuzanskiydin` ta`liymatında adamzat biliwinin` qudireti esapqa alınadı. Adam o`zinin` aqılının` tvorchestvalıq iskepliginin` ja`rdeminde qudayg`a uqsas. H. Kuzanskiydin` do`retiwshiliginde dialektikanın` elementleri de bar. Ma`selen, barlıq qarama-qarsılıqlardıń qudayda ten` keliwi, bolmasa bo`lek ha`m pu`tinnin` ara-qatnası tuwralı ideya pu`tinnin` aldın-ala bolganlıg`ın da`lilleydi. Kuzanskiy sonday-aq qarsılıq nızamının` matematikada qollanıw shegarası, matematikalıq tu`siniklerdi ta`biyattı biliwge qollanıw mu`mkinshiliklepi tuwralı ayttı.

Adamdı ulıg`law ideyası Piko della Mipandolanın` do`retiwshiliginde u`lken orıng`a iye. Adam tanlaw eriknligine iye. Bul onı kosmoslıq jaqtan bekkemlenbegen, tanılmag`an ete aladı ha`m onın` o`zin-o`zi bekkemlewdegi do`retiwshilik uqıbın tastıyqlaydı. Mipondolanın` ta`liymatındag`ı panteizm onı Hikolay Kuzanskiy menen jaqınlastıpdı. H. Kopepniktin` Aspan sfepasınıń aynalasıG` haqqında shıg`arması astranomiya revolyuciya boldı. Sebebi geliocentpizmdi tastıyqladı.

1) Jer a`lemnin` orayında ha`rekeci bolmaydı, al ko`sheri do`geresinde aylanadı.

2) Jer a`lemnin` orayın tutatug`ın quyash do`geresinde aylanadı.

Jerdin` o`z ko`sherinde aylanıwı menen H. Kopernik ku`n menen tu`nnin` almasıwın, sonday-aq juldızlı aspannıń aynalıwın tu`sindirdi. Jerdin` aylanıwı menen quyashın` juldızlarg`a qarata o`zgerisin, sonday-aq planetalardıń jerden baqlag`anda ta`rizli ha`reketin tu`sindirdi. Koperniktin` geliocentpistlik teoriyası filosofıyanın` rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. Biraq geybir fundamentallıq aljasıwlardan ha`m qupalaqan emes edi.

Birinshiden, H. Kopernik dúnyanın` izi haqqında hu`kim su`riwshi ideyanı maqulladı. Ekinshiden, Jer emes, al quyash a`lemnin` orayı boldı.

M. Montennin` (a`o`qq-a`o`9g`j.) skerticizmi onın` Ta`jipiybeler atlı miynetinde ko`rinis tabadı. Onın` pikiri: Adamnın` oylawı ta`biyattın` nızamların biliw tiykarında mudamı jetilip barıwı kepek.

Djopdano Bpuno (a`o`n`h-a`u`00j.) oyanıw da`wiri panteizminin` ko`rnekli wa`kili qarama-qarsılıqlardıń sa`ykes keliwi tuwralı dialektikalıq ideyanı tastıyqlay otırıp, filosofiyalıq biliwdin` maqseti quday emes, al ta`biyat dep tu`sindiredi. Bul boyınsha ta`biyattın` sheksizligi ha`m a`lemde dúnyalardıń ko`pligi tuwralı gipotezası bar. Ekspepimentallıq teoriyalıq ta`biyattanıwdın` tiykarın salıwshılardıń biri klassikalıq mexikanın` tiykarın salıwshı G. Galiley (a`o`u`n`-a`u`n`g`j.). Onın` pikirinshe, biliwde ta`biyattın` qubılısların sezimlik qabıllawlardan olardı teoriyalıq tu`siniwge o`tiw ha`m bul boyınsha analizdi ha`m sintezdi - eki metodtı paydalanıw kerek. Haqıyqıy biliw, solay etip, analitikalıq penen sintetikalıqtın`, seziwlik penen abstraktlıqtın` birliginde boladı.

Oyanıw da`wirinde qa`liplesken ideyalar adamlardıń dúnya, ondag`ı adamnın` jag`dayına ko`z-qarasın o`zgertip, son`g`ı da`wirler ilimi ha`m fiolsofiyasının`

xarakterinde teren` iz qaldirdi. Bul da`wirdin` xarakterli belgisi antik filosofiyannin` ekinshi tuwılıwı bolıp esaplanadı. Adamg`a mu`ra`ja`t, stixiyalı materialistlik tendenciyalardin` bolıwı ha`m onın` arab tilles musulman filosofiyası ha`m ma`deniyatı ta`siyirinde boladı h.t.b.

Ja`miyetlik tariyxıy praktikanın` talapları monastrlıq mektepler menen birge univepsitetlik ilimnin` qa`liplesiwi ha`m bekkemleniwinde ta`biyiy ha`m gumanitar ilimlerin` rawajlanıwı ushın ku`shli impuls boldı, sonday-aq Jan`a da`wirdin` ta`jiriybelik ta`biyattanıwının` tiykarın saldı.

Oyanıw da`wirinin` filosofiyasının` izleniwi uzaq waqıt gegemonlıq qılğ`an sxolastikag`a qapsı reakciya ha`m edi. Sol sebepli ta`jiriybege su`yengen ilimnin` rawajlanıwı sxolastikalıq metodtı real dúnyag`a bag`dar alg`an jan`ası menen o`zgeptiwdi talap etti. Filosofiyalıq oylawdın` qa`liplesiwindegi jan`a usılın jan`a da`wirdin` filosofiyalıq oyı dep belgilese boladı. Oyanıw da`wiri menen jan`a da`wir filosofiyasının` anıq shegarasın ajratıw onshelli durıs emes.

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidıy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov İ.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov İ.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientevo Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

Karma (nızamı)

	<p>F. Bekon 1561-1621 jj jan' zaman metodin induktiv metoddti islep shig'iw da'llilew kerekligin tu'sindi. Teoriyalik oylawdin' birden – bir deregi sezimlar. Teoriyalik oylaw tek, sezim mag'liwmatlarin rastionaliq tu'rde islep shig'iw menen shug'landi.</p>
	<p>Jan'a zaman oyshillarinin' substanstiya haqqinda taliymati.</p> <p>R. Dekart 1596-1650 jj Ilimlerdin waziypasi- shinliqti biliw. Dekarttin' bul pikiri progressivlik pikir bolip tabiladi, sebebi adamzat oylawina isenbewshilik korsetken agnostikalik sxlostikalik taliymatlarg' qarsi snig'adi.</p>

4-tema: Bolmıs- filosofiya kategoriyası.

Jobası:

1. Filosofiyada bolmıs kategoriyası Bolmıstın` tu`rleri ha`m forması
2. Materiya filosofiyasının` ha`m ta`biyattanıwdın` kategoriyası sıpatında
3. Ha`zirgi filosofiyalıq koncepciyalarda ta`biyat mashqalası
4. Filosofiyada adam ma`selesi

Tayanış tu`sinikler: Bolmıs, substanciya, materiya, ha`reket, waqıt, ken`islik, birinshi ha`m ekinshi ta`biyat, janlı ha`m jansız ta`biyat, antropologiya, adam, shaxs, individ.

shınında da XX-a`sirde adamzattın` civilizaciyanın` ilimiy-texnikalıq progress boldıg`an jetiskenliklerine kewli tolıp, onnan la`zzetleniwi jeterli da`rejede a`melge astı dew menen shekleniw onshellı durısliqqa kelmese kerek. Nege degende bu`ginliginde sol na`rse belgili bolıp atır, adamzat o`zin-o`zi pu`tkil planetalıq da`rejede tanıp biliw da`rejesine ko`terilgen payıt ilimnin`, texnikanın` jetiskenliklerin aqılǵa sıyımlı da`rejede g`ana paydalanbasa, demek onı basqarıwdın` ma`deniyatın iyelewge ku`sh salmasa, onda civilizaciyanın` jetiskenliklerinen birotala maxrum bolıp qalıwı ha`m ta`a`jip emes. Biraq bul aktualıqqa iye wazıypanı sheshiw haqıyqatlıq, ulıwma bolmıs tuwralı teren` bilimge iye bolıwdı talap etedi. Bunı aytpag`annın` o`zinde ha`m adamlar misli shekspirdin` Gamleti sıyaqlı ha`r qashan bolmıs, barlıq ha`m bolmaslıq tuwralı waqıtlar baylanısı u`zilgende, burın bekkem ko`ringen adamzat o`mirinin` tiykarına baylanıslı gu`manlang`an, pikir ju`ritken. Onın` u`stine bar bolıw ya joq bolıw (bit` ili ne bit`) ma`selesi bu`ginliginde globalıq da`rejege qoyılar eken, bolmıstın` a`piwayı o`mirlik alg`ı sha`rtlerinen quramalı filosofiyalıq pikir ju`ritiwlerge, da`lillew menen juwmaqlarǵa o`tiwdin` za`ru`rligi o`zinen-o`zi tu`sinikli. Solay eken, bolmıstın` ne ekenligin tanıp biliw ha`m pu`tkil barlıqqa gumanistlik qatnasta bolıw praktikalıq jaqtan ha`m ilimiy jaqtan ha`m ju`da` za`ru`rli.

Filosofiyanın` bolmıstı izertleytug`ın tarawı - ontologiya. Ontologiya so`zi grekshe (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

Bolmıstı tu`siniwde arnawlı a`debiyatlarda turaqlasqan pikir joq desek ha`m boladı. Bir koncepciyalarda bolmıs konkret, zatlıq, materiallıq bolmıs penen sheklense, ekinshilerinde tek ideallıq bolmıs penen ten`lestiriledi.

Durıs bul tu`sinik do`geresinde filosofiya tariyxınan belgili, pikirler talası hesh qashan ha`m toqtap qalg`an emes. Bunın` bir sebebi, shaması, bolmıstın` filosofiyanın` kategoriyalıq apparatının` ishindegi en` ulıwmalıqqa iye bolg`anlıǵınan ha`m bolsa kerek. Aqırı bolmıs degende barlıq o`mir su`rgen, o`mir su`rip turg`an ha`m o`mir su`rip tura beretug`ın, sonday-aq obiekтив ha`m subiekтив reallıq, barlıq na`zerde tutiladı. Basqasha aytqanda, ta`biyat, adam, onın` oyları, ideyaları, ja`miyet bulardın` ha`mmesi usı tu`siniktin` ishine kiredi. Nege degende bular o`zinin` o`mir su`riw, jasawının` formaların` ha`r qıylılıǵına qaramastan o`mir su`rip, jasap turg`anlıqtan tutas, pu`tin bolmıstı, barlıqtı quraydı.

Degen menen, joqarıda eskertkenimizdey-aq, bolmıstı ken`islikte ha`m waqıtta o`mir su`retug`ın real dúnya, ta`biyat, bızın` sanamızdan biyg`a rez o`mir su`retug`ın birinshi qubılıs sıpatında tu`sindiriw arnawlı a`debiyatlarda ele dawam etiwde. Bulay tu`sindiriwde, a`llette, ta`biyiy bolmıs g`ana qamtiladı da, onın` ideallıq, virtualıq ha`m ruhiy formaları sırtta qalıp qoyadı. Sonın` ushın belgili orıs filosof - alımı A. G. Spirkinin` bolmıstın` tiykarǵı sferaların ta`biyatqa, ja`miyetke ha`m sanag`a bo`liwinde jan bar. (Spirkin A. G. Osnovı filosofii. M. 1998). Onın` u`stine materialistlik dep atalg`an koncepciyalardın` o`zinde ha`m materiya menen ruhtın` ulıwmalıǵı olardın` real o`mir su`riwi menen da`liyllenedi g`oy.

Durıs, heshkimge sır emes, eger materiya obektiv, real da`rejede subiektten biyg`a`rez o`mir su`rse, ruh tuwralı tu`sinik en` aldı menen adamnıń subiektiv qiyallawı menen baylanıslı. Eger materiallıq penen ruhiylyqtı salıstırsaq, materiallıq subiektten biyg`a`rez jasasa, ruhiylyq subiekt penen tikkeley baylanıslı. Solay eken, bolmıs materiallıq bolmıs ha`m ruhiy bolmıs bolıp bo`linedi.

Bolmıstı anıg`ıraq tu`siniw maqsetinde bolmıs tu`sinigin o`mir su`riw, bar bolıw, reallıq tu`sinikleri menen salıstırıp qarag`anımızda ha`m bolmıstın` ulıwmalıg`ın, qalg`anlarınan ken`ligin ko`remiz. Usı sebepli bolmısqa antinomiya bolarlıq tu`sinik sıpatında bolmaslıq, o`mir joqlıq (nebitie) tu`sinigi usınıladı. Bolmıstın` o`mir su`rmey turg`an bo`legi bolmaslıq, o`mir joqlıq boladı. Biraq bul jag`dayda o`mir su`riw, bar bolıw (sushestvovanie) bolmısqa qarag`anda ulıwmalıqqa iye. Sebebi ol ishine bolmaslıqtı, o`mir joqlıqtı ha`m qamtıydı. O`mir su`rmew, bar bolmaw (ne sushestvovanie) tu`sinigi ha`m bar. Ol geyde potencıallıq bolmıs, al geyde bolmıstın` o`tkendegi ha`m keleshekkegi halatı sıpatında qollanıladı. Bunnan sonı ko`riw mu`mkin, bolmıs tu`sinigi waqıtlıq ko`z-qarastan ómir su`riw, bar bolıw tu`siniginen ken`.

Reallıq tu`sinigi bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı. Reallıq o`zinin` mazmunı boyınsha, ma`selen, fizikalıq (fizikalıq waqıyanı ha`m qamtıydı), ximiyalıq, biologiyalıq, sociallıq, ruhiy h.t.b. bolıp bo`linedi. Reallıqqa, sonday-aq keleshekke baylanıslı potencıallıq, real mu`mkinshiliklerge iye birge, qatar jasap, o`mir su`rip kiyatırg`an qubılıslar ha`m kiredi.

A`lbette bolmıs tuwralı ma`sele bular menen tamamlanbaydı. A`sirese bolmıstın` formaların anıqlaw barısında, olardıń tiykarın, ma`nisin tu`siniw ju`da` za`ru`rli. Bul boyınsha filosofiyada substanciya kategoriyası bar. Substanciya so`zinin` to`rkini latındag`ı -tiykar, tiykardag`ı degendi an`latadı. Substanciya filosofiyalıq planda konkret zatlardın`, waqıyalardıń, qubılıslardıń ha`m processlerdin` ishki birligin an`latadı ha`m olar arqalı g`ana o`mir su`redi. Aytayıq, materiallıq bolmıstın` tiykarında materiya ha`m materiallıqtın` o`z-ara ta`siri, al ruhiy bolmıstın` tiykarında ruhiy qatnaslar boladı. A`dette substanciyanın` filosofiyalıq tu`sindiriliwinde eki bag`dar ko`birek esapqa alınadı. Birinshisi - ontologiyalıq, ekinshisi - gnoseologiyalıq bag`dar. Aytayıq, F. Bekon substanciyanı bolmıstın` en` joqarg`ı da`rejedegi tiykarı sıpatında qarap, onı konkret zatlardın` forması menen ten`lestiredi. R. Dekartın` pikirinshe bolmıstın` tiykarında eki o`zinshe biyg`a`rez substanciya: materiallıq ha`m ruhiylyq bar. Materiallıq substanciya qashıqlıq, dawamlılıq ha`m sanlıq o`lshem, ruhiy substanciya oylaw menen belgilenedi. B. Spinozanın` pikirinshe oylaw ha`m dawamlılıq (protyajennost) - biyg`a`rez substanciylar emes, al tutas substanciyanın` qos atributu. Leybnictin` pikirinshe dúnyanın` du`zilisinin` tiykarında ko`p tu`rli biyg`a`rez substanciylar (monadalar) bar.

Gnoseologiyalıq bag`darg`a muwapıq, substanciya sha`rtli ideya bolıp, ol dúnyanın` tiykarında jatadı (Lokk). Al Berkli bolsa, materiallıq substanciyanı ha`m ruhiy substanciyanı ha`m biykarlap, dúnyanı qabıllawdın` gipotetikalıq asociaciyası dep qaraydı. Í. Kantın` pikirinshe, substanciya - qabıllawdın`, demek ta`jriybenin` qa`legen sintetikalıq birliginin` mu`mkinshiliginin` sha`rti.

Geybir ha`zirgi filosofiyalıq koncepciyalarda substanciya kategoriyasına negativlik qatnas ha`m joq emes. Máselen, neopozitivistler substanciya tu`sinigi adamnıń dúnya tuwralı tu`sinigin turpayılandıradı, bolmıstın` ma`nisin tu`sindiriwdin` a`piwayılasqan ha`m ku`ndelikli da`rejedegi tu`sinigi boladı.

Dúnyanın` du`zilisinin` a`piwayılastırılğ`an tag`ı bir tu`sinigi substrat kategoriyası menen baylanıslı. Substrat latinshada - tiykar degendi an`latıp, qubılıslardıń ulıwma materiallıq tiykarın, salıstırmalı tu`rde a`piwayı, sapalı jaqtan elementar materiallıq birliklerdin` jıyındısın an`latadı. Geybir metafizikalıq koncepciyalarda substrat absolyut elementar, bo`linbeytug`ın mayda bo`leksheler, dúnya qurılğ`an elementar tiykarlar sıpatında qaraladı. Ma`selen, Levkipp, Demokrit, Epikur, Lukreciy Kar ushın substrat - bo`linbeytug`ın elementar basqasha aytqanda, dúnya atomlardan ha`m boslıqtan turadı.

Anaksimandr ushin substrat apeyron, Platon ushin absolyut ideya, ruh, Fales ushin suw, Geraklitte ot bolsa, Aristotelдин` pikirinshe, o`mir su`rip, jasap turg`anlardın` ha`mmesi ma`lim substrattan payda boladı. Ha`r qashan tiykarda bir na`rse bar, ma`selen, o`simlikler ha`m haywanlar tuqımnan payda boladı. (Aristotel. Soch. v 4-T. M. 1983. T. 3. s. 441).

Ha`zirgi fizikalıq ilimlerde belgili zattın` substratı - molekularlar, molekularların` substratı - atomlar, o`mirdin` substratı - nuklein kislotaları ha`m beloklıq zatlar boladı.

Bolmıstı substratlıq tu`siniwdi tiykarınan metafizikalıq xarakterge iye dep tu`sindiriw arnawlı a`debiyatlarda ornıqqan. Aqırı, substrat absolyut turaqlı, o`zgeristen ha`m rawajlanıwdan mahrum qubılıs sıpatında qaraladı.

Haqıyqatlıqqa substancionallıq ha`m substratlıq qatnaslardın` bas ayırmashılıg`ı sonda, en` birinshisinde zattın` belgili bir tu`ri dúnyanın` tiykarı ha`m ma`nisi esaplanasa, ekinshisinde belgili, konkret, jeke, elementar birlik dúnyanın` strukturalıq elementi sıpatında esaplanadı. Bul eki podxodta ha`m bolmıstın` zatlıq tu`ri absolyutlendiriledi. Sonlıqtan bolmıstın` substancionallıq, substratlıq, zatlang`an koncepciyaları bir ta`replemelikke iye. Sebebi olarda reallıqtın` tek belgili belgileri ha`m qa`siyetleri qamtıladı. Al bolmıstın` filosofiyalıq anıqlaması haqıyqatlıqtın` ulıwma ha`m universallıq belgilerin o`z ishine qamtıyadı. Bolmıs bolmaslıq arqalı anıqlanadı. Qaysı jerde bolmaslıq joq bolsa, sol jerde bolmıs bar.

Bolmıstın` qarama-qarsısı bolmaslıq dedik. Eger bolmıs degende bir na`rseni, onın` barlıg`ın tu`sinsek, bolmaslıq arqalı hesh na`rse (nichto), joqlıq tu`sindiriledi. Gegelde heshna`rse (nichto) absolyut (taza) bolmıs dep ataladı ha`m tastıyıqlawınsha bir na`rse (nechto) joqtan, heshna`rseden (nichto) payda boladı.

Bolmaslıqtı ha`zirgidegi, o`tken ha`m keleshektegi waqıyalardıń joqlıg`ı sıpatında tu`siniw mu`mkin. Bu`gingi haqıyqatlıq keshe bolmaslıq edi. (biraq ol potenciallıq blmıs edi). Dúnyanın` ertengi halatı ha`m bolmaslıq (biraq potenciallıq bolmıs) O`tkendegi tuwralı onın` bu`gingidegi izi arqalı, al keleshek tuwralı haqıyqatlıqtın` rawajlanıwının` tendenciya arqalı pikir aytıwımız mu`mkin. Bu`gingi haqıyqatlıq erten bolmaslıqqa ketedi. Aqırı ko`p g`ana tiri maqluqlar erten o`lige aynaladı. O`lim bul o`mirdin` joqlıg`ı degen so`z. Ma`lim individtin` o`mirlik bolmısı bolmaslıqqa aynaladı. Solay etip, absolyut bolmaslıq tuwralı ga`p bolıwı mu`mkin emes.

Bolmaslıqtı gnoseologiyalıq ma`niste tu`sinsek, bizin` biliwimizdin` gorizontnan tisqarında turg`an obiektler, qa`siyetler ha`m baylanıslar na`zerde tutıladı. Bul obiektlerdin` o`mir su`retug`ınlıg`ın bilmeymiz, ha`tteki olardıń ta`biyatın ko`z-aldımızg`a elesletiwimiz ha`m mu`mkin emes. Bolmaslıq - bul haqıyqatlıqtın` belgili oblastında obiektlerdin` geybir klasslarınin`, olardıń qa`siyet ha`m baylanıslarınin` joqlıg`ı da. Ma`selen fizikalıq vakuumda bizge belgilinin` ba`ri de joq. Mu`mkin, ol jerde gipotetikalıq elementler bolıwı, olar sapalıq jaqtan bizikinen basqa fizikalıq elementlerden qurılğ`an ha`m ta`biyatın` basqa nızamlarına bag`ing`an bolıwı mu`mkin. Biraq biz ushin olar - bolmaslıq. Amerika kontinentin alayıq. Beruniydin` boljawına ha`m Kolumbtın` sayaxatına deyin Eski dun`ya (Stariy Svet) ushin bolmıs emes edi. Sonın` ushin nag`ız bolmıs (sobstvennoe bitie) tu`sinigin ha`m qollanıwdı maqsetke muwapıq keledi dew bar. Nag`ız bolmıs aktual, bar, ha`zirgi, usı jerdegi bolmıs yag`nıy biz ushin bolmıs. Jiyyi-jiyi nag`ız bolmıstın` ramkasınan tisqarisındag`ı bolmıs ha`m bolmaslıq bolıp tu`sindiriledi. Ateist ushin quday - bolmaslıq, joqlıq, dinge iseniwshi ushin - haqıyqatlıq, reallıq, o`mir su`riwshi.

Ken` planda o`mir su`retug`ın qubılıs tutas dun`ya. Dúnya tutaslay alg`anda materiallıqqa ha`m ruhiylyqqa, haqıyqat ha`m qıyalıy, mu`mkin (virtuallıq) ha`m reallıq, aktuallıq ha`m potenciallıq h.t.b. bo`linedi. Haqıyqıy dúnyanın` tiykarında, basqasha aytqanda haqıyqıy bolmıstın` tiykarında ne bar. Dúnyanın` bul formalarınin` barlıg`ın ne birlestiredi. Bul sorawg`a juwap beriwde filosoflar ha`r turli koncepciyalarg`a iye. Tiykarınan u`sh tu`rli a`hmiyetli koncepciyanı bo`lip ko`rsetiw mu`mkin. Olar monistlik, dualistlik ha`m plyuralistlik.

Monizmniñ (grekshe - bir) wa`killeri dúnyanıñ tiykarında bir g`ana baslama barın tastıyıqlaydı. Bul boyınsha eki bag`dar belgili. Olar materialistlik ha`m idealistlik. Materialistlik ushın dúnyanıñ tiykarında materiallıq baslama bar bolsa, idealistler ushın ideallıq baslama, ideallıq, ruhiy substanciya bar.

Dualizmniñ (latinsha-eki jaqlı, eki ta`repleme) wa`killeri dúnyanıñ tiykarında eki o`zinshe, biyg`a`rez baslamalar - materiallıq ha`m ruhiylik bar dep tastıyıqlaydı. Ma`selen, Aristotel dualist boldı. Ol dúnyanıñ tiykarında materiya ha`m forma bar dep tu`sindirip, materiya uyan`, passiv, al forma aktiv, do`retiwshilik baslamag`a iye dep tusindiredi.

Plyuralizmniñ (latinsha - -ko`p tu`rli) - wa`killeri haqıyqıy bolmıstın` tiykarında ko`p tu`rli o`zinshe, biyg`a`rez materiallıq ha`m ideallıq baslamalar bar dep tu`sindiredi. Plyuralizmniñ geybir wa`killeri tiykarınan materiallıq substanciylardıñ birinshiligin maqullaydı. Olarg`a, ma`selen, A`yyemgi Qıtay, A`yyemgi İndiya, A`yyemgi grek materialistleri kiredi. Aqırı olar bolmıs ottan, hawadan, jerden ha`m suwdan turadı dep tu`sindiredi. Kerisinshe, basqaları ruhiy, ideallıq substanciylardıñ birinshiligin maqulladı. Aytayıq Max, Avenariuslerdin` tu`sindiriwi boyınsha dúnyanıñ elementleri seziwlerdin` ha`r tu`rli formaları boladı ha`m predmet ideallıq seziwlerdin` kompleksinen turadı.

Dúnyanıñ tiykarında bir da`rejedegi materiallıq ha`m ruhiy elementlerdin` ko`p tu`rliligi bar dep tu`sindiretug`ın filosof - plyuralistler ha`m bar. Materialistlik ko`z-qarasqa muwapıq, bizdi qorshap turg`an dúnya reallıqtın` eki oblastınan turadı. Bul obektiv ha`m subektiv reallıq. Sanadan tısqarı ha`m biyg`a`rez jasag`an na`rse obektiv reallıq boladı ha`m materiya kategoriyasına ekvivalentlikke iye. Al adam sanası menen ne baylanıslı bolsa ha`m adam sanasınıñ produktı bolsa ha`m subektiv reallıq sıpatında esaplanadı. Obektiv reallıq bolmıstın` materiallıq formasına, al subektiv reallıq bolmıstın` ideallıq formasına ten`. Materialistlik tu`sindiriwge muwapıq ideallıq reallıq, demek bolmıstın` ruhiy forması materiallıq bolmıstan g`a`rezli. Solay eken, bul koncepciyag`a muwapıq, dúnyada materialistlik bolmıstan basqa hesh na`rse joq. Bolmıstın` ideallıq forması - materiallıq bolmıstın` produktı. Bul materialistlik realizm. Obektiv reallıq sanadan tısqarı ha`m g`a`rezsiz jasadı.

Ha`zirgi ilimniñ tastıyıqlawı boyınsha obektiv reallıq bizge belgili, usı jerde ha`m ha`zir bar bolmıstın` aktual, ha`rekettegi bo`legi. Pu`tkil dúnya tutas berilmeydi. Bolmıstın` ha`zirgige aynalatug`ın bo`legi ha`m bar. Bul potenciallıq haqıyqatlıq, urıqlıq formadag`ı haqıyqatlıq. Ol payda bolıp kiyatırg`an yamasa potenciallıq bolmıs boladı. Bolmıstın` ha`mmege belgili ha`m gu`mansız jasadı turg`an bo`legi real bolmıs, demek bar bolmıs bolıp anıqlanadı. Sonday-aq bolmıstın` sonday bo`legi bar, onıñ o`mir su`riwi, jasawı mu`mkinlik yamasa mu`mkin dúnyalar boladı. Bunday bolmıs virtuallıq (latinsha - mu`mkin bolg`an) dep ataladı.

Bolmıstı tábiyiy ha`m ja`miyetlik bolmıs dep bo`liw ha`m bar. Tábiyiy bolmıs a`dette ta`biyattın` zatların` (denelerdin`), processleriniñ, halatların` bolmıs sıpatında tu`sindiriledi. Ol eki tu`rge bo`linedi, da`slepki ta`biyatlıq bolmıs (yamasa adamnıñ qatnasısız o`mir su`retug`ın tábiyiy ta`biyatlıq bolmıs) ha`m adam do`retpesi (ekinshi ta`biyat) zatlar ha`m processlerdin` bolmıs.

Ekinshi ta`biyat oblastında bolmıstın` mınaday tu`rleri bar:

- adamnıñ bolmıs (zatlar dúnyasındag`ı adamnıñ bolmıs ha`m specifikalıq adamzat bolmıs),

- ruhiyliqtin` (ideallıqtın`) bolmıs (individuallasqan) ha`m obektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruhiylik,

- sociallıqtın` bolmıs. Ol individuallıq bolmıs (ja`miyette ha`m tariyx processinde jeke adamnıñ bolmıs) ha`m ja`miyettin` bolmıs.

Solay etip filosofiyada bolmıs kategoriyasın qarar ekenbiz, onı tu`siniwdegi tiykarıñ aspektlerdi ha`m atap o`tiwimiz, sonday-aq bolmıstın` atalg`an tiykarıñ formalarına qısqasha bolsa da toqtap o`tiwimiz kerek boladı.

Bolmıs problemasının` pu`tkil tamırı, ma`nisi ha`m mazmunı sonda, bir pu`tinlik sıpatındag`ı bolmıstın` mudamı barlıg`ı ha`m onı qurap turg`an na`rselerdin`: ta`biyat, insanlar, ja`miyet ha`m olardıń iskerliklerinin` o`tkinshiligi qarama-qarsılıqlı birlikti quraydı. Bunnan sol na`rse ma`lim boladı, bolmıs problemanın filosofiyada u`yreniw dúnya ha`zir, usı jerde bar degen ko`z-qarastan baslanıp, bul ko`z-qaraslar bir pu`tin dúnyanın` sheksiz ha`m mudamı barlıg`ı, ondag`ı na`rse ha`m qubılıslardıń, sonın` ishinde insanlardın` ha`m waqıchalıg`ı ha`m o`tkinshiligi tuwralı ko`z-qarasqa qaray rawajlanıp barg`an. Bul bolmıs tuwralı filosofiyalıq problemanın` birinshi aspekti.

Bolmıs problemasının` filosofiyalıq analizi sonı ko`rsetedi, dúnya bir pu`tin, mángi bar, biraq onı qarap turg`an predmetler, qubılıslar o`z o`mir su`riwi, jasawı jag`ıman ha`r qıylı, o`tkinshi. Bir pu`tinlik sıpatındag`ı dúnya ondag`ı bar na`rselerden ajıralmas xarakterge iye. Bir jag`ıman bir pu`tin dun`ya menen onı qurap turg`an predmetler, qubılıslar ha`m barlar ortasında parıq bolsa, ekinshi jag`ıman, dúnya o`zin qurap turg`an predmetler, barlar menen ajıralmas birliktedi pu`tinlikti hasıl qıladı. Bunnan bolmıs tuwralı filosofiyalıq problemanın` dúnyanın` birligi ma`selesi menen baylanıslı bolg`an ekinshi aspekti kelip shıg`adı.

Bolmıs problemasının` u`shinshi aspektinin` ma`nisi sonda tutas dúnya ha`m ondag`ı o`mir su`rip, jasap turg`anlardın` ba`ri haqıyqatlıq, ol o`zinin` o`mir su`riwinin`, rawajlanıwının` ishki logikasına iye ha`m sanadan, jeke individlerdin` ha`m adamlardıń a`wladlarınin` ha`reketinen aldın berilgen. Bunı bılay tu`sindiriw mu`mkin.

Adamlar o`zleri jasap qaldırg`an dúnyada o`z iskerliklerinde mángilikti o`tkinshi na`rseler menen baylanıstırıwda, bir pu`tin dúnya menen ondag`ı ha`r qıylı na`rseler ha`m qubılıslar ortasında obiektiv mu`na`sibetlerdi biliwge kirisedi. Olar o`zleri ha`m dúnyadag`ı tu`rli-tu`rli na`rselerden ha`m olarda a`mel qılatug`ın nızamlardan paydalang`an halda tu`rli-tu`rli predmetler ha`m qubılıslardı jan`adan jaratıp, olardan o`z turmısında paydalanadı.

Bul processte adamlar o`zlerinin` kundelikli a`meliy, jamiyetlik iskerliklerinde dunyadag`ı bar predmet ha`m qubılıslardıń bazılarının` olardıń sanasınan g`arezsizligin, bazılarının` olardıń sanasınan g`arezliligine isenim payda boladı.

Olar bul processte ta`biyat penen ja`miyet, o`zleri menen o`zgeler, insan menen ta`biyat, insan menen ja`miyet, insan menen onın` sanası, insan menen insan, materiallıq na`rseler menen ruhiy na`rseler, dene menen jan (ruh) ortasında ulıwma bolmıstı, baylanıslılıqtı anıqlaw menen birge olar ortasında belgili parıqlar barlıg`ın ha`m bilip barg`an. Bara-bara olar insannın` o`zinde ha`m dene menen ruh (jan), ta`biyılıq penen ja`miyetlik bir-birinen ajıralmag`an halda bolatug`ınlıg`ın, birligin ha`m bilgen. Biraq adamlardıń bolmıs problemanın filosofiyalıq an`lawı olardıń dun`yanın` birligin ilimiy tu`siniwden emes, ba`lkim onın` za`rurli tiykarların izlewden ibarat boladı. Sebebi dun`yanın` bolmıs onın` birligi ushın sha`rt bolsa da, dúnyanın` birligi onın` barlıg`ında emes edi. Dúnyanın` haqıyqıy birligi onın` materiallıg`ında, onın` ma`nisinde.

Sol na`rse yadta bolıwı kerek, bolmıs tu`sinigi bunda materiallıqtan tısqarı ruhiylıqtı ha`m o`z ishine aladı. Bul jag`ıman insan sanası ha`m, barlıq sanalı ha`m sanasız iskerlikler ha`m sana maqsulatları, ma`newiy-ruhiy qubılıslar ha`m bolmıs tu`siniginin` quramına kiredi. Usı sebepli ha`m sana hesh qashan an`lang`an barlıq, bolmıstan basqa hesh na`rse bolıwı mu`mkin emes. Adamlardıń turmısı olardıń o`mirinin` real processı.

Bunı, burın eskertkenimizdey-aq, bolmıs tuwralı filosofiyalıq problemanın` u`shinshi aspekti sıpatında qaraymız. Demek, bolmıs ken` ma`niste en` ulıwma tu`sinik sıpatında bir pu`tin dúnya ha`m ondag`ı predmet ha`m qubılıslardan baslap, insan turmısı, sanası, adamlar iskerliginin` ba`rshe obiektiv ha`m subiektiv sharayatları, ha`tte ja`miyette endi bolatug`ın pu`tin processlerden ibarat ha`mme reallıqlardı o`z ishine aladı.

Endi bolmıstın` tiykarı formaların so`z etiwge o`ter ekenbiz, en` aldı menen tábiyiy bolmıs ha`m onın` ko`rinislerin so`z etemiz.

Tábiyy bolmıs óz-ara baylanısqa, biraq bir-birinen pariq qılatug`ın eki kó`rinisten ibarat: 1. Ta`biyattag`ı predmet ha`m qubılıslardıń, jism ha`m processlerdin` haslı tábiyy bolmısı. g`. Ta`biyattag`ı predmet ha`m qubılıslar tiykarında insan tamanınan jaratılğ`an na`rselerdin` tábiyy bolmısı.

Tábiyy bolmıstın` birinshi kó`rinisi insang`a deyin, insannan ha`m onın` sanasınan tısqarıda og`an baylanıslı bolmag`an halda payda bolg`an predmetler ha`m qubılıslar, process ha`m halatlardı óz ishine alg`an ta`biyat. Bul arnawlı a`debiyatlarda birinshi ta`biyat degen atqa iye.

«Birinshi tábiyat» materiallıq bolmıstın` forması sıpatında insang`a deyin bar, insannan ha`m onın` sanasınan tısqarıda, og`an baylanıslı bolmag`an halda payda bolg`anı ushın ha`m ayrıqsha reallıq kó`rinisindegi bolmıs esaplanadı. Tábiyy bolmıstın` bul forması insan iskerliginin` dá`lepki sha`rti sıpatında insang`a deyin obektiv bar bolg`an ta`biyattag`ı na`rseler, qubılıslar ha`m processlerge ta`n. Birinshi ta`biyattı bulayınsha ta`riyplew birinshiden kóp g`ana faktler, ta`jiriye ha`m ilimiy dá`liyller tiykarında, qalaberse, bir waqıtları jasag`an, ha`zir jasap atırg`an adamlardıń jeke praktikalıq ta`jiriyeberi, ómirlik baqlawları ha`m ilimiy juwmaqları tamanınan tastıyqlang`an. Ekinshiden, birinshi ta`biyacız insannın` jasap ya iskerlik kó`rsete almasıg`ı, bir na`rse dó`rete almasıg`ı. Birinshi ta`biyattı dú`ziwshi na`rse ha`m qubılıslar obektiv reallıq sıpatında, insang`a baylanıslı bolmag`an óz nızamları tiykarında ózgeredi, rawajlanadı, ózin-ózi jaratadı. Birinshi ta`biyat waqıt ha`m ken`islikte sheksiz. Adam birinshi ta`biyattın` materialları tiykarında praktikalıq iskerligi ha`m sanası menen ekinshi ta`biyattı jaratadı.

Ekinshi ta`biyattın` payda bolıwı insang`a «birinshi tábiyat»ondag`ı predmet, qubılıslar ha`m processlerge, olardıń nızamlıqların insannın` biliwine baylanıslı.

Anıg`ıraq aycaq, «ekinshi tábiyat» insan payda bolg`annan keyin insan ta`repinen jaratıladı, bul jag`ınan ol insan iskerligi ha`m sanasınan` produktı.

«Ekinshi tábiyat» a`llette za`ru`rlikten payda boladı. Bug`an ruchka mısıl bola aladı. Óz materialına ılayıq ruchka «Birinshi tábiyat» resurstarına ta`n. Onı qayta islew menen (og`an miynet ha`m sananı sarıplaw jası) insan onı ekinshi ta`biyatqa aylandırıp, ózinin` jazıw quralın jaratadı.

«Birinshi tábiyat» ha`m «ekinshi tábiyat» bir-biri menen tıg`ız baylanısqa, ulıwmalıqqa ha`m ózgeshelikke ha`m iye. «ekinshi tábiyat» bir jag`ınan, «Birinshi tábiyat» sıyaqlı obektiv, real bolmıs bolıp, ol insan sanasınan tısqarıda bolsa, ekinshi jag`ınan ol insang`a ha`m baylanıslı. Sebebi, onda insannardıń maqsetleri, oyları, ideyaları, bilim ha`m miynetleri ja`mlengen. «Ekinshi tábiyat», «Birinshi tábiyat» ha`m insan bolmısın baylanıstırıwshı, olar shegarasındag`ı bolmıs bolıp, tábiyy bolmıstın` ózine ta`n forması sıpatında «Birinshi tábiyat» bolmısına qarata ha`m insan bolmısına qarata ha`m ózinshe biyg`a rez bolmıs.

Bolmıstın` ózine ta`n formaların` ja`ne birewi bul insan bolmısı.

İnsan bolmısı ayrıqsha adam bolmısı ha`m pu`tkil adamzat bolmısı kó`rinislerinde payda bolıw ta`repinen ózine ta`n. Biraq insan bolmısında ta`biyat ha`m ja`miyettegi ha`mme na`rseler ushın ulıwmalıq bolg`an tamanlar, qa`siyetler ha`m ta`n. Bul jag`ınan insan bolmısı óz ta`biyatı ha`m ma`nisine go`re en` quramalı, ha`mme bolmıs formaların` ma`lim tamanların` dialektikalıq birligin tutadı.

İnsan bolmısında, a`wele insannın` ta`biyat rawajlanıwınan` produktı sıpatında ta`biyy bolmıstın` ha`r eki formasına ta`n tamanlar menen birge ja`miyetlik-tariyxıy rawajlanıwdın` ha`m produktı sıpatında onda ba`rshe formalarına ta`n tamanların` jıyındısı ja`mlengen.

Adamnıń konkret individ sıpatında ómir su`riwinin`, jasawınan` birinshi alg`ı sha`rti - onın` denesinin` ómiri.

Adamnıń denesi - ta`biyattın` denesi. Denenin` bolıwı adamdı ótkinshi ete aladı. Demek, adamzat bolmısında g`ı alg`ı sha`rt - denenin` ómir su`riwi, jasawı (ómir su`riw,

jasaw o`mirdin` nızamlarına, organizmlerdin` rawajlanıw ha`m o`liw cikllarına, ta`biyattın` cikllarına h.t.b. sa`ykes), onın` keminde ju`da` za`ru`rli (sonın` ishinde fundamentallıq) talapların qanaatlandırırw.

Bul boyınsha birinshiden, materiallıqtın` ruhiylıqqa baylanıslı birinshiligi da`liyllenedi, oylaw ushın adamnın` denesinin` tirishiligin ta`miyinlew kerek. Ekinshiden, bul pikirden ha`r bir jeke adamnın` huqıqına baylanıslı a`hmiyetli saldarlar shıg`adı. Tiykarg`ı huqıq individlerdin` tirishilikti, o`zlerin-o`zleri saqlaw ha`m adamzattın` o`zin-o`zi saqlap qalıw, jasap qalıwı (vijivanie) boladı. Adam awqat, kiyim, turaq jayg`a iye bolıwı kerek. Bul adamzat a`dalatlıg`ı ko`z-qarasınan g`ana emes, al adamzattın` o`mir su`riw, jasaw ko`z-qarasınan ha`m durıs.

U`shinshiden, adamnın` tábiyiy organizm, tiri dene sıpatında o`mir su`riw, jasaw faktınan onın` tirishilik nızamlarına, en` aldı menen na`sillik nızamlarına bag`ınatug`ınlg`ın da`lilleydi. Demek adamzat bolmısınin` ta`biyiy-biologiyalıq o`lshemi menen abaylap qatnas jasaw kerek. Adam biologiyası - salıstırmalı o`zinshe ha`m tutas dúnya, biraq ta`biyattın` tutaslıg`ına ha`m ju`da` enisken. Adam organizminin` ekologiyalıq balansın buzıw adam ushın qa`wipli ha`m qıyratıwshılıq aqıbetlerge alıp keledi.

To`rtinshiden, filosofiya adamnın` denesi menen onın` qumarlarınin`, tolg`anıslarınin`, psixikalıq halatlarınin` arasındag`ı baylanıstı izleydi.

Jeke adamnın` bolmısı - dene menen ruhtın` dialektikalıq birligi. Denenin` xızmet etiwı miydin` ha`m nerv sistemasının` jumısı, al olar arqalı individtin` psixikası, ruhiy turmısı menen tıg`ız baylanıslı. Ruhtın` jumısı belgili da`rejede adamnın` denesinin` sawlıg`ınan g`a`rezli. Maqal bar, saw denede saw ruh. Ruhtın` ha`m roli joqarı.

Adam o`zine-o`zi tek birinshi emes, al «ekinshi tábiyat». Oylar ha`m emociyalar - adamzat individı bolmısınin` tutas bolmısınin` a`hmiyetli ta`repi. Da`stu`riy filosofiyada adamdı jiyi-jiyi oylaytug`ın zat dep tu`sindiriletug`ın edi. Bul adam bolmısın analizlewdegi birinshi alg`ı sha`rtlerdin` da`rejesinde durıs. Adam, shinında da oylaytug`ın jeke zat sıpatında o`mir su`redi. R. Dekartın` “Men oylap turıppan, demek jasap turıppan” dewinde jan bar. R. Dekart ma`seleni bılay qoyg`an: adam bolmısınin` specifikasın tu`siniw ushın ne a`hmiyetlierek: adamnın` qa`legen basqa zatqa uqsap ya basqa zatlardın` ishinde jasawı ma yamasa oylawdın` arqasında (oylawdı Dekart ken` ma`niste tu`sinedi) adamnın` o`zinin` o`mir su`riw, jasawı, demek oylaytug`ın adam sıpatında qa`liplesiwi tuwralı pikir ju`ritiwge uqıplılıg`ı.

Besinshiden, tábiyiy talaplarg`a iye adamnın` tábiyiy tiri dene bolıwı menen o`ndiristin` ha`m adamlardın` qatnasıg`ının` (obshenie) arasında dialektikalıq o`z-ara baylanıs birlik bar.

Adamnın` o`mir su`riwinin`, bolmısınin` specifikası u`sh tu`rli bolmıslıq o`lshemge iye. Birinshiden, jeke adam en` aldınan oylaytug`ın ha`m sezetug`ın zat (dene). Sonın` menen birge onın` rawajlanıwının`, dúnyanın` evolyuciyasının` ma`lim basqıshındag`ı individuallıq maqluq boladı. Bul adam bolmısınin` ekinshi o`lshemi. Adam, sonday-aq, sociallıq-tariyxıy maqluq. Bul adam balasının` u`shinshi o`lshemi. Bul adamzat o`mir su`riwinin` u`sh o`lshemi ha`m adam bolmısınin` tiykarg`ı minezlemeleri.

İnsan bolmısı bolmıstın` bir pu`tin birliginde qanday a`hmiyetke iye ha`m onda qanday orın tutadı degen soraw filosoflardı mudamı qızıqtırıp keldi. Bul ma`seleni anıqlaw ju`da` za`ru`rli. Aqırı filosofiya tariyxında adamdı mayda bir qubılıs sıyaqlı tu`sindirgen ideyalar ha`m koncepciyalar ko`p boldı. Ha`tteki adam rodının` bolmısınin` o`zi dúnyanın` sheksiz iskerligindegi qısqasha epizod sıpatında g`ana qaraladı. Bu`ginliginde basqa ideyalar (olardı tek filosoflar g`ana maqullap qoymag`an) aktualı tur. Bul boyınsha million, ju`z jıllap, on jıllap adamnın` ha`m adamzattın` tirishiligi unikallıq da`rejedegi adamzatlıq eksperimentke enisken. Aqırı, insan dúnyada tek jasap g`ana qoymaydı, o`zi jasap atırg`an dúnyanı tanıp biledi ha`m og`an ta`sir qıladı, dúnyanı ha`m o`zin o`zlestirip, o`zgertip baradı, ruhiy do`retiwshilikke qatnasadı. İnsan bunda, en` da`slep o`z bolmısın

biliv ushın, o`z bolması onnı ta`g`diri ushın tolg`anısqa tu`sedi, qayg`ıradı da. Sonnı ushın adam bir pu`tin bolmıs sistemasındag`ı o`zinin` qarama-qarsılıqlı rolin an`lap alıwı, o`z bolması ha`m dúnya bolması aldında o`z juwapkershiligin seziwi ha`m atqarıwı za`ru`rli. A`sirese ha`rbir adamnın` adamzat teginin` (rodınnı) bolması ha`m adamzat civilizaciyasınnı ta`g`diri ushın juwapkershiligi haqqında ma`sele qa`wiplirek jag`dayda turıptı. Bunda adamnın` ruhiy rawajlanıwı ha`m aqlı u`lken rol` oynaydı. Sonnı ushın ruhiylıqtı ayırıqsha bolmıs sıpatında qarawdın` a`hmiyeti joqarı.

Ruhiylıq - ko`p tu`rliliktin` birligi, ol sana ha`m sanasızlıq (sanasızlıq ha`m o`zinin` o`mir su`riw, jasaw ha`m ko`rinisi boyınsha ha`r qıylı) qamtıp, tábiyiy tillerdegi ha`m jasalma belgi - simvolliq sistemalarda materiallasıp ja`mlesken bilimlerde o`z ishine aladı. Ruhiy produktalarg`a ha`m processlerge, sonday-aq, adamzat qatnasıg`ının` normaları ha`m principleri kiredi. Bularg`a a`dep-ikramlıqtın`, huqıq, ko`rkem do`retiwshiliktin` norma ha`m principleri de kiredi.

Bolmıstın` formasındag`ı o`zgesheliklerde esapqa ala otırıp, ruhiylıqtı ekige bo`liw mu`mkin.

1. Ruhiylıqtın` individuallasqan bolması
2. Individuallıqtan tısqarı obektivlesken ruhiylıqtın` bolması

Ruhiylıqtın` individuallasqan bolması en` aldı menen individtin` sanasın o`z ishine aladı.

Sananın` o`mir su`riw specifikası onnı processlerinin` ha`rekechen`liginde. Sonday-aq bul processlerdin` qa`legen sırtqı baqlawdan jasırılıg`ında. Bul ag`ıstı tikkeley uslawdın` bir g`ana jolı onnı sanasında bolıp atırg`an process tuwralı individtin` o`zinin` esabı. Sananın` ag`ısın individuallıq tolıqlıqta qaytadan tiklewdi ele adamlar u`yrengen emes. Aqırı sana ju`da` tez o`zgeriske tu`sip otıratug`ın ta`sir, sezimler, qayg`ı, tolg`anıslar, oylar menen birge biraz turaqlı ideyalardın`, isenimlerdin`, bahalıqlardın`, ustanovka, stereotip h.t.b. jıyındısı sıpatında o`mir su`redi.

Degen menen usınday xaotiklikke, sananın` ag`ısına qaramastan belgili ta`rtıp, baylanıs, birlik, du`zilisinde, turaqlılıq ha`m g`alabalıq bar. Aytayıq, sananın` ag`ısınan onnı jeke elementleri, fragmentleri, ko`rinisleri g`ana alınadı. Bular taza subiekтив ta`sirler yamasa obektiv na`tiyjeler boladı. Biraq tariyxıy rawajlanıw processinde adamlar o`zlerinin` sanası menen ne bolıp atırg`anın baqlawdı u`yrenedi, ha`tteki o`zinin` oyları, sezimlerin, sanasınnı halatın basqa adamlar menen talqılaydı da. Bug`an adamzat qatnasıg`ı ha`m belgili da`rejede ma`deniyat ha`m tiykarlang`an. Sebebi ma`deniyat jiyi-jiyi adamnın` ishki ta`jriybesine burılğ`an, bul ta`jriybeni xudojniktin` ayırıqsha sıpatlaw ha`m tu`sindiriwine tiykarlangan. Durıs, bul jerde real qıyınshılıq bar, adamnın` sapasın tiykarğ`ıda uslaw qıyın, a`debiyatta ha`m iskusstvoda sana tuwralı ga`p olardın` tiline awdarılğ`an jag`dayda beriledi.

Ruhiylıqtın` individuallasqan bolmısınnı tag`ı bir specifikası sonda, sananın` konkret processleri jeke adamlardın` tuwılıwı menen payda bolıp, o`limi menen birge o`ledi. Bul sananın` iskerliginin` barlıq na`tiyjesinin` minnetli tu`rde o`liwin, joq bolıwın an`latpaydı. Olardın` ekinshi, individuallıqtan tısqarı ruhiy formag`a o`tetug`ınları, sonday-aq qatnasıq payıtında ekinshi adamlarg`a beriletug`ınları saqlanadı.

Ruhiylıqtın` bolmısınnı individuallasqan formalarınnı mikrodu`nyasın psixologiya izertleydi. Bul ma`sele, ba`ribir, sana tuwralı ilimlerde ha`m filosofiyada jeterli da`rejede izertlenbegen. Sananı janapay baqlawlarg`a tiykarlang`an podxodlar g`ana rawajlang`an. Aytayıq, adamlardın` ju`ris-turısları ha`m olardın` o`zleri tuwralı olardın` tiykarında jatırg`an motivler, maqsetler, ideyalar, oylar tuwralı pikir aytamız.

Adamzat sanası tuwralı belgili sheklerde sananı izertlewde janapay metodları (fiziologiyalıq yamasa minez-qulıqlıq) effektiv tu`rde qollanıladı. Bizin` a`sirimizde adamzat miyi tuwralı ilim ayırıqsha jetiskenliklerge eristi. Degen menen ta`biyat tanıw ilimlerinin` sana tuwralı tabısları menen ba`ribir, problemalar sheshilgen joq, al qıyınlastı.

Sananın` o`mir su`riwi, jasawı, so`z joq, miydin` iskerligi, individtin` denesinin` o`mir su`riwi menen baylanıslı. Biraq ruhiylıqtın` individuallasqan forması bolmısının` dialektikası sonda, sana ha`m onın` barlıq ko`rinisleri onın` ta`biyiy-biologiyalıq processleri bolmaydı.

Sananın` elementleri ha`m sananın` o`zi, a`lbette, miydin` oraylarının` birinde lokallasadı. Biraq olar (sananın` elementleri ha`m sana) ken`islikten tısqarılıqqa iye. Aqırı oy, tolg`anı ha`m obraz fizikalıq predmetler ha`m, taza materiallıq halatlar ha`m emes. Olar ideallıq du`zilis. Sana waqtı ha`m dúnyanın` fizikalıq waqtında lokallasıp, specifikalıq o`zgesheliklerge iye: oy barlıq fizikalıq tezliklerde tez o`tip, ken`islik ha`m waqtın` aldına shıg`ıwı mu`mkin. Adam o`zi jasamag`an da`wirlerdi oysha jan`g`ırta aladı. Yadtın` ja`rdeminde adam sanası bu`gingige o`tkendi engiziwi qıyal ha`m pikirlewdin` ja`rdeminde keleshek tuwralı oylawı, tolg`anıwı mu`mkin. Biraq adamnın` sanasında ha`zirgi boladı. Sananın` o`tkeni izsiz joq boladı. Degen menen o`tken tolg`anıslar adamnın` psixikasında saqlanıp qaladı. Waqtı-waqtı sananın` o`tkeni aktuallasadı, qaytadan ha`zirgige aynaladı.

Adamnın` sanası bir waqıtta onın` o`zin-o`zi an`lawı, demek adam ta`repinen onın` o`zinin` denesin, oyların, sezimlerin, ja`miyettegi jag`dayın, basqa adamlar qatnasın, qullası o`zin ayırıqsha ha`m birlikli jeke adam sıpatında sanalı tu`rde an`lawı, tusiniwi.

O`zin-o`zi an`law processleri ta`repinen ulıwma o`zinin` sanasının` ag`ısan bo`liniwi mu`mkin, biraq ol bul tutas ag`ıstan bo`lek jasamaydı. O`zin-o`zi an`law - bizin` sanamızdın` o`zinshe orayı. Sonın` ushın ha`m iri filosoflar (ma`selen, Kant) adamdı (jeke adamdı) onın` o`zin-o`zi an`lawı menen birlikte qaradı. Adamnın` meni ha`m o`zin-o`zi an`law ajıralmas birlikte.

Individuallasqan ruhiylıq o`zine sanasızlıqtı (bessoznatelnoe) ha`m kirgizedi. A`lbette bul ma`sele tartıslı. Ba`ribir eki soraw qoyladı: sanasızlıq barmaw. Eger bar bolsa, ol qalay jasaydı, o`mir su`redi.

Ko`p g`ana adamlar sanasızlıqtın` barlıg`ın ju`da` maqullaydı. Ha`tte onı individtin` psixikalıq iskerliginin`, onın` ruhiy tutaslıg`ının` za`ru`rli ta`repi dep qaraydı.

Sanasızlıqtın` birinshi da`rejesi. Adamnın` o`zinin` denesinin`, onın` geybir qarapayım ma`p, talap, za`riwliklerin qanaatlandırırw boyınsha funkciyaların kombinaciyalawdag`ı sanasız psixikalıq qadag`alawı. Bul qadag`alaw avtomat tu`rde (sanasız tu`rde) iske asadı. Sanasızlıqtın` mexanizminin` buzılıwı psixikalıq qıyınshılıqlarg`a alıp keledi (ma`selen, adam saw ayaqları menen ju`re almay qaldı deyik). Geybir tilekler, niyetler, tu`sler, patologiyalıq ruhiy halatlar (fobiya, paranoyya h.t.b.) sanasız (yamasa azg`ana sanasız).

Sanasızlıqtın` ekinshi da`rejesi. Bul adamnın` ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas processleri ha`m halatları. Biraq olar sananın` maydanına ensede belgili waqtqa deyin sanalı tu`rde tanıp bilinbegen, an`lanbag`an bolıp qala beredi. Ma`selen, ku`ndelikli o`mir baqlawımız boyınsha oy pisip jetildi, oy kelip tur, men oylap turman deymiz ha`m tiykarınan, oydın`, obrazdın` sanasızlıqtın` ishinde payda bolg`anlıg`ın ha`m onın` son`g`ı an`lanıwın anıqlaymız. Bug`an awır, qa`wip-qa`terli ta`sirden, informacıyanın` shekten tısqarı ko`leminen qorg`anıw ushın qısıp shıg`arılg`an adamnın` qısınıspaları, qayg`ırıwları ha`m kiredi.

Sanasızlıqtın` u`shinshi da`rejesi ruhtın` adamnın` janında pisip jetiliske oy-pikirlerinde, geypara ko`rkem, ilimiy, filosofiyalıq ha`m basqa da intuiciyalarda ko`rinis tabadı. Bul processlerde sanasızlıq sana menen, adamnın` sezimlerinin` ha`m aqıl-oyınin` do`retiwshilik energiyası menen, sana menen o`tlesip ketken.

Sanasızlıq problemasındag`ı qarsılıq ha`m qıyınlıq sonda, sanasızlıqtın` jeke fragmentleri g`ana ko`rinis tabadı. Olar ha`m bolsa psixikalıq processlerdi sananın` tutıwı tu`rde boladı. Ba`ribir dıqqat qoyıp baqlawlar, onın` u`stine, a`sirese psixiatrldın`, psixologlardın`, filosoflardın`, jazıwshılardıń do`retiwshilik processti, tu`s ko`riw,

psixikalıq patologiya h.t.b. baqlawlar sanasızlıqtın` barlıg`ın moymlatıp, onı analizlewdi talap etedi.

İndividuallasqan ruhiylıqtı ayrıqsha bolmıs sıpatında qaray otırıp, onı filosofiya adamnıń bolmıs ha`m dúnyanın` bolmıs menen baylanısta qaraydı. Dúnyanın` bolmısında individuallasqan ruhiylıqtın`, bolmısınnıń ornın anıqlaw menen da`stu`riy ha`m ha`zirgi ta`liymatlardıń (ta`liymat wa`killeri, aytayıq, R. Dekart, İ. Kant, M. Xaydegger, J. P. Sartr) individuallasqan ruhiylıqtın` adamzattın` o`mir su`riw, jasaw formalarınnıń basqaları menen salıstırg`anda o`zinshe artıqmashılıg`ı ko`rinis tabadı.

İndividuallasqan ruhiylıqtın` bolmıs individtin` bolmısınnıń a`hmiyetli ta`repi. shınında da, adamnıń denesi bolmasa (demek ta`biyat o`zinin` evolyuciyasın a`melge asırmag`an ha`m bolar edi), adamnıń sanası tap usı bu`gingi da`rejede bolmag`an bolar edi. Durıs, adam sanasın jog`altadı, biraq jasaydı. Biraq bul norma emes. Adamnıń o`mir su`riwi sanasızlıqtan ha`m g`a`rezli.

İndividuallıq sananın` bolmıs (sanasızlıqtın` ha`m) bolmıstın` tek salıstırmalı o`zinshe forması g`ana. İndividuallasqan ruhiylıq ja`miyetlik adamda lokallasqan, tiykarınan ja`miyettin` bolmıs ha`m tariyxtın` rawajlanıwı menen belgilengen ruhiylıqtın` ayrıqsha bir tu`ri bolıp tabıladı. Usı sebepli ha`m individuallıq ha`m individuallıqtan tısqarı ruhiylıq sonshelli o`tlesken, olar biri ekinshisine ag`ılıp turadı. Konkret adamnıń sanasın ulıwma ruhiy iskerликтin` na`tiyjeleri onnan sırtqa shıg`ıw arqalı g`ana ajıraladı. Mine sonda ruhiylıqtın` ekinshi tipi - obiektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruhiylıq payda boladı.

İndividuallasqan ruhiylıq miydin`, oraylıq nerv sistemasının`, pu`tkil organizmnin` lokallasqan ha`m materiallasqan turmısınnıń ko`rinisinde sananın` ha`m sanasızlıqtın` tikkeley individuallıq qaytalanbas processleri tu`rinde o`mir su`redi. Sonnıń menen birge ruhiylıqtın` materiallasıwınnıń sonday formaları bar, olar adamzat ma`deniyatınnıń tiykarında payda boladı ha`m onnıń individuallıqtan tısqarı formalarına tiyisli boladı. Og`ada universalları ruhiylıqtın` ta`biyiy ha`m jasalma, belgililik-simvolikalıq o`mir su`riwlerininiń ja`mleniwi.

Til - ruhiylıqtın` individuallasqan ha`m obiektivlesken birliginin` jarqın mısallarınnıń biri. Tildin` ha`m sananın`, til ha`m oydnıń baylanısı gu`mansız. Aqırı til oydnıń haqıyqatlıg`ı-g`oy. Basqasha aytqanda, til arqalı sananın` jumısınnıń jeke na`tiyjeleri, fragmentarlıqqa iye processleri sırtqa shıg`adı, obiektivlesedi. Sonnıń menen birge ha`ripler (sesler), so`zler, ga`pler, tekstler, strukturalar, qa`deler, rawajlang`an tildin` bay variantları - bul reallıq. Ol sonday-aq jeke individlerdin`, adamlardıń awladlarınnıń sanasınan bo`leklengen. Bul reallıq olarg`a adamzat ma`deniyatında, adamzattın` yadında saqlang`an ayrıqsha dúnya sıpatında berilgen. Adamzattın`, ma`deniyattın` tillik yadı obiektyw o`mir su`riwshi esteliklerdin` (jazba, son` ala seslik) ha`m bul tilde so`ylewshi ha`m jazıwshi ko`p g`ana konkret adamlardıń aktual yadınnıń quramalı birligi. Usılardıń arqasında til tutashlıq sıpatında bayıydı, o`zgeredi, saqlanadı, demek jasaydı.

Tildin` mısasında ko`rinip turıptı, obiektivlesken formalar individuallasqan formaların` ramkasında, en` aldı menen sanada (sanasızlıqtın` ishinde ha`m kollektivlik sanasızlıq tu`rinde) payda boladı ha`m jumıs isleydi.

Aytayıq, adam a`yyemgi waqıtları do`n`gelek ideyasın oylap taptı deyik. Birinshi do`n`gelektin` jasalıwı menen ideyanıń da`slep real do`n`gelekte predmetlesiwı, al son`nan bul ideya o`zinshe, erkin o`mir su`riwin dawam ettiredi. Ol do`n`gelek tuwralı bilimlerde enisti, ol a`wladlardın` praktikalıq ta`jriybesi arqalı beriledi. Solay etip o`letug`ın adamlar o`lmeytug`ın ideyanı payda etti. Ol sananın` individuallıq processinen ha`m ha`reketinen bo`leklendi. İdeyanıń o`mir su`riwi baslandı.

İdeyalar, a`lbette adamnıń ha`m adamzattın` rawajlanıwı menen o`zgeredi. En` bahalı ideyalar tan`lap alınadı, tutas alg`anda adamzat civilizaciyasınnıń ha`m ma`deniyatınnıń ruhiy baylıg`ın quraydı. Bul obiektivlesken (individuallıqtan tısqarılang`an) ruhiylıqtın` o`mir su`riwinin`, jasawınnıń ayrıqsha usılın xarakterleydi. Ol

həm misli individuallıq ruhiyyət sığaqlı, minnetli tərde materiallaşdır. Ruhiyyətdən bu iki tərri həm təbiyyi həm jasalma tillərdən sozlarında, seslərində, belgilerində materiallıq tərde jəmlənədi. Ruhiyyətdən materiallıq alıp keliwshileri - bular materiallıq predmetlər həm processlər (kitaplar, sızılmalar həm formulalar, proektlər, xolstlar həm kartinalardın boyawları, statuyalardın mramor həm bronzası, filmlərdin plenkalari, notalar, muzikalıq a`sbaplardın sestı h.t.b.). Bu`ginliginde sociallıq yadıtdı paydalanıw həm saqlaw funkciyalari jiyi-jiyi ha`zirgi zamanago`y mashinalarg`a berilgen. Bul na`rse obektivlesken ruhiyyətdin do`geregine jəmlengen sananı həm bilimdi izertlewdirin rolin joqarılatağı.

Solay etip, ideyalardın, oylardın, bahalıqlardın sırtqı jəmleniwi ha`rıyılı, biraq olar bar. Bul boyınsha heshqanday obektivlesken jəmleniwden azat taza ideyalar, bahalıqlar bolıwı mu`mkin emes. A`lbette Platonın İygilik, shınlıq, Sulıwlıq h.t.b. ideyalarının qa`legen materiyadan bo`lek jasawı tuwralı ko`z-qarası qanshelli mistifikaciyalang`an bolıwına qaramastan, bul ideya o`zinen-o`zi qurg`aq orında payda bolg`an joq. Ol ko`pshilik jag`dayda real processlerge su`yenilgen. Bul do`n`gelek ideyasınan həm ko`rinip turıptı. Platonda usıg`an uqsas ideya bar. Ma`selen, ol bilay pikir etti, iyiretug`ın ma`ki (tkackiy chelnok) buzılıwı, ha`tteki joq bolıwı mu`mkin. Al ma`ki ideyası (ma`selen, onı islewdirin oylanıl`an principi) o`tkinshi emes. Ol ha`mme jerde həm ha`mme waqıt ma`kini tayarlaw za`ru`rligi bolg`an jerde bola beredi.

Al sulıwlıqın ideali ideyası, al adalat ideyası, shınlıq ideyası. Sulıwlıq, iygilik, jaqsılıq, shınlıq tuwralı ko`z-qaraslar o`zgeriwine qaramastan ko`rkem o`nerlik, a`dep-ikramlıq, ilimiy do`retiwshilikti ta`rtipke salatug`ın ulıwmalastırıl`an ko`z-qaraslar, o`lshemler həm normalar ulıwma qa`liplesti. İdeyalar dúnıyası bayıdı. Biraq bul onın` absolyut da`rejede erkinligin an`latpaydı. İdeyalar bolması ta`biyattan həm adamzat dúnıyasınan bo`lek emes, ol basta-aq tutas bolmıstın` ishine kiredi.

Obektivlesken ruhiyyətdin bolmısının` spesifikasiası sonda, onın` elementleri həm fragmentleri (ideyalar, ideallar, normalar, bahalıqlar, ha`r qıyılı tabiiyyi həm jasalma tiller) saqlanıw, jetiliw həm sociallıq ken`islikte həm tariyxıy waqıtta erkin orın almastırıw uqıbına iye.

Ruhiyyətda a`dep-ikramlıq prinsipler, normalar, ideallar, bahalıqlar, ma`selen, sulıwlıq, a`dalatlıq, shınlıq ideyaları ayrıqsha rolge iye. Olar individuallaşqan həm obektivlesken ruhiyyət bolıp o`mir su`redi. Birinshide jeke adamnın` ruhiy strukturasını belgileyug`ın motivler, tilekler, ma`deniyattın` quramalı kompleksi, al ekinshide ilimde, ma`deniyatta, massalıq sanada jəmlengen ideyalar, ideallar, normalar, bahalıqlar haqqında bolıp otır.

A`lbette bolmıstı izertlew dúnıyanın` tutaslıg`ın tu`siniwdin` alg`ı sha`rti g`ana. Alg`ı sha`rtti anıqlawdan tikkeley dúnıyanın` birligin, onın` tolıqlıg`ın da izertlewge o`tiwimiz gerek.

Aytayıq, bolmıstın` bas sferaların (ta`biyat, jəmiyet, sana) bo`le otırıp, bul sferalarg`a kirgen qubılıslardın, waqıyalardın, processlerdin ko`p tu`rliligi geybir ulıwma tiykarg`a birlesken ekenligin esapqa alamız. Sonın` menen birge bul sferalardı biriktirip turg`an ulıwmalıq barma, pu`tkil ko`p tu`rli dúnıyanın` birligi tuwralı aytıw mu`mkinbe degen soraw payda boladı.

Bunday birlik ideyası putkil o`mir su`rip turg`an ulıwma tiykarı tuwralı ko`z-qarasqa alıp keledi həm bunı an`latıwda filosofiyada, burın eskertkenimizdey-aq, substanciya (latinshadan - tiykarında jatqan degendi an`latadı) tu`sinigi qullanıladı. Substanciya konkret zatlardın, qubılıslardın həm processlerdin ko`p tu`rliliginin` ishki birligi həm usıların` arqasında substanciya o`mir su`redi. Dúnıyanın` birligin bir g`ana substanciyaadan shıg`ıp tu`sindiretug`ın ta`liymatlar, burın eskertkenimizdey-aq, monizm filosofiyasına tiyisli. Ruh penen materiallıqtdın birinshiligin esapqa alıw boyınsha materialistlik monizm, idealistlik monizm boladı. Monizmge qarama-qarsı dúnıyanı tu`sindiriwdin` dualistlik bag`darı həm bar.

Materialistik ko`z-qaras da`stu`rine ilayiq bolmıstın` ko`p-tu`rliligi olardıń materiallıq birligi ko`z-qarasınan qaraladı. Sana substanciya emes, al materiyanın` qa`siyeti, ondada onın` sho`lkemlesiwiniń joqarg`ı formasına ta`n. Strukturalıq ha`reket, ken`islik ha`m waqıt materiyanın` atributivlik minezlemesi boladı.

Materiya materiallıq zat, atomlar, promateriya tu`siniklerine salıstırg`anda ha`m ken`irek, ulıwmalıraq, bolmıstın` obektiv real formasın sa`wlelendiriwshi en` ulıwma tu`sinik. shınında da ulıwma materiya - bul abstrakciya. Aqırı, olarda ulıwma materiya emes, materiyanın` konkret ko`rinisleri ushıraydı.

Materiyanın` filosofiyalıq tu`sinigi pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil obektiv reallıqtı an`latadı.

Materiyanın` filosofiyalıq ta`liymatı tiykarg`ı u`sh momentke iye, birinshiden, materiya tu`sinigi filosofiyalıq kategoriya, ekinshiden, bul kategoriya obektiv reallıqtı, materiallıq qubılıstı an`latadı, u`shinshiden, materiyanı tanıp biliwdin` mu`mkınililigi.

Materiya o`zinin` barlıg`ın o`zinin` esapsız qa`siyetleri arqalı a`melge asıradı. Ha`r qıylı ilimler bul o`zgesheliklerdi izertleydi. Ta`biyat tanıw ha`m konkret ilimler materiyanın` anaw ya mınaw konkret qa`siyetin u`yretedi. Materiyanın` en` ulıwma qa`siyetlerin filosofiya ilimi u`yretedi. Materiyanı adamnıń tanıp biliwi, a`lbette, onın` qa`siyetlerin u`yreniwden baslanadı. Bul ushın a`trapımızda qorshap turg`an materiallıq obiektlerdin` du`zilisin ha`m qa`siyetlerin biliwimiz kerek.

Aytayıq, birdey tu`rli ko`rinistegi, formadag`ı, qa`siyetlerge iye materiallıq obiektler, qubılıslar qorshap turadı. Olar tu`rli du`zilislerge iye. Bir waqıtları barlıq qubılıslar materiyanın` bo`linbes forması atomlardan quralg`an degen tu`sinik hu`kim su`rdi. Ha`zirgi zaman ilimlerinin` juwmaqlarına qarasaq, do`geregimizdegi ha`r qanday materiallıq qubılıs molekullardan, molekullar atomlardan quralg`an. Atomlar neytron, pozitron, yag`niy yadro ha`m elektron qabatlarınan quralg`an. Vodorod atomının` yadrosı bir protonnan quralg`an. Quramalıraq atomların` yadrosı bir qansha proton ha`m neytronlardan turadı. Proton ha`m neytronlar kvarklar ha`m olardı tutastırıp, bir-birine baylap turıwshi glyuonlardan (glyuon - lat - jelim so`zinen alıng`an bolıp jelimlewshi ma`nisin atqaradı) turadı. Proton ha`m neytronlar nuklonlar (latinsha o`zek, yadro) esaplanadı, nuklonlar ha`m giperonlardan (grekshe u`stinde, joqarı) usqarı barionlar ha`m adrionlar (grekshe -awır) dan ibarat boladı. Bular awır bo`leksheler sıpatında ku`shli o`z-ara ta`sir maydanında bolıp, adrionlar (grekshe adron - kushli) gruppasına kiredi.

Organikalıq ha`m organikalıq emes materiallıqlar bir-birinen molekullarınin` du`zilisi, o`z-ara jaylasıw ta`rtibi, sisteması menen parıq qıladı. Janlı organizmler quramalı formadag`ı organikalıq materiallıqtan sho`lkemlesken boladı. Jer sharın qorshap turıwshi biosferanı bir pu`tin janlı sistema dep alıw mu`mkın. Ol mikroorganizmler, o`simlikler, haywanlar ha`m insanlardan uyımlasqan bolıp, biosferanın` tiriligini ta`miynleydi. Adam ha`m onın` aqıl-oy iskerligi ta`sirinde payda bolg`an jan`a bolmıs noosferanı quraydı.

Jansız ta`biyat tuwralı ga`p bolg`anda en` da`slep Kosmostag`ı baylanıslar na`zerde tutıladı. Jer ha`m onın` ta`biyiy joldası Ay birgelikte Quyash a`tirapın bir jıldı tolıq bir ma`rtebe aynalıp shıg`adı. Quyash biosferanın` nag`ız o`mirlik orayı sıpatında onı jaqtılıq, ıssılıq ha`m elektromagnit nurları menen ta`miynleydi. Jerdin` o`z orbitasına ilayiq ag`ılma jaylasıwı Jerdegi ma`wsimlerdin` almasıwına ha`m onda tu`rli iqlim regionlarınin` payda bolıwına sebep bolg`an. Demek, jerdegi ba`rshe o`mirlik processler Jer, Quyash ha`m Ay ortasındag`ı o`z-ara baylanıslar menen belgilengen. Quyashın` a`tirapında jerden basqaları ha`m, ma`selen, asteroidlar, kishi planetalar, meteoritler ha`m kometalar ha`rekette. Bulardıń ha`mmesi Quyash sistemasın quraydı. Quyash sisteması ha`m basqa quyashlı juldızlar sisteması millionlag`an juldızlardı o`z ishine alıwshi Galaktika sostavına kiredi. Ol disk ta`rizli formada bolıp, ortasha diametri 94, 6 mln. jaqtılıq julına ten`. Galaktikamızg`a 30 day galaktikanı birlestiriwshi galaktikalar kiredi. Ju`da` u`lken galaktikalar o`zine 10 mm`day galaktikanı birlestiredi. Bul sistemalar ta`biyattanıw ilimleri ta`repinen izertlenedi. Filosofiya ilimi bunday sistemalardı filosofiyalıq tamannan

ulıwmalastırıp, materiyanın` sapalıq ha`m sanlıq ko`rinisi formaları, struktura da`rejelerin bir-birinen parıqlaydı.

Bizdi qorshap turg`an obektiv dúnyanın` du`zilisinin` o`zgesheliklerin kelip shıqqan halda materiallıq sistemalardıń mınaday strukturalıq da`rejelerin bo`lip ko`rsetiw mu`mkin

a) Materiyanın` strukturalıq-sho`lkemleskenlik da`rejeleri

b) Materiyanın` strukturalıq-masshtablıq da`rejeleri

Materiyanın` strukturalıq-sho`lkemleskenlik da`rejeleri - bular sho`lkemlesiw ha`m aktivlik da`rejesi boyınsha ayrılıp turatug`ın materiallıq sistemalardıń da`rejeleri. Olar materiyanın` ken`islik - waqıtlıq du`zilisinin` sapalı o`zgeshelikleri menen xarakterlenedi. Olarg`a organikalıq emes da`reje (tiri emes ta`biyat), organikalıq da`reje (tiri ta`biyat) ha`m sociallıq da`reje (ja`miyet) kiredi. Bul da`rejeler o`z-ara ta`sirdin` sanı ha`m sapası boyınsha ken`islik penen waqıttın` anaw ya mınaw da`rejedegi du`zilisin quraydı. Organikalıq emes da`rejede jetekshi rol`di o`z-ara ta`sirdin` fizikalıq ha`m ximiyalıq formaları atqaradı, al organikalıq da`rejede qosımsha o`z-ara ta`sirdin` biologiyalıq forması enisedi ha`m biologiyalıq ken`islik ha`m waqıttın` o`zgesheligin quraydı. Sociallıq da`rejede sociallıq o`z-ara ta`sir qılıp sociallıq ken`islik ha`m waqıttı boldıradı.

Materiyanın` strukturalıq-masshtablıq da`rejeleri - materiallıq o`z-ara ta`sirler arqalı ajralıp turatug`ın materiallıq sistemalardıń da`rejeleri, anaw ya mınaw da`rejenin` ken`isliklik-waqıtlıq birligin (edinicasın) quraydı. Strukturalıq-masshtablıq da`rejelerge mikro, makro ha`m megamirler yamasa da`rejeler kiredi.

Megamir bul sonday dúnya, onda gravitaciyalıq o`z-ara ta`sir hu`kim su`rse, mikromirde ku`shli ha`m a`zzi yadrolıq o`z-ara ta`sir hu`kim su`redi. Gravitaciyalıq o`z-ara ta`sir planetalardıń, juldızlardıń, galaktikalardıń iskerligin belgilep, a`lemnin` tiykarg`ı belgilerin belgileydi. Elektromagnitlik o`z-ara ta`sir atomlardıń tutas o`mir su`riwi ushın juwapker ha`m ol Jer betindegi ha`m barlıq belgili qubılıslardı belgileydi. A`zzi yadrolıq o`z-ara ta`sir principinde Jer betinde ha`m A`lemnin` basqada oblastlarında awır elementlerdin` o`mir su`riwi ushın juwapker. Ku`shli yadrolıq o`z-ara ta`sir proton, neytronlardıń geliydin`, litiy, berilliy, uglerod, urannın` h.t.b. yadrolarında birlestiredi. Termoyadrolıq sintez sıyaqlı qubılıslar ha`m yadrolardıń bo`liniw ha`zirgi yadrolıq reaktorlarda o`tip, bul o`z-ara ta`sirdin` ha`r tu`rli ko`rinisin an`latadı. Eger materiallıq sistemanın` strukturalıq-sho`lkemleskenlik da`rejelerinde ken`isliklik-waqıtlıq strukturanın` rawajlanıwı to`mennen joqarıg`a bag`darlansa, materiallıq sistemanın` ken`isliklik-waqıtlıq strukturası ha`r bir da`rejede o`zinshe rawajlanadı.

Materiyanın` ajralmas qa`siyetleri tuwralı ma`sele ha`m bar. Na`rselerdin` ajralmas qa`siyetleri filosofiyada atribut ataması menen ataladı. Atribut (latinsha).

Materiyanın` atributlarınin` biri - ha`reket. Materiyanın` ha`r qanday ko`rinisinin` yaxlitlıg`ı ha`reket arqalı saqlanadı. Eger ha`reket bolmag`anda ha`rqanday jismnin` sostav bo`leklerin tutastırıp turıwshı o`z-ara ta`sir ku`shler ha`m bolmag`an bolar edi. Na`tiyjede hesh bir na`rsenin` pu`tinligi ha`m saqlanbas edi. Bul a`tirapımızdag`ı na`rselerdi ha`reket arqalı, yag`nıy olar jaqtılıq nurları urılıp, bizin` ko`zimizge tu`skenligi ushın ko`remiz. Ha`reket arqalı hawa terbelisleri qulaqlarımızg`a dawıs tolqınların alıp keledi ha`m biz esitemiz. Ha`reket arqalı atomlar ha`m molekularlarda o`zgerisler boladı, o`simliklerde zat almasadı, energiya ha`m informaciya boladı, ha`rekettin` arqasında haywanat a`lemi ha`m insan a`lem menen baylanısta boladı, ja`miyet rawajlanadı. Ha`reket arqalı quyash nurları Jerge jetip keledi, da`ryalar ag`adı, o`simlikler o`sedi, ma`wsimler almasadı, Quyash sisteması, galaktikamız ha`m pu`tkil kosmostag`ı turmıslıq processler dawam etedi.

Ha`reket, bir jag`ınan, materiallıq qubılıslardıń uyımlastırıwshı elementler ha`m qubılıslar ortasındag`ı baylanıslardıń na`tiyjesi sıpatında, basqa tamannan olarda ko`ringen o`zgerisler sıpatında boladı.

Ha`rekettin` bir-birinen parıq qılutug`ın birqansha formaları bar. Ha`reket formaların klassifikaciyalawda to`mendegi qa`delerge su`yeniledi.

1) ha'reket formaları bir-biri menen sapa jag`nan pariқ qılıp, olardıń ha`r biri materiyanın` sho`lkemlesiw du`zilme da`rejelerinin` basqışında payda boladı.

2) ha'reket formaları bir-birinen kelip shıg`ıw (genetikalıq) jag`nan ha`m baylang`an, yag`nıy ha`rekettin` quramalıraq formaları onın` a`piwayı formalarınan kelip shıqqan.

3) ha`rekettin` joqarı formaları sostavında to`men da`rejedegi ha`reket formaları qatnasadı, yag`nıy ha`rekettin` to`mengi formaları onın` joqarg`ı formalarına ha`m mina`sipdur, biraq ha`rekettin` joqarg`ı forması o`zinen keyingi formadag`ı ha`reketke mina`sip emes. Usı qa`delerge ılayıq ha`rekettin` birneshe formasın ajratıp ko`rsetiw mu`mkin. Olar to`mendegiler: mexanikalıq ha`reket, ıssılıq, jaqtılıq, agregat halatlarının` bir-birine o`tiwi ha`m organikalıq o`mir. Bularg`a ja`miyetlik ha`reketti qossaq, to`mendegi ha`reket formaları hasil boladı.

1) mexanikalıq ha`reket (qubılıslardıń ken`isliktegi jılıwı).

2) fizikalıq ha`reket (ıssılıq, jaqtılıq, elektr, magnetizm).

3) ximiyalıq ha`reket (ximiyalıq birigiw ya buzılıw, agregat halatlarının` bir-birine o`tiwi).

4) biologiyalıq ha`reket (organikalıq turmıs).

5) ja`miyetlik ha`reket.

Ken`islik ha`m waqıt materiyanın` tiykarğ`ı jasaw formalarınan bolıp, obiektiv reallıqtağ`ı qubılıslar ha`m olardı payda etiwshi eleentlerdin` o`z-ara jaylasıw ta`rtibi, ko`lemi ha`m olar menen baylanıslı bolg`an ha`diyselerdin` dawamlılığ`ın sa`wlelendiredi. Ha`reketleniwshi materiya ken`islik ha`m waqıtta o`zinin` tu`rli formların payda ete aladı.

Ken`islik materiyanın` du`zilis ta`rtibi, ko`lemin, a`lemdegi na`rselerdin` o`z-ara jaylasıw jag`dayn sa`wlelendirse, waqıt processlerdin` dawamlılığ`ın, waqıyalardıń izbeizlik ta`rtibin an`latadı.

Ken`islik ha`m waqıttın` ba`rshe esap sistemalarında ha`m materiyanın` ba`rshe struktura da`rejelerinde bir halda payda bolatug`ın qa`siyetleri ulıwma qa`siyetleri, o`zgeshelikleri dep ataladı. Bunday qa`siyetlerge, o`zgesheliklerge ken`islik ha`m waqıttın` obiektivligi, materiallıg`ı, sheksizligi, ha`reket ha`m materiyağ`a qarata payda bolıwshı o`zinsheligi yag`nıy tu`rli esap sistemalarında tu`rlishe belgilerge iyeligı kiredi.

Bulardan tisqari ken`islik ha`m waqıttın` tu`rli esap sistemalarında tu`rlishe bolatug`ın, sanlıq u`lkenlikler menen yag`nıy o`lshew a`sbapları, saat yaqi lineykalar ja`rdeminde o`lshew mu`mkin bolg`an sırtqı baylanıslarda ko`zge taslanatug`ın, o`zgergish ha`m o`zine ta`n xarakterdegi qa`siyetler bar, olardı mug`darlıq yaqi metrikalıq qa`siyetler dep ataymız. Ken`isликтin` gomogenlik, izotropik (antiizotropik ha`m) qa`siyetleri kiredi. Bul qa`siyetler materiyanın` tu`rli sho`lkemlesken struktura ha`m masshtab-struktura da`rejelerinde tu`rlishe ko`rinis tabadı. Olar ken`islik ha`m waqıt penen baylanıslı bolg`an materiallıq baylanıslardıń mug`darlıq belgilerin an`latadı. Metrikalıq qa`siyetlerdin` o`zgeriwı materiya sapaının` o`zgeriwine onsha ta`sir qılmaydı.

Ken`islik ha`m waqıttın` sonday qa`siyetleri ha`m bar, olar ba`rshe esap sistemalarında, materiyanın` ba`rshe struktura da`rejelerinde mikrodun`yada ha`m ja`miyette ha`m bir tu`rde saqlanadı. Olar ken`islik ha`m waqıttın` tu`p sapalı qa`siyetlerin an`latıwshı fundamental qa`siyetler bolıp tabıladı. Bunday qa`siyetlerdi topologiyalıq qa`siyetler dep ataydı. Topologiyalıq qa`siyetler materiallıq baylanıslardıń ishki, tu`p sapalı tamanların sa`wlelendiredi. Topologiyalıq qa`siyetlerdin` o`zgeriwı menen materiallıq obiektlerdin` du`zilisinde tu`p sapalı o`zgerisler payda bolg`an. To`mendegi qa`siyetler ken`isликтin` topologiyalıq qa`siyetleri bolıp esaplanadı: u`zliksizlik ha`m u`zliklilik, o`lshemlik, baylanıs, kompaktlıq, shegarasızlıq.

Fizikalıq ken`islik ha`m waqıt penen birge ja`miyetlik ken`islik ha`m waqıt formaları haqqında ha`m ilimiy izlenisler bar.

Materiyag`a o`mir bag`ıshlawshı atribut ha`reket bolsa, ken`islik ha`m waqıt og`an forma bag`ısh etedi, onı qa`liplestiredi, rawajlandırđı.

A`dette ta`biyat tu`sinigi putkil a`lemdi o`z ishine aladı. Bul ma`niste ol materiya tu`sinigine jaqın. Degen menen bul tu`sinik biraz sheklengen ma`niste qollanıladı, ha`m adamnıń, adamzattıń jasawınıń o`mir keshiriwinin` ta`biyiy sharayatlarının` pu`tkil jıyındısı an`latadı.

A`dette bul tu`sinikti anıqlawda onı og`an qarama -qarsı tu`sinik penen - ma`deniyat penen salıstırıp qaraw bar.

Ma`deniyat adam balası ta`repinen iygerilgen, men`gerilgen, qayta islengen ma`nisinde qollanıladı. Al ta`biyat bolsa kerisinshe o`z nızamlarına ılayıq o`mir su`rip, adamg`a qarsı turadı. Solay eken ma`deniyat adam ta`repinen qayta islengen, o`zgerilgen, men`gerilgen ta`biyat, al adamnıń iskerligi bul ma`niste ta`biyılıqtın` ma`deniylikke aylanıwı boladı. Qullası adam o`zinin` iskerligi barısında o`zin ta`biyatqa qarama-qarsı qoyg`anı menen, onın` bo`legi ana-ta`biyattın` tuwındısı bolıp tabıladı.

Ta`biyat adamnıń jasawı ushın ta`biyiy sharayat, onın` qayta o`zgeriw iskerliginin` maydanı. Sonday aq ta`biyat adamnıń biliwlik qatnasınıń obiekti ta`biyatqa bahalıq (aksiologiyalıq) qatnas ha`m bar. Onın` u`stine adam o`z praktikası barısında ja`miyettin` o`ndiriwshi ku`shlerinın` rawajlanıwı procesinde ta`biyat aldında juwapkerde.

Adam menen ta`biyat arasında qarama-qarsılıqlı o`z-ara qatnas adamnıń ta`biyatqa qatnasınıń ha`r tu`rli poziciyalarının` deregi boldı ha`m bul adamzat oyının` tariyxınan belgili.

Aytayıq, bir ko`z-qaraslarda ta`biyat ma`deniyattan pa`s qubılıs, aqırı onda sho`lkemespegenlik, aqılǵa sıyımsızlıq basım degen tu`sinik hu`kim su`rdi. Al ekinshi bir ko`z-qaraslarda, kerisinshe ta`biyat jetiliwdin` u`lgisi, ma`deniyattan ha`m adamnan ha`m artıqmasılıqqa iye qubılıs sıpatında tu`sindirildi ha`m ta`biyattan u`yreniw, og`an bag`ınıw talap etildi. Ta`biyattı soqır stixiyalıq ku`shlerdin` hu`kimdarlıǵı dep tu`sindiriwler, sonday-aq bug`an kerisinshe, ta`biyatta aqılǵa sıyımlı nızamlar o`mir su`redi dep tastıyıqlawlar ha`m boldı.

Antikalıq oylaw sistemasında ta`biyat ha`rekechen`, o`zgeristegi tutashlıq sıpatında tu`sindirilip, antikalıq filosoflar kosmos tiykarınan adamnıń aqıl-oyına tu`sinikli ta`biyat dep tastıyıqlandı. Sonın` ushın ideal ta`biyat penen kelisimdegi o`mir.

Orta a`sirlik xristianlıq ma`deniyattın` ko`z-qarası boyınsha ta`biyat jamanlıqtın` da`regi, al adamnıń o`miri qudaylıq baslama jolı menen gu`nalı ta`biyiy baslamanın`, denenin` gu`resinen ibarat.

Degen menen son` ala ta`biyattı qudaylıq do`retpe dep tu`sindiriw ondagı racionallıq baslamanı izlewge, qudaylıq plandı ashıwǵa iytermeledi. Bul ko`z-qaras orta a`sir tusında payda bolıp, ta`biyat-tanıwdın` payda bolıwında u`lken rol oynadı.

Tikleniw da`wirin alsaq, adamnıń ta`biyatqa qatnası o`zgeredi. Adam birden o`zin qorshag`an ta`biyattan go`zallıqtı ha`m ullılıqtı ashadı. Son` ala filosofiyada ha`m romantizm estetikasında ta`biyat buzılǵan adamzat civilizaciyasına qarsı turatug`ın baspana sıpatında tu`sindirilip baslaydı. Romantizmnin` tiykarın salıwshılardıń biri J. J. Russo adamnıń ta`biyılıq halattan sociallıqqa o`tiwi bizin` barlıq baxııcılıǵımızdın` da`regi dedi.

Sanaat kapitalizminin` qa`liplesiwi da`wirinde adamnıń ta`biyatqa qatnasınıń tagı bir tipi payda boladı. Ol ha`m bolsa ilim menen texnikanın` ta`biyat u`stinen hu`kim su`riwin qollap-quwatlaw (ma`selen, F. Bekon). Bunday ustanovka Í. S. Turgenewtin` Bazarovının` awzılarında aytıladı. Ta`biyat xram emes, al ustaxana ha`m adam onın` jumıskeri.

Da`slepki ta`biyiy-ilimiy materializmde ha`m tek ta`biyatqa g`ana emes, al adamg`a baylanıslı ha`m tutınıwshılıq qatnas hu`kim surdi.

Bizin` a`sirimizdin` ekinshi yarımında adamnıń ilimiy texnikalıq ku`shi tez o`sip ketti ha`m ol sheksiz qadag`alawsız da`rejede bolıp, qa`wip tuwg`ızatug`ın da`rejege jetti. Bu`ginliginde ja`miyet penen ta`biyat arasında aqılǵa sıyımlılıq, adamgershilik qatnastın`

bolıwın talap etip atır. Bul maselege kelmesten burın ta`biyy ha`m jasalma ortanı anıqlap alayıq.

Bizdi qorshag`an ta`biyy orta geo - ha`m biosferadan turadı. Bul materiallıq sistemalar adamnan biyg`a rez payda bolg`an ha`m biyg`a rez o`mir su`redi, biraq waqtın o`tiwi menen adamnıń iskerliginıń obiektine de aynaladı. Aytayıq kosmoslıq texnologıyanın ha`m kosmosta ju`ziwdin rawajlanıwı menen bunday obiektlerdin qatarına ku`n sistemasın belgili bo`legi ha`m kiredi. Biraq onı geografıyalıq orta tu`sinigi menen sheklewge bolmaydı. Geografıyalıq orta jerdin betin o`z ishine aladı, adamnıń jasawının jalg`ız g`ana podsisteması bola almaydı. Adamnıń o`mir su`riwinin ta`biyy ortası ekige bolinedi. a) adamnıń o`mir su`riwinin ta`biyy da`rekleri (jabayı o`simlikler, jemisler, haywanlar h.t.b) b) miynet predmetleri bolatug`ın ta`biyy baylıqlar (tas ko`mir, neft, suw qulamalarının energıyası h.t.b).

Ja`miyettin rawajlanıwının da`slepki basqıshlarında birinshi toparg`a tiyisli qubılıslar u`lken rol oynag`an bolsa, o`ndiriwshi ku`shlerdin rawajlanıw barısında bul rol ekinshi topardag`ılarg`a o`tedi. Bul degen so`z son`g`ı topardag`ılar o`ndiristin, demek pu`tkil ja`miyettin rawajlanıwının sharayatına aynaladı.

Solay etip adamnıń ta`biyy orta menen o`z-ara ta`siri bir g`ana ta`biyy komponent penen emes, al o`ndiristin rawajlanıw da`rejesi menen ha`m belgilenedi. Bul o`ndiristin a`hmiyetli na`tiyjesi jasalma ortanın jasalıwı demek ekinshi ta`biyattın payda bolıwı boladı. Ekinshi ta`biyat o`z ishine adam ta`repinen do`relgen tek g`ana tiri emes predmetlerdi emes, tiri organizmlerdi ha`m kirgizedi. Olar jasalma otborg`a ılayıq adam ta`repinen keltirilip shıg`arıl`an o`simlikler ha`m haywanlar. Jasalma orta bunın menen sheklenbeydi.

Adam belgili ja`miyetlik qatnaslar sistemasında o`mir su`riwge ha`m ha`reket etedi. Bul ja`miyetlik qatnaslar belgili materiallıq sharayatlarda (sonın ishinde adam ta`repinen do`retilgen sharayatlarda) a`melge asadı.

Ja`miyettin rawajlanıwı menen adamnıń o`mir su`riwinin jasalma sharayadı o`sedi. Geybir mag`lıwmatlarg`a qarag`anda, adam do`retken jasalma orta ta`biyy ortag`a qarag`anda onlag`an ese o`nimlirek, onın u`stine adamnıń texnogenlik ta`siri tutas geologiyalıq strukturalardı o`zgertip, gigant da`rejedegi jasalma suw saqlag`ıshlardı qurıp, atmosferanı o`zgertip h.t.b atır.

Jasalma orta bara-bara ta`biyy ortanı sonshelli da`rejede o`zgertiwge qaradı, onı jutıp jiberiw aldında desek lap bolmas. Biraq sonı tu`siniwimiz kerek, ta`biyy orta adamnıń o`mir suriwiniń tek g`ana materiallıq sharayatların, o`ndiristin tiykarg`ı obiektin emes, al belgili estetikalıq ha`m a`dep-ikramlıq qatnastın obiekti de. Basqasha aytqanda adamnıń o`miri ta`biyat penen tek fizikalıq jaqtan emes, ruhiy jaqtan ha`m baylanıslı bolıp qaldı.

Bir jag`ınan o`ndiriwshi ku`shlerdin rawajlanıwı barısında, adamnıń ta`biyy orta menen o`z-ara qatnasınin “ekinshi ta`biyat penen” janapaylasıwında adam o`zinin ta`biyat stixiyasınan qorg`anıwın ku`sheytedi. Bug`an kiyimlerin jetiliwi, jilitatug`ın, suwıtatug`ın jaylardın qurılıwı, suw basqınınan saqlaytugin qurılıslar h.t.b. misal bola aladı. Usınin menen adamnıń ta`biyattan g`a`rezliligin ha`lsiretetug`ın processler menen bir qatarda o`ndiriwshi ku`shlerdin rawajlanıwı menen basqa tendenciya alg`a shıg`ıw beredi. Adamzat ja`miyeti o`zin qorshap turg`an ta`biyattan ko`p tu`rli baylanıslarg`a tu`siwin ju`da ku`sheytedi. Aytayıq, temirdi xam onı eritiwdin usılların men`gerip, adam o`zinin ta`biyat penen o`z-ara qatnasındag`ı qu`dretin molaytıadı. Sonın menen birge waqtın o`tiwi menen civilizaciyanın rawajlanıwı planetadag`ı temir rudalarınan, olardı tabıwdan ha`m xojalıqta paydalanıwdan g`a`rezli bolıp qaladı.

Basqa misal. Ko`mir ha`m neft uzaq waqt janılg`ı-energiyalıq resurs sıpatında paydalanıladı ha`m jandırıldı. Biraq son`ınan ko`mirden, neftten ju`da ko`p atamag`a iye produktalar alınıw`g`a qaradı. Hazirgi neft ximiyası segiz mın`nan aslam ha`r tu`rli xızmetke bag`darlang`an produkt shıg`aradı.

Qullası adamnıń shegera g`a`rezsizlik tendenciyası planetada bar zapaslardıń azayıp baslawı menen baylanıslı bolıp atır.

Adamnıń o`mir su`riw, jasawına qa`wip do`nıp tur. Aqırı tek zapaslardıń azıg`ı emes, onıń jasaw ortası ta`wir-aq pataslanıwda, mine usı ja`miyet penen ta`biyat arasındag`ı qarama-qarsılıqlar menen ekologiyalıq problemanıń ma`nisi belgilenedi.

Adamzat ta`biyattı jen`ip alıp belgili da`rejede o`zinin` o`mir su`riwinin` ta`biyat tiykarların ta`wir-aq buzdı. Aytayıq, songı 500 jıldın` barısında tog`aylardın` u`shen eki bo`legi qurıtıldı. Durıs o`ndiris ko`p g`ana iygiliklerdi boldırdı. Son`g`ı 100 jıldın` ishinde energetikalıq resurslardı mın` ese ko`beytti. Rawajlang`an ellerde ha`r bir 15 jilda tovarlardın` ha`m xızmettin` wlıwma ko`lemi eki ese ko`beyiwi, ha`tteki bul mu`ddet ha`zir qısqarıp baratır. Usıg`an sa`ykes xojalıq iskerliginin` shıg`ındısı ha`m eki esege ko`beyip, atmosferanı, suw saqlag`ıshlardı ju`da` buzıp atır. Ha`zirgi o`ndiris ta`biyattan zattın` 100 edincasın alıp, onıń tek 3-4 edincasın g`ana paydalanadı, qalğan 96 edincasın za`ha`rlewshi zatlar sıpatında ta`biyatqa shıg`arıp taslaydı. Industrialıq jaqtan rawajlang`an ellerde ha`r bir turg`ıng`a 30 tonnag`a jaqın zattan keledi. Onıń ha`m 1-1, 5 procenti tutınatug`ın produkttı tuca, qalg`anları ta`biyat ushın zıyanlı.

Biosferanın` o`zin-o`zi taza tutıwı ha`m to`menlep ketti. Jerdin` do`geregine uglekisliy gazdın` qatlamınin` ko`beyiwinen klimattın` naqolay da`rejede o`zgerisi boyınsha qa`wip do`ndi.

Bul ha`m basqada jag`daylar ekologiyalıq problemanıń ma`nisi nede degen sorawdı payda etedi. Bul boyınsha, a`lbette, birinshi gezekte son`g`ı on jıllıqlar ishinde ilimiy-texnikalıq revolyuciyanın` adamzatqa alıp kelgen jemisi o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıwı menen baylanıslı.

Qullası, ekologiyalıq problemanıń ma`nisi nede ha`m ol adamzat aldına qanday real dilemmalardı qoyadı ha`m onıń teoriyalıq, praktikalıq sheshiliwinin` jolları qanday.

A`lbette, ekologiyalıq problemanı kompleksli ha`m globalıq xarakterge iye problema, ekinshi ta`repten, onıń kelip shıg`ıwın ha`m ma`nisin konkret socialıq kontekstte qaraw ha`m gerek.

Bul boyınsha en` aldı menen ja`miyet penen ta`biyattın` o`z-ara ta`siri tariyxıy xarakterge iye dep esaplaymız. Demek bul o`z-ara ta`sirdin` formaları. masshtabları ha`m tendenciyaları ja`miyetlik rawajlanıw barısında o`zgeredi.

A`lbette. ekologiyalıq problemanıń tikkeley ilimiy ha`m texnologiyalıq ha`m socialıq-ekonomikalıq, siyasiy (sonın` ishinde xalıq-aralıq huqıqıy aspektlerden basqa socialıq, ma`deniy, ideologiyalıq, etikalıq, gumanistik aspektlerin esapqa alıw onıń kompleksli problema sıpatında mazmunın quraydı. Bul bir. Ekinshiden ekologiyalıq qıyınshılıqlardan shıg`ıwg`a baylanıslı ko`z- qarasarlar ha`m joq emes.

Ma`selen, russosoistler yamasa neorussosoistlik ko`z-qarastı alayıq. Olar adam menen ta`biyattın` birligin moyınlaydı. Biraq, bul ko`z-qaras absolyutlendirilip, adamnıń ta`biyatqa passiv beyimlesiwın esapqa alıp, onıń aktivligin moyınlag`ısı kelmeydi. Sonın` ushın russosoistlik koncepciyadan juwmaq, ko`birek reaksiyalıq-utopistlik xarakterge iye. Bul ko`z-qaraslar antigumanistik minezlemege iye.

Desekte, bunday koncepciyalardıń bir unamlı ta`repi sonda, olar adamdı ta`biyat u`stinen hu`kim su`retug`ın demiurg da`rejesinde tu`sindiriwdi biykarlaydı.

Belgili adamnıń ta`biyattı qayta o`zgeritiwshilik ha`reketinin` ta`biyat ushın ha`m o`zi ushın ha`m zıyanı mol. Bunday ko`z-qaraslarda adamnıń erkinligi ju`da` ulg`aytılg`an da`rejede boladı. Ol texnokratiyalıq dep atalatug`ın ekonomikalıq o`ndirislik stereotipte ju`da` ko`rinedi ha`m ol ilimiy-texnikalıq revolyuciya da`wirinde adamnıń ta`biyat penen o`z-ara ta`sirinin` masshtabı xam formaları menen sa`ykes kelmesten ekologiyalıq qa`wiptin` bir deregine aynaladı. Usı sebepli russosoistlik ko`z-qaraslar ilimge ha`m texnikag`a dushpanlıq qatınasta.

Ekologiyalıq problemanın` payda bolıwının` sociallıq sha`rtlengenligin esapqa ala otırıp, onın` payda bolıwının` teren` da`reklerin izlep qoymastan, onı saplastırıwdın` real jolların ha`m izlew kerek.

Ekologiyalıq problema tiykarınan sociallıq problema bolıp, tikkeley texnikalıq qurallar menen payda bolsa da, o`zinin` tolıq sheshimin fundamental sociallıq transformaciya na`tiyjesinde ekonomikalıq o`ndirislik, sociallıq, ma`deniy ha`m aksiologiyalıq ilgerilewler arqalı tabadı. Bu`ginliginde ekologiyalıq mashqala pu`tkil planetalıq, globallıq xarakterge iye bolıp otır. Aytayıq Baykal, Aral, Kaspiy h.t.b. A` sirese Aral problemasının` ekologiyalıq apachılıq ekenligi hesh kimge de sır emes. Onnan shıg`ıwdın` jolları usınılmaqta. Degen menen, buni jaqsı tu`siniw ushın ilimiy texnikalıq progress penen ekologiyanın` ara qatnasına baylanıslı ma`seleni anıqlaw za`ru`r. İlimnin` ha`m texnikanın` rawajlanıwı tek ekologiyalıq problemanı sheshiw`din` mu`mkinshiligin boldıradı ha`m ol belgili sociallıq sharayatlarda a`melge asadı. Sonday-aq ekologiyalıq problemalardıń globallıq xarakterin esapqa ala otırıp, onın` qa`wpinin` o`tkirigin moyınlawımız kerek. Nege degende bul qa`uıptı boldırmaw`din` bir qıyınshılıg`ı sonda, adamlar o`zinin` ta`biyat penen praktikalıq o`z-ara qatnasında ko`p jag`dayda jeke, sheklengen ma`plerin basshılıqqa aladı. Na`tiyjede ta`biyat ha`r tu`rli regionlardın`, xalıqlardıń qarsılaslıq placdarına ha`m aynalıp ketedi. Al, xaqıyqatına kelsek, bul qa`wip sonshellı ku`shli, endi onı tutas birlik bolıp toqtatpasa bolmaydı.

Tag`ı bir moment. G`alabalıq ekologiyalıq problemanı har tu`rli eller ha`m xalıqlardıń ten` emes rawajlanıwı jag`dayında sheshiwge tuwra kelip atır.

Aytayıq, rawajlang`an eller menen birge rawajlanıwdag`ı eller bar. Rawajlang`an eller jetkilikli sociallıq sharayatlarg`a ha`m za`ru`rli ilimiy-texnikalıq potencialg`a iye. Biraq olardıń ta`biyiy ortası intensiv o`ndirislik iskerliktin` qolaysız ta`sirinde, al rawajlanıwdag`ı eller jergilikli sociallıq sharayatlarg`a ha`m za`ru`rli ilimiy-texnikalıq potencialg`a iye emes. Biraq u`lken ta`biyiy resurslarg`a iye. Solay etip ekologiyalıq problemanı sheshiw ha`r tu`rli qoyıladı. Rawajlanıwdag`ı eller ushın ekologiyalıq tastıyqlang`an rawajlanıw, rawajlang`an eller ushın ekologiyalıq tastıyqlanbag`an rawajlanıw.

Bunnan basqa o`mirdin` ta`biyiy sharayatların basqarıwda tek resurslardı tutınıwdı ta`rtipke salıwdın` shegarasında sheklew nadurıs. Ken` ma`niste bul adam ushın jaqsı o`mirlik ortanı qurıwdı an`latadı. Onın` sociallıq ha`m ta`biyatlıq parametrleri onın` rawajlanıwı ushın maksimum mumkinshiliklerdi ta`miynleydi. Bug`an sa`ykes ekologiyalıq rawajlanıw tu`sinigi adamnıń ma`pine ılayıq qorshag`an ortalıq rocionallıq qa`liplesiw processi bolıp tabıladı.

3. Ha`r qashan adam o`zinin` praktiksında anaw ya mınaw obiektin` tiri ya tiri emes qubılıs ekenligi menen qızıg`adı. Aqır, bul bizin` sırtqı dúnyanı qabıllawımızdag`ı fundamentallıqqa iye ajratıw liniyalarınan esaplanadı.

Alg`ashqı adamlar ushın animizm, demek adam ha`m tas ha`m tiri, olar janlarınan ayırılğ`ansha o`mir su`redi degen tu`sinik hu`kim suredi.

Giolozoizm ushın ha`m ha`mme na`rsenin` janı bar tiri.

So`ytip o`mir, tirishilik ha`m bolmıs ten`lestirilgen halda tu`sindiriledi. Biraq bul boyınsha tek o`mir, tirishilik emes, o`lim ha`m reallıq sıpatında tu`sindirildi.

Bibliya boyınsha tiri dúnya jansız materiyadan keyin adamnıń do`retiliwinin` aldında payda boladı.

A`llette tiri bul an` awlawdın`, balıq awlawdın` en` son`ında kult sıpatında tabılıwdın` obiekti. Sonday aq tiri bul adamnıń ku`n-ko`risi ushın qa`wipli qarsılas (ma`selen, jabayı haywan). Sonın` menen birge adam janı bar qubılıs sıpatında tirige tuwısqan da. Bul a` sirese totemizmde alg`ashqı qa`wimlerdin` o`zinin` rodın anaw ya mınaw haywan menen ten`lestirip biliwde ju`da` xarakterlenedi.

Bul eki tu`rlilik, amivalentlik adamlardıń praktikalıq iskerliginde ha`r qıylı o`zgerislerdi payda etedi ha`m bul olardıń mifologiyalıq, diniy ko`z-qaraslarında, morallıq

formalarında, estetikalıq qabıllawlarında sawlelenedi. Ma`selen qoy, qasqır tuwralı ertekler. Adamzat ma`deniyattın` sag`asındag`ı anaw ya mınaw haywannın` go`shin jewdi qadag`an etiw (tabu) ha`m usının` menen sabaqlas.

Bu`ginliginde, belgili ha`r qıylı o`simlikler, haywanlar adamlardın` estetikalıq sanasında gozzallıqtın` etalonı ya kerisinshe a`beshiylik sıpatında qabıllanadı. Sonı yadta tutıw kerek, tiri ha`m tiri emestin` qarama-qarsı qoyılıwı praktikalıq ha`m biliwdin` rauajlanıw da`rejesinen ha`m g`a`rezli.

Aytayıq, da`slebinde adamlardın`, haywanlardın` ha`reketi ya jemistin` pisiwi olardın` praktikalıq iskerligine baspu`kil enisip ketken. Bul boyınsha gilozoizm ha`m bu`gingi tu`sinigimiz boyınsha fantastikalıq bolıp ko`ringeni menen onda tiri menen tiri emestin` qarama-qarsa qoyıwdın` izi seziledi.

Qullası, bulardın` ha`mmesi sonı ko`rsetedi, tirige tiyisli ulıwma qa`siyetler ha`m minezlemelerdi anıqlaw za`ru`rligi payda boladı. Bul boyınsha tirini tanıp biliwde biologiya menen filosofıyanın` ornın ha`m rolin anıqlaw ju`da` a`hmiyetli.

Biologiyalıq biliw ha`zirgi ku`nde awıl-xojalıq, biotexnikalıq, medicinalıq bilimler menen tolısıp otr. Olardın` ha`mmeside adamnın` tiri menen praktikalıq o`z-ara ta`sirine bag`darlang`an. Ma`selen, biotexnologiya burın ta`biyatta joq biologiyalıq organizmlerdi burın berilgen genetikalıq apparat penen jasawg`a bag`darlang`an. Ga`p sonda, filosofıyanın` tirishilikti tanıp biliwdegi ornı qanday degen soraw ha`m payda boldı. Bul sorawg`a juwaptın` za`ru`rligi buring`ı awqam tusında, tiykarınan 30-40-jıllardag`ı biologıyanın` problemaların naduris tu`siniw menen de baylanıslı. Bul boyınsha eki biologiya -dialektikalıq-materialistik ha`m reakciyalıq idealistik, xalıqqa qarsı biologiyada bolatug`ınlıg`ı tastıyqlang`an edi. A`sirese bul ideya u`stirtin da`rejede filosofıyanı tu`sinetug`m biolog T. D. Lısenko, filosof-dogmatik M. B. Mitin ha`m o`zin sawatlı filosof sanag`an yurist İ. İ. Prezent ta`repinen ju`da` qollap-quwatlanıldı. Olardın` topılısının` bas obiekti- genetika boldı. Juwmag`ında bul biologiyag`a da, filosofiyag`a da u`lken zıyan tiydiredi. En` o`kinishlisi, genetikanın` tektin` xromosomlıq teoriyası siyaqlı tarawları joqarı shıg`arıldı. Nuklein kislotasının` rolin ashqan bioximiyalıq genetika T. D. Lısenko ta`repinen idealistik dep ataldı. Bul ko`z-qaras joqarg`ı, orta oqıw orınlarında oqıtıla baslandı.

Ma`selenin` filosofiyalıq ta`repine kelsek, hakıyqiy dialektika jalg`an dialektika menen almasterıldı. Dialektikalıq ko`z-qaras ko`binese qarsılıqlarg`a yarlıq tag`ıw ushın qollanıla beredi.

Bunnan shıg`arg`an juwmaq sol: filosofıyanı biologiyag`a qalay bolsa solay qollanıw ju`da` qa`wipli. Degen menen biologiya ha`m filosofiya arasında kesilsetug`m noqat joq dew naduris.

Belgili, biologiyada tiri-biliwdin` obiekti. Biraq adamnın` tirige qatnası ko`p qırlı: biliwlik ta`repleri menen birge estetikalıq, etikalıq ta`repleri ha`m bar.

Biologiyalıq biliwdin` na`tiyjeleri ha`m jetiskenlikleri o`zlerinshe g`ana bahalıqqa iye emes, al adamnın` tiri tuwralı ko`z-qaraslarının` jıyındısının` ishine kiredi. Biologiyalıq bilim adamnın` tirige ko`z-qarasına ta`sir etedi. Filosofiyalıq aspektte ulıwmalastırılğ`an.

Biologiya tiri tuwralı obiektiv bilim beredi. Filosofiyada tiri menen adam arasındag`ı qatnas qaraladı. Sonday aq adamnın` jasawı ha`m adamnın` iskerligi ha`m adamnın` biliwi -ha`mmesi o`mirdin` ko`rinisinin` formaları.

Biologiya ha`m filosofiya tıg`ız baylanıslı. Ha`zirgi ku`nde biologiya morallıq-etikalıq xarakterge iye o`tkir problemalardı qoyıwda. Ma`selen, adamg`a eksperimenttin` shegarası, tekke baylanıslı mu`mkinshiliklerdin` morallıq bahası h.t.b. Bulardı dodalaw filosofiyasız bolmaydı. Bir jag`man filosofiya adamnın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq poziciyasın teoriyalıq jaqtan tiykarlay otırıp, biologiyalıq biliw izertlewi mu`mkin bolg`an mashqalalardı biraz jen`illestiredi, keleshekke racionallıq analiz ushın ahmiyetli.

Belgili XIX a`sirdin` ortalarında u`sh tu`rli ilimiy ashılıw boldı. Olar energiyanın` saqlanıw ha`m aynalıw nızamı, organizmlerdin` kletkalıq du`zilisi teoriyası ha`m Ch. Darwin ta`repinen ashılǵan tu`rlerdin` ta`biyiy otbor jolı menen kelip shıǵıw ta`liymatı.

Son`gı ekewi tikkeley biologiyag`a tiyisli. Energiyanın` saqlanıw ha`m aylanıw nızamında ha`m biologiyanın` roli joqarı.

Aytayıq, Ch. Darvinnin` tirishiliktin` evolyuciyalıq rawajlanıw ha`m adamnıń maymıl ta`rizli ata-babalardan kelip shıǵıwı ideyası XIX a`sirdin` ekinshi yarımı -XX - a`sirdin` basında filosofiyag`a u`lken ta`sir etti. "O`mir filosofiyası" atalg`an ag`ınlar ha`m payda boldı.

Durıs, evolyuciyanı tu`sindiriwdin` darwinlik teoriyasına al`ternativalar ha`m payda boldı. Aytayıq, social-darvinizm. Ol biologiyalıq nızamlıqlardı ja`miyetke alıp qaradı. Bul qa`te ko`z-qaras.

Biologiyanın` filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaraslıq a`hmiyeti sonda, tiri o`zinde dialektikalıq rawajlanıwdın` nızamlıqlarınin` ha`m minezlemelerinin` barlıq baylıǵın o`z boyına ja`mlegen.

Dialektikalıq rawajlanıw jeke biologiyalıq tu`r ushın ha`m belgili territoriyag`a jaylasqan biri-biri menen baylanısqan ha`m o`z-ara ha`rekettegi tu`rlerdin` jıyındısı - biocenoza ushın ha`m ha`tteki biosfera ushın ha`m tiyisli. Bul ulıwmalıqlar menen birge olardıń ha`rbiri specifikalıq o`zgesheliklerge ha`m iye. Aytayıq, cikillik rawajlanıw (tuwılıw, o`siw, rawajlanıw, o`liw) jeke organizm da`rejesinde bar, al bul vid, biosfera da`rejesinde joq.

Biologiyalıq organizmlerdin` rawajlanıwı nızamlı, ta`rtipke tu`sken processtin` u`lgisi. Sonlıqtan erte da`wirlerden baslap organizmnin` rawajlanıwı basqada processte model` bola aladı. Ma`selen, kosmogoniyalıq miflerde dúyanın` payda bolıwı, rawajlanıw fazaları tuwralı aytiladı. Bul model` a`yyemgi grek oyshıllarınin` naturfilosofiyalıq ko`z-qaraslarında ha`m bar.

Tirishilik haqqında ha`zirgi ko`z-qarasqa kelsek, Ku`n sistemasının` Jerden basqa birde-bir planetasında tirishilik joq.

Tiri ha`m tiri emes ta`biyattı ajratıwda o`mirdin` kelip shıǵıw ma`selesi menen soqlıǵısw.

Ha`zirgi ilimiy ko`z-qaraslar boyınsha tirishilik jer betinde payda bolǵanına 3, 8 milliard jılday bolǵan. Son`, 2 milliard jıl keyin fotosintezge uqıplı birinshi kletkalar payda boladı. Demek, ximiyalıq reakciya ushın ku`nnin` jaqtıswın paydalanıwǵa uqıplı bolıw ha`m bul processte kislorodtıń bo`linip shıǵıwı boladı. Bul jer atmosferasınıń ximiyalıq sostavın o`zgeriwge mu`mkinshilik berip, tirishiliktin` planetada tez tarqalıwına jag`day jasaydı. So`ytip tutas sistema-biosfera payda boladı. Na`tiyjede tirishiliktin` o`zi onı jer betinde saqlap turg`an faktorg`a aynaldı. Bul dialektikalıq rawajlanıwdın` bas nızamlıqlarınin` biri. Materiyanın` ha`reketinin` joqarg`ı formasına iye zakonlıq tek g`ana biologiyalıq emes, al ximiyalıq evolyuciyanı da anıqlaydı.

Belgili, organikalıq sistema tutaslıq sıpatında o`zinin` alg`ı sha`rtlerine iye ha`m onın` rawajlanıwı tutaslıq bag`darında ja`miyettin` barlıq elementlerin bag`ındırıw yamasa onnan ele jetpey turg`an organlardı bag`ındırıw menen baylanıslı.

Tap usı siyaqlı tirishilik ha`m bizin` planetamızdın` u`stinde payda bolıp ha`m tarqalıp, jan`a tutaslıqtı sho`lkemlestirgen ku`shke biosferag`a aylanıp, ondag`ı processlerdi belgileydi. Bizin` planetamızdın` belgili stadiyası ha`m evolyuciyası sıpatında g`ana emes, al pu`tkil kosmos a`leminde o`z ishine alg`an o`mir tuwralı ko`z-qaras XX - a`sirdin` basında qa`liplesti. Orıs kosmizmi ideyası (K. E Ciolkovskiy, A. L. Chijevskiy h. b) V. Í. Vernadskiyge ta`sir etti. V. Í. Vernadskiy tirishilikti planetalıq ha`m kosmoslıq ta`rtiptegi faktor sıpatında qarap, tirishilikti saqlaw boyınsha adamnıń juwapkerligin tastıyıqladı.

Biosfera xaqında ko`z-qaras tirishilikti waqıttag`ı ha`m ken`isliktegi tınımsız ag`ıs sıpatında qarawdı talap etedi. Onda zat, energiya ha`m informaciya o`zgeriste boladı. (zat-

veshestvo bul tinishliq massasına iye atomlar, molekularlar ha`m onnan shıg`ıp quralg`an) diskretli birlik.

Zat energiyanın` ha`m informaciyanın` zapasın ha`rbir organizm qorshag`an ortadan aladı. Organizm bul resurslardı qayta islep shıg`aradı, sapası jaqtan joqarı ta`rtipke tu`siredi.

Organizmge onın` ishki du`zilisi ko`z-qarasınan qarasaq ha`m qarama-qarsılıqtı ko`riw mu`mkin. Bir ta`repten ha`mme organizmlerge ta`n ulıwma nızamlar, du`zilis ha`m ha`rbir organizm og`an xarakterli genlerdin` jıynag`ı boyınsha unikal da`rejede. Demek genler arqalı qadag`alanatug`ın bioximiyalıq processlerdin` specifikası ha`m organizmnin` genetikalıq programmasınin` onın` o`mir su`riw sharayatı menen o`z-ara ta`siri menen belgilenetug`ın du`zilis belgileri, iskerligi h.t.b boyınsha ayırılıp turadı.

Ha`rbir individuallıq tirishilik tamamlanadı. Tirishilik ko`p g`ana variaciyalardı payda etedi. Bul variaciyalardın` tiykarıg`ı da`regi genler men`geriliwi: a) gen, b) mutaciya (baslısı) - genlerdin` o`zgerisi.

Ko`p g`ana mutaciya zıyanlı. Degen menen mutaciya tiykarınan o`mir su`riwge qa`liplesken jan`a tu`rler jasaydı.

Ta`biyat tiri dúnyada ko`p tu`rli ses, iyis h.t.b. iye. Bul adamnın` sezimine g`ana emes, aqlına ha`m azıq boladı ha`m ol ko`p tu`rlilikten birlik o`zgeristegi turaqlılıqtı izlewge umtıldıradı.

Ha`zirgi biologiyanın` bir tarawı-ekologiya tiri organizmlerdin` o`mir su`riw, jasaw ortası arasındag`ı o`z-ara ta`sirdi izertleydi. Olardın` g`a`rezliligindegi en` quramalı ta`replerin bir tutaslıqqa-biosferag`a saladı. Demek biocenozdin` jer betine qatnası na`zerde tutiladı.

Tiri ta`biyat ko`p jag`dayda adamzattın` ustazı, ha`reket shıg`ınsız, az shıg`ınlı texnologiya boyınsha ha`m.

Biologiyalıq tu`rdegi zıyanlı ha`m paydalı dep bo`liw shekleniw boladı. Zıyanlı dep bir tu`rde joq etiw ju`da qa`wipli aqıbetlerge iye.

Ekologiya solay etip qa`legen tirishiliktin` bahalıg`ın g`ana emes, ta`biyattı paydalanıwdag`ı strategiyag`a o`zgerisler engizedi.

Tiri organizmler o`zinin` o`mir su`riw ha`m rawajlanıw processinde zattı, energiyanı ha`m informaciyanı tutına otırıp, materiyanı ta`rtipke saladı. Bunday o`zin-o`zi sho`lkemlestiriw tirishiliktin` ha`mme da`rejesinde- molekula ha`m kletkadan baslap biosferag`a deyin qamtıydı.

Tiri ta`biyatta, a`llette sho`lkemlestiriwdin` da`rejesinin` tomenlewine alıp keletug`ın processler ha`m boladı: o`liw, joq bolıw, ulıwma qurıw h.t.b.

Solay etip, tirishilik bul sho`lkemleskenlik penen xaostın` gu`resinen turadı.

A`llette, tirishiliktin` sho`lkemleskenligin g`ana emes, al onın` ju`da na`zik ekenligin ha`m yadtan shıg`armawımız kerek. Onın` u`stine ha`zirgi adamnın` biosferag`a ta`siri ku`sheygen payıtta tirishilik bizin` planetamızda axıyırıg`a iye me, iye emespe degen soraw payda boladı.

O`tken asirde o`mirdin` axıyırılıg`ı “A`lemnin` ıssılıq o`limi” gipotezası menen aktuallastı. Bunın` qa`teligi da`lillenip kiyatır, biraq bul pikirdi nol`ge ten`lestiriw ha`m onshelli durıs emes.

Aytayıq, tirishiliktin` axıyırılıg`ı, axıyır emesligi bugini adamzattın` sanalı tan`lawı menen baylanıslı bolıp otr. shinında da, tirishiliktı saqlaw bul bu`gingi maqset ha`m uazıypa.

Belgili, XX-asirdin` birinshi yarımında filosof-gumanist A. shveycer adamnın` o`zin-o`zi sheklewi adam ushın g`ana emes, pu`tkil tirishilik ushın bolıwı kerek degen edi.

Ekinshi poziciyada da tirishilik bahalıq sıpatında quraladı. Biraq onda adamnın` saqlanıwı, adamnın` ha`m adamzattın` saqlanıwı ushın za`ru`rli alg`ı sha`rt g`ana.

Bizin` a`sirimizdin` 20- jılları francuz alımı E. Lerua noosfera (greksheden audarmasında aqıl-oy sferası) tu`sinigin usındı. Son`ınan bul tu`sinik Teyyar de sharden

ha`m V. I. Vernadskiy ta`repinen rawajlandirildi. Bunun` ma`nisi sonda, ilimiy oy menen qurallang`an adamzat jetekshi ku`shke aylanip, bizin` planetamizdin` evolyuciyasin keleshekte belgileydi. Bu`ginliginde adamzat soni sanali tu`rde tu`sinip atir, onun` keleshegi ta`biyat penen qatnasindag`ı aqilg`a siyimplilıqqa ju`da` baylanıslı.

Bekkemlew ushin sorawlar

1. Bolmıs degenimiz ne?
2. Substanciya tu`sinigi neni an`latadı?
3. Bolmıstın` qanday tu`rlerin bilesiz?
4. Materiya degnimiz ne?
5. Janlı ha`m jansız ta`biyat degenimiz ne?
6. Ekologiyalıq krizis qalay payda boldı?
7. Antropologiya ilimi neni u`yretedi?
8. Adamnıń` payda bolıwı haqqında jeke pikirin`iz?

A`debiyatlar

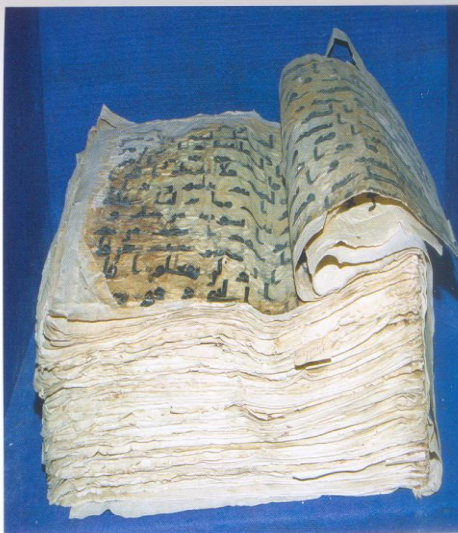
1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqi`eti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o`z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodemizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

Abu Rayhan Muxammad İbn Axmad Beruniy ullı alim-entsiklopedist, oyshil ha`m gumanist Qiyatta Xorezmnin` eski paytaxtında tuwıldı. Jas Beruniy Oraylıq Aziyada birinshilerden bolıp jer globusın jasadı. Mamun ibn Mamunnın` sarayında u`lken lawazımdı iyeleydi.

Abu Ali İbn Sina (Avitsenna) - Oraylıq Aziyanın` ullı oyshılı. Jaqın ha`m Orta shıg`ıs xalıqlarının` ta`biyyiy-ilimiy ha`m ja`miyetlik-siyasiy oyına, onın` rawajlanıwına u`lken u`les qostı. Biraq İbn Sina o`z da`wirinin` iri filosofi boldı. İbn Sina beligili da`rejede Orta a`sir filosofiyanın` ha`m ilimnin` rawajlanıwına u`lken u`les qostı. Onın` shayxur-rais Alımlardın` bası dep atadı.

Тошкент. Ҳазрати Имом мажмуаси. Муқаддас Усмон Қуръони

Biliw metodologiyası: tiyqargı tu`sinikler ha`m bag`darlar.
--

Biliw metodologiyası: tiyqargı tu`sinikler ha`m bag`darlar.
--

5-tema: Biliw metodologiyası: tiyqargı tu`sinikler ha`m bag`darlar.

1. Filosofiyada metod ma`selesi: dialektika, metafizika, dogmanizm
2. Metodlar klassifikaciyası.
3. Xabarlastırwdm` filosofiyalıq tiykarları.
4. Tu`sinik ha`m tu`sindiriw.

Tayanış tu`sinikleri: Metod, metodologiya, metodika, ulma ilimiy metodlar

Filosofiya du`nyanı tutaslıq, onın` u`stine mudamı o`zgeristegi ha`m rawajlanıwdagı tutaslıq sıpatında teoriyalıq jaqtan sa`wlelendiriwge umtıladı. Bul problemanın` sheshiliwi a`sirlerge sozıldı. Onın` o`z ishinde ayrıqsha ta`liymat--dialektika qa`liplesti. Dialektikanın` ja`rdeminde oyshillar du`nyadagı g`alaba baylanıslardıń ta`biyatın ha`m rawajlanıwdın` ulıwma nızamlarının` ta`biyatın tu`siniwge umtıldı. Filosofiyalıq ma`niste dialektika degen ne Onın` ma`nisi nede Ha`mme filosoflar dialektikler me Dialektikada al`ternativalar bar ma Bul sorawları biraz ken`irek qarap ko`reyik.

Dialektika greksheden awdarmasında «Gu`rrin`lesiw o`neri», «Tartıs, aytısıw o`neri» degendi an`latadı. A`yyemgi grek ma`deniyatında dialog ju`rgiziw ma`deniyatı ju`da` bahalandı. Al bul u`lken tayarlıqtı ha`m sheberlikti talap etti. Ha`r tu`rli ko`z-qarasları soqlıg`ıstırıp biliw, o`zinin` pikirlerinin` durıslıg`ın da`liyllew Sokrat penen Platonda ju`da` anıq ko`rindi. Olar dialogtı shınlıqtın`, demek jan`anın` payda bolıwı ushın ja`rdem беретug`ın qubılıs sıpatında tu`sindirdi. Jan`a tartıstın` baslamasında bolmag`an, biraq dodalaw processinde payda bolg`an. Bunday podxodtı evristika dep ataydı. Greksheden awdarmasında evristika ashılıwdı an`latadı. Bul na`rseden dialogtın` do`retiwshilik baslamasın ko`remiz. Oydın` rawajlanıwı al`ternativlik ko`z qaraslardıń soqlıg`ısıwında, qarama-qarsılıqlardagı ulıwmalıqtın` ko`riniwinde, ha`r tu`rli pikirlerdin` belgili kelisimlerinin` tástıyıqlanıwında o`tedi. Pikirdin` bunday soqlıg`ısıwlarına mısallardı bizler Sokrattın` dialoglarında tabamız. Bular Platonnıń Parmenid, Gippiy u`lken, Ma`mleket miynetleri. Sokrat bularda «Aqıl-parasatlıq», «Gozzallıq», «A`dalatlıq» tu`sinikleri tuwralı tartısadı. Ne sebep adamnıń tvorchestvolıq oylawı dialektikalıq xarakterge iye. Sebebi bolmıstın` o`zi mudamı o`zgeriste ha`m rawajlanıwda ha`m ol tuwralı adamlar aytısıp tartısadı. Bolmıstın` qarama-qarsılıg`ı bolmıs tuwralı pikirlerdin` qarama-qarsılıg`ında o`z sa`wleleniwın tabadı. Du`nyanı quramalı, rawajlanıwdagı qubılıs sıpatında qaraw o`zgeristegilik penen saqlanıwdın` o`z-ara baylanısı tuwralı qıyınshılıqlar menen soqlıg`ısadı. Aytayıq, uzaq waqıt du`nya o`zgermeydi dep tu`sindiriliw keldi. Son`ıman du`nyanın` o`zgerisi tuwralı qarama-qarsı ideya hu`kim su`redi. A`yyemgi Qıtay, Indiya, A`yyemgi Greciya filosofiyasın eske tu`sireyik. Geraklittin` bir da`ryag`a eki ma`rte tu`siwge bolmaydı degen so`zi ha`mmege ma`lim. Ha`tteki, Kratildin` bir da`ryag`a bir ret tu`siwge bolmaydı degen tástıyıqlawı ha`m bar. Filosoflardın` qaysısı durıs aytadı. Du`nyanı o`zgermeydi deytug`ınlarına ya onın` o`zgeriste bolatug`ınların

moyınlaytuğ`ınlar ma. Ma`lim pikir ju`ritkende du`nyanın` o`zgermeliligi ha`m turaqlılıg`ı ha`m esapqa alınadı. Biraq olardıń qarama-qarsılıqlı birligin tu`siniklerdin` tilinde sa`wlelendiriw ju`da` qıyın. Bunday problema menen a`yyemgi grek filosofi Zenon ha`reketin` ma`nisin tu`siniwde soqlıg`ıstı. Logikalıq pikirlewlerinín` juwmaq`ında ol tikkeley qarama-qarsılıqlı juwmaqqa keldi. Ha`reket mu`mkin emes. Bul logikalıq paradokslar aporiy atına iye boldı. Olardıń` geybirewlerin qarayıq. Ma`selen, G`DixotomiyaG` atı menen belgili aporiya. Zenon anaw ya mınaw predmetin` ha`reketin bastan baslap son`g`ı punktqa shekem qaraydı. Ol bilay pikirleydi- ha`rekettegi predmet da`slep o`z jolının` yarımın o`tedi, son`ınan qalg`an yarımın ha`m solay sheksizlikke soziladı. Sonın` ushın ha`m predmet o`tiw mu`mkinshiligine iye emes joldın` belgili bir bo`legi qalıp qoya beredi. Usınin` tiykarında Zenon mınaday pikirge keledi- ha`rekettegi predmet qanday tezlikke iye bolsa ha`m son`g`ı punktqa jete almaydı. Sebebi joldın` o`tken bo`leklerinin` aqırg`ı ja`mi tutas jolg`a hesh qashan ten` bolmaydı. Onın` u`stine Zenon ha`reket ulıwma mu`mkin emes degen juwmaqqa keledi. A`lbette, Zenon ha`reketin` mu`mkin emesligin logikalıq da`liyllew menen onın` mu`mkinligin seziwlik qabıllaw arasındag`ı ayırmashılıqtı ko`rdi. Ha`tteki usı bu`ginliginde ha`m bul qarama-qarsılıq ashıq-aydınlıqqa iye emes. Bul problemanın` ha`zirgi izertlewlerinde bul dixotomiya integrallıq operaciyalardıń` differenciallıq problemalarg`a qarama-qarsısınin` tiykarları sıpatında formulirovkalanadı. Aytayıq, belgili bir nızam boyınsha son`g`ı bo`lek potenciallıq jaqtan sheksiz izbe-izlikke bo`linetug`ın bolsa, tutaslıqtı qayta tiklew boyınsha qayta operaciyalardı qalay tiklew mu`mkin.

Ha`r tu`rli filosofiyalıq mektep ha`m bag`darlarda dialektika ideyasınin` tarqalıwı mınaday sorawdı qoyıwdı ha`m talap etedi- filosoflar dialektikadan basqa qanday metodlardı paydalana aldı. Dialektikag`a al`ternativalar barma.

Dialektikanın` qarama-qarsısı metafizika degen pikir ken` tarqalg`an. Metafizika degen ne ha`m onı qalay tu`siniw kerek. «Metafizika» tu`sinigi tuwralı bir-eki awız so`z. B. e. sh. birinshi a`sirde Rodoslı Andronnik Aristoteldin` o`zin «Birinshi filosofiya» dep atag`an shıg`armaların engizedi. Bular bolmıs penen biliwdin` joqarg`ı, birinshi, baslang`ısh principlerin biliw tuwralı shıg`armaları edi. Olar Andronnika «Metafizika» (naqma-naq «Fizikadan keyin» degendi an`latadı). Bul da`stu`rge sa`ykes son`g`ı waqıtları ha`m «Metafizika» termini arqalı bolmıs penen biliwdin` joqarı baslamaları tuwralı filosofiyalıq izertlewlerdi tu`sinedi (ma`selen, sxolastikler, Kampanella, Gassendi h.t.b.). Kanttan baslap metafizikanın` jan`a traktovkası baslanadı. Ol o`zinin` filosofiyasın kritikalıq metafizika dep ataydı. Aqırı, ol biliwdin` shegaraları tuwralı barlıq o`tkendegi filosofiyalıq bilimlerdi kritikalıq ko`z-qaras tiykarınan analizleydi. Pu`tkil filosofiya Kantta kritikalıq ha`m kritikalıqqa deyingi, dogmatikalıq metafizika bolıp bo`linedi.

Gegel filosofiyalıq bilimnin` buring`ı sistemasın - metafizikanı tolıg`ı menen biykarlaydı. Buring`ı filosofiyanın` barlıq metodların (metafizika) ol metafizika dep atap, og`an dialektikanı qarama-qarsı qoyadı. Filosofiyalıq biliwdin` eki qarama-qarsı metodınin` bo`liniwi Gegelden baslanadı.

Dialektika menen metafizikanın` al`ternativası tuwralı aytqanda, metafizikanı dialektikag`a tek sheklewli jag`dayda, konkretirek aytqanda biliwlik principlerdin`, biliwlik koncepciyalardıń` shegaralarında g`ana qarama-qarsı qoyudı esapqa alg`an jo`n.

Biliwdin` konkret metodları, priemları tuwralı aycaq, dialektika biliw iskerliginin` metafizikalıq metodların ha`m usılların organikalıq tu`rde o`z ishine aladı. Haqıyqatında, adamzat biliwi o`z iskerliginin` birinshi basqıshlarında tiri du`nyanı qarapayımlastıradı, turpayılastıradı, jansızlandıradı da. Aqırı, tiri organizmdi u`yreniw ushın, biz onı jansızlandıramız ha`m son`ınan bo`leklerge bo`lemiz. Bul bo`leklerdi u`yreniw barısında tirinin` ne ekenligin bilemiz. Basqasha bolıwıda mu`mkin emes- tutaslıqtın` ma`nisin, onın` qanday bo`leklerden turatug`ınlıg`ın bilip almay biliw mu`mkin emes. Bizin` biliwimiz usınday. Biliw iskerliginin` tariyxında tutaslıqtı jansızlandırıw ha`m maydalap bo`liwdi filosoflardın`, alımlardıń` absolyutlendirgen ha`m buzıl`an tutaslıqtı biriktiriwge,

sintezlewge, qaytadan tiklewge o`te almag`an da`wirleri ha`m boldi. Mine metafizikanın` dialektikag`a qarama-qarsı princip sıpatında da`regi ha`m usında. Degen menen olardıń ara-qatnası biraz qıyın ha`m quramalı. Tariyxıy jaqtan da`slep izertlewdiń metafizikalıq metodları qa`liplesti, al son`ınan dialektika o`zinin` metodlarinın` arsenalına metafizikalıq metodlardı ha`m engizgen.

Biraq bul boyınsha metafizikalıq metodlar qollanılıwı boyınsha belgili sfera menen sheklengen.

Dialektikag`a al`ternativalar problemasında tag`ı bir ma`sele bar: Obiektiv dialektikag`a, demek obiektiv reallıqtın` o`zindegi dialektikag`a al`ternativalar bar maW Juwap birew: joq. Aqırı metafizikalıq, dogmatlıq oylaw - bul adamdı qorshag`an du`nyanı ha`m onın` oylawınin` belgili ta`replerin, qa`siyetlerin absolyutlendiriw. Bunday oylaw qubılıslardıń baylanısların ha`m o`z-ara ta`siyrin onshelli esapqa ala bermeydi, og`an predmetlerdin` jeke element ha`m qa`siyetlerin bo`lip qarawdı absolyutlendiriw tiyisli. Baylanıslardı, o`z-ara ta`sir ha`m o`tiwlerdi metafizika dıqqat orayınan jog`altıp alıp, du`nyanın` ko`p tu`rli ta`replerinin` pu`tkil baylıg`ın ashıw ha`m du`nyanın` birligin tastıyıqlawdan o`zin mahrum qıladı. Eger dialektika baylanıslar tuwralı ta`liymat bolsa, metafizika onı esapqa almawg`a umtıladı. Dogmatlıq oylaw ushın og`ada qıyının` qıyını - qarama-qarsılıqlardıń baylanısı. Dogmatikler ha`mme waqıt qarama-qarsılıqlardı o`zlerinin` pikirlewerinen shıg`arıp taslawg`a umtıldı. Olardıń oylawın oylawdıń ya qara ya aq dep oylaw tipi menen ten`lestirse boladı.

Qarama-qarsılıqlardıń birligine deyingi aralıqta baylanıslardı anıqlap tu`sine biliw - bul dialektikanı ug`ınıw. Solay etip dialektika - bul du`nyanı solay tu`siniw ha`m onı men`geriwidin`, o`zlestiriwdin` sonday usılı, bunda ha`r tu`rli qubılıslar olardıń baylanıslarınin` ko`p tu`rliliginde, qarama- qarsılıqlı ku`shlerdin` o`z-ara ta`siyrinde, o`zgerislerinde ha`m rawajlanıwında qaraladı.

Endi dialektikanın` tariyxıy tipleri ma`selesine kelsek, dialektikanın` elementleri A`yyemgi SHıg`ıs, ayırıqsha Indiya ha`m Qıtay filosofiyasında ko`rinis tabadı. Ma`selen, daosizm filosofiyasına sa`ykes du`nyada turaqlılıq joq: bir zatlar joq boladı, basqaları keledi, birewleri gu`lleydi, gu`llep jaynap-jasnaydı, al birewleri joq boladı. Qubılıslar belgili o`mirge jetiskennen keyin, o`zlerinin` qarama-qarsısına aynaladı: tolıq emes tolıq, qıysıq du`ziw, bos-tolıq, go`ne jan`a menen almasadı.

Filosofıyanın` tariyxında ayırıqsha a`yyemgi grek, antikalıq dialektikanı atap o`tiw za`ru`rli. Geraklittin` pikirinshe, ha`mme na`rse o`mir su`redi ha`m sonın` menen birge o`mir su`rmeydi, ha`mme na`rse ag`ısta, mudamı payda bolıw ha`m joq bolıw processinde boladı. Onın` fragmentlerinin` birewi: **G`Bizde - tiri ha`m o`li, zeyindi ashatug`ın ha`m uyıqlatatug`ın, jas ha`m g`arrı bar. Aqırı bul o`zgeriske tu`skennen keyingi ha`m onnan keyingi solG`.** (Materialist Drevniy Grecii. M. , 1955. s. 49).

Aristotel filosofiyasında dialektika - da`liyillew usılı. Basqalardan aling`an, biraq haqıyqatlıg`ı belgisiz juwmaqlardan kelip shıg`adı. Dialektikalıq ko`z-qaraslar Aristotelde onın` materiya menen formanın` ara-qatnasın, mu`mkinlik penen haqıyqatlıqtın` ara-qatnasın analizlewde, olardıń bir-birewine o`tiwine baylanısı bar. Ha`rbir zat basqag`a aynalıwı mu`mkin, mramor statuyag`a, ag`ash stolg`a aynalıwı h.t.b mu`mkin.

Dialektikalıq ideyalar orta a`sirlik filosofıyanın` shegarasında, a`sirese Jaqın ha`m Orta SHıg`ısta filosofiya teologıyanın` xızmetkerine aynalg`an Batis Evropag`a qarag`anda ha`m rawajlanıwg`a iye boldı.

Jan`a da`wir tusında dialektikalıq ideyalardı Dekart, Spinoza, Leybnic ha`m basqalarda ko`riw mu`mkin. Degen menen, tutaslay alg`anda XVII-XVIII a`sirler filosofıyasının` oylaw usılın metofizikalıq dep minezlese boladı.

Dialektikanın` ku`shli rawajlanıwı nemec klassikalıq filosofıyasının` ramkasında, en` aldı menen Gegeldin` filosofiyasında ku`shli rawajlanıwg`a iye boldı.

Eger antiklik dialektika oy juwırtıwshılıqtag`ı boljawlarg`a tiykarlang`an bolsa (ma`selen, du`nyanın` o`zgergishligi, onın` qarama-qarsılıg`ı tuwralı ideya), Gegeldin`

dialektikasi tiykarinan sol da'wirdin` ilimiy jetiskenliklerine su'yendi ha'm teoriyalıq ideyalardin` minsiz sistemasın quraydı.

Gegel en` aldı menen dialektikanın` tiykarg`ı tu`siniklerin-tu`sinik apparatın qa`liplestirdi. Ol usı bu`ginliginde ha'm tabıslı ha'reket etiwde. Gegel dialektikasının` tiykarg`ı tu`sinikleri ha'm nızamlarının` sisteması ko`p tu`rli baylanıslar, o`tiwler ha'm rawajlanıwdı process sıpatında sa`wlelendirdi. Qullası, rawajlanıwdın` tiykarg`ı nızamların: sapalıq ha'm sanlıq o`zgerislerdin` bir-birine o`tiw nızamın, qarama-qarsılıqlardın` birliğı ha'm gu`resi nızamın, biykarlaw nızamın formulirovkalaw Gegelge tiyisli. Gegel dialektikasının` tiykarg`ı principiardin` dialektikalıq oylawdın` normaları sıpatında qa`liplestirip du`zdi: qubılıslardın` universallıq baylanısının` principi, qarama-qarsılıqlardın` birliğı principi, dialektikalıq biykarlaw arqalı rawajlanıw principi. Tag`ı bir ma`rte atap o`temiz: Gegel dialektika boyınsha o`z koncepciyasında u`lken ilimiy ha'm tariyxıy materialdı ulıwmalastırdı. Bunda onnı` filosofiyalıq izleniwlerinin` bahalılıg`ı ko`rinis tabadı. Gegel ruhiy rawajlanıwdı ja`miyetlik rawajlanıwdan bo`leklep qoydı, sebebi ol tariyxtı, ta`biyattı ha'm adamdı tu`siniwde idealistik poziciyada boldı.

K. Marks ha'm F. Engel`s dialektikanı ha'm materializmdi biriktirip dialektikalıq materializm teoriyasın du`zdi ha'm onı ta`biyattı, biliw processin, ja`miyetlik turmıs qubılısların tu`siniwge tarqattı. Ha`zirgi filosofiyada dialektika filosofiyalıq bilimnin` za`ru`rli elementi sıpatında qatnasadı. Onnı` u`stine bu`ginliginde filosofiyalıq oydnı` ko`p g`ana bag`darlarının` ne sebep dialektika ideyasın islep shıg`ıp atırg`anlıg`ı ju`da` qızıg`arlı ma`sele. Ga`p sonda, ha`zirgi ilimiy, ja`miyetlik praktika rawajlanıw problemasın sonshalıq da`rejede aktuallastırdı, onı sezbeu, biykarlaw tuwrı ma`niske qarsı ju`riw degen so`z. Sonnı` ushın ha`zirgi qa`legen filosofiya rawajlanıw degen ne, ne sebep du`nya rawajlanadı degen sorawlarg`a juwap beriwge ma`jbu`r.

Filosofiyada dialektika ideyasın islep shıg`ıw boyınsha bir qansha bag`darlardı bo`lip ko`rsetiw mu`mkin. Olar: ekzistenciallıq dialektika. Adamıyzatlıq Mennin` rawajlanıw nızamlıqların tu`siniwge bag`darlang`an. Messianlıq dialektika. Ol o`z ta`liymatının` tiykarına praktika tu`sinigin qoyg`an ha'm pu`tkil du`nyanı sociologiya kategoriyaları poziciyasınan qaraydı. Negativlik dialektika (T. Adorno) Tiykarg`ı ideyası: rawajlanıw - buzıw, ha`mmeni absolyut biykarlaw. Ol ta`biyattanıw ha'm gumanitarlıq ilimler ramkasında rawajlanıw tuwralı anaw ya mınaw ideyalardı o`z ishine aladı.

Bekkemlew ushın sorawlar

1. Metod ha'm metodologiya tu`sinigi. Metod ha'm metodika. Metoldardın` bo`liniwi:
2. Pa`n metodları qanday?
3. Obiektiv ha'm subiektiv dialektika. Jan`a metafizika ha'm eski metafizika. Sinergetikalıq tiykarg`ı principi?

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidıy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.

5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o`z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientevo Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

	<p>Hindistandag`i Vedalar a`debiyati. A`yyemgi hind ja`miyeti haqqında xabar beriwshi birinshi derek Vedalar bolıp, shama menen eramızdan buring`i 1500 ha`m 600-jillar aralig`ında payda bolg`an.</p>
	<p>Eramızdan buring`i VI a`sirde Hindistannın` araqasında buddizim payda boldı. Onın` tiykarın salıwshı Sidxarta Gautama e. b. 583 – 483 jj .</p>

6-tema: Filosofiyani`n` metod, ni`zam ha`m kategoriyalari.

Joba:

1. Kategoriya tu`sinigi ha`m olardın` tu`rleri: pa`n kategoriyalari, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyalari.
2. Dialektikanın` tiykarı tu`sinigi - na`rse, baylanis. Baylanislardın` bo`liniwi.
3. Filosofiya kategoriyalarının` bo`liniwi, sistema, element, struktura.

Birinshi ma'sele: Kategoriyalar grekshe, kategoriya – belgi, izohlash filosofiyalıq oydin` teren` ayrıqsha forması, a`lemdegi o`zgeris, rawajlanıw, baylanıslıq ha`m u`zliksiz baylanıslıqqa ta`n ulıwma ta`replerinin` in`ikosı: na`rse ha`m qubılıslardıń o`zine ta`nligi, uqsaslıgı ha`m pa`rıqların, turaqlılıgı ha`m o`zgeristi an`latıwshı, biliwdin` tiykargı payda etiwshi en` ulıwma tu`sinikler.

Belgili bolg`anınday ha`r bir pa`n ekinshi bir pa`nnen o`zinin` izertlew obiektinin` qa`siyetine, onda islep atırg`an sistemanın` o`zine uqsaslıgına qarap ajıraladı. Tu`sinikler sisteması bolsa ha`r bir pa`nnin` qa`liplesiwı ha`m rawajlanıwı basqıshların ko`rsetedi. Mısalı, massa, awıplıq, tezlik, tezlengish, atom, yadro, elektr, magnitizm, jarıqlıq, lazer, energiya ha`m t.b. Fizikag`a tiyisli bolıp onın` mazmunın belgileydi. Natural sil, mavhum sil, kompleks san, o`zgermes mug`dar, norma, sekiriw, qarsılıq, o`zgeriwshi mug`dar, integral, differencial, teorema, vektor, esap, tenzor esap t.b. matematikanın` rawajlanıw basqıshların belgileydi. Filosofıyanın` o`z tu`sinikleri bolıa, o`zinin` ulıwma xarakteri mazmunı menen ajıralıp turadı. Mısmallar keltirin`, a`lem, ha`reket, ma`kan, waqıt, mug`dar, norma, sekiriw, qarsılıq, qarama-qarsılıq, erkinlik, tafovut, siyasat, biykarlaw, bolmıs, miyraslıq, sebep, aqıbet, za`ru`rli, birdemlen, imkaniyat, sana, waqıyalıq, pu`tin, bo`lim, ma`nis, qubılıs, mazmun, nızam, ulıwmalıq, dialektizm, metafizika t.b. Filosofiyada u`yreniletug`ın, kategoriyaların` basqa anıq pa`nler kategoriyaların` parqı sonda, olar waqıyalıqtağ`ı na`rse ha`m qubılıslardıń ayırım, ayrıqsha qatnasların sa`wlelendirmesten, ba`lki pu`tkil a`lem, insan o`mirin, oyı a`lemine ta`n bolg`an ulıwma belgiler, baylanıslar, qa`siyetler ha`m qatnaslardı sa`wlelendiredi. Usi sebepli ha`r bir konkret pa`n o`zi u`yrenip atırg`an tarawdin` qa`siyetin ha`m belgilerin ashıwda, filosofiyalıq kategoriyalarg`a itibar beredi. Usi ma`niste kategoriyaların` kelip shıg`ıw ha`m ma`nisin tuwrı tu`siniw filosofiya ushın ha`m barlıq pa`nler ushın ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyetke iye.

Kategoriyalardı birinshi bolıp filosofiya tariyxında, Aristotel o`zinin` «kategoriyalar» shıg`armasında ta`riyplep beredi. Aristoteldin` pikirinshe to`mendegi kategoriyalar bar: (substanciya), mug`dar, sıpat, qatnas, orın, waqıt, halat, abıroy, ha`reket, azap-aqıret. Bul toparlastırıw o`z waqtında ilimiy biliwde ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Aristoteldin` «Metafizika» shıg`armasında «moxiyat», «halat» ha`m «qatnas» kategoriyalardı aytqan.

XVII-XIX a`sirlerge kelip, filosofiyalıq kategoriyalar analizinde jan`a da`wirinde payda boladı. Tiykarınan, I.Kant ko`z-qaraslarında kategoriyalar «sıpat» (reallıq, biykar, shegaralaw), «mug`dar» (birlik, ko`plik, jaqsılıq), qatnas (substanciya ha`m qa`siyet, sebep ha`m ha`reket, o`z-ara ta`sir), «modallıq» (imkaniyat ha`m imkaniyacızlıq waqıyalıq ha`m waqıyaoıq emes, za`ru`riyat ha`m birdenlik) ta`rizinde ko`rsetilgen. Kanttan ajratılğ`an halda Gegel bolsa logikalıq kategoriyalardı: «bolmıs» (sıpat, mug`dar, norma) (tiyka, qubılıs, barlıq), tu`sinikleri (obiektiv, subiektiv, absolyut ideya).

Filosofiya pa`ninin` kategoriyaları haqqında tu`rli ko`z-qaraslardı ulıwmalastırıp aytqanda, olardıń logikalıq tu`sinikleri sıpatında to`mendegi sıpatlamalar bar: 1) a`lemnin` in`ekosi; 2) na`rse ha`m qubılıslardıń o`z-ara baylanıswı, logikalıq ulıwmalastırıwshı biliw usılı; 3) na`rse ha`m ha`diyselerdin` rawajlanıwı menen o`zgerip turıwshı logikalıq tu`sinik; 4) bolmıstın` barlıg`ınan kelip shıg`atug`ın tariyxıy-logikalıq biliw da`rejelerinin` biri. Ko`pshilik qa`niygeler kategoriyalar a`lem ondagı na`rse ha`m waqıyalar, olardıń tiykargı ha`m ta`kirarlanıp turatug`ın baylanıslıg`ın sa`wlelendiredi degen pikirge qosıladı. Bul ma`niste bolmıs, waqıyalıq, ha`reket, ma`kan, zaman, mug`dar, sıpat filosofıyanın` kategoriyaları.

Filosofiyada o`z sıpatlamasına ko`re, «jup kategoriyalar» dep atalatug`ın; ulıwma baylanısw ha`m qatnaslıq mu`na`sibetlerin sa`wlelendiriwshi tu`sinikler bar. Olar na`rse qubılıslardı belgili bag`dardagı en` gerekli, za`ru`rli, turaqlı, da`wirli ta`kirarlanıp turıwshı baylanıslıq qatnasların sa`wlelendiredi.

Filosofiya tariyxında kategoriyanı birinshi bolıp Aristotel ilimiy ta`riylegen ha`m filosofiyalıq sistema elementleri sıpatında sıpatlang`an. Tariyxta olarg`a tu`rli ko`z-

qaraslar bar. Misalı, I.Kannt kategoriyalardı insan sanasındag`ı a`lemdi biliwge deyin, bar edi. Olar ja`rdemide insan ta`biyi, sociallıq qubılıslarg`a ta`sir ko`rsetedi dep esaplag`an.

Ha`zirgi zaman neopozitivistleri usı ko`z-qaraslardı ta`kirarlap: kategoriyalar subiektin` sezgisi menen baylanıslı tu`sinikler, olardin` insannan tısqaridag`ı a`lemge baylanısı joq deydi. Gegeldin` pikirinshe kategoriya a`lemnen tısqarıda turg`an du`nyalıqtın` ruhtın` takomili o`zin-o`zi an`law momenti, yag`nıy mutlaq ideyanın` o`nimi. Tiykarınan kategoriya insan oy-o`risinin` na`tiyjesi, ekinshi ta`repten bolsa a`lemnin` adam miyindegi sa`wleleniwi, usı tiykarda insan sanasının` reallıqqa jaqınlasıwı ha`m du`nyanı biliw quralı bolıp esaplanadı.

Ekinshi ma`selege toqtaymız. – Dialektika grek so`zinen aling`an – dialegoomai gu`rrin`lesiw alıp barıp atırman, dodalap atırman - ta`biyat, ja`miyet ha`m oy raajlanıwının` en` ulıwma nızamları haqqındag`ı pa`n, waqıya ha`diyselerdin` olardin` rawajlanıwında, ishki qarsılıqlar na`tiyjesinde payda bolatug`ın o`z ha`reketinde biliw teoriyası ha`m metodı.

Dialektika qadimde gu`rrin`lesiw pikirlesiwler, baxslasıw haqıyqattı ashıw jolı ha`m u`stem tiykarında analiz etilgen. Dialektika haqqındag`ı filosofiyalıq bilimler rawajlanıp barıwı menen anıq mazmunı bolıp baradı.

Dialektika bolmıstag`ı barlıq na`rseler, qubılıslar, processler o`z-ara baylanısta, o`zgeriste rawajlanıwda, dep ayıladı. Dialektika haqqında antik da`wir filosofları Sokrat birinshi bolıp qollang`an, ol dialektikanı mayevtika (ha`rip jaratıw o`neri) menen salıstırg`an. Geraklit ulıwma o`zgeriwshen`liktin` universallıg`ı, Sekonnın` operaciyaları, Eley mektebi wa`killerinin` ha`reket ha`m barlıq formaları. Demokritin` atomlar bar ekenligi ha`reketi, Aristoteldin` o`zgeriwshen`lik mashqalasının` rawajlanıw faktori, qarsılıqlar, biykarlaw, miyraslıq, biliw qa`siyetleri, mazmun ha`m forma, metodları haqqındag`ı ko`z-qarasları antik dialektikag`a ta`n.

Biraq ne ushın insannın` do`retiwshilik oy-o`risin dialektika? Bolmıstın` qarsılıg`ı bolmıs haqqındag`ı pikirdin` qarsılıg`ında o`z ko`rinisin tabadı. Bolmıstın` o`zi birdeyin o`zgeris ha`m rawajlanıwda bolg`anlıg`ı ushın adamlar ko`binshe usı haqqında dodalaydı. Uzaq waqıtqa deyin, du`nya o`zgermeydi dep kelingedi. Keyinshelik onin` o`zgeriwshen`ligi haqqındag`ı ideya payda boldı. Barlıq na`rseler o`zgeriste. Sol sebepten «bir du`nyag`a eki reet du`siwge bolmaydı ...» degen edi Geraklit. Demek filosofların` qay biri haq? Du`n`ya o`zgermesdur? Degenime yaki ol o`zgeriwshen` be degenime, Salamat pikir du`nyada o`zgeriwshen`lik, turaqlılıq barlıqtan da`lalat beredi. Sonı aytıwımız kerek, olardin` qarsılıqlı birligin tu`sinikler tilde ayılıwı an`sat emes. Ha`rekettin` intasin tu`siniwge uring`an a`yyemgi grek filosofi Zenon (490-430 a`bb.) Minis usınday mashqalag`a dus keledi. Ol o`zinin` logikalıq dodalawlarında tuwrıdan tuwrı qarama-qarsı juwmaqqa ha`reket mu`mkin emes, degen juwmaqqa keledi. Bul logikalıq parodokslar aporiyalar dep atala basladı.

Baylanıs (svyaz`) baylanıs, baylanısw, baylanıslı bolıw – bul tu`sinik sonday bir faktti sa`wlelendiredi, bir qubılıs, bir qubılıs ekinshi qubılısqa belgili da`rejede baylanıslı bolg`an, boysing`an halda bar boladı, yaki rawajlanadı. Bunday baylanıslı bolıw, boysınıw ya bir jaqlama, yaki eki jaqlama boladı. Bir jaqlama bolg`anda belgilewshi a`dette waqıt ta`repten belgileniwshi qubılıstan aldın boladı (Mis., ata-ana menen balalar ortasındag`ı baylanıs; eki jaqlama bolg`anda baylanıs tuwrıdan-tuwrı), qaytırma ta`rizinde boladı, yag`nıy baylanıslı bolg`an ha`r eki qubılıs o`z-ara bir-birin belgileydi, biraq olardan biri jetekshi orındı iyelewi mu`mkin. Bunday o`z-ara baylanısqa ja`miyet turmısındag`ı islep shıg`arıw ha`m paydalanıwshılar, haywanlar ha`m o`simlikler evolyuciyasında o`zgeriwshen`lik misal bolıw mu`mkin. Ha`zirgi zaman pa`ninde baylanıstın` tu`rli tipleri bar.

Baylanıs kategoriyası materiallıq du`nyanın` barlıg`ı ha`m ondag`ı qatnasların` tek bir ta`repten sa`wlelendiredi. Ayırım aling`an waqıya qubılıs, baylanıs predmet ha`m processler, olarg`a ta`n belgiler menen, oyın paytda kategorianın` konkret ko`rinisleri,

predmet waqıya ha`m processlerdi uqsas, ayrıqsha ta`replerin bildiriwshi ulıwma belgileri bar. Ulıwmalıq kategoriyası na`rse qubılıs, processlerge ta`n tiykarg`ı, ba`rqulla ta`kirarlanatug`ın belgiler ha`m qa`siyetler jıyındısın bildiredi. Bul kategoriya na`rselerdin` kelip shıg`ıw ta`repinen ulıwma ekenligin, olar rawajlanıw ulıwma shınjırdın` u`zliksiz baylanıslı ekenligi, bir qıylı nızamlılg`a boysınıwı mu`mkinligin an`latadı.

Mısalı, ha`r qanday o`tiw da`wiri eski ja`miyetten jan`asına o`tiw mashqalaların sheshiw forması bolıp, onın` mazmunı barlıq social-ekonomikalıq qatnas, ta`rtiplerin tu`bten o`zgeritirwden ibarat. Tiykarınan, O`zbekstandag`ı ha`zirgi o`tiw da`wirinde usınday o`zgeris a`melge aspaqta. Ulıwmalıq ayrımlılıq ken` ko`lemdegige mazmung`a iye, ol ayırım na`rse, qubılıs ha`m processlerge ta`n bolg`an ishki nızamlıqtı, ulıwma tiykarın, uqsaslıqtı an`latadı.

Baylanıs ha`m ulıwmalıqtı baylanıstırıwshi jik jekelik kategoriyası bolıp tabıladı. Mısalı: vodorod – baylanıs, gaz – jekelik, ximiyalıq element – ulıwmalıqtı sa`wlelendiredi. Baylanıs, jekelik, ulıwmalıq ortasındag`ı qatnasıq dialektikalıq xarakterge iye bolıp esaplanadı. Du`n`yada biliw processinde belgiler tu`sinikler anıq shart-sharayatqa ko`re bir-birine o`tiwi, orın almasıwı mu`mkin. Biraq filosofiyada, ja`ne basqa bir qatar en` ulıwma tu`sinikler bar, solar ken` mazmundı sa`wlelendirgenligi sebepli jekelik kategoriyasına mısal bolıwı mu`mkin emes. Mısalı, «a`lem», «ha`reket», «ma`kan», «zaman» ha`m t.b.

Úshinshi ma`sele. Filosofiyalıq kategoriyalar, ta`rip beriw, pikir aytıw – obiektiv reallıqtag`ı qubılıslardıń tiykarg`ı qa`siyetlerin nızamlılıqların sa`wlelendiriwshi da`wirdin` ilimiy-teoriyalıq oydin` xarakterin belgilep беретug`ın ulıwma tu`sinikler: kategoriya, ha`reket, sana, sıpat, mug`dar, sebep, na`tiyje tag`ı basqa kategoriyalardıń mısalı.

Sistema (grek so`zi - bo`limlerden payda bolg`an, qosılğ`an) anıq bir pu`tinlik sıpatında payda bolg`an obiekti sa`wlelendiriwshi filosofiyalıq kategoriya ko`binshe sistema en` ulıwma ta`rizde elementler ortasındag`ı o`z-ara baylanıslı birligi sıpatında ta`riypleydi. Sistema tu`sinigi o`z ma`nisine ko`re «baylanıs», «element», «pu`tin», «birlik», «struktura» (elementler ortasındag`ı baylanıslar sxeması) tu`sinikler menen baylanıslı. Sistema antik da`wir filosofiyasında oy ha`m bilimnin` en` ulıwma principlerin izlew processinde ju`zege keldi. Mısalı, antik filosofiyada ilgeri su`rilgen pu`tkil onın` o`z bo`limleri jıyındısınan u`lken degen pikir oy sistemasının` mashqalasıń o`zinde sa`wlelendiredi. Platonnıń pikirinshe, «barlıq» birlik aynı bir waqıtta birlik, ko`plik pu`tin ha`m bo`lim. Tek ko`pliktin` birligi, yag`nıy sistema biliw predmeti bolıwı mu`mkin. Antik filosofiyada sistema tu`siniginin` genezisi tiykarınan epistomologik metodologiyalıq a`hmiyetke iye. Ol oydı sho`lkemlestiriwshi bilimlerdi sistemalastırıwda talap etedi. XIX a`sirden baslap sistema antologiyalıq ha`m naturalistik jaqtan analiz etile basladı.

Sistemalıq biliw obiektlerinin` qa`siyeti sıpatında qarala basladı. Endigide tek bilimlerdi sistemalastırıw haqqında emes, ba`lki bilimde obiektin` aymag`ı sistema sıyaqlı jaratıw haqqında pikir ju`ritile basladı. Sistema ma`nisin tu`siniwdegi bunday burılıw jan`a mashqalalardı keltirip shıg`aradı. XX a`sirde texnologıyanın` rawajlanıwı sistemanı jasalma-texnikalıq da`rejede o`zlestiriwge jan`a da`wirdi baslap berdi. Sistemanı izertlew barasında joybarlastırıw isleri jolg`a qoyıldı. Basqarıw obiektlerine sistema sıpatında qarala basladı. Sistema ataması barlıq tarawlarg`a kirip keldi. XX a`sir ortalarında sistemanın` ulıwma teoriyasın izertlew, istemanı jaqınlastırıw ayırım ka`sip tarawları boyınsha islep shıg`arıw ken` rawajlandı.

Sistemalı analiz – qıyın quramalı obiektlerdin` izertlew a`meliyatında joybarlastırıwda qollanılg`an metod ha`m qurallar kompleksi. Sistemalı analiz XX a`sirdin` 60-jullarında payda boldı. Onın` teoriyalıq ha`m metodologiyalıq tiykar sisteması baylanıslı jantasıw ha`m sistemanın` ulıwma teoriyası. Sistema ko`binshe, jasalma obiektlerdi a`meliyatta qollanıladı. Bunday sistemalarda insan xızmeti sheshiwshi rol` oynaydı. Sistemalı, analizde principke ko`re, ja`miyet aldında payda bolg`an qandayda bir qıyın

mashqala (basqarıw mashqalası) en` da`slep qandayda bir anıqlıq, sistema sıpatında qaraw kerek.

Element (latin so`zinen aling`an - elementum) – burıng`ı, da`slepki manoriya birlenshi, en` a`piwayı da`slepki bo`lekshelerin bildiriwshi tu`sinik. Ta`biyat tu`rli - bo`lekshelerden quralıp, baylanıs ha`m usılda qosılıwda payda boladı, rawajlanadı. A`yyemgi zamanlardan baslap, filosoflar ta`biyattanıwshılardıń bir ta`repten, materiallıq pitpeytug`ın – tamamlanbaytug`ımlıg`ı sebepli, ta`biyatta bunday elementler joqlıg`ı haqqında g`ı pikirler ortasında qarsılıqlar bolıp kelgen. Bul pikirler ortasında g`ı qarsılıqlardıń anıqlanıwı sheshiliwi sebepli materianın` du`zilisi haqqında g`ı insan bilimlari bayıp bardı.

Sonday-aq, a`yyemgi grek filosofları materianın` jalg`ız elementi suw Foles, hawına Anaksimn, eki ot Geraklin. Ol du`nyanın` zatları ha`m qubılısları ottın` ha`r qıylı halda bolıwının` na`tiyjesi. Demokrit, Levkini, keyinshelik Opikur materianın` en` mayda, bo`linbes bo`lekleri sıpatında atom haqqında ta`liymattı ilgeri su`redi.

A`yyemgi Mısır, Hindistan, Qıtay, Iran ha`m Orta Aziyada du`nyanın` tiykarında topıraq, ot, suw, hawadan ibarat bolg`an to`rt elementten ibarat, degen materiyadan jatadı, degen ko`z-qaraslar bar bolg`an. Bul ko`z-qaraslarda shıg`ıstın` u`lken oyshılları Farabiy, Sina, Alisher Nawayı rawajlandırg`an.

XIX a`sir aqırlarında islengen ullı ta`biyiy-ilmiy ashılıwlar materiya haqqında g`ı eski ko`z-qaraslar g`a, binoborin anıq birlenshi ha`m strukturasız bo`lekshelerinin` bar ekenligi haqqında g`ı hu`kimran ko`z aldı g`a keltiriwlerge zıyan jetkizedi. Ha`zirgi zaman fizikası elektronlar, neytronlar ha`m basqa «elementar» bo`lekshelerdin` quramalıg`ın sıpatlaw arqalı ta`biyattın` sheksizligi haqqında g`ı ilimiy-filosofiyalıq ideyanı ja`ne bir ma`rte sıpatladı. Mısalı: ha`zirgi zaman fizikasında bar bolg`an «elementar» bo`leksheler tu`sinigi belgili processlerdi bir pu`tin atomında o`z-ara ta`sir etiwshi en` a`piayı mikro obiektlerdi sa`wlelendiredi, olardıń 250 dan artıq ha`r qıylı ko`rinisleri. Onın` anıq sistema sıpatında sho`lkemlestiriwshi quramında o`z-ara baylanısta boladı.

Struktura (latin so`zinen aling`an - du`zilis) – sistemanın` du`zilisi ha`m ishki forması, usı sistema elementleri ortasında g`ı turaqlı o`z-ara baylanıslardıń birligin sa`wlelendiriwshi filosofiyalıq tu`sinik. Sistemanın` mazmunı, yag`nıy sistemalardı sho`lkemlestiriwshi elementlerdin` jıynag`ı, bular bir-biri menen o`z-ara baylanısta boladı. Sistemalardıń materiallıq quramı jalg`ız bolg`anda olardıń strukturası elementler baylanıslarının` xarakterlerine, olardıń Fozoda jaylasıwına qarasıp tu`rlishe bolıwı mu`mkin. Struktura funkciya tu`sinikleri bir-birine uqsas bolıp, olar sistemanın` du`zilisi menen og`an ta`n qattı ha`reket islew usılı ortasında g`ı baylanıslıqtı sa`wlelendiredi. Sistemalardıń materiallıq substadtan (negizinen) qattiy na`zer olardıń bazı bir toparı ushın xarakterli bolg`an qatnaslardın` jıyıntıg`ınan, sistemanın` ba`rhama (invariant) ta`repinen ibarat bolg`an struktura funkciyag`a qarag`anda sistemag`a ta`n qattı ha`reket (islew) usılında ashılıtug`ın ishki negiz sıpatında payda boladı. Funkciya birdeyin o`z is ha`reketi boyınsha strukturag`a tuwırlang`an boladı. Mısalı, biologiya obiektler funkciyasının` o`zgeriwi pirovard esapta olardıń strukturasının` o`zgeriwine alıp keledi. Struktura funkciya biliw teoriyasında, ilim metodologiyasında ayrıqsha rol` oynaydı.

Ilimiy izertlewlerde obiektlerdi u`yreniwdin` bunday metodları ha`reket etpekte: substrat – struktura metod (strukturanı ashıwdag`ı ha`reketti analizlew) funkcional metod ha`reketlerdi analiz etiw t.b.

Ayrımlılıq, ulıwmalıq, jekkelik (edinichnoe, vseobshee, osobennoe) – predmettin` dialektikag`a ta`rizde o`z-ara baylanıslı xarakteristikaları bolıp, olar predmettin` basqa predmetlerge bolg`an qatnasların sa`wlelendiredi. Ayrımlılıq predmettin` basqa predmetlerge bolg`an qatnasların sa`wlelendiredi. Ayrımlılıq predmettin` sıpat ko`rsetkishlerin, onın` individualıg`ın, o`zine ta`nligin, ma`kan, zamanago`y anıqlıg`ın ko`rsetedi. Tek eki predmet qubılısı bir-birine salıstırıp, olardan ha`r birinin` o`zinshe ta`nligin anıqlaw, ayrımlılıqtı bayqaw mu`mkin. Ulıwmalıq, birinshiden, ha`mme

qubılıslarda ta'kirarlanatug'ın ayırım qa'siyetlerdi, sonday-aq ayni bir topardag'ı predmetlerge ta'n bolg'an belgini sa'wlelendiredi (abstrakt, ulıwmalıq); ekinshiden, barlıq ayırım qubılıslardıń barlıg'ı rawajlanıw nızamlıqların sa'wlelendiredi (konkret ulıwmalıq). Abstrakt ulıwmalıq predmettin' ma'nisin ko'rsetpeydi. Tek konkret – ulıwmalıq jekeliktin', individuallıg'ının', ayırımılıq pu'tkil bay mazmunın o'zinde ja'mleydi; ol qubılıslardıń ha'r qıylılıg'ın qanday da birlikke baylanıstratug'ın nızamda bar ha'm onı predmettin' o'z-ara qatnaslarının' rawajlanıw sistemasında anıqlap alıw mu'mkin. Ayırımılıq anıqlap alınatug'ın eki predmet ortasındag'ı qatnasıqlardıń belgili rawajlang'an sistemasının' bir momenti. Ayırımılıq penen ulıwmalıq ortasında dialektikalıq ta'rizde o'z-ara baylanısta bolıp, o'z-ara bir-birneshe o'tip ajıratadı. Mısalı, Petrovtın' o'zine ta'nligin anıqlaw ushın onı Ivanov penen salıstırıp ko'riw kerek. Usi eki adamdı salıstırıp ko'rgende jeke olardıń ha'r birinin' individuallıg'ın biliw mu'mkin.

Antiologiya (grekshe, antinomia – nızamdag'ı qarsılıqlar) – logikalıq sıpatlanatug'ın eki nızam, usınıslar yaki juwmaqlaw ortasındag'ı qarsılıqlar. A'yyemgi du'nya oyshılları ta'repinen oporiya formasında isletilgen. XVIII a'sirde antinologiya haqqında ta'liymattı Kant islep shıqtı. Antinomialıq payda bolıwı insan aqlının' a'lemde pu'tin bir anıqlawg'a urınıqlar payda boladı. Antinoliya 4 faktorda payda boladı: 1) a'lem, zaman, o'z ko'rinishin tawıp ma'kanda sheklengen. A'lem, zaman o'z ibtidosin topilgan maqanda sheksiz; 2) Ha'r qanday quramalı materiya a'piwayı bo'limlerden payda bolg'an. Hesh qanday buyım a'piwayı bo'limlerden payda bolmag'an, ulıwma a'lemde a'piwayı na'rsenin' o'zi joq; 3) ta'biyat nızamlarına ko're, sebep, ha'mme qubılıslardı tu'sindiriw jeterli emes; erkin sebep bar. Hesh qanday erkinlik joq, du'nyada ha'mme na'rse ta'biyat nızamlarına tiykarlanıp payda boladı; 4) a'lemde za'ru'rli ma'nles onın' sebebi sıpatında ta'n. Ya a'lem ishinde, ya a'lemnen tısqarında tek za'ru'rli ma'nistin' o'zi joq. Sebep tap usınday joq. İnsan ayni bir waqıtta erkin, ha'm erkin emes. Kant antinoliya haqqında ta'liymatın rawajlandıradı. Gegel antinoliya haqqında ta'liymattı bekkemleydi. Onın' analizinde qarsılıqlar rawajlang'an ruhtın' ajırılmas, obektiv deregi. Gegeldin' ko'rsetiwinshe qarsılıqlar sintetik tiykarda sheshilse bolatug'ın jag'day bir ta'repleme.

Pu'tin ha'm bo'lek (chast' i celoe) – filosofiya kategoriyaları bolıp, bul kategoriyalar predmetler jıynag'ı menen bul predmetlerdi birlestirgen, komplekske pıtıran'qı jag'daydag'ı predmetlerge ta'n bolmag'an jan'a kassalar ha'm nızamlıqlardıń payda bolıwına alıp keletug'ın baylanıs ortasındag'ı qatnastı sa'wlelendiredi. Bul baylanıs pu'tin sıpatında, predmetler bolsa og'an qarap bo'limler sıpatında ju'zege keledi. A'piwayı bir misal: ximiya elementlerden natriy menen xlor jeke-jeke aling'anda olardıń birigiwi (as tuzı) iye bolg'an zatlarg'a iye bolmaydı. Bunda predmetlerdin' (bo'limlerdin') baylanısı du'ziliwshi pu'tin tipin belgileydi: du'zilis baylanısları struktur pu'tin, ha'reketleniw baylanısları ha'reketlendiriwshi pu'tin, rawajlanıw baylanısları rawajlanıwshi pu'tindi belgileydi t.b. Basqa ko'p filosofiyalıq mashqalalar sıyaqlı, pu'tinlik mashqalası, antik zamanlarda ortag'a qoyıl'g'an edi.

Mazmun ha'm forma - a'lemdegi tu'rli na'rse, ha'diyse ha'm processlerdin' dialektikasın u'yreniwde, olar ortasındag'ı baylanıs ha'm qatnaslarda biliwde ayrıqsha orın tutatug'ın kategoriyalar. Mazmun bul belgili na'rse, ha'diyse processlerdin' o'zine ta'n sıpat qa'siyetleri jıyındısın an'latadı, filosofiya, logika, tiltanıwshılıqtın' ma'nisi mazmunı degende, tiykarınan, predmet, predmet haqqındag'ı pikir, belgili bir predmet u'stinde orınlanatug'ın islerdin' kompleksi tu'siniledi. Al forma mazmunın' bar usılı, na'rse ha'm ha'diyselerdin' ishki ha'm sırtqı du'zilisın sa'wlelendiredi. Forma degen ne? Adamlardıń o'z turmısında qa'dimgi qollanatug'ın forma haqqında tu'sinikleri tek geometriyalıq eleslewlere menen baylanıslı. Olar zatlardın' tek sırtqı ko'rinishin, sırtqı pishimin bildiredi. Al forma haqqında filosofiyalıq tu'sinik basqasha. Forma bul zatlardın' processlerdin'

qubılıslardıń jasaw ha`m rawajlanıw usılın ko`rsetetug`ın figuralar, obrazlar, strukturalar baylanıs ha`m qatnasıq tu`rleri bolıp tabıladı.

Sebeb ha`m na`tiyje prichina-sledstvie. Latin so`zi Causa – sebeb-qubılıslardıń ta`biyi, social, obektiv genetik baylanısın bildiretug`ın kategoriya, bunda qubılıslardıń biri. Sebeb dep atalatug`ın ekinshisinin` (na`tiyje yaqı a`melde ju`z beriwge sebeb boladı). Toliq sebeb penen o`zine ta`n bolg`an bir-birinen ajıralıp turadı. Toliq sebeb bul – barlıq sharayatlardıń jıynag`ı bolıp, sharayatlar bar bolg`anda, na`tiyje za`ru`rli baslanadı. O`zine ta`n sebeb, bul – bir qansha sharayatlar kompleksi bolıp, bul sharayatlardıń payda bolıwı (jag`dayda) na`tiyjenin` payda bolıwına alıp keledi. Ha`zirgi zaman iliminin` pikirinshe, predmetler menen ha`diysenin` ortasındaǵı sebepli baylanıstın` materiyalıq mazmunı pirovard esabında bazı predmetler ha`m qubılıslardıń basqa predmet ha`m qubılıslarg`a ta`sirligin, olar ortasındaǵı o`z-ara ta`sirinen ibarat, bul o`z-ara ta`sir bolsa miniriyti, energiyanı, informaciyanı bir predmeten ekinshisine tapsırıw processinen ibarat.

Za`ru`rlik ha`m (neobxodimost` i sluchaynost`) filosofiyalıq kategoriyalar bolıp, bul kategoriyalar predmet ha`m qubılıslardıń bir-biri menen baylanıslardıń tu`rin tiplerin ko`rsetedi. Za`ru`rlik – bul qubılıslardıń, predmetinın` tu`pkilikli qa`siyetlerinen kelip shıg`atug`ın ishki, kerekli baylanıs. Bul – belgili jag`daylarda bar bolg`anında payda bolatug`ın na`rse. Filosofıyanın` bul kategoriyası ha`zirge deyin ko`plegen filosoflardın` itibarın o`zine qaratıp keldi. Sluchaynost` bolmaydı, ha`r qanday qubılıs belgili sebeplerge baylanıslı boladı. Za`ru`rlik dep qarag`an. Du`n`yada tasodufqa orın joq, barlıq ha`m rawajlanıwdın`, bir g`ana za`ru`rligin belgileydi dep esaplag`an. Antik filosofiyalıq a`wkilleri Levkini ha`m Demokrit sıyaqlı sıyaqlı a`wkilleri jan`a zaman filosofıyasının` Gol`bax, Spineza sıyaqlı wa`killeri metafizik determenizm poziciyasında turdı. Levkini qanday da bir buyım sebepsiz ju`zege kelmeydi, biraq ol belgili za`ru`rlik sebepli tuwıladı.

Sinergetika - o`z-o`zin basqarıw, sızıqshı emes qubılıslardı u`yreniw, o`z-o`zinen sho`lkemlestiriw teoriiyası. A`lemde jan`asha qarawg`a qaratılǵ`an, quramalıqtı u`yrenetug`ın, ta`biyiy ha`m social-ekonomikalıq processlerdin` ta`biyatın biliwge qaratılǵ`an ilimiy bag`dar, oy usılı. Sinergetika ilimiy bag`darda XX a`sirdin` 60-70-jıllarında qa`liplesti. Onın` qa`liplewiwinde G.Xoken, I.Prigojin, I.Stengers, G.A.Nikolis, Klimotovichlerdin` xızmeti u`lken.

Sinergetika dialektikanın` to`mendegi ideyasın tastıyıqlaydı, ha`r bir obiekt a`lemdegi ha`diyselerdin` ulıwma baylanıslıǵı aqibetinde onı qorshap turg`an ha`r qıylı processler menen u`zliksiz baylanısqan bolıp, aynı waqıtta tu`rli bo`lim sistemalardan payda bolg`an. Obiektin` ha`r bir quramalı bo`limi basqa quramalı bo`limi ha`m sırtqı du`nya menen o`z-ara baylanısta bar boladı. Sol sebepli ha`r bir bo`lim o`zine ta`n individual baylanıslar sistemasına iye boladı, demek o`zine ta`n ha`rekettegi ha`m ishki ha`reketke iye boladı. Aqibetinde obiektin` ishki o`z-o`zinen differenciyalasıwı tendenciyası payda boladı.

O`z-o`zinen differenciyalasıw o`z-o`zinen integrافیyalasıw ha`r qır sızıqlı obiekti quramında bir-birine qarama-qarsı turıwshı ta`replerinin` qa`liplewiwine alıp keledi.

Gegel bunday o`zgerislerde g`alaba san o`zgerislerinio` sapa o`zgerislerine o`tiwi dep atalatug`ın g`alaba nızamlılıqtı ko`rdi.

Sapa ha`m qa`siyetler

Du`n`ya ko`p to`rli. Ol adamnın` aldında bir tu`r predmetlerdin` emes, al ha`r tu`rli qa`siyetke iye ko`p tu`rli predmetler, qubılıslar, processlerden turadı. Ha`r bir predmet bir emes, al bir neshe qa`siyetlerge iye. Sonın` ushın da bir emes, birneshe ha`r tu`rli minezlemelerden turadı.

Qa`siyetler tiykarg`ı ha`m tiykarg`ı emes boladı. Aytayıq, iskerlik ko`z-qarasınan adamnın` ko`zinin` qara ya ko`k bolıwı, boyı, kiyiminin` stili a`hmiyetke iye emes. Onın`

qanday qa'nige, professionalizminin` da`rejesinin` to`men ya joqarı bolıwı ju`da` a`hmiyetli.

Bul materiyag`a mexanistlik ko`z-qarasqa sa`ykes keldi. (Aqırı, materiya mexanistlik ko`z-qaras boyınsha ken`islikte ha`m ha`r tu`rli birliktegi dene ha`m bo`lekshelerdin` birligi, olardın` tartılıw ha`m iyteriliw nızamı boyınsha ha`r qıylı zatlıq predmetlerdi payda etedi).

Du`n`yanın` sapalı ko`p tu`rliliginin` reallıg`ı yamasa illyuzorlıg`ı haqqında bunnan son`g`ı pikirlewer sonday juwmaqqa keldi, "birinshi" sapalar sezim organlarının` ja`rdeminde qabıllanadı (Priborlardın` ko`megi ha`m biykarlanbaydı). Bul ma`niste awırlıq, orın almasıwdın` tezligi, joqarılag`andag`ı gedir-budırılıq, tegislik ha`m basqa da mexanikada esapqa alınatug`ın qa`siyetler adamlar ta`repinen sezimlik qabıllaw barısında seslerdi, tu`rlerdi ha`m basqa da "ekinshi" dep atalatug`ın qa`siyetlerdi qabıllawdan subiektivlikke iye emes. Basqasha aytqanda, adamlar denelik jaqtan (tek g`ana oysha, ruwhıy emes) onda qatnasatug`ın predmetlerdin` qıyın o`z-ara qatnasına enisken. Olar zatlardın` qa`siyetleri, sapaları tuwralı pikirlerin olardın` qalayınsha ta`jiriybede bolıwına baylanıslı aytadı. Kant bunı "o`zinshe zatlardın`" xarakteristikasına bo`leklep, "qubılıslar" dep atadı. Moyınlaw kerek, zatlardın` barlıq qa`siyetleri "obiektiv du`nyanın` subiektiv obrazları". Biraq adamday ta`jiriybesi o`zine du`nya tuwralı obiektiv bilimlerin` o`siwinin` real mu`mkinshiliklerin, predmetlerdin` ha`r qıylı qa`siyetlerin ha`m sapalı o`zgesheliklerin ja`mleydi. Bunday mu`mkinshilik predmetler menen ko`p tu`rli kontaktlar barısında ta`miyinlenedi. Biraq bul ha`r qashan o`zgeshe sharayatta, basqa tiykarda a`melge asadı. Iske, sonday-aq alg`an bilimlerde praktikada tekseriw, olardın` toplanıwı adamlardın` ko`pshiliginin` ku`sh g`ayratın ja`mlew ha`m kiredi. Sapa tu`sinigi predmetlerdin` u`lken ha`m kishi toparlarının` spesifikaciyasın, o`zgesheligin an`latadı. Sapa ta`biyat penen ja`miyet, tiri ha`m tiri emes, qattı deneler, suyıqlıq ha`m gaz, o`simlik ha`m haywanlar du`nyası h.t.b. arasındag`ı sapalıq shegaralardı anıqlawg`a mu`mkinshilik beredi. Sapalı shegaralardın` ornatılıwı minerallardı, o`simliklerdi, haywanlardı, texnikalıq du`zilislerdi, qa`siyetlerdi, millet ha`m xalıqlardı klassifikaciyalawdın` tiykarında jatadı. Sonın` menen birge du`nyanın` sapalı ko`p tu`rliligi toqtap qalg`an qubılıs emes. Ol ha`r qashan ha`rekechen`. Qubılıslar menen predmetlerdin` sapalı xarakteristikası ne menen belgilenediW Bul sorawg`a juwap beriw ushın sapa tu`sinigi menen baylanıstırıw za`ru`r.

SAPA HA`M SAN. Sapa predmettin` (qubılıslardın`, predmettin`) sonday belgisi, ol onı og`an ha`m onın` menen bir tiples predmetler klasına tiyisli qa`siyetlerdin` jıyındısına iye sıpatında boladı. Sapalıq belgilikti jog`altıwdan predmet o`zi menen o`zi bolıwdan qaladı, onın` predmetlerdin` basqa klaslarına tiyisli jan`a belgilerge iye boladı. Ma`selen, erigen ruda shlakqa, metallg`a aynaladı, o`spirim eseyip, jas jigiske, jas jigiske kisi waqıttın` o`tiwi menen g`arrıg`a aynaladı, poselok ulg`ayıp qalag`a aynaladı h.t.b.

Sapa kategoriyası birinshi ma`rtebe Aristotel ta`repinen analizlendi. Ol fizikalıq du`nyag`a sapalı qatnastı tiykarladı (kvalitativizm). Orta a`sirlik sxolastikanın` wa`killeri jasırın sapa probleması menen shug`ıllandı. Olarg`a siltewler menen predmetlerdin`, zatlardın` ha`r qıylı qa`siyetleri menen tu`sindirildi (da`ri emleydi, sebebi onda emlew uqıbı h.t.b bar). XVII-XVIII a`sirlerdegi filosof-materialistler bul problemag`a birinshi ha`m ekinshi sapalar tuwralı oy-pikirler menen baylanıslı qatnas jasadı. Biraq a`sirler boyı du`nyag`a basqasha ko`z-qaras, sanlıq qatnas qa`liplesti ha`m onda sapalıq ko`p tu`rlilik o`shirilip qaraldı. Sanlıq belgilerdin` ashılıwı u`lken a`hmiyetke iye boldı. Ma`selenin` bul ta`repine ko`birek pifagorshılar dıqqat bo`ledi, olar tiykarınan sandı-bolmıstın` tiykarı sıpatında ta`liymattı islep shıqtı.

San - qubılıslar, predmetlerdin`, processlerdin` olarg`a ta`n qa`siyetlerinin` rawajlanıw ha`m intensivligi boyınsha mug`darg`a ha`m sanlarda ko`rinis tabatug`ın xarakteristikası.

Pifagorshılardın` ha`m basqa da o`zine deyingilerdin` oyların ulıwmalastıra otırıp, Aristotel sandı bılay tu`sindirdi: san degenimiz - sostav bo`leklerge bo`liniwi, olardın` ha`r

biri olar ekew me ya ko`p pe, ta`biyatı boyınsha birew ha`m belgili bir na`rse. Qa`legen san eger esaplansa ko`p, al ol o`lshense mug`dar. (Aristotel. Soch. v n`-t. M. , 1974. T. str. a`u`n`). Bul filosofiyalıq pikirlewdir a`detten tısqarılıg`ına qaramastan (pikir bunnan g` , o` mın` jıl burın aytilg`an), onın` ma`nisin tu`siniw qıyın emes: sanlıq ta`repine zatların` o`lshewge ha`m matematikalıq sa`wlelendiriwge ta`n ta`repleri kiredi.

Real` G`zatların`G` sanlıq xarakteristikasını bahalaw a`dette bir tekles, sonday-aq ta`biyatı boyınsha sapalıq jaqtan ha`r qıylı zatların` ulıwma qa`siyetlerin ashıwdan baslanadı. Bul qa`siyetler (olar boyınsha ha`r tu`rli predmetlerdi salıstırıw mu`mkin) liniyalıq razmerler, ha`rekettin` tezlikleri, massa, denelerdin` temperaturası. Adamzat organizmi ushın ga`p salmaq, boy, o`kpenin` ko`lemi ha`m qan basımın` ko`rsetkishleri h.t.b. tuwralı bolıwı mu`mkin. Tek usınday ulıwma qa`siyetlerdi bo`lip ko`rsetiw g`ana zatların` sanlıq xarakteristikasını belgilewge mu`mkinshilik beredi.

Ha`r tu`rli zatlar sanlıq jaqtan bir birlikke jatqızılğ`anda g`ana sanlıq jaqtan salıstırmalı bola aladı. Bir birliktin` g`ana sa`wleleniwi sıpatında bir atamalı, demek o`z-ara o`lshenbeli mug`darlar bola aladı. Sapalıq jaqtan pu`tkilley ha`r qıylı predmetler ha`m qubılıslardıń bir sanlıq xarakteristika menen ulıwmalastırıwdın` mu`mkin emesligin A. P. SHexovtın` belgili ha`zilinen ko`riwge boladı: Jawın jawdı ha`m eki student.

Ha`r tu`rli predmetlerdi geybir ulıwma qa`siyetler tiykarında sanlıq ko`z-qarastan qaraw ondag`ı sapalıq ayırmashılıqlardı o`shiredi. Ma`selen, sapalıq jaqtan ha`r qıylı tovarlar - nan, kiyim, avtomobiller - olardı ju`klew, ju`gin alıw barısında, transportirovka tusında ten`lesedi. Aqırı olar salmaq ha`m gabaritke iye. Adamlardı ha`m ha`r tu`rli ta`g`diyrine, xarakterinin` belgisine, professiyasına h.t.b. qaramastan lift olardıń tek salmag`ın esapqa» alıp ten`lestiredi. Produkcıyanın` ko`p tu`rliligi olardıń qunının` aqshadag`ı summalıq sanlıq ko`rinisinde o`shirilgen.

Predmetlerdin` sapalıq ayırmashılıqların ten`lestiriw, olardı geybir birlikke alıp keliw, o`lshewdi mu`mkin qıladı. Anaw ya mınaw mug`dardı o`lshew procedurası og`an sa`ykes o`lshewdin` birligin ornatiwdı talap etedi. Ma`selen, metr - uzınlıqtın` birligi, kilogramm - massanın` birligi. Bir na`rseni o`lshew - demek ondag`ı birliklerdin` sanın ornatiw degen so`z. Predmetlerdin`, qubılıslardıń, processlerdin`, sanlıq xarakteristikaları ja`miyetlik praktikada ken`nen qollanıladı (ma`selen, o`ndiristi, qurılıstı, sociallıq rawajlanıwdı planlastırıw ha`m transportın` ha`reketinin` kestesin du`ziwde, xalıqtın` esabın ju`rgiziwde h.t.b.).

Biykarlawdı biykarlaw nızamı

Rawajlanıw processı biykarlawdı biykarlaw jolı menen ha`m a`melge asadı. Bul boyınsha biykarlaw tu`sinigin anıqlap alıw za`ru`r.

Bolmıstın` ha`mme oblastlarında mudamı go`ne o`miri tamam bolıp atırg`an na`rse ha`m ha`diyselerdin` ha`m jan`a na`rse, ha`diyselerdin` payda bolıw processı bolıp turadı. Bundag`ı eskinin` jan`a menen almasıwı biykarlaw dep ataladı. «Biykarlaw» atamasın filosofiyag`a Gegel kirgizgen. Biykarlaw dialektikada ku`ndelikli sanada islenetug`ın tu`sinikten parıq qıladı.

Biykarlawdı dialektikalıq tu`siniw jan`anın` eski menen qarapayım almasıwı bolmastan, ba`lki jan`a eskinin` jag`dayında payda bolıp, ondag`ı du`ziw tamanlardan paydalanıp, qarar tabıwdı ta`n alıw «Ishki biykarlaw» rawajlanıwdın` ha`reketlendiriwshi ku`shi dep Gegel biykarlawg`a aytqan emes. Dialektikalıq biykarlaw bir waqıtta «joq» dew menen «awa» dep, yag`nıy biykarlaw menen birge tastıyıqlawdı ha`m o`z ishine aladı. Ol ha`mme na`rseni pu`tinley biykarlawshı nigilistlik ko`z qarastan aytılıp, bir payıtta bolatug`ın buzılıw menen jaralıwdı, qullası na`rse ha`m ha`diyselerdin` jog`alıwı ha`m payda bolıwın baylanıstırıp ilgeri rawajlanıw halatın sa`wlelendiredi. Bul dialektikalıq biykarlawdıń belgili bir ta`repın sho`lkemlestiredi.

Dialektikalıq biykarlawdın eki ta`repi bar: birinshisi, eskinin ornına jan`anın keliwi ta`biyiy-tarixiy process bolg`anlıg`ı ushin rawajlanıwdın haqıyqıy sha`rti esaplansa, ekinshisi, ol jan`anın eski menen baylanıslı ekenligin ko`rsetedi.

Biykarlawdı biykarlawdın ma`nisi sonnan ibarat, a`lemdegi ha`mme na`rse ha`m ha`diyseler mudamı rawajlanıwda bolıp, bir halattan ekinshi halatqa o`tip otıradı ha`m aqıbetinde rawajlanıwdın u`ziliksiz ekenligi kelip shıg`adı. Ha`r bir payda bolg`an na`rse ya ha`diyse o`zine deyin payda bolg`an sapa ha`m mug`dardın biykar etiliwinin na`tiyjesi, sonın menen birge bunın o`zi ha`m waqıttın o`tiwi menen biykarlanadı. Demek, ha`r bir na`rse ha`m ha`diysenin o`zgeriwi ha`m rawajlanıwı ha`rqashan eki ha`m onnan ko`birek biykar etiwler menen a`melge asadı. Bunda bir biykarlaw na`rse ha`m ha`diyselerdegi o`zgeriw ha`m rawajlanıwdın bir momentin esapqa alsa, «biykarlawdı biykarlaw» ataması olardıń shınjırın, bir neshe da`wirin sa`wlelendiredi.

Biykarlawdı biykarlawdın tag`ı bir belgisi sonda, rawajlanıwdag`ı periodlıqtın tamam bolıwshı halqasında yag`nıy na`wbettegi biykarlaw basqıshında onın aldın g`ı basqıshında g`ı bazı belgiler ta`kiraralanadı (da`n o`simlikten ja`ne da`nlerge aynaladı).

Biykarlawdı biykarlawdın a`melge asıwında rawajlanıw tuwrı sızıq formasında emes, al shen`ber formasında boladı, onın son g`ı tochkası baslang`ısh tochkag`a jaqınlasadı. Biraq bul jaqınlasıw onın aqır g`ı tochka menen tutasıwı emes, al joqarı basqıshda bolg`anlıqtan rawajlanıw spiral formag`a iye boladı. Bul spiraldın ha`r bir jan`a oramı aldın g`ı oramg`a qarag`anda joqarıraq basqıshda ju`zege kelgen boladı. Mine bul ma`niste rawajlanıwdın dialektikalıq ta`liymatında spiral ta`rizli ataması islenedi.

Dialektikalıq biykarlawg`a baylanıslı rawajlanıwdın spiral ta`rizli xarakteri o`zinin u`sh momentine iye: birinshiden, biykarlawdı biykarlawda, da`slep na`rse ha`m ha`diyse o`zgerissiz qala almaydı, bunda jan`a sapa jemirilip atırg`an na`rse tiykarında payda boldı. Buni destrukciya deydi. Ekinshiden, biykar etilip atırg`an na`rse menen payda bolıp atırg`an na`rse arasındag`ı o`z-ara baylanıstı, olardıń bir-birine bolg`an mu`na`sibetin ashıp berdi. Buni kumulyaciya deydi. Ekinshiden, biykar etilip atırg`an na`rse aldın erisken tabıslardı, onın rawajlanıwına tiyisli bazı belgi ha`m qa`siyetlerdi saqlaw, olardı paydalanıw tiykarında ju`z beredi. Buni konstrukciya deydi.

Bunnan biykarlawdı biykarlawdın haqıyqıy belgisi, yag`nıy na`rse ha`m qa`siyetlerdin ilgerilep rawajlanıwı, jan`alıqtın jen`ilmesligi logikalıq jaqtan o`z-o`zinen kelip shıg`adı.

Joqarıda ayıl g`an u`sh processtin birligi ha`zirgi ku`nde O`zbekstannın biyg`a rezligin bekkemlew ha`m rawajlandırıwda o`z ko`rinisin tappaqta. Biz ushin ha`zir ja`miyetimizde go`nergen sociallıq mu`na`sibetlerdi ilajı barınsha dialektikalıq izbe-izlik ha`m ziyreklik penen o`z waqtında boldırıw, jan`adan payda bolıp kiyatırg`an bazar ekonomikasına ken` imkaniyatlar ashıp beredi.

Ma`mleket ta`repinen a`melge asırılıp atırg`an ha`m xalqımız ken` qollap-quwatlap atırg`an bazar mu`na`sibetleri ja`miyetimizdegi xojeyinsizlik, qala ha`m awıllarda miynetti sho`lkemlestiriwdin eski usılların, o`mirdin ha`mme oblastlarında basqarıwdın buyırqapazlıq usılların, ja`miyetke za`lel keltiriwshi ekologiyalıq ha`m ruhiy buzılıwların saplastırılıwına alıp keledi.

Rawajlanıwdın bag`darı tuwralı tu`rli da`wirlerde tu`rlishe ko`z-qaraslar bolg`an. Uzaq waqıtlar rawajlanıwdın bag`darın natuwrı tu`siniw aqıbetinde filosoflar ha`mme na`rseler da`wirlik ta`kirarlanıwshı o`zgeristen, yag`nıy, do`n`gelek ishinde mudamı aynalıstan ibarat degen. Bazı bir alımlar rawajlanıwdı tuwrı sızıq penen barıwshı yaqi ta`kirarlanıp barıwshı basqıshlardan ibarat dep tu`singen. Ma`selen, francuz alımları Lamark, ha`m Sent-Iler tiri ta`biyatta rawajlanıw u`ziliksiz ha`m sekiriwlersiz tupp-tuwrı jordan ilgerilep baradı dese, italiyalı filosof J. Viko ja`miyet o`z basınan mudamı ta`kirarlanıp turıwshı u`sh basqıshı (balalıq, jigitlik ha`m qartayıw da`wiri) keshiredi degen.

Sonı da da aytıw kerek, rawajlanıw procesinde ma`lim da`rejede ta`kirarlanıwdı ushıratamız. Biraq olardıń ha`r biri aldın`gı halattın` qarapayım o`zgerissiz ta`kirarlanıwınan ibarat bolmay, ba`lki jan`asha, o`zgeshe joqarıraq basqısha payda bolıwı, bunnan biykarlawdı biykarlaw qarapayım ha`m tuwrı jol menen payda bolmay, ba`lki o`zine ta`n jol menen spiral ta`rizli bag`darda boladı. Bunday rawajlanıw processine muwapıq biykarlaw ha`m biykarlawdı biykarlaw momentlerinde baslanatug`ın waqtınsha izge sheginiw, ta`kirarlanıwlar menen bir qatarda ilgerilep baratug`ın rawajlanıwdı ha`m ko`re biliw biykarlawdı biykarlawdın` ma`nisin quraydı.

Tariyxta, ma`selen O`zbekstan sharayında birneshe ma`rtebe ja`miyetti izge qaytarıwshı u`lken jog`altıwlar ha`m qurbanlarg`a alıp kelgen qurg`aq biykarlawlar bolg`an. Haslında, real tariyxıy rawajlanıw ideallastırılğ`an ko`rinisten jiraq bolıp, o`z qatnasların jog`altpag`an halda, bekkemlep barıwshı basqıshlardan ibarat.

Ha`zirgi ku`nde O`zbekstanda eski ha`m go`nerip atırğ`an na`rselerdi biykar etiw ha`m olardıń ornına jan`aların qurıw, jaratıw ushin gu`res dawam etpekte. Ja`miyette ju`z berip atırğ`an bazar ekonomikası tuwdırılıp atırğ`an o`zgerislerdi ha`r bir adam tuwrı tu`sinip alıwı tiyis. Respublikanı sapalı jaqtan o`zgertiw onı joqarı rawajlang`an ma`mleketler qatarına kirgiziw ushin ha`zirgi da`wirde ha`rbir adamnan ko`birek ku`sh-g`ayrat sarıplawdı, o`z iskerligine baha beriwde qalıs, principial bolıwdı ha`m pida`kerlikti talap etedi. O`zbekstannın` g`a`rezsizligin bekkemlew ushin tek ekonomikalıq o`zgerisler qurıw jeterli emes. Sonın` menen birge siyasiy, ma`deniy ha`m ruhiy o`zgerisler ha`m boldırıw iskerlikli sociallıq siyasat alıp barıw, insan boyınsha g`amxorlıq, onın` o`mirlik ma`plerin qorg`aw ha`m za`ru`r.

“G`a`rezsizlik bizden bilimdanlıqtı ha`m joqarı da`rejede qa`nige bolıwdı talap qıladı. Endilikte o`zgeristi ilim ha`m texnikanı basqarıw, miynetti shubhasız, joqarı da`rejede sho`lkemlestiriw sıyaqlılar ha`r tamanlama tayarlıqsız ha`m teren` bilimlersiz bolıwı mu`mkin emes.

“G`a`rezsizlik rawajlanıwg`a tosqınlıq qılıwshı administrativlik - buyırıqpazlıq mexanizmin buzıp taslaw, O`zbekstannın` sociallıq- ekonomikalıq ha`m ruhiy rawajlanıwdın` isenimli mexanizmin jaratıw.

“G`a`rezsizlik ulıwma insanıy minez-qulıq normaların buzıw hallarınan, beziw, sociallıq a`dalat principlerin izbe-izlik penen a`melge asırıw. Bul degen so`z benen istin`, huqıq penen wazıypanın` birligin ta`miyinlew, hadallıq ha`m hu`jdan menen islep, joqarı o`nimli miynetti sho`lkemlestiriw, og`an haqı to`lewde ten`lestiriwshilik tendenciylarına, ku`tiwshilikke keyiplerdi biykarlaw.

Solay etip, bolmıs ha`m biliwge say biykarlaw ha`m biykarlawdı biykarlaw dawam ete beredi. Bul processte dialektikanın` ha`mme principleri a`melge asa beredi.

Dialektikanın` negizgi kategoriyaları

Jekelik, ayırıqshalıq ha`m ulıwmalıq

Du`n`yanın` materiallıq birligi tuwralı ma`sele onın` konkret ko`rinislerinin` ko`p tu`rliligin biykarlamaydı. Materiallıq du`nya ha`r tu`rli predmetler, qubılıslar, processler sıpatında o`mir su`rip, o`zinin` individuallıq, jekelik belgilerine, qa`siyetlerine iye.

Jeke predmetler menen qubılıslardıń waqt penen ken`islikte bir-birinen otnositelli bo`lek bolıwı ha`m belgili o`zinshelikke, tutaslıqqa, individuallıqqa iye bolıwı dialektikanın` jekelik kategoriyasında sa`wlelenedi.

Ha`r bir predmet, waqıya ha`r qashan jeke. Biraq jekelik tu`sinigi bir predmet haqqındag`ı g`ana bilim emes, al ko`p ha`m birneshe predmetlerden turatug`ın, o`z strukturası, funkciyası, shıg`ısı jag`ınan tutaslıqqa iyelerin de qamtydı. Ma`selen, jekelik tu`sinigine Ku`n sisteması, sonday-aq Galaktika kiredi. Bir jag`dayda bizin` Galaktikag`a kiretug`ın sistemalardan, ekinshi jag`dayda basqa galaktikalardan bo`lek. Biraq predmetler menen qubılıslardıń bir-birinen bo`lekligi ha`r qashan otnositelli, sebebi olar bir-biri menen ulıwma ta`rep, qa`siyet ha`m belgilerge iye. Bul ulıwma qa`siyetler, belgiler obiektivlikke iye, olardıń kelip shıg`ıwının` ulıwma da`regi bar, funkciyalarında

ulıwmalıq bar. Ulıwmalıq olardıń adamzattıń talapların qanaatlandırırında ha'm tarixiy rawajlanıw procesindegi bir roli menen de anıqlanadı.

Bul ulıwma ta'repler, qa'siyetler ha'm qatnaslar predmetlerdin' belgili toparına, klasına tiyisli bolıp, obiektiv xarakterge iye boladı ha'm «ulıwmalıq» kategoriyasınıń mazmunın quraydı.

Jeke qubılıslardıń tiykarg'ı, qaytalanbalı belgilerin sa'wlelendiretug'ın ulıwmalıq anaw ya mınaw da'rejede ken' bolıwı mu'mkin. Basqa ulıwmalıqqa kirmeytug'ın ju'da' ken' ulıwmalıq g'alabalıq boladı. "g'alabalıqqa materiya, sana, ken'islik, waqıt mısıl bola aladı. "g'alabalıqqa dialektikanın' kategoriyaları mısıl bola aladı.

Ulıwmalıq ha'm jekelik kategoriyaları bir-biri menen ajıralmas baylanısta. Jekeliksiz ulıwmalıq joq, ulıwmalıqsız jekelik joq. Qa'legen zatta ulıwmalıq ha'm jekelik ha'm bar. Sonın' menen birge ha'r bir zat ayırqshalıq ha'm boladı. Ayırqshalıq kategoriyası ulıwmalıq penen ayırqshalıqtın' dialektikasınıń o'z-ara baylanısın sa'wlelendirip, olardıń arasındag'ı ayırqsha zveno boladı. Bul sonı an'latadı, ayırqshalıq jekelikke baylanıslı ulıwmalıqqa iye, ju'da' ulıwmalıqqa baylanıslı az ulıwmalıqqa iye.

Ayırqshalıq kategoriyası jeke qubılıslardag'ı ulıwma nızamlılıqlardıń ko'rinisinin' ha'r tu'rli ta'rep ha'm formaların sa'wlelendiredi. Bular ma'lim qubılıstın' qa'siyetlerinin' specifikalıg'ı menen belgilenedi. Ulıwmalıqtın' jekelikte ko'rinisin belgileytug'ın ulıwma nızamlılıqlardı tanıp biliw praktika ushın u'lken a'hmiyetke iye.

Sonday-aq haqıyqatlıqtag'ı ulıwmalıq, demek obiektiv-ulıwmalıq ha'm oylawdag'ı ulıwmalıqtın' logikalıq kategoriya sıpatında ara qatnası ma'selesini ha'm praktika ushın a'hmiyetli problema. Haqıyqatlıqtag'ı ulıwmalıq onı tanıp biletug'ın subiekciz, onıń abstraktlı oylawının' rawajlanıwının' da'rejesine g'a'rezsiz o'mir su'redi. Oylawda ulıwmalıqtın' payda bolıwı ushın abstraktlı oylawdın' rawajlanıwının' belgili da'rejesi talap etiledi, predmetlerde bas ulıwmalıqtı ayırıp biliw talap etiledi. Logikalıq oylawdag'ı ulıwmalıq ilimiy tu'siniklerde, kategoriyalarda, nızamlarda sa'wlelenedi.

Ilimiy tu'sinikke individuallıq predmetler menen qubılıslardıń barlıq belgilerin kirgiziw mu'mkin emes. Biraq anaw ya mınaw tu'sinikke anıqlama bere otırıp, ko'p individuallıq belgilerdin' ishinen baslıların ha'm predmettin' belgilewshi ma'nisin ayırıp alıw mu'mkin.

Jekelik penen ulıwmalıqtın' dialektikasını ma'selesine kelsek, jekeliktin' o'zinshelik bolmısı sonın' menen birge onıń ulıwmalıq penen birge ajıralmas birligin talap etedi. Sebebi, jekelik absolyut emes, al basqa qubılıs ha'm zatlardan otnositelli da'rejede bo'leklengen bul ko'p jeke predmetler ha'm qubılıslarg'a ta'n ulıwma belgi, qa'siyetlersiz o'mir su'riw mu'mkin emes. Jekelik ulıwmalıqtan bayıraq. Aqırı, ha'r bir jeke predmet ulıwma belgi ha'm qa'siyetler menen birge o'zinin' individuallıq (ayırqsha) belgilerine ha'm iye. Biraq ulıwmalıq jekelikten teren'irek, sebebi ol jekeliktin' bas ta'repi, tiykarı boladı. Ulıwmalıq ha'r bir jekelikte ishki, turaqlı, tiykarg'ı baylanıslardı ashadı.

Jekelikte ulıwmalıqtın' onıń bas ta'replerinin' biri sıpatında bolıwı sonı ko'rsetedi, jekelik belgili ma'niste ulıwmalıq boladı. Ma'selen, Ernazar - adam, qara tal - terek.

Ulıwmalıq ha'm jekelik rawajlanıwdın' obiektiv processinin' basqıshları boladı. Jan'a birden payda bolmaydı, al jeke qubılıslar formasında payda boladı. Biraq ol ko'beyedi, ku'sheyedi, jetiledi, so'ytip jekelikten ulıwmalıqqa ha'm g'alabalıqqa aynaladı.

Biliw procesindegi jekelik penen ulıwmalıqtın' ma'nisi biliwdin' konkret-seziwlik ha'm abstrakt-logikalıq formalarının' ara-qatnası tuwralı ma'sele bolıp tabıladı.

Du'n'yanı biliw jekelikten g'alabalıqqa qaray boladı. Aytayıq, bul processti energiyanın' aynalıw ha'm saqlanıw nızamının' ashılıw tariyxı menen baylanıstırsaq, ja'miyetlik o'ndiristin' birinshi basqıshlarında adamlar ottı ısqılaw arqalı aladı. Bul jeke ha'reketler bolg'an sa'ykes pikirde ->ısqılaw - jıllının' da'regi» degen pikirde ko'rinis taptı. Ilimnin', praktikanın' uzaq rawajlanıwının' barısında adamlar qa'legen mexanikalıq ha'reket ısqılawdın' ja'rdeminde ıssılıqqa aynalıw mu'mkinshiligine iye (ayırqsha pikir) degen juwmaqqa keldi. Bul pikirde ha'rekettin' jeke formasınıń (mexanikalıq) ha'rekettin'

jeke formasının` baylanısı ha`m ayırmashılıg`ı tastıyqlanadı. Son` ala ilim praktika ashqan faktlardı ulıwmalastırıw, ha`rekettin` ha`r tu`rli formaların` basqalarına aynalıwı mınaday juwmaqqa alıp keldi: ha`rekettin` qa`legen forması ha`r qanday jag`day ushın belgili sharayatlarda tuwra ya janapay tu`rde ha`rekettin` basqa formasına aynalıw mu`mkinshiligine iye ha`m ma`jbu`r (g`alabalıq pikir).

Tiykar ha`m qubılıs

Ja`miyetlik praktika ha`m ilimlerin` rawajlanıwı sonı ko`rsetedi, obiektiv du`nyanın` predmetleri ha`m qubılısları bizin` tikkeley qabıllawımızg`a qolay sırtqı ta`replerdi ha`m tikkeley baqlaw qıyın, ishki jasırın ta`replerdi ha`m o`z ishine aladı.

Tiykar predmetler ha`m qubılıslardıń ishki, en` negizgi o`z-ara baylanısların an`latadı. Qubılıs - bul haqıyqatlıqtın` predmetlerin`, processlerin`, sırtqı, az turaqlılıqqa iye ta`repi. Qubılıs - tiykardıń ko`rinisi. Qubılıslar tikkeley sezim organları, sonday-aq bizin` seziw organlarımızdı tolıqtıratug`ın ha`m ku`sheytetug`ın janapay tu`rdegi ha`r tu`rli qurallardıń - teleskop, mikroskop, quramlı fizikalıq priborlardıń ja`rdeminde qabıllanıwı mu`mkin.

Tiykar kategoriyası ta`biyattın` ya ja`miyettin` jeke bir qubılısınan` emes, al ko`p qubılıslardıń ulıwma tiykarın ashadı. Bunın` u`stine tiykar kategoriyası qubılıslardag`ı qa`legen ulıwmalasqan emes, al bul qubılıslardıń ta`biyatın ha`m rawajlanıwın belgileytug`ın ulıwmalıqtı an`latadı. Bug`an miynet (tiykar) ha`m qubılıslar (tovarlar ha`m olardıń almasıwları) mısıl bola aladı.

Tiykar kategoriyası mazmun kategoriyasına jaqın. Ayırmashılıg`ı sonda, tiykar kategoriyası qubılıslardag`ı bas belgilewshi ishki tiykardı bo`lip ko`rsetedi. Tiykar - bul mazmundag`ı baslısı. Aytayıq, qarama-qarsılıqlardıń birligi ha`m gu`resi nızamın rawajlanıw procesinin` tiykarg`ı mazmunı sıpatında minezley otırıp, onı rawajlanıw procesinin` tiykarı sıpatında qaraydı. Sebebi bul process tutas, onın` mazmunı dialektikanın` bir nızamı emes, al barlıq nızamları arqalı belgilenedi, sonlıqtan olar bir g`ana qarama-qarsılıqtın` birligi ha`m gu`resi nızamı menen sheklenbeydi.

Tiykar kategoriyası nızam kategoriyasına ha`m jaqın. Belgili shegaralarda tiykar ha`m qubılıs tikkeley sa`ykes keledi. Aqırı nızam ha`m ishki, tiykarg`ı baylanıslardı sa`wlelendiredi. Eger nızamdı universumnın` ha`reketindegi tiykarg`ısı dep tu`sinsek, anaw ya mınaw processtin` rawajlanıw nızamın onın` tiykarı dep tu`siniw durıs boladı.

Tiykar ha`m qubılıs bir reallıqtı ha`r tu`rli teren`likte sa`wlelendiredi ha`m sonlıqtan olar tikkeley sa`ykeslikke iye emes.

Qubılıs penen ko`rinisti (uqsaslıqtı) qarag`anımızda son`g`ısı tiykarınan tiykardıń onın` ko`rinis forması menen sa`ykes kelmewi menen baylanıslı. Aytayıq, a`sirler boyı tikkeley qabıllanıwı mu`mkin qubılıslar menen sheklenip, Ku`n Jerge baylanıslı aynalısta boladı dep tu`sindik. Bul astronomiyada Ptolomeydiń geocentristlik sistemasına tiykarlandı. Biraq son`ınan astronomiya ilimi toplag`an bilimler na`tiyjesinde Jerdin` o`z ko`sheri do`geresinde aynalıwı da`liyllendi. Ga`p sonda, bul nızamlıqtı ashıwg`a kesent bergen na`rse adamnıń aldında tiykardıń ko`rinis momenti sıpatındag`ı ha`reketi. Degen menen tiykardı ashıw ko`rinis penen ha`m (uqsaslıq - vidimost`, kajimost`) baylanıslı.

Filosofiya tariyxında tiykar ha`m qubılıs kategoriyasına ko`p g`ana oyshıllar dıqqat awdardı. Ma`selen, Aristotelin` pikirinshe, tiykar barlıq kategoriyalardıń real negizi. Tiykar kategoriyası - bul subiekt, al basqa kategoriyalar, mısalı, waqt, jag`day, san, sapa h.t.b. bular tiykardıń ayırıqsha ta`replerin bildiretug`ın predikatlar. Usı sebepli ha`m tiykarıız basqa kategoriyalardı belgilewge bolmay qaladı. Aristotelde eki tu`rli tiykar ataladı: birinshi ha`m ekinshi tiykar. Birinshi tiykar bul jeke zattın` real bolmısı, al ol zattın` belgili bir tu`ri. yag`nıy forması - ekinshi tiykar.

Ma`selen, Berdaq shayır. Tariyxıy real bolg`an adam. Al, ulıwma adam yamasa onı su`wretleytug`ın adam haqqında tu`sinik ekinshi tiykar bolıp tabıladı. Degen menen bul tiykarlardıń o`z-ara baylanısın Aristotel tolıq tu`sindire almadı.

Kant bul ma`seleni gnoseologiya aspektinde qarap, tiykar ha`m qubılistı eki tu`rli du`nyag`a tiyisli dep qaraydı. Kant bul oylawımız bile almaytug`ın tiykar sıpatında «o`zinshe zattın» bolmısın moyınlap, qubılistı bizin` sezimlerimizdin` qa`siyetlerinin` na`tiyjesi dep qaraydı.

Basqasha aytqanda, qubılıs bizin` sezimlerimizdin` du`nyasın bildiredi. Biraq bul subiektiv qubılıslar obiektiv jasaytug`ın o`zinshe zattın` qa`siyetlerine tuwrı keleme ya kelmeyme, hesh waqıtta bile almaymız. Demek, Kant o`z ta`liymatında tiykar menen qubılıstın` qatnaslıg`ın gnoseologiyalıq ta`repten qaraydı ha`m bul ma`selenin` sheshiliwin ashıq qaldıradı.

Gegel Kanttın` tiykardı ha`m qubılıstı bir birinen ajratıp qarag`an ta`liymatına qarsı shıg`adı ha`m olardı dialektikalıq birlikte qaraydı. Gegeldin` pikirinshe, haqıyqıy tiykar - absolyutlik ideya. Tiykar ha`m qubılıs kategoriyalarının` o`z-ara baylanısı absolyutlik sananın` rawajlanıwının` belgili bir basqışın ha`m ta`repin su`wretleydi.

Tiykar ha`m qubılıs o`z-ara ulıwma ta`replerge ha`m iye: a) ha`r qanday tiykar qubılısta boladı, qubılıs bolsa tiykardıń ol ya bul haldag`ı ko`rinisi. a`) tiykar ha`m qubılıs obiektiv xarakterge iye bolıp, olar insan sanasına baylanıslı bolmag`an halda ha`m bar. b) tiykar ha`m qubılıs ha`m mudamı o`zgeriste ha`m rawajlanıwda boladı. Biraq tiykar ha`m qubılıs qarama-qarsılıq xarkterge ha`m iye.

Tiykar ha`m qubılıstın` dialektikası sonday qubılıslardıń ha`rekechen`, o`zgesheligi tiykardıń ha`m o`zgermeytug`ınlıg`ın, qatıp qalg`anlıg`ın an`latpaydı.

Tiykardıń o`zgerisi ya joq bolıp ketiwi qubılıslarda o`zgeris ya olardıń joq bolıwın belgileydi. Ma`selen, possocialistlik jag`day.

Qubılıs penen tiykardıń dialektikası sonda, tiykar tek jeke ko`p tu`rli qubılıslardı tek shama menen jaqın da`rejede qamtıydı, al son`g`ıları, demek, tiykarg`a tolıq kirmeydi. Bul na`rse sonı an`latadı, tiykar qubılıslardan jarlıraq, sebebi ol o`z ishine onıń ta`replerinin` ko`p tu`rliligin qamtımaydı. Sonda da tiykar - olardıń ulıwma tiykarı. Mısal: tovar, onıń ko`p tu`rliligi ha`m qunı.

Tiykar ha`m qubılıstın` ara-qatnası, olardıń dialektikalıq o`z-ara ta`siri konkret sharayatlardan g`a`rezli.

Dialektikanın` tiykar ha`m qubılıs kategoriyaları konkret pa`nlerdin` bul oblastta erisken jetiskenliklerin ulıwmalastırıw tiykarında mudamı bayıp, rawajlanıp baradı. Olar insan praktikası ha`m ba`rshe pa`nler jetiskenliklerinen kelip shıqqan. Usi aspektten tiykar ha`m qubılıs kategoriyaları insan bilimleri ha`mme oblastlarına tiyisli bolıp, du`nyanı biliwdin` metodologiyalıq wazıypası esaplanadı.

Tiykar ha`m qubılıs baylanıları ilim ha`m praktikada bekkem orın tutadı. Bunda qubılıstı tiykardan ajırata biliw za`ru`r. Tiykardı qubılıstan ajratıp bilmeslik ilim ha`m praktikada qa`telerge alıp keledi.

Mazmun ha`m forma

Du`nyanın` ha`r bir predmeti, qubılısı, haqıyqatlıqtın` procesi mazmun menen formanın` dialektikalıq birliginen turadı.

Mazmun haqıyqatlıqtag`ı qubılıslar menen predmetlerdin` toparlarının`, belgili klasslarının`, belgilerinín, ta`replerinin` jıyındısın ishine aladı.

Forma mazmunnın` o`mir su`riw, rawajlanıw, an`latıw usılı. Ol mazmun menen ajıralmas baylanısta. Mazmun belgili konkret sho`lkemge, strukturag`a iye. Forma kategoriyası mazmunnın` sa`ykes sho`lkeminin`, du`zilisinín, strukturasınıń ko`rinisi. Ma`selen, o`ndiriwshi ku`shler o`ndiris usılının` mazmunı, o`ndiris qatnasları - o`ndiris usılının` forması.

Mazmun ha`m forma kategoriyaları pu`tin ha`m bo`lek kategoriyaları menen baylanıslı. Pu`tin kategoriyası bo`leklerdin` ha`r tu`rli formalarının` belgili sapalıq birlikke baylanısların an`latadı. Pu`tinnin` bo`lekleri sanlıq jaqtan g`ana emes, sapalıq jaqtan ha`m pu`tinnen ayrılıp turadı. Ma`selen, suw belgili sapa, belgili ko`lemge iye (sanlıq belgi) iye bolsa, suwdın` molekulası onı quraytug`ın kislorodtın` ha`m vodorodtın` molekularınan

sanliq ha'm sapaliq jaqtan ayrilip turadi. Sol sebepli pu'tindi bo'leklerdin` summasi menen sheklep, tutas bo'lekten ko'p dep tu'sindiriw natuwri boladi. Pu'tin onin` bo'leklerinin` baylanislarinin` forması boyınsha ha'r qıyılı bolıwı mu'mkin. Bul baylanislardın` formaları u'sh tiykarg'ı tu'rge bo'liniwi mu'mkin:

a`. Pu'tin onı quraytug'ın bo'leklerdin` qarapayım sisteması. Bunday bo'leklerdi ko'beytiw yamasa azaytiw ya olardın` ornın almasıruw pu'tinnin` sapalı o'zgerisine alıp kelmeydi.

g`. Pu'tin bo'leklerdin` sonday sho'lkemlesiwi, onda ol sapalıq jaqtan olardan ayrılıp turadi. Bul bo'leklerdi azaytiw yamasa ko'beytiw pu'tinnin` sistemasındag'ı olardın` ornın o'zgeritkenge barabar sapalı o'zgerislerge alıp keledi. Bul ximiyanın` misallarınan anıq.

q. Pu'tin organizm: ya biologiyalıq, ya ja'miyetlik. Bul jerde bo'leklerdin` baylanisının` forması pu'tindi belgili sapa sıpatında g'ana emes, al bul pu'tinnin` funkciyaların ha'm belgileydi. Bunday pu'tinde bo'lek o'zinin` otnositelli o'zinsheligin jog'altadı. Organizm - bul organlardın` summası g'ana emes, al organ pu'tinnen tısqarı o'mir su'rmeydi, ja'miyet - bul adamlardın` qarapayım summası emes, al adam ja'miyeciz jasay almaydı.

Mazmun ha'm formanın` dialektikasi tuwralı aycaq, mazmun formanı belgileydi, forma mazmunlı, olar bir-birine o'tip otradi. Ma`selen, o'ndiris qatnasları o'ndiriwshi ku'shlerdin` rawajlanıw forması. Biraq o'ndiris qatnasları nadstroykag'a baylanisli mazmun, al nadstroyka- forma boladi.

Mazmunın` formanı belgilewshilik xarakteri formanın` passivligin an'latpaydı. Ko'p jag'dayda mazmunın` rawajlanıwı formag'a baylanisli. Ma`selen, ha'zirgi rawajlanıw paytındag'ı menshiktin` ha'r tu'rli formaları.

Mazmun ha'm formanın` baylanısı o'z xarakteri boyınsha ha'r qıyılı boladı, usınin` aqıbetinde rawajlanıw procesi ha'm ha'r tu'rli o'tedi. Jan'a mazmun og'an sa'ykes ortag'a enisedi ha'm sonda rawajlanıw procesi tez o'tedi. Sebebi, bunday jag'dayda forma mazmunın` rawajlanıwına toliq ken'islik berdi, biraq onin` rawajlanıwına aktiv tu'rde jag'day jasaydı. Biraq mazmun o'zinin` rawajlanıwında jiyi-jiyi formadan ozıp otradi. Bunday jag'dayda forma belgili etapta mazmun menen konfliktke tu'sedi ha'm onin` rawajlanıwına g'ana jag'day jasap qoymastan, onin` rawajlanıwın irkedi.

Forma menen mazmunın` dialektikalıq o'z-ara baylanısı, taza mazmung'a sa'ykes kelmeytug'ın go'ne formalardın` almasıruwı ja'miyetlik rawajlanıwdın` ha'mme barısı menen tastiıyqlanadı. Ma`selen, ja'miyet rawajlanıwı barısındag'ı o'ndiris qatnasıqlarının` biraz progressiv o'ndiris qatnasıqları menen almasıruwı barıw procesi.

Ja'miyettin` rawajlanıw procesinde mazmun menen formanın` ara qatnasınının` normal a'melge asıwı ha'm subiektiv faktorg'a ha'm baylanisli.

Sonday-aq mazmun menen formanın` o'z-ara qatnasında jan'a mazmunın` ele og'an juwap беретug'ın go'ne formalardı qollanıwı da bar.

Mu'mkinshilik ha'm haqıyqatlıq

Haqıyqatlıq termini ha'r tu'rli ma'niste qollanıladı. Ken` ma'niste bizlerdi qorshag'an du'nyanı, ta'biyattı demek bolmıstı an'latadı. Bizdi qorshag'an bolmıs mudamı ha'rekette ha'm rawajlanıwda boladı. Rawajlanıw barısında o'simliklerdin`, haywanatlardın`, ja'miyetlik qubılıstın` h.t.b. tu'rleri birden kelip shıqpaydı. Qubılıslardın`, processlerdin` payda bolıwının` aldında payda bolıw da'wiri, ornıg'ıw basqıshları bolıw kerek. Basqasha aytqanda, jan'a sapag'a sekiriw stadiyasınan burın bul sapanı kem-kem tayarlaytug'ın zattın` yamasa qubılıstın` payda bolıwınan burın o'zgerisler, jag'daylar payda bolıwı kerek. Belgili bir da'slepki sha'rt retinde bolatug'ın rawajlanıw stadiyasın mu'mkinshilik kategoriyası sa'wlelendiredi.

Mu'mkinshilik belgili bir zattın`, onin` sapasının` basqa bir zatqa, sapag'a o'tiw imkaniyatın bildiredi.

Rawajlanıw ha'r waqıtta belgili bir bag'darg'a iye. Ju'werinin` da'ninen, onın` rawajlanıwının` na'tiyjesinen tek ju'weri payda boladı. Eriktin` shan'g'alag`man, onın` rawajlanıwının` na'tiyjesinen tek eriktin` miywesi payda boladı.

Mu`mkinshilik bul ma'niste rawajlanıwdın` bag`darın ko`rsetetug`ın tu`sinik bolıp tabıladı. Mu`mkinshilikler rawajlanıwdın` za`ru`rliginen kelip shıg`adı.

Mu`mkinshilik dep zatların` ha'm qubılıslardıń ishki ta'biyatınan kelip shıg`atug`ın, biraq ele iske asırılmağ`an ha'm tolıg`ı menen payda bolmağ`an bag`darlarg`a, imkaniyatlarg`a aytamız. Mu`mkinshilik *abstrakt* ha'm *reallıq* bolıp bo`linedi.

Eger uzag`ıraq keleshekte iske asırılıwı mu`mkin, ha`zirgi tariyxıy jag`daylarda iske asırıw bolmasa onday imkaniyatlardı abstrakt mu`mkinshilik dep ataymız.

Eger wazıypalar konkret jag`daylar menen baylanıslı bolsa ha'm onnan kelip shıqsa onı reallıq mu`mkinshilik retinde qaraymız. Ma`selen buring`ı ja`miyetten qalg`an ha`kimshilik-buyırıqpaızlıqtan, onın` stereotiplerinen qutılıw, bazar ekonomikasına tiykarlang`an, huqıqıy ma`mleket, puqaralıq ja`miyet ornatiw.

Rawajlanıw barısında abstraktlı mu`mkinshilik real mu`mkinshilikke aynalıwı mu`mkin. Tarixiy konkret jag`daylar jetkilikli da`rejede bolsa, real mu`mkinshilik haqıyqatlıqqa o`tedi. Ma`selen, ayg`a ushıp barıw erteklerde ayılğ`an abstrakt mu`mkinshilik edi. Ilimiy-texnikalıq rawajlanıwg`a baylanıslı da`slep real mu`mkinshilik, son`nan amerikalı kosmonavtlar ayg`a barıp kelgennen keyin haqıyqatlıqqa o`tti. Abstraktlı mu`mkinshilikti iske asırıw ushın sırtqı jag`daylardın` bolıwı ele jetkiliksiz. Abstraktlı mu`mkinshilik o`z halında haqıyqatlıqqa o`te almaydı. Abstrakt mu`mkinshilik a`welden rea`l mu`mkinshilikke o`tedi. Sonnan keyin jag`daylardın` jıyntıg`ı ha'm da`rejesi tolı ha'm jetkilikli bolg`annan keyin ol haqıyqatlıqqa o`tedi. Ha'r bir zatta ya qubılısta rawajlanıwg`a ya o`zgeriwge mu`mkinshilikler bar. Biraq onın` qaysısı iske asadı, ol konkret jag`daylardan g`a`rezli.

Haqıyqatlıq degen ne Haqıyqatlıq iske asırılğ`an mu`mkinshilik. Mu`mkinshilik penen salıstırğ`anda, ol rawajlanıwdın` jan`a basqışı, jan`a momenti sıpatında kelip shıg`adı. Ma`selen: qawının` ha'm biydaydın` tuqımları, eriktin` ha'm shabdaldın` shan'g`alaqları - mu`mkinshilikler, eriktin` ha'm shabdaldın` miyweleri haqıyqatlıq. Jaydın` planı - mu`mkinshilik, al salıng`an jay - haqıyqatlıq.

Ha'r bir jan`adan bolg`an haqıyqatlıq tek belgili bir qarama-qarsılıqlardıń sheshiliwinin` na'tiyjesinde kelip shıg`adı. Ma`selen, ja`miyetimizdin` jan`a sistemag`a o`tiwi, bazar ekonomikasına tiykarlang`an huqıqıy ma`mleket ha'm puxaralıq ja`miyet qurıw.

Haqıyqatlıq kategoriyası zatların` ishki za`ru`rli ta`replerin de, tiykarg`ı baylanısların da su`wretleydi. Haqıyqatlıq zatların` payda bolıwınin`, jasawınin` ha'm jıyılıwınin` rawajlanıw nızamları menen baylanısın bildiredi. Haqıyqatlıq haqqında kategoriyanın` basqa bir zatların` pishimin su`wretytug`ın kategoriyalardan (mısalı, qubılıs, sırtqı forma, bolmıs h.t.b) o`z mazmunınin` ayırmashılıg`ı usag`an kelip shıg`adı. Ma`selen, aspanda ushqan samoletti ha`mme ko`redi, al onı soqqan konstruktor bul samoletti haqıyqıy ko`redi. Sebebi, ol samolettin` ishki qurılısın, onın` ushıwınin` principin, onın` elementlerinin` baylanısın ko`z aldına keltiredi. Demek, haqıyqatlıq kategoriyası zatların` tek sırtqı pishimin ha'm jasawın su`wretlemey, al ishki baylanısların ha'm mazmunın su`wretleydi. Sonın` ushın, Gegel haqıyqatlıqtı bul tiykarlı bolmıs dep belgileydi.

Belgili bir zat, qubılıs, jag`day bir ta`repleme qarag`anda haqıyqatlıq, ekinshi ta`repinen qarag`anda mu`mkinlik bolıp tabıladı. Ma`selen, orta mektepti pitkerip, oqıwshılar bir ta`repten orta bilimge iye xızmetker, bir ta`repten joqarı bilim alıwg`a mu`mkinshiligi bar xızmetker.

Rawajlanıw processinin` qarama-qarsılıqlı ta'biyatı ko`plegen tendenciyalardı (bag`darlardı), imkaniyatlardı tuwdıradı. Bul imkaniyatlardı eki tiykarg`ı rawajlanıw

bag`darlarına bo`liwi mu`mkin: a)progressiv mu`mkinshilik yamasa go`ne haqıyqatlıqtan abstrakt mu`kinshilikke-real mu`mkinshilikten jan`a haqıyqatlıqqa ha`m regressiv rawajlanıw, basqasha aytqanda, jan`a haqıyqatlıqlı -real mu`mkinshilikke-abstrakt mu`mkinshilikke -go`ne haqıyqatlıqqa o`tiwi. Bul gu`reste progressiv tendenciya lar toqtatılıwı ya keyin sheginiwi mu`mkin. Biraq aqırında progressivli tendenciya jen`edi.

Ja`miyetlik o`mirde mu`mkinshiliktin` haqıyqatlıqqa o`tiwine subiektiv faktordın` roli ku`shli.

Sebeplik ha`m na`tiyje

Sebeplik baylanıslar ob`ektivlik du`nyanın` ulıwmalıq baylanıslarının` ishine kiredi. Sebeplik nızamı materiallıq bolmıstın` g`alabalıq, universallıq nızamı bolıp tabıladı.

Sebeplik qatnasıq yaqi baylanıstın` eki belgileytug`ın ha`m belgilemeytug`ın ta`repi boladı. Belgileytug`ın ta`repi sebep, belgilemeytug`ın ta`repi na`tiyje. Usi sebepli qatnasıqlardıń bunday tu`rin sebepli - na`tiyjeli qatnasıq dep ataydı.

Egerde, belgili bir qubılıs yamasa zat, process, baylanıs, jag`day, h.t.b. o`z-ara qatnasıg`ında basqa bir qubılıstın` payda bolıwın, onın` ta`biyatın, o`zgeriliwin, joyılıwın aldınan belgilese, sol waqıtta bul qubılıstı sebep dep belgileymiz. Ma`selen, temperaturanın` ko`teriliwi, muzdın` eriwine sebep bolsa, sananın` payda bolıwına sebep bolg`an na`rse - sociallıq materiyanın` rawajlanıwı boladı. Qattı dawıl terektin` sıwıwının` ya bastırmanın` qoparılıwına sebebi boladı.

Sebepli baylanıslar ishki ha`m sırtqı, ulıwma ha`m o`zgeshe, tiykarg`ı ha`m sırtqı, za`ru`rli ha`m tosınnan payda bolg`an h.t.b sebepler.

Egerde belgili bir qubılıs ya zat, jag`day, process h.t.b o`zinin` payda bolıwında, o`zgeriliwinde, joyılıwında basqa bir qubılıstan aldınan belgilense, onı bizler na`tiyje dep ataymız. Ma`selen, jawın bulttın` na`tiyjesi, lampochkanın` janıwı viklyuchateldin` ashılıwının` na`tiyjesi.

Sebeplik ha`m na`tiyje ajıralmas birlikte. Ma`lim bir sebeptin` ko`plegen na`tiyjesi, belgili bir na`tiyjenin` bir neshe ha`r tu`rli sebebi bolıwı mu`mkin.

Sebeplik ha`m na`tiyje ornı menen almasıwı mu`mkin, basqasha aytqanda sebep na`tiyjege aynalıwı mu`mkin, al na`tiyje, sebep retinde kelip shıg`ıwı mu`mkin. Aytayıq, qattı samal bulttın` keliwinin` sebebi, bult onın` na`tiyjesi. O`z gezeginde bult jawınnıń sebebi. Al, jawın onın` na`tiyjesi, jawın egiske zıyan keltiriwdin` sebebi. Egiske zıyan kelgenligi atızdag`ı zu`ra`ttin` to`menlegenliginin` sebebi h.t.b. A`lbette, belgili bir qatnasıqtı, yamasa qubılıstın` arasındag`ı baylanıstı du`nyanın` ulıwma g`alabalıq baylanıslarınan ajıratıp qarag`anda sebepli-na`tiyjeli baylanıs retinde belgileri boladı. Demek, du`nyanı barlıq g`alaba baylanıslardı tek sebeplik baylanıslarg`a keltirip tu`sindiriwge bolmaydı.

Sebepli-na`tiyjeli baylanıs waqıt jag`ınan alg`anda izbe-iz baylanıs bolıp tabıladı. Sonın` menen birge ha`r bir qatnasıqta yamasa baylanısta waqıttan burın bolg`an qubılıstı sebep dewge bolmaydı. Ma`selen, ba`ha`r jazdan burın, gu`z qıstan burın boladı. Biraq, ba`ha`r jazdın`, gu`z qıstın` sebebi emes.

Sebeplik ha`m sıltaw bir emes. Ma`lim bir qubılıs o`zinshe sebep bolmay, biraq sebeptin` ha`reketi ushın tu`rtki bolsa, ol jag`dayda bul qubılıstı sıltaw deymiz. Ma`selen, birinshi jer ju`zilik urıstın` payda bolıwına sıltaw bolg`an na`rse: Saraevoda avstro-venger taxtının` miyrasxornın` o`ltiriliwi.

Sebeplik ha`m na`tiyje olardı qorshag`an ortalıq penen ishki baylanısta bolıp tabıladı. Eger bul ortalıq sebeptin` ha`reketleniwiniń ha`m na`tiyjenin` ju`zege shıg`ıwının` za`ru`rli sha`rti bolsa, onı bizler jag`day deymiz. Bul ma`niste jag`day dep belgili bir sebepli-na`tiyjeli baylanıs ornı tutqan ortalıqtı aytadı. Jag`day tu`sinigi sebepli baylanıstın` onı qorshag`an qubılıslar menen ishki qatnasıg`ın, za`ru`rli o`z-ara g`a`rezlilikin su`wretleydi. Belgili bir sebep birdey bolg`an jag`daylarda uqsas na`tiyelerdi tuwdıradı. Sebepli baylanıslardıń bul ta`replerine adamzattın` barlıq praktikalıq maqseti, jumısı (isi) tiykarlang`an. Sebepli baylanıslardıń usı ta`repi arqalı ta`biyattın` ha`m ja`miyettin`

qubılısların keleshekte payda bolıwın aldın ala ko`riwge boladı ha`m adamzattın ma`pine ılayıqlı o`zgeriliwi mu`mkin.

Sebepli -baylanıslardı moyınlaw-deterministlik ko`z-qaras, ta`liymat, zatlardın ta`biyatı tuwralı teleologiyag`a qarama-qarsı tu`sinik beredi. Ilimiy oylaw zatlardın ta`biyatın tu`sindiriw jolında ne sebepten degen soraw qoysa, teleologiyalıq ko`z-qaras ne ushın degen soraw qoyadı. Teleologiya ko`z-qaras boyınsha zatlardın payda bolıwı ha`m rawajlanıwı qu`diretli ku`shtin` niyeti menen qoyıl`an maqset penen aldınan belgilenedi. Bug`an biologiyada CH. Darvin qarsı soqqı berdi.

Za`ru`rlik ha`m tosınlıq

Za`ru`rlik ishki, bas baylanıslardan, ta`replerden shıg`atug`ın o`tkendegi rawajlanıwdın ha`mmesi menen sha`rtlengen, usı sebepli, qalay bolmasın bolatug`ın, bolıp atır`an qubılıs, processler ha`m h.t.b. ta`n. Tosınlıq ishki bas baylanıslardan emes, al rawajlanıwdın sırtqı baylanısları menen ta`replerinen shıg`adı.

Za`ru`rlik processtin` ma`nisi menen belgilenedi, tosınlıq processtin` ma`nisi menen belgilenbeydi, bolıwı da, bolmawı da mu`mkin.

Za`ru`rliktin` bas belgisi onın` ulıwma xarakterge iye bolıwı. Ma`selen, ta`biyatta za`ru`rlik-jıldın` waqtının` belgili o`zgerisi, tu`n menen ku`nnin` almasıwı, ximiyalıq reakciyalardıń belgili jag`dayda o`tiwi.

Tiri organizmler ushın zat almasıw za`ru`rli. Ja`miyetlik urısta antogonizmge tiykarlang`an rawajlanıw basqıshları ushın belgili sociallıq to`n`kerislerge alıp keletug`ın toparlardın` gu`resi za`ru`rli.

Qullası, za`ru`rliktin` eki a`hmiyetli belgisin ayırıp ko`rsetiwge boladı. Birinshiden, bul za`ru`rliktin` ulıwmalıq, turaqlı qa`siyetke iye ekenligi, ekinshiden, za`ru`rliktin` rawajlanıwdın` na`tiyjesi ekenligi.

Za`ru`rliktin` tag`ı bir a`hmiyetli belgisi du`nyanın` zatlarının` ha`m qubılıslarının` ishki, tiykarg`ı baylanısların ko`rsetiwinde. Za`ru`rli baylanıslar ha`m qatnasıqlar belgili bir qatarda zatlardın` ha`m qubılıslardıń ulıwmalıq turaqlı ta`replerin bildiredi. Za`ru`rliktin` bul belgisi a`sirese statikalıq nızamlarda ha`m itimallıq ta`liymatta su`wretlenedi. Bul jag`dayda za`ru`rlik ko`plegen waqıyalar (zatlar ha`m qubılıslar) arqalı olardıń turaqlı baylanısı ha`m ta`repi retinde ko`rinedi. Za`ru`rliktin` bunday forması o`zinin` ha`reketinin` mısalı, kvantlıq maydan haqqında ta`liymattın` nızamlarında, sociallıq statistikalıq mag`lıwmatlarında, ko`p sanlı bir qatar elementlerdi, mısalı, ximiyada Avagadronın` nızamında, lotereya ha`m ruletkag`a usag`an qumar oynılarında, qamsızlandırıw ma`kemeleri shug`ıllanatug`ın wazıypalarda, h.t.b. o`z ha`reketine iye.

Tosınlıq dep neni tu`sinesiz

Eskertkenimizdey aq belgili bir zat, qubılıs, baylanıs qanday gu`res bolsa da so`zsiz kelip shıg`ıwı kerek bolsa, olardı za`ru`rli dep belgiledik. Egerde belgili bir qubılıstın` payda bolıwı yamasa bolmawı za`ru`rli tu`rde kelip shıqpasa bul qubılıstı tosınlıq deymiz. Ma`selen, ko`shede mashinanın` avariya`g`a ushırawı h.t.b.

Tosınlıq, a`lbette sebepsiz qubılıs emes, sebebi bar. Biraq onın` sebebi zatlardın` ishki tiykarg`ı ta`biyatınan kelip shıqpaydı. Sonın` ushın bizler ku`tpegen jag`dayda payda bolg`an qubılıslardı tosınlıq deymiz.

Za`ru`rlik ha`m tosınlıq ta`repler qarama-qarsılıqlı birlikte. Za`ru`rlik ha`m tosınlıq tu`sinikleri obiekтив zatlardın` ishki ha`m sırtqı ta`replerinin` o`zgesheligin ha`m o`z-ara baylanısın sa`wlelendiredi.

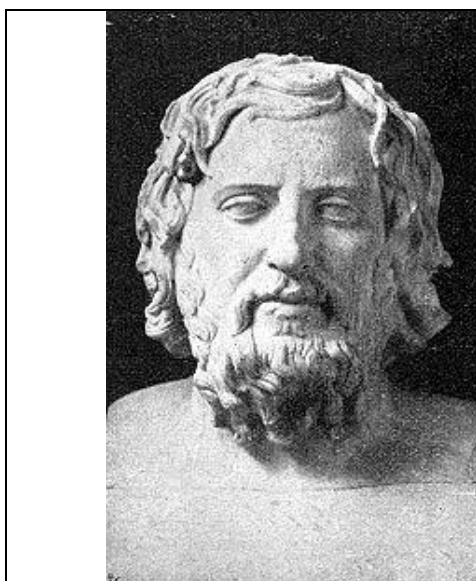
Filosofiya tariyxında bunı maqullaytug`ın ko`z-qaraslar ha`m bolg`an. Ma`selen, bul ma`selege metafizikalıq podxodta birewinin` bolmısı ekinshisinin` bolmısın biykarlamaydı. Mısalı, francuz materialistleri obiekтив du`nyada tek za`ru`rliktin` bolmısın moyınlaydı. Ma`selen, Gol`baxtıń pikirinshe, du`nyanın` g`alabalıq procesi bul haqıyqatında sebepler menen na`tiyjelerdin` hesh bir o`zgeriwge bolmaytug`ın birligi. Za`ru`rlik bul qutılıw`g`a bolmaytug`ın na`rse. Sog`an baylanıslı adamnıń ta`g`diri onın` man`layında tuwıl`anda aq jazıl`an.

Tosinliq tu`siniginin` payda bolıwın adamzat biliwinin` sheklengenligi menen baylanıstratug`ın ko`z-qaraslar ha`m bar. Demek, tosin qubılıs dep sebebi belgisiz qubılıstı aytamız. Haqıyqatında du`nyada sebepsiz na`rse joq, yag`nıy tosinnan na`rse joq dewge boladı. Bul jerde metafizikler za`ru`rlıkti sebep penen shatastırıp, tosinlıqtı biykarlawg`a ha`reket etedi.

Tayanış tu`sinikleri: Ulıwma baylanıs, rawajlanıw, dialektika, metafizika, nızam, san, sana, o`lshem, sekiriw, qarama-qarsılıqlardıń gu`resi ha`m birliqi, biykarlaw, kategoriya.

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov İ.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov İ.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientevo Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

Kategoriyalardı birinshi bolıp filosofiya tariyxında, Aristotel` o`zinin` «kategoriyalar» shıg`armasında ta`riyplep beredi. Aristotel` din` pikirinshe to`mendegi kategoriyalar bar: (substantsiya), mug`dar, sıpat, qatnas, orın, waqıt, halat, abıroy, ha`reket, azap-aqıret. Bull toparlastırıw o`z waqtında ilimiy biliwde ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Aristotel` din` «Metafizika» shıg`armasında «moxiyat», «halat» ha`m «qatnas» kategoriyalardı aytqan

Gegel` bolsa logikalıq kategoriyalardı:
«bolmıs»
sıpat, mug`dar, norma
qubılıs, barlıq
(ob`ektiv, sub`ektiv, absolyut ideya).

7-tema: Tariyxıy basqı`shıta ja`miyettin` ma`deniy ha`m ruwxıy qa`diriyatları`. Tariyx filosofiyası.

1. Ja`miyet tu`sinigi ha`m onın` ilimiy filosofiyalıq ma`nisi
2. Ja`miyetlik o`ndiris tu`sinigi
3. Ja`miyettin` sociallıq du`zilisi
4. Ja`miyettin` ruwhıy turmısı. Ja`miyetlik sana ha`m onın` formaları
5. Ha`zirgi globalıq mashqalalar ha`m olarg`a filosofiyalıq analiz.

Tayanış tu`sinikleri:

Bolmıs tuwralı ta`liymat (ontologiya), Gnoseologiya (biliv tuwralı ta`liymat), O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyaları, Logika.

Belgili, filosofiyanın` payda bolıwı basqa ilimler siyaqlı adamzat tariyxında sociallıq ha`m biologiyalıq ortag`a beyimlesio` ha`m onı qayta o`zgeritiw processinde empiriyalıq bilimlerden` jetkiliksizligi menen baylanıslı. A`lbette bul keskin gnoseologiyalıq situaciya biraz sozilinqı xarakterge iye boldı. Onın` sheshiliwi ushin belgili obektiv alg`ı sha`rtler talap etildi. İlimnin` payda bolıwı ushin usınday tariyxıy bolmıslıq fon civilizaciyağ`a deyingi alg`ashkılıqtan civilizaciyağ`a o`tiu da`wiri boldı. Bul process o`zinin` ele jetilispegenligine qaramastan aqıl miynetinin` fizikalıq miynetten bo`liniwinen ilimiy bilimlerde o`ndiriu menen professionallıq da`rejede shug`ıllanatuğ`ın adamların` ayrıqsha toparınin` payda bolıwına alıp keldi. İlimnin`, sonın` ishinde filosofiyanın` payda bolıw da`wirin analizlegende bul processti a`dette adamzat tariyxındag`ı u`lken burılıs penen bizdi qorshag`an ortalıqtı tınısh ha`m turaqlı irracionallıq oylawdan ilimiy- filosofiyalıq tu`siniuge o`tiw menen baylanıstırıladı. Bul processti shıg`ısqa ha`m Batisqa ha`m baylanıslı b. e. sh. 800-ha`m 200- jıllardıń aralığ`ında tu`sindiriw arnawlı a`debiyatlarda bar.

Degen menen grek-rim civilizaciyasının` Evropanın` en` a`yyemgi civilizaciyası ekenligin esapqa alıw menen birge shıg`ıs civilizaciyasınan anag`urlım keyin payda bolg`anın esapqa alsaq bunın filosofiyalıq oyg`a ha`m tiyisli ekenin umıtpawımız kerek. Bul bir. Sonday-aq ga`p o`zinshelikke iye disciplinanın` sociallıq filosofiyanın` payda bolg`anlıg`ı tuwralı emes, al onın genezisi tuwralı bolıp otır. Axırı, ulıwma ilim a`wzel basta bo`linbegen, sinkret jag`dayg`a iye. Sebebi tusinikli: qorshap turg`an dun`ya tuwralı toplang`an bilimler salıstırmalı turde az, qubılıslardıń ma`nisin, tiykarın an`g`arıw ele u`stirtin. Bul tariyxıy sharayatlarda ilim dun`ya tuwralı bilimlerden` jıyındısın, sonın` ishinde sociallıq filosofiyalıq bilimlerde ha`m o`z ishine aladı.

Sonın menen birge ilimnin` payda bolıwı menen onın` rauajlanıwının` tiykarg`ı nızamlarınnı` biri ilimiy bilimlerdin` differenciallanıw processı ha`m a`melge asadı. Bunın` na`tiyjesi otositelı tu`rde o`zinshe ilimiy bilimler tarawınnı` bo`linip shıg`ıwı menen, sonın` ishinde filosofıyanın` predmetinin` tarılıwı menen ha`m baylanıslı. Baskasha aytqanda, filosofiya izbe-iz konkret ilimiy tarawlardı o`zinen bo`lekley otırıp, qızlarına putkil mal-mulkin bo`lip berip, izinde o`zi diyuana bolg`an shekspirdin` Korol` Lirine uksag`an joq. Qaytama ol o`zinen ilimiy bilimlerdin` tarawların qanshama ko`birek bo`lip shıg`arg`an sayın bay, jemisli ha`m ja`miyet ushın paydalıraq boldı. Aqırı, ol basqaları menen sa`ykes emes izertleuwpredmetine, o`z funkciyalarına iye boldı.

A`lbette filosofiyalıq ilimnin` o`zi de a`sirler boyı differenciyaǵa ushıradı ha`m onın` du`zilisi ta`wir-aq o`zgerdi. Meselen, tariyxıy rauajlanıw barısında filosofiyadan psixologiya, formal` logika, etika, estetika bo`linip shıktı. Bu`ginliginde, filosofiyalıq bilimnin` du`zilisi arnawlı a`debiyatlarda tiykarınan to`mendegishe:

1. Bolmıs tuwralı ta`liymat (ontologiya).
2. Gnoseologiya (bilim tuwralı ta`liymat).
3. O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyaları.
4. Logika.

Bul strukturadag`ı sociallıq filosofıyanın` ornı ma`selesine kelsek, onı besinshi element sıpatında qarawdan go`re atalg`an elementlerdin` ko`pshiliginin` tutaslıg`ındag`ı ja`miyet tanıwlıq aspekt sıpatında qaraw joo` bolsa kerek. O`ytpesek, filosofıyanın` dúnya tuwralı tutas tu`sinik ha`m onın` jasawınnı` ha`m rawajlanıwının` universallıq nızamları haqqında ilimiy ko`z-qarastın` jıyındısı bolatug`ınlıg`ına shek keltiremiz.

Bul boyınsha sociallıq ontologiya, sociallıq dinamika ha`m sociallıq bilim sıpatında filosofiyalıq bilimnin` elementlerine sa`ykes qaraw bar. Bul boyınsha sociallıq ontologiya ja`miyetlik bolmıs ha`m onın` modifikaciyların-ekonomikalıq bolmıs, sociallıq bolmıs, ekologiyalıq bolmıs, demografiyalıq bolmıs h.t.b. mashqalalardı o`z ishine aladı.

O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyasının` sa`ykes aspekti sociallıq dinamika. Ol ja`miyetlik rawajlanıwdag`ı liniyalıq, ciklik, shenber ta`rizlilik, sonday-aq o`tiu da`wirlerindeki revolyuciyalıq penen evolyuciyalıqtın` ara qatnasıg`ın, ja`miyetlik progress problemaların qaraydı.

Sociallıq filosofiyalıq bilimnin` tag`ı bir a`hmiyetli strukturalıq elementi gnoseologıyanın` ja`miyet tanıwlıq bir aspekti-sociallıq bilim. Ol ja`miyetlik sananı, sociumdı izertlew barısında ulıwma ilimiy metodlardı ha`m bilimdin` formaların analizleydi.

Bul kontekstte logika g`ana G`esapka ilinbeydiG`.

Filosofiyalıq bilimnin` bul elementi ku`te abstraktlıg`ına ha`m universallıg`ına baylanıslı sociallıq logika dep atalatug`ın ayrıqsha aspektine iye emes.

Belgili, waqtında Aristotel filosofiyaday paydasız, biraq onnan go`zzal ilim joq degen edi. Pikirdin` subiektivligine qaramastan, onda jan bar ekenligin biykarlawg`a bolmaydı. Bul onın` atqaratug`ın funkciyalarınan aq belgili.

1. Dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciya

Sociallıq filosofiya tutas filosofiya siyaqlı eki tiykarg`ı specifikalıq-dúnyaga ko`z-qaraslıq ha`m metodologiyalıq funkciyalarǵa iye.

Specifikalıg`ı sonda, olar rawajlang`an ha`m ja`mlengen tu`rinde tek filosofiyag`a g`ana tiyisli. Bul boyınsha dúnyag`a ko`z-qarastın` ne ekenligin eske tusirip o`teyik. Dúnyag`a ko`z-qaras bul bizdi qorshag`an dúnyanın` ma`nisi ha`m ondag`ı adamnı` ornı tuwralı og`ada ulıwma ko`z-qaraslardın` ha`m tu`siniklerdin` jıyındısı. Sociallıq filosofıyanın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciyasın durıs tu`siniw ushın en` keminde eki momentti esapqa alıw kerek.

Birinshiden, adamnı` dúnyag`a ko`z-qarası ilimiy mag`lıwmatqa iye bolıw na`tiyjesinde ha`m sociallıq ortanın` ta`siirinde stixiyalı tu`rde ha`m qa`liplesiwı mu`mkin.

Bul jag`daylarda, a`lbette dúnýag`a ko`z-qarastın` bir elementleri ilimiy jaqtan tekserilgen, al basqaları ku`ndelikli sananın` da`rejesinde eski u`rip-a`detler ha`m da`stu`rler menen aralasıp ju`riwi mu`mkin.

Durıs, birde-bir filosofiyalıq sistema ha`m qanshama jetilgen, qanshama zamanago`y bolıwına qaramastan individtin` dúnýag`a ko`z-qarasında eskilikli qaldıkların ha`m adasıwlarıdı absolyut da`rejede boldırmawg`a kepillik bere almaydı.

Aqırı, onın` o`zinin` de bulardan absolyut da`rejede erkin bolıwı qıyın. Usıg`an qaramastan tek sistemalasqan filosofiyalıq bilim g`ana bizin` dúnýag`a ko`z-qarasımızdag`ı mifologiyalıq elementlerdi minimumg`a keltire aladı.

Ekinshiden, dúnýag`a ko`z-qarastın` qa`liplesiwinde bilimnin` ha`mme tarawları, oqıw orınlarında oqıtılatug`ın disciplinalar: ulıwma tariyx, psixologiya, fizika, til bilimi x t b katnasadı. Filosofıyanın` o`zgesheligi sonda, ol dúnýag`a ko`z-qarastın` barlıg`ın emes, al onın` yadrosın quraydı.

2. Metodologiyalıq funkciya

Filosofiyalıq metod haqıyqatlılıqtı teoriyalıq izertlewge qatnastın` og`ada ulıwma principlerinin` sisteması.

Filosofıyanın` tariyxında eki tiykarg`ı filosofiyalıq metod bar. Olar: dialektika ha`m metafizika

Olardıń ayırmashılıqları:

Birinshiden, dialektika bizdi korshag`an dúnýanın` qubılıslarınin` ha`m processlerinin` g`alaba universal` o`z-ara baylanısın moyınlasa, metafizika tosin baylanıslardı moyınlap, zatlardın` o`zinsheligin, avtonomlıg`ın absolyut da`rejege ko`teredi.

Ekinshiden, dialektika qubılıslar menen processlerdin` rawajlanıwın sapalıq o`zgerisleri principinen shıqsa, metafizika barlıq o`zgerislerdi tek g`ana sanlıq o`zgerisler menen shekleydi.

U`shinshiden, dialektika qa`legen qubılısqa ha`m processke nızamlı da`rejede ta`n ishki qarama-qarsılıqlardan kelip shıqsa, metafizika qarama-qarsılıqlar obiektiv haqıyqatlıqqa emes, ol tek oylawımızg`a tiyisli dep qaraydı.

To`rtinshiden, dialektika ushın rawajlanıwdın` bas da`regi qubılıslar ha`m processlerdin` o`zlerine ta`n qarama-qarsılıqları. Al metafizika bul da`rekti izertleniwdegi predmetten sırtta izleydi.

Filosofiya tariyxında dialektika ha`m metafizikanın` almasıw processin tu`sendirgende onın` ilimnin` o`zindegi, en` aldı menen ta`biyat tanıwdag`ı sapalı o`zgerisler menen baylanıstırıw za`ru`r. Sociallıq filosofıyanın` metodologiyalıq funkciyag`a iye bolıwı ulıwma filosofiyalıq metodın` sociallıq filosofiyalıq kenislikte ha`m wakıtta o`zlestiriliwi menen baylanıslı. Ma`selen, XIX a`sirdin` ortasında dialektikalıq metodın` tiykarg`ı principleri bir qansha ta`biyat tanıw ilimlerinde tastıyklandı. Al sociallıq filosofiyada metafizika xu`kim su`riwin dawam etti.

Axırı, filosofıyanın` metodologiyalıq funkciyası ja`miyet tanıwlıq-gumanitarlıq ciklda tikkeley emes, al sociallıq filosofiya arqalı a`melge astı.

Tag`ı bir mısál. Filosofiyada bizdi qqrshag`an dúnýanın` rawajlanıwının` obiektiv nızamlılıg`ı ideyası antikalıq da`wirde berli bar. Birak ga`p ja`miyet tuwralı bolg`anda ha`tte usı bu`ginge deyin ja`miyetlik rawajlanıwdın` nızamlarınin` obiektiv xarakterin biykarlaytug`ın ag`ımlar (ma`selen pozitivizm) bar.

So`z joq, pozitivizmnin` sociallıq filosofiyası konkret ja`miyet tanıwlıq ilim wa`killerine metodologiyalıq ta`sir etedi.

Sociallıq filosofıyanın` metodologiyalıq ha`m dúnýag`a ko`z-qaraslıq funkciyaları bir birine o`tip otıradı. A`sirese onın` metodologiyalıq funkciyasın dialektika menen metafizikalıq tiykarında so`z eter ekenbiz, sinergetikanı ha`m dıqqattan shette qaldırmaw gerek.

Sinergetikanı a`dette rawajlanıwdın` jan`a metodı sıpatında qaraw ha`m onı bu`gingi civilizaciya`a ta`n bas principler u`ziliksizlik, basqışpa-basqış rawjlanıwdı tu`sindiriwge mumkinshiligi mol dep tu`sindiriwler arnawlı a`debiyatlarda bar. (Karanız:İ. Raximov. Falsafa T. 1988, 99-101 betler).

Bul tiykarg`ı specifikalıq funkciyalar menen birlikte sociallıq filosofiya ulıwma ilimiy funkciyalardı-gumanistlik ha`m ulıwma ma`deniy funkciyalardı atqaradı.

Filosofıyanın` gumanistlik funkciyası jeke adamnıń` gumanizm ruhındag`ı ta`rbiyasına bag`darlang`an. Al onıń` ulıwma ma`deniyatlıq funkciyası filosofıyanın` adamzattın` ruhiy ma`deniyatın` bas elementlerinıń` biri ekenligi menen baylanıslı.

Sociallıq filosofiya filosofiyalıq bilimnıń` basqa komponentleri menen organikalıq birlikte barlıq ja`miyetlik, ken`irek, putkil gumanitarlıq bilimlerdin` dúnyag`a ko`z-qaraslıq ha`m metodologiyalıq tiykarı boladı. Ma`selen, sociallıq filosofıyanın` sociologiya menen o`z-ara qatnası. Bulay etiwimizdin` ha`m eki jag`dayı bar: birinshiden a`sirimizdin` 60-70 jılları usı ma`selege baylanıslı tınımsız diskussiyalar bolıp o`tti. Ekinshiden, bul mısıl ilimlerdin` gumanitariyalıq, ha`tteki gumanitarlıq emes tarawları ushın ha`m xarakterli.

Eskertkenimizdey aq, sociallıq filosofiya ha`m sociologıyanın` ara-qatnasına baylanıslı diskussiyalarda u`sh tu`rli ko`z-qaras ko`rinis taptı.

1 Sociallıq filosofiya barlıq sociallogiyag`a ten`.

2 Sociallıq filosofiya sociologiyadan tısqarı.

3 Sociallıq filosofiya sociologıyanın` jokarg`ı metodologiyalıq qabatı.

Song`ı poziciyada da`shlepki ekewindegidey ha`dden tıs shetke shıg`ıw joq. Axırı, qa`legen ilimdi u`sh qabatlı du`ziliste qarag`anımızda jokarg`ı qabatı onıń` metodologiyalıq ha`m ulıwma teoriyalıq problemaların quraydı. Bunnan son`g`ı qabatlar ilimnıń` orta da`rejesinin` teoriyaların ha`m qollanba ta`replerin o`z ishine aladı. Usınday eken, sociallıq filosofiya jokarg`ı qabatı qurasa, tarawlıq sociologiyalıq teoriyalar orta, konkret sociologiyalıq izertlewler son`g`ı qabatlardı iyeleydi.

Sociallıq filosofıyanın` tariyx ilimi menen ara-qatnası ha`m usı princippen kelip shıg`adı. Degen menen bul jag`dayda joqarg`ı qabatı sociallıq filosofiya tariyxtın` metodologiyası yamasa tariyxıy biliwdin` metodologiyası atlı ilimiy disciplina menen bo`lisedi. Sonı da yadta tutıw kerek, tariyxtın` metodologiyalıq problemaların basınan ayag`ına deyin og`an sa`ykes sociallıq filosofiyalıq problemaların` konkretlesiwı (ma`selen, tariyxıy nızamlarda ulıwma sociologiyalıq nızamlardıń` konkretlesiwı) sıpatında qaraw natuwrı. Aytayıq, tariyxtın` metodologiyası da tariyxıy ilimdegi gnoseologiyalıq problemalar menen shug`ıllanadı.

Sociallıq filosofıyanın` metodologiyalıq funkciyası ha`mme ilimler, sonnıń` ishinde, ta`biyat tanıw ilimleri ushın ha`m tiyisli. Ma`selen, bul ilimlerdin` ko`p g`ana problemaları sociallıq filosofiya ta`repinen ashıl`an nızamlardıń` ja`rdemindegi metodologiyalıq tiykarlaw arqalı sheshimin tabadı.

Ma`selen, anaw ya mınaw ilimnıń` da`wirlerge bo`liniwı, ilimiy problemaların` payda bolıwında ha`m sheshiliwinde ja`miyetlik sharayatlardıń` roli, dúnyag`a ko`z-qarastın` ilimiy do`retiwshiliktegi roli, alımnıń` morallıq juwapkershiligi, ilimlerdin` klassifikaciyası, ilimlerdin` ja`miyettin` tikkeley o`ndiriwshi ku`shlerine aylanıwı h.t.b.

Sunday-aq ha`zirgi ta`biyat tanıwda ko`p g`ana tarawlar bar, olar tek ta`biyatqa tiyisli g`ana emes, ja`miyetke tiyisli obiektlerdi ha`m izertleydi. Bul ilimlerdin` jetiskenlikleri effekt beriwı ushın tek ta`biyat nızamları tuwralı bilimge emes, ja`miyettin` sociallıq talapların` nızamları tuwralı bo`limge de su`yeniwi tiyis.

Sociallıq filosofıyanın` statusı tuwralı ma`selege qaytadan keletug`ın bolsaq, onıń` filosofiyalıq bilim sistemasındag`ı otnositelli erkinligin biykarlawg`a bolmaydı. Bul sociallıq filosofıyanın` rawajlanıwın` ishki logikasında ko`rinis tabadı.

Basqasha aytqanda ol tutas filosofıyanın` ya onıń` bo`leklerinin` (ontologiya, gnoseologiya, rawajlanıw koncepciyası) rawajlanıw logikasın qaytalamaydı. Ma`selen,

eger rawajlanıw koncepciyası birin-biri belgili triada- sada aktikalıq dialektika-metafizikanın ko`p a`sirlik hu`kimliliği- Jana da`wir filosofiyasında dialektikanın tikleniwi tu`rinde almasırg`an bolsa, sociallıq filosofiyanın rawajlanıw logikasın minaday sxemada sa`ulelendiriw mu`mkin.

Ja`miyet degenimiz ne degen sorawg`a juwap izlew ko`pten bar. A`lbette ja`miyet-bul adamlardıń jıyındısı dew alımlardı qanaatlandırg`an emes.

A`dette ja`miyetti diniy, gumanistik ha`m idealistik ha`m materialistik tu`sindiriwler bar. Bul boyınsha ha`r bir diniy ta`liymat ja`miyette o`z specifikasına ılayıq tu`sindiriwine qaramastan onın tiykarın quday menen baylanıstıradı.

Ja`miyetti idealistik tu`sindiriw b. e. sh V a`sirlerden - Fukidu ha`m Gerodotlardan baslanadı.

Ja`miyet tuwralı tutas jeterli da`rejede rawajlang`an ta`liymattı Platon o`zinin` G`NızamlarG`, G`Ma`mleketG` h.t.b miynetleri arqalı qaldırdı. Onnan etatikalıq tradiciya, demek ja`miyetti ma`mleket penen ten`lestiriw ideyası baslanadı. Platon ideallıq ma`mleketin` u`sh klassı bar o`z modelin islep sh

shıqtı. U`sh klass: 1) filosoflar basqaradı, 2) a`skerler qorg`aydı, 3) erkin miynetkeshler miynet etedi ha`m qullar (son`g`ıları - qullar ja`miyetten tısqarında esabında).

Aristoteldin` miynetlerinde, ma`selen, “Siyasat” atlı shıg`armasında ja`miyetti idealistik tu`sindiriw o`z rawajlanıwın taptı. Ol ja`miyetlik du`ziminin` u`sh tipin ko`rsetedi: 1) semya, 2) elat, 3) ma`mleket. Bular ierarxiyalıq qatnaslarg`a iye.

Ja`miyettin` idealistik tu`sindiriliwine u`les qosqanlar: T. Gobbs ha`m D. Lokk (G`ja`miyetlik sha`rtnamaG` teoriyası), D. Viko (G`ma`mleketin` ha`reketiG` ta`liymatı), Vol`ter (ha`mme adamlardıń a`zel bastag`ı siyasiy ten`ligi ideyasın dag`azaladı), İ. Kant (mángi dúnya haqqında ta`liymat h.t.b).

Ja`miyetti idealistik tu`sindiriw tamamlang`an tu`rinde G. Gegeldin` ta`liymatında sa`wleleniwın taptı. Onın` pikirinshe, ja`miyetlik rawajlanıwdın` ma`nisi: bul absolyut ideyanın` (“mirovoy dux”) en jayıwı.

XX-a`sirde sociallıq rawajlanıwdı idealizm poziciyasınan tu`sindirgenlerdin` biri - francuz alımı Raymon Aron (“industrialıq ja`miyet” teoriyası), amerikalı Robert Bill (“grajdanlıq din” koncepciyası) ha`m onın` watanlası D. G. Mid (“tu`sinetug`ın sociologiya”) h.t.b.

XIX a`sirge deyingi aralıqta ja`miyetke derlik pu`tinley diniy ha`m idealistik ko`z-qaraslar hu`kimlik qılıwına qaramastan ko`p g`ana iri oyshıllardıń ko`z-qaraslarında jeke materialistik ko`z-qaraslar boldı. Olar: Levkipp ha`m Demokrit, L. Feyerbax ha`m N. G. Chernıshevskiy. . .

Ja`miyetlik rawajlanıwdı materialistik tu`sindiriwdin` alg`ı sha`rtlerinin` qa`liplesiwine ayırıqsha u`les qosqan nemec klassikalıq filosofiyası (İ. Kant, G. Gegel, L. Feyerbax), angliya siyasiy ekonomiyası (D. Rikardo, A. Smit), Ouen R. , francuz social-utopizmi (sh. Fur`e, A. Sen-Simon).

Ja`miyetlik rawajlanıwdın` ken`eytilgen da`rejede materialistik tu`sindiriliwine K. Marks, F. Engel`s u`lken u`les qostı.

XX-a`sirdin` sociallıq filosofiyasında materialistik ideyalardıń rawajlanıwına venger filosofi D. Lukach (1888-1971j.) ku`shli ta`sir etti.

A`lbette ja`miyetke materialistik ko`z-qaras ha`m bir tekli emes. Ma`selen, onın` scientistlik bag`darı materializmdi «tariyxıysızlandırıw», “empiriyasızlandırıw”, “ideologiyasızlandırıw” jolı menen ilimiylık ta`repine qaray burıp, tu`sindiriwdi usımadı.

Zamanago`y tu`sindiriwlerge diqqat bo`lse, olar ha`m bir qıylı emes

İntuitiv da`rejede ja`miyettin` ne ekenliğı tu`sinikli. Degen menen onı anıqlaw za`ru`rligi jeterli. Aytayıq, Emil Dyurkgeymde ja`miyetti individuallıq reallıq, Maks Veberde sociallıq ha`reketlerdin` sisteması, T. Parsonsta adamlar arasındag`ı qatnaslardın` sisteması dep tu`sindiriwler bar.

Ko'p g'ana oyshillarda ja'miyettin' tiykarında anaw ya minaw princip (ya bir neshshe principler bar). O. shpannda bul princip-tutasliq, O. Tofflerde-plyuralizm, U. Rostouda-stadialliq, I. Lumanda-komplekslik, A. P. Sorokinde super sistemaliq, O. shpenglerde- turmistı qayg'ırıw h.t.b.

Oris alımı E. V. Tadevosyan ja'miyettin' minezlemesin turaqlılıq, tutasliq, o'zin-o'zi o'ndiriw, o'zin-o'zi jetilistiriwi, o'zin-o'zi ta'rtipke salıw, o'z-o'zinen rawajlanıw, adamlardın' o'z-ara baylanıs ha'm o'z-ara ta'sirinin' ha'm ayırıqsha sociallıq normalardın' ha'm bahalıqlardıń bolıwı menen baylanıstıradı. (Qaran'ız: Sociologiya M. , 1995. 195 b.).

A'lbette ja'miyet ha'r tu'rli ma'niste tu'sindiriliwi mu'mkin: a) materiallıq dúnyanın' rawajlanıwının' bir bo'legi, ta'biyattan bo'lek, b) adamlardın' ha'm toparlardın' jıyındısı, v) biologiyalıq sistemalardın' rawajlanıwının' joqarg'ı da'rejesi, g) sociallıq sistemanın' tariyxıy tipi, d) konkret socium, e) sociallıq baylanıslar forması.

Usılardın' ha'mmesin esapqa ala otırip, ja'miyetke ken', filosofiyalıq aspektte minaday anıqlama berse durıs bolsa kerek. Ja'miyet adamlardın' birliklerinin' barlıq formaların' ha'm olardıń o'z-ara ta'sirinin', usılların' jıyındısı.

Ja'miyet quramlı tutas birlik sıpatında o'z du'zilisine iye. Son'g'ı jılları baspa ko'rgen miynetlerde ja'miyettin' to'rt sferası: ekonomikalıq, siyasiy, ruhiy, sociallıq tuwralı pikirler biraz turaqlastı.

A'lbette ja'miyetke anıqlama berip onn' du'zilisin aytqan menen onn' obiektiv reallıqtın' podsysteması ekenligi tuwralı ma'sele tamamlanbaydı. Onn' materiyanın' ha'reketinin' forması sıpatında specifikalıq sapalı ayırmashılıg'ı en' aldı menen o'ndiris processinin' ha'm onn' tariyxıy tiplerinin' tiykarında payda bolatug'ın ja'miyetlik qubılıslardıń minezlemeleri menen baylanıslı. Bul bir. Ekinshiden sociallıq filosofiyada sociallıq sistemanın' elementar kletkası tuwralı ma'sele, demek sistemanı izertlewde baslawdag'ı analizdin' obiekti bolarlıq «qarapayım birlik» ha'zirge shekem izleniste. Basqasha aytqanda filosoflar ha'm sociologlar fizikalıq atomg'a yaqi biologiyalıq kletkag'a ontologiyalıq xarakterdegi kishi bo'lekti qashshannan izlep ju'r. Pikirler ha'm ha'r qıylı. Degen menen, son'g'ı waqıtları sociallıq baylanıslar ha'm qatnaslar haqıyqıy adamzatlıq o'z-ara ta'sir sıpatında rodliq sociallıq qubılıs ha'm barlıq socio ma'deniyatlıq qubılıslar ushin ta'n qa'siyetler bolıp, sociumnın' strukturalıq aspektin izertlewde baslama bolatug'ınlıg'ı arnawlı a'debiyatlarda turaqlasıp kiyatır.

Endi ja'miyetlik qatnaslar ma'selesine keletug'ın bolsaq, ol adamnın' iskerligi menen baylanıslı. Konkretlirek aytqanda, ja'miyetlik qatnaslar usı iskerlikten tuwindı bolıp, onn' ja'miyetlik formasın quraydı. Adamlardıń qa'legen o'z-ara qatnası, ta'siri ja'miyetlik xarakterge iye.

Ja'miyetlik qatnaslar a'dette arnawlı a'debiyatlarda eki ma'niste - tar ha'm ken' ma'niste qollanıladı. Ken' ma'niste adamlar arasındag'ı ha'mme qatnaslar, tar ma'niste u'ken sociallıq toparlar arasındag'ı tikkeley ja'miyetlik xarakterge iye qatnaslar g'ana (o'ndirislik, klasslar aralıq, milletler aralıq ha'm klasslar aralıq, xalıq aralıq ha'm ishki siyasiy ekologiyalıq h.t.b) na'zerde tutıladı. „Sociallıq“ tu'sinigi ha'm sonday „Ja'miyetlik“ qatnaslar tu'siniginin' tar ma'niste qollanılıwı ja'miyettin' podsystemalıq qa'siyetin konkretlestiretug'ının esapqa alsaq (ha'r bir individtin' sociumg'a tikkeley emes al, ha'r qıylı birlikler ha'm toparlar arqalı enisiwi h.t.b), ja'miyetlik qatnaslar-u'ken sociallıq toparlar arqalı ha'm olardıń ha'r birinin' o'z ishindegi iskerligi processinde payda bolatug'ın o'z-ara ta'sir ha'm o'z-ara baylanıslardıń ko'p tu'rli formaları. Ha'r bir adam bul toparlardın' (etnos, klass, klasstın' ishindegi qatlam, bir ma'mleket puxaralarınin' birligi h.t.b.) ha'r birine kirgenlikten ol universal subiektiv element, durısırag'ı so subiekt boladı. Aqırı, ha'r bir topar individlerdin' birliginen turadı.

Degen menen ja'miyetlik qatnaslar adamlardıń erkinen ha'm sanasınan biyg'a rez qubılıs. Olardıń obiektivligi adamnın' sa'ykes ja'miyetlik qatnaslardın' jıyındısı (sa'wleleniwi) bolatug'ınlıg'ı menen a'bden da'liyllengen.

Ja`miyetlik qatnaslar materiallıq, ruhiy qatnaslarga bo`linedi ha`m olardın` ekewi de obektivlikke iye. Eger materiallıq qatnaslarga bo`liw ja`miyetlik bolmıstın` tiykarǵı sferaları (o`ndiris quralları, ekologiyalıq qatnasları, bala tuwılıwdın` o`ndiriliwi h.t.b.) boyınsha a`melge asırılsa, ruhiy, ideallıq qatnaslar tiykarına ja`miyetlik sananın` du`zilisi, onın` formaları jatqızıladı. Bul qa`dege onsha ko`ne bermeytug`ınları da bar. Aytayıq, siyasiy qatnaslar. Olar siyasiy ha`rekettin` subiektlerinin` (klasslar, milliy ha`reketler, partiyalar, ma`mleketler) ko`z-qarasında sa`wlelengenlikten ruhiylıqqa, ideallıqqa iye. Biraq bul qatnaslar olardın` praktikalıq siyasiy iskerliginin` barısında qa`lipleskenlikten materiallıqqa iye. Al semyalıq qatnaslardı ya materiallıq ya ruhiy qatnaslar menen sheklew qıym.

Ja`miyettegi qatnaslardın` ayırıqsha tu`ri jeke adamlar arasındag`ı (mejlichnostnıe) qatnaslar. Olar jeke indivittin` u`lken sociallıq toparlarga kiriwine tikkeley baylanısı joq qatnaslar. Ma`selen, jora-joldaslıq, ashnalıq ortadag`ı o`z-ara baylanıslar ha`m qarım-qatnaslar.

Pu`tkil ja`miyetlik qatnaslar sistemasının` strukturasını du`ziwshi element-o`ndiris qatnasları. Ol birinshiden o`ndiris usılının` bir ta`repi, ekinshiden, ja`miyetlik sanadan biyg`a rez qa`liplesedi, onı belgileydi. Ol tek ja`miyetlik sananı g`ana emes, pu`tkil ideologiyalıq qatnaslardı belgileydi. Bul baylanıslar, qatnaslar bazis ha`m „nadstroyka“ tu`siniklerinde ha`m proekciyalanadı.

Bazis- bul ja`miyettin` ekonomikalıq du`zilisi, basqasha aytqanda, o`ndirislik qatnaslar sisteması. Bazistın` u`stinen og`an sırt nadstroyka ko`terilip turadı. Bul o`z ishine a) ja`miyetlik sana, b) ideologiyalıq qatnaslar, v) olardı bekkemleytug`ın ja`miyetlik ma`kemelerdi ha`m sho`lkemlerdi aladı.

Bazis ha`m nadstroykanın` bir-birine ta`siyri, son`g`ısının` birinshisine qarata otnositelli erkinligi, ja`miyetlik o`ndiristi qaraw menen ju`da` teren`lesedi. Onın` elimizdin` bazar qatnaslarına o`tiw processı a`melge asırılıp ja`miyetlik siyasiy o`zgerisler milliylik penen ulıwma adamzatlıqtın` birliginin` arnasına tu`sken bir payıtta ja`miyetlik o`ndiris tu`sinigin, konkretlerek aytqanda, materiallıq o`ndiristin` usılın tariyxıylıq penen logikalıq aspektinde anıqlaw ju`da` za`ru`rli.

A`lbette en` aldı menen ja`miyetlik o`ndiristin` ne ekenligine anıqlıq engiziwimiz kerek.

Ja`miyetlik o`ndiris kategoriyası tek g`ana adam ta`repinen o`zin qorshag`an ta`biyiy dúnıyanı men`geriw processin an`latıw menen sheklenbeydi. Durıs, bul processte adam o`zin o`mir su`riwdin`, jasawdin` zo`ru`rli quralları menen ta`miyinleydi. Degen menen bul kategoriya ma`selenin` basqa ta`repin ha`m sa`wlelendiredi. Bunday qurallardı o`ndiriw processinde adamlardın` arasında olardın` sanasınan, erkinen biyg`a rez olardın` ja`miyetlik o`mir su`riwinin`, jasawının` sharayatları sıpatında bolatug`ın materiallıq qatnaslar payda boladı ha`m rawajlanadı.

Solay etip o`ndiris ja`miyetlik o`mirdi o`ndiriw bolıp tabıladı. Bul moment adamnın` sırtqı ta`biyat penen qatnasının` adamzatlıq formasın qurıp, haywanlardın` o`ndirislik iskerliginen ayırılıp turadı.

Qullası o`ndirislik iskerliktin` na`tiyjesi ha`r qashan o`mir su`riwdin`, jasawdin` quralları (sredstva jizni) g`ana emes, al ja`miyettin` o`zi, sociallıqtın` alıp keliwshisi-Adam bolıp tabıladı. Demek ja`miyetlik o`ndiris miynet processı bolıwı menen birge adamnın` o`mir su`riw, jasawının` sharayatlarının` da`regi bola otırıp, onın` ha`r tu`rli individuallıq uqıplarının`, talantlarının` ashılısw sferası ha`m bola aladı.

Ja`miyetlik o`ndiristi materiallıq ha`m ruhiy o`ndiristin` birliginde qaraw materiallıq o`ndiristin` belgilewshilik rolin esapqa alıp qoymastan ideallıqtı adamlardın` materiallıq sharayatlarının` qurı passiv sa`wlesi emes ekenligin tu`siniwge ha`m mu`mkinshilik beredi.

Qullası, ja`miyetlik o`ndiristi adamlardın` o`mir su`riw usılının` tutaslıg`ı, onın` materiallıq ha`m ruhiy ta`replerinin` birligi sıpatında qaraw tariyxı 1) o`zinin` rawajlanıwında obektiv nızamlarga bag`ing`an, adamlardın` sanalı iskerligi arqalı

a`melge asırlıg`an ta`biyy- tariyxıy process sıpatında, 2) onn` materiallıq ha`m ruhy faktorlarınn` birliginin` tutas processi, olardınn` ha`r birin tolıq bahalamaw ya turpayı ekonomizmge ya kerisinshe sananın` rolin natuwrı ulg`aytıp jiberiwge alıp keliw, 3) jeke adamnn` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw processi sıpatında qarap, bul boyınsha ja`miyetlik halattı jeke adamnn` individuallıg`ı menen sa`ykes keliw processi sıpatında qarawg`a mu`mkinshilik tuwdırdı.

Ja`miyetlik o`mir su`riwdin`, jasawdn` usılı sıpatında ja`miyetlik o`ndiris quramlı du`ziliske iye. Ken` ma`nide tutas ja`miyetlik miynetin` barlıq tarawların o`z ishine aladı. Og`an turmıstı materiallıq qurallar menen ta`miynlew, xızmet etiw sferası, sonın` ishinde bu`ginliginde ku`shli rawajlang`an densawlıqtı saqlaw ha`m sociallıq ta`miynlew, sananı, onn` ha`r qıylı formalarında islep shıg`arıw, ruhy bahalıqlardı o`ndiriw ha`m ko`beytiw, ta`rbiyanı, ulıwma ha`m professionallıq bilim beriw, miynetke tayarlawdı, qullası, adamnn` pu`tkil sociallasıw processin ta`miynleytug`ın sociallıq institutlardın` iskerligi kiredi. Ja`miyetlik o`ndiris sistemasında ayırıqsha orın materiallıq ha`m ruhy o`ndiriske iye.

Ja`miyetlik o`ndiris sistemasına adamnn` o`zinin` o`ndiriliwi ha`m mudamı o`ndiriliwi ha`m kiredi.

Solay etip ja`miyetlik o`ndiriske materiallıq, ruhy o`ndiris penen birge adamzat rodınn` o`ndiriliwi de kiredi. A`lbette, turmıstın` real processinde ja`miyetlik o`ndiristin` bul tarawları bir-birine o`tip otradı.

Materiallıq o`ndiristin` strukturasında bir-biri menen baylanısqa eki podsistema bar ekenligin ha`m umıtpawımız kerek. Olar: a) o`ndiristin` texnologiyalıq usılı- adamlardınn` predmetler menen ha`m o`zinin` miynetinin` quralları menen o`z-ara ta`sir usılı ha`m usınn` tiykarında o`ndiristin` texnikalıq-texnologiyalıq o`zgesheliklerine baylanıslı olardınn` o`z-ara qatnasları b) o`ndiristin` ekonomikalıq usılı - o`ndiriwshi ku`shler menen o`ndiris qatnasıqlarınn` o`z-ara ta`sirinin` ja`miyetlik usılı.

Atap o`temiz, bu`ytip bo`liw, materiallıq o`ndiristin` du`zilisinde o`ndiristin` texnologiyalıq ha`m ekonomikalıq usılların qaraw ele ju`da` ken` tarqalmay atır. O`ndiristin` ekonomikalıq usılın materiallıq iygiliklerdi o`ndiriwdin` usılı menen bir alımlar ten`lestirse, ekinshileri materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw usılına o`ndiristin` texnologiyalıq usılın ha`m kirgizedi. Bul pikirlerdin` qunlılıg`ın ha`m sonın` menen birge tolıq turaqlaspag`anın esapqa alıp, o`ndiris usılın da`stu`riy qarawdı maqul taptıq.

Ja`miyettin` du`zimi qanday bolmasın, ol rawajlanıwdın` qanday basqışında turmasın, onn` o`mir su`riwinin`, jasawınn` birinshi sha`rti ta`biyat penen zat almasıw, adamlardınn` awqatqa, kiyimge, turaq jay h.t.b. baylanıslı materiallıq talapların qanaatlandıırıw bolıp tabıladı.

Adamlardınn` materiallıq, miynet iskerligi, za`ru`rli turmıslıq iygiliklerdi o`ndiriw ja`miyettin` o`mir su`riw ha`m rawajlanıwınn` tiykarın quraydı. Materiallıq o`ndiris, onn` produktları menen almasıw basqışı, ja`miyetlik du`zimnin`, onn` ma`mleketlik ma`kemelerinin`, ja`miyettin` huqıqıy ha`m basqa da ko`z-qaraslarınn` tiykarın quraydı.

Materiallıq o`ndiristin` usılındag`ı ha`m aynalıwındag`ı o`zgeris ja`miyettin` pu`tkil sociallıq-ekonomikalıq ukladında onn` ja`miyetlik ideyalarındag`ı, siyasiy ha`m huqıqıy h.t.b. ma`kemelerindegi tu`pkilikli qayta qurıwları boldıradı.

Materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw usılı konkret-tariyxıy xarakterge iye. O`ndiris usılı bir-biri menen ajıralmas birliktegi o`ndiriwshi ku`shlerden ha`m o`ndiris qatnaslardan turadı.

O`ndiriwshi ku`shler-ja`miyet ta`repinen jasalg`an o`ndiris quralları, en` aldı menen miynet quralları ha`m materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw boyınsha o`ndirislik ta`jiriybege ha`m usınn` arqasında olardı ha`reketke keltiretug`ın ha`m a`melge asıratug`ın adamlar.

Adam- o`ndiristin` subiekti, o`ndiriwrhi ku`rhlerdin` sheshiwshi ku`shi (Ga`p adam tuwralı emes, al o`ndiriwshi tuwralı).

Materiallıq iygiliklerdi o`ndiriv ushin miynet predmetleri za`ru`rli. Miynet predmetlerine o`ndirislik qayta islewde adamlardın` miynet iskerligine bag`darlang`anlarınin` ba`ri de kiredi.

Miynet predmeti miynet qurallarisiz o`zgeriske tu`se almaydi. Miynet quralları (sredstva truda) adamnin` ha`m ta`biyat arasındag`ı ta`biyatqa ta`sir etiw ushin arnalg`an zatların` kompleksi. Olardın` en` baslısı- miynet quralları (orudiya truda). Miynet quralları o`ndiristin` su`yekli ha`m muskullı sistemasın quraydı.

O`ndiris usılının` ekinshi ta`repin o`ndiris qatnasları quraydı.

O`ndiris processinde adamlar ta`biyatqa g`ana emes, al bir-birine olardın` erkinen ha`m tileginen g`a`rezsiz qatnaslarg`a tu`sedı. Bir qatnaslar za`ru`rli ha`m tiykarınan biri islesiw ha`m bul iskerliktin` o`nimin o`z-ara almastırıwdı o`z ishine aladı. O`ndiris, almastırıw ha`m bo`listiriwdegi o`z-ara baylanıs ha`m qatnaslar o`ndiris qatnasların quraydı. O`ndirislik, ekonomikalıq qatnaslarg`a a) o`ndiris qurallarına menshiktin` forması, b) bunnan kelip shıg`atug`ın ha`r tu`rli sociallıq toparların` o`ndiristegi jag`dayı ha`m o`z-ara qatnasları, v) bulardan g`a`rezli o`nimdi bo`listiriwdin` formaları kiredi.

O`ndiris qatnaslarınin` ishindegi en` tiykarğ`ıları, belgilewshisi-adamlardın` o`ndiris qurallarına qatnasları, demek menshik qatnasları ha`m onin` formaları.

A`lbette o`ndiris mudamı rawajlanıwda boladı. Bul tiykarınan o`ndirivshi ku`shlerdin` o`zgerisinen baslanadı. Aqırı miynetti jen`illestiriw ushin, az shıg`ın menen ko`birek na`tiyjege erisiw ushin jan`a miynet quralları jetilip baradı, texnikalıq sheberlik ku`shyedi, miynetke dag`dı o`sedı.

Bul boyınsha o`ndirivshi ku`shler o`ndiris usılının` mazmunın qurasa, o`ndiris qatnasları formasın quraydı. Olardın` o`z-ara ta`siri, baylanısı o`ndiris qatnaslarınin` o`ndirivshi ku`shlerdin` xarakterine, da`rejesine ha`m rawajlanıw talaplarına sa`ykes keliw nızamı menen ayqınlanadı. Bul nızam ulıwma sociologiyalıq, demek barlıq formaciyalar ushin ta`n xarakterge iye.

Ga`p formaciya tuwralı keter eken, onin` ha`m ne ekenin anıqlaw za`ru`rligi payda boladı. Tariyxıy processti iri masshtabta belgili bir ju`yege tu`siriw onin` belgili parametrleri boyınsha pikirlesiz bolmaydı.

Jer ju`zilik tariyxı, ma`selen, da`wirlerge bo`liwdin` tariyxı bar. Platonda bul ko`birek "ideallıq ja`miyetti" tiykarlawg`a bag`darlang`an: ta`biyiy, ja`miyetlik, aqılğ`a sıyımlı (ideallıq).

Angliya tariyxshısı R. Dj. Kollingvudtin` ko`rsetiwinshe XVI a`sirde-aq tariyx iliminde tariyxı to`rt imperiya (shıg`ıs, Grek, Rim ha`m German) boyınsha da`wirge bo`liw boldı.

İtaliyalı tariyxshı gumanistler XV-XVI a`sirlerde antiklik, orta a`sirlik ha`m jan`a jer ju`zilik tariyxıy da`wirdi taptı.

Sen-Simon bunı teren`lestirip, bul da`wirlerdin` ha`r birin belgili ekononmikalıq sistema menen baylanıstradı: antiklikti - qullıq penen, orta a`sirlikti - feodalizm menen ha`m jan`a da`wirdi - jallanba miynetke tiykarlang`an "sanaat" sisteması menen.

Fure de bu`ytip da`wirlerge bo`liw edemizm menen (beyishlik alg`ashqılıq) baylanıstrıldı.

Haqıyqatına kelgende, tariyxıy formaciyalıq bo`liwdin` principi a`sirese eki momentte u`lken a`hmiyetke iye. Birinshiden, ha`r bir konkret ja`miyette o`ndiris qatnasları tutas sisteması qurap g`ana qoymastan, barlıq ja`miyetlik qatnaslarınin` tutas sociallıq organizmnin` tırnag`ı boladı. Ekinshiden, adamzat tariyxında o`ndiris qatnaslarınin` bir neshshe tipleri- alg`ashqı- obshinalıq, qul iyelewshilik, feodalıq, kapitalistlik h.t.b. boldı. Olar izbe -iz, biri ekinshisinen kelip shıqtı. Usı sebepli ha`mme konkret ja`miyetler, belgili o`zgesheliklerine qaramastan eger olardın` ekonomikalıq tiykarı bir tiptegi o`ndiris qatnasları bolsa, (ma`selen, afinalıq, rimlik, vavilonlıq, egipetlik) tariyxıy rawajlanıwdın` bir basqışına (qul iyelewshilik) kiredi.

Ha`r bir ja`miyetlik- ekonomikalıq formacıyanın` tırnag`ında o`ndirs ku`shleri, olardıń xarakterı ha`m da`rejesi boladı. O`ndiriwshi ku`shler, sonday-aq tariyxıy processti biliwdin` ekinshi bir principinin`- civilizaciyalıqtın` ha`m tırnag`ına iye.

Ja`miyetlik- ekonomikalıq formacıyanın` du`zilisin mına sxemadan anıg`ıraq ko`riwimiz mu`mkin.

Ja`miyetlik- ekonomikalıq formaciya

Solay etip, ja`miyetlik-ekonomikalıq formaciya tariyxıy rawajlanıwdın` belgili bir basqıshında turg`an sfecifikalıq ekonomikalıq bazısı ha`m og`an sa`ykes siyasiy ha`m nadstroykag`a iye, adamlardıń birliklerinin` tariyxıy formaları menen ha`m sem`yanın` formaları xarakterlenetug`ın ja`miyet.

Ja`miyetlik-ekonomikalıq formaciya ta`liymatı adamzat tariyxının` birligin ha`m ko`p tu`rliligin tu`sinıwdin` gılti boladı. Bul bir. Ekinshiden, tariyxıy processti ken` masshtabta bo`leklerge bo`liw boyınsha tartıslı pikirlerdin` ha`m joq emes ekenligin aytıwımız kerek. Bul pikirler ha`tteki disciplinalar aralıq xarakterge ha`m iye bolıwda ha`m ol tiykarınan aziyalıq o`ndiris usılı dep atalatug`ın fenomen do`gereginde. (Tolig`ıraq qaran`: Semenov Yu. N. Problema socialno-ekonomicheskogo stroya Drevnego Vostoka //Narodı Azii i Afriki. 1965. Q 4). A`lbette bulardıń ha`mmesin, olardag`ı racionallıq da`nenin` barlıg`ın esapqa alıw menen birge marksizm formaciyalıq podxodtı a`bden tis ulg`aytıp jibergenlikten ol teoriyada da, praktikada da biraz zıyan berdi. Materialistik monizm klasslıq podxod penen ushlasıp, integraciyalawshı ku`shlerden go`re dezintegraciyalaytug`ın ku`shler basım bolıp ketti. Demek, civilizaciyalıq podxod artta qalıp qoydı degen so`z.

Bu`ginliginde, biyg`a`rezlik tusında bul kemshilikten juwmaqlar shıg`arılıp, teoriya ha`m praktika jer ju`zilik civilizaciyag`a enisiwge bag`darlang`an.

Tag`ı da qaytalaymız, aadmzat ja`miyeti individlerdin` a`ytewir mexanikalıq jıyındısı emes, al sociallıq sistema ha`m onnı` tiykarında materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw bar. Usı sistemanın` tiykarında ha`r tu`rli birlikler ha`m toparlar- ruwlar, qa`wimler, milletler, sem`yalar, ja`miyetlik o`ndiristin` ha`r qıylı sferalarındag`ı kollektivler h.t.b. bar.

Degen menen bul komponentlerdin` sanı ja`miyettin` rawajlanıw basqıshlarına sa`ykes o`zgeriste boladı. Ma`selen, alg`ashqı obshinalıq ja`miyette klasslıq g`ana emes turg`ınlıq (poselencheskaya) du`zilis bolmadı. Sebebi turg`ınlıq du`zilistin` payda bolıwı sawdanın` orayı- qala menen baylanıslı. Usı sebepli ja`miyettin` sociallıq du`zilisin tariyxıy qatnassız qarawg`a bolmaydı.

Ja`miyettin` sociallıq du`zilisi ondag`ı barlıq birliklerdin` o`z-ara baylanısları, ta`sirleri tiykarında aling`an tutas jıyındısı. Bunı konkretlestiriw ma`nisinde mına sxemanı

keltirsek boladı.

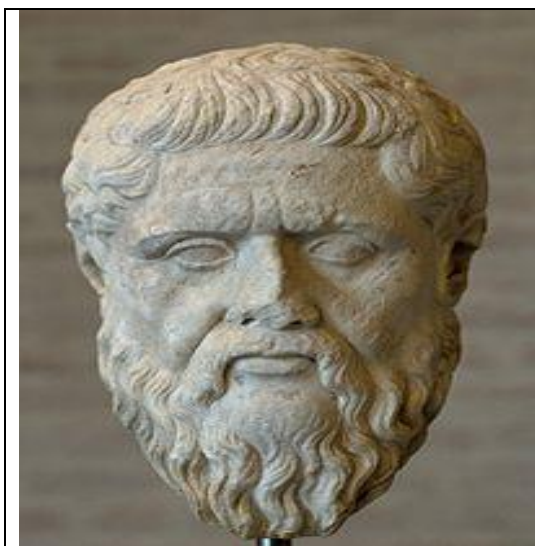
Ja'miy ettin` etnikaliq du`zilisi o`z ishine ruw, qa`wim, xaliq, milletlerdi, demografiyalıq du`zilis xaliqtı (narodonaselenie), turg`nliq du`zilisi qalaliq, awıllıq, awıldın`, qalanın` ishkerisindegi h.t.b. du`zilisti, klasslıq struktura, klasslar ha`m klasslar aralıq qatnaslardı o`z ishine aladı.

Sonday-aq sociallıq toparlar (kastalar, qatlamlar) ha`m boladı. Ja`miyetin` ka`sibiy - bilim beretug`ın strukturası adamların` ka`sip ha`m bilim da`rejesin o`z ishine aladı.

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodemizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMİU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

	<p>Anaksimennın` pikipinshe, jep o`zinin` sıptqı pishimi boyınsha da`pke usag`an. Quyash, ay ha`m basqa da aspan jaqtıptqıshlapı jepden payda bolg`an. Ol Gpetsiyada bipinshi pet planetalapdı juldızlapdan ayıpa basladı.</p>
	<p>Baplıq tipi tipi emesten janı apqalı ayıpılıp tupadı. Jan, onın` pikipinshe, ha`peketshen` atomlapdan tupadı. Demokpit jandı o`letug`ın, a`jelli dep esapladı: dene o`lgende atomlap ken`islikte tapaladı. Demokpit ta`liymatındag`ı a`hmıyetli jag`day ha`pektin` matepiyag`a tiyisli qa`siyet ekenligi haqqındag`ı ta`liymat, ha`peket matepiyalıq emes puxtin` ta`sipinin` na`tiyjesi emes, al matepiyanın` o`zinin` qa`siyeti.</p>

Sokrat o`zinen keyin shig`armalar jazıp qaldirmag`an. Ol o`zining ta`liymatin sha`kirtleri menen bolg`an gurin`lesiwlerinde aytislarında bayan etken. Onin` filosofiyasının` tiykarg`ı mazmunı bizlerge Aristofan, Kisenofan ha`m Platonnin` shig`armaları arqalı jetip kelgen. Ozinin` ko`zqarasların tu`sindiriwde Sokrat sorawlarg`a sheberlik penen alıp keliw metodın qollandı. Onin` pikirlewlerinde biliw ha`m o`zin`di biliw mashqalaları ko`rneklı orındı iyeleydi.

8-tema: Filosofiyalıq antropologiya insan haqqında ta`liymat

Joba:

1. Insan. Filosofiyalıq ma`sele ekenligi.
2. Filosofiyalıq antropologiyanın` payda bolıwı rawajlanıwı, predmeti ha`m wazıypaları.
3. Insannın` biosociallıq mazmunı insandı tu`siniwde dualizm ha`m monizm insandı filosofiyalıq tu`siniwdin` mazmunı.

Tayanış tu`sinikleri: Insan haqqında g`ı ta`liymatı rawajlandırıw g`a antik materialistleri Demokrat, Epinur, Lukreciya, Kır t.b., Evropa diniy filosofiyasının` «atası» Avreliy Avgustin.

Filosofiyalıq pikir tariyxında insan mashqalası, bunda tiykarınan Antik filosofiya insang`a Mokrokosm, - ulıwma du`nya menen baylanısta bolıp turıwshı bilim sıpatında qarag`an edi. Filosof Sokrattın` «O`z-o`zin`di u`yren», degen so`zleri biykarg`a ayılmag`an. Sokrattın` sha`kirti Platon (e.b. 428-347) insannın` ruwhı o`lmeydi, ol ha`r saparı jan`a denege ko`ship o`tedi, dep shamalag`an edi. Insandı o`zin orap turg`an a`tirap du`nyanı u`yreniwge urınıwı bul ruhtin` denege kirgenge deyingi mángi ideyalar du`nyası haqqında g`ı yadnama. Platon ushın Insan idealı – danıshpan, filosof bolıp, onin` ruhı ko`p «Seyil etken» usı sebepli onin` bilimleri en` tuwrı ha`m qa`biletli. Bunday ka`mil filosoftı Aristotel «o`zin oylawshı oy» dep atag`an edi.

Insan haqqında g`ı ta`liymatı rawajlandırıw g`a antik materialistleri Demokrat, Epinur, Lukreciya, Kır t.b. salmaqlı u`les qostı. Olardın` ko`z-qaraslarına go`re, insan o`mirinin` maqseti – sanalı la`zzetleniw, azap-aqiretlerge shıdaw, ruhtin` tınıshlıqqa erisiw. Sol sebepli olar filosofiyanın` tiykarg`ı wazıypası insang`a baxıtlı bolıw jolın ko`rsetedi. Olardın` pikirinshe, jan ayırım atomlardan payda bolg`an, o`liwi sha`rt, dene baxıcz ha`diysege ushırag`annan son` atomlar jemiriledi. Insan o`limnen qorıqpawı kerek. Ol jasar eken, o`lim joq, o`lim kelgende insan joq boladı. Ulıwma alg`anda antik filosofiya (insan ne?) degen soraw g`a juwap bermedi, yamasa usı sorawdı ku`n ta`rtibine qoyadı.

Endi biz orta a`sir filosofiyasına tiykarınan diniy filosofiya, insandı eki tiykar: joqarg`ı (ruwh) ha`m pa`st (jan) bir-biri menen u`zliksiz gu`res alıp barıwshı barlıq sıpatında qaradı. Orta a`sir Evropa diniy filosofiyasının` «atası» Avreliy Avgustin a`wlie insannın` ma`nisin aynan ruwh tek ruwh payda etedi, dep esapladı. Dene bolsa

waqtınshalıq qabıq, ruwh qamalg`an orınnan, ruwh «zindanı» basqa na`rse emes. Foma Akvinskiydin` pikirge go`re adam rux penen denenin` uyg`ın birliginen ibarat bul jag`day onı to`mengi, haywanıy du`nya menen joqarg`ı, ilahiy parimeteler a`lemi ortasında a`weresi qalg`an barlıq o`tep qoyadı. Onda fizikalıq qansha ko`p bolsa, ol haywang`a sonshelli jaqınlasadı. Ruhıyat qansha ko`p bolsa, ol sonsha perishtelerge jaqınlasadı.

Orta a`sir sxolastikası wa`killeri (ullı Alberi, Anselm Kenterverskiy) ko`z-qarasınan, insannın` tiykarğ`ı wazıypası o`zin an`law emes, ba`lki ja`nede joqarı.

SHıg`ıs musulman filosofiyasında insan mashqalası eki tu`rli jaqınlasıwdı ko`riw mu`mkin. Olardan biri ko`birek ta`g`diri haqqındag`ı islam aqıwdasına sıymadı. İnsan ta`g`diri aldınnan belgilep qoyılğ`an, sol sebepli insannın` qolınan keletug`ın birden-bir is – bul o`zin usı ta`g`dirde belgilep qoyılğ`anday tutıw. Biraq Farabiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Nawayı, Vedal, XIX a`sir aqırı baslarındağ`ı ag`artıwshılar – Axmed Donish, Muqimiy Furqat Zawqiy, Sattorxon. İnsan haqqında gumanistik, ag`artıwshılıq, demokratiyalıq konsepcıyanın` qa`liplesiwine u`les qosqan.

Jan`a da`wir filosofiyasında insan ma`selesi ha`m o`z-o`zin an`law mashqalalarına qayıtw menen ajıralıp turadı. T.Gobbs, Mekonin materializm ta`reptarları, insannın` ruwhıy du`nyası ma`kanın ku`sh ha`m g`ayrat ha`reketler jıynag`ınan basqa na`rse emes dep esaplanadı. Onın` pikirinshe, insan tek g`ana quramalı du`ziliw mexanizm. Ol tek mexanika nızamlarına boysınadı. Gobbs ruwhın` ayrıqsha substanciya sıpatında barlıg`ın biykar etedi.

Rene Dekart insannın` konsepcıyasın islep shıqtı. Ol insan o`li mexanizm (dene) menen lirodag`a pikirlew qa`biletine iye bolğ`an substanciya (ruwh) qosılıwınan payda bolğ`an dep esaplaydı.

Venedikt Sinenoza o`zinin` insan haqqındag`ı ta`liymatın, insan ta`biyatınin` bir bo`leimin, ekinshisin, dene ha`m ruwhın` birligi tiykarında jaratadı. Insannın` pu`tkil ruwhıy o`miri quwanış, g`am, la`zzetlerden ibarat. Insandı ha`reketke keltiriwshi ku`sh - o`zin saqlaw ha`m ma`pke umtılw.

XVIII a`sir francuz materialistleri J.O. Lametri, K.A. Gelvecki, R.A. Golben, D.Didra ha`m basqalar insan haqqındag`ı ta`liymattı islep shıg`ıwg`a u`lken u`les qostı. Bunı, ha`tte olardıń shıg`armaların tastıyıqlap turadı.

XX a`sirlerde filosofıyanın` pikirdin` insan haqqındag`ı ta`liymatın rawajlandırıwg`a en` ayrıqsha na`tiyjelerden biri – bul Lyudvig Feyerbektin` (1804-1872) filosofiyalıq antropologiya. Ol insan mashqalası filosofıyanın` «birden-bir» universal en` joqarg`ı mashqalası sıpatında qaradı. Fkyerbex tiykarında, insang`a biologiyalıq ko`z qarastan qaraydı, onın` sociallıq ma`selesin ma`limlemeydi.

Antropologiyalıq princip, epizicensializm, o`mir filosofiyası, filosofiyalıq antropologiya, antropo-sociologiya, greydizm t.b. ko`plegen filosofiyalıq ha`m sociallıq ag`ımlardıń tiykarında shıg`adı.

Ekzistensialistler J.P. Sartr, A.Kolelo, t.b. filosofıyanın` tiykarğ`ı mashqalası dep insannın` payda bolıwı ma`selelerin sıpatlaydı. İnsan tek o`zin an`lawı mu`mkin. K.YAspers jazg`anınday: «Bar bolıw biliw demekdir» «men sana sıpatında barman» ekzisticalistlerdin` tiykarğ`ı principı – erkinlik principı. İnsan «azat bolıwı sha`rt» (J.P.Sartr). Social turmıstın` tensizliklerinen shıg`ıwdın` jolı – shaxstın` individualistik baslısında. Insannın` o`zin dıqqat orayında qoyıwınan jeke bir ag`ımı – «filosofiyalıq antropologiya». Bul ag`ımın` tiykarın – Maks SHeler (1874-1928) filosofıyanın` tiykarğ`ı ma`selesin «İnsan ne?» degen sorawdan ibarat. Zigmunt Freyd (1856-1933) freydizmge tiykar salg`an. Ol shaxs du`zilisinde u`sh tiykarğ`ı qatlamdım ajıratıp ko`rsetedi. «Ol» sana astı, «men» yamasa «ego» (sana), joqarı «men» (joqarı sana).

İnsan mashqalası ta`biyiy ha`m gumanitar pa`nlerde, insan ko`plep pa`nler u`yrenetug`ın predmet biologiya onı Netto Sapines sıpatında qaraydı. Pedagogika ushın ol ta`rbiya obiekti, sociologiya ushın tu`rli qatnaslar subiekti, kul`turologiya ushın ma`deniyattın` obiekti subiekti, ekonomika teoriya ushın tiykarı islep shıg`arıwshı ku`sh

t.b. Ta'biyiy pa'nler arasında da'stu'rli (biologiya, antropologiya, medicina t.b.) bir qatarda jan'a pa'nler (joqarg'ı nerv sistemasının` xızmeti fiziologiyası) somatologiya, sensologiya t.b.) payda boldı. Social bilim tarawında «eski» pa'nler (psixologiya, sociologiya, tiltanıwshı) etika qatarında «jan`a» pa'nler (ansiologiya, gerinevtika) sıyaqlılar xızmet ko`rsetedi.

XX a`sirde ilimiy bilimnin` rawajlanıwı parallel` ta`rizde barıwshı pa'nlerdin` aktiv differenciyalasıwı ha`m integraciyalawı ta`biyiy-ilimiy social pa'nler shegarasında bir qatar jan'a pa'nlerdin` bioetika ha`m medicina etikası, sociobiologiya, psixofiziologiya t.b. ju`zege keliwine sebep boldı. Bul jag`day filosofıyanın` insan mashqalaların ko`rip shıg`ıwdag`ı metodologiyalıq roli haqqındag`ı ma`seleni ja`nede aktual etip qoyadı.

Insan mashqalasının` filosofiyalıq aspektin ashıp beriw na`zerde tutiladı.

Insan mashqalasının` filosofiyag`a baylanıslı ma`seleleri dep to`mendegilerdi esaplaw mu`mkin: a) insan ma`nisi; b) insanda sociallıq ha`m biologiyalıq tábiyiyliq; v) shaxstın` erkinligi; g) insannın` bir bolıwı ma`nisinin` dialektikası; d) insan o`mirinin` maqseti ha`m ma`nisi.

Birinshi ma`sele insan filosofiyalıq ma`sele sıpatında, antik da`wir filosofiyasına dıqqat awdaramız. Antik filosofiya insang`a mekrokosm, kosmostın` bir bo`limi, yag`nıy mekrokosm – ulıwma du`nya menen ba`rqulla baylanısta bolıp turıwshı bo`lim sıpatında qarag`an. Antik da`wirde «o`z-o`zin`di u`yren», degen so`zler ayılğ`an edi. Sokrat.

Platon (er.deyin 428-327-jıllar) insannın` ruhı almaydı, ol jan'a denege ko`ship o`tedi, dep shamalag`an edi. Insannın` o`zin orap turg`an a`tirap du`nyanı u`yreniwge urınıw bul ruhtın` deneye kirgenge deyingi mángi jasawı haqqında yadnama. Platon ushın insan ideyalı – dapıshpan, filosof bolıp, onın` ruhı ko`p «seyil etken» ha`m sol sebepli onın` bilimleri en` tuwrı ha`m qımbatlı. Bunday ka`mil filosoftı Aristotel «O`zin oylashı, oy» dep atag`an edi.

Insan haqqındag`ı ta`liymattı rawajlandırıwıg`a antik materialistleri Demokrit, Efikur, Lukreciy Kar ha`m salmaqlı u`les qostı. Olardın` ko`z-qaraslarına ko`re, insan o`mirinin` maqseti – sapalı la`zzetleniw, azap-aqıretlerge, kedirgi jasaw, ruhtın` tınısh jasawına erisiw. Sol sebepli olar filosofıyanın` tiykarg`ı wazıypası insandı baxıtlı bolıw jolın ko`rsetiwden ibarat. Onın` pikirinshe, jan, ayırım atomlardan payda bolg`an ha`m o`liwi sha`rt, dene kewilsiz ha`diysege ushırag`annan son` atomlar jemiriledi. Insan o`limnen qorıqpawı kerek, ol jasar eken, o`lim joq, o`lim kelgende bolsa insan joq boladı.

Ulıwma alg`anda antik filosofiya «Insan ne?» degen sorawg`a juwap bermedi, ba`lki menen usı sorawdı ku`n ta`rtibine qoyadı.

Insannın` kelip shıg`ıw en` quramalı ha`m jumbaqlı fenomenlerinen biri esaplanadı. A`yyemgi zamanlardan baslap, usı fenomendi tu`sindiriwde bir-birine qarama-qarsı bolg`an eki paradigma bir: insannın` quday ta`repinen jaratılğ`anlıg`ı ideyası ha`m ta`biyiy tariyxıy evolyuciya ideyası.

A`yyemgi miflerde adamlardın` kelip shıg`ıwı ko`binshe miflik qaharmanlardın` transformaciyası, totem ajdadlar, pu`tkil barlıqtın` jaratılğ`anlıg`ın miflik da`wirdin` personajlardın` transformaciyası, na`tiyjesi yaki olardın do`retiwshilik o`nimi sıpatında sa`wlelenedi.

Jan'a gvardiyadag`ı papuaslardın` tangi qa`wimi miflerde a`psanalı qaharman adamlardı qaqpang`a tu`sken don`ızlardın` maydalang`an bo`leklerinen ajıratadı. Tasmaniyalardın` pikirlerine ko`re da`slepki adamlar Morkerni atlı miflik barlıq ta`repinen quyırılı, buwınsız ayaqlarg`a iye bolg`an haywan qıyapasında jaratılğ`an. Keyinshelik basqa bir a`psanalı barlıq Drumerdin` olardın` kuyırqların kesip taslag`an ha`m maylar ja`rdeminde dizelerin bu`giletug`ın etken. Avstraliya avrogenleri ha`m an`a Gvineyadag`ı papuaslardın` margend-anim qa`wiminin` a`psanalarına ko`re adamlar da`slep yarım adam yarım haywan qıyapasında, ko`zlerisiz, awızsız, ayaq qollarının` ushları jabısqan halında payda bolg`an. Demiurg`lar poshaqlar ja`rdeminde olardı ha`zirgi jag`dayg`a keltirgen.

Keyin payda bolg`an miflerde birinshi adamnıń payda bolıwı qudaylar ta`repinen jaratılıw ideyası menen baylanıstırıladı. Ja`ha`n dinlerinde payda bolg`an belgili jaratılıw aktinin` barlıq su`wretleri mifologiyag`a barıp taqaladı. Mısalı, ja`ha`n dinlerinde ken` tarqalg`an insannın` quday ta`repinen ılaydan jaratılğ`anlıg`ı haqqındag`ı mifologiyalıq ildizlerge iye ekenligi ko`rinip turıptı. Ilim antropogenez processin ashıp bere baslawı ha`m dinnen bul tarawdı tartıp alıwına baylanıslı kreacionizm o`z abırayın bekkemley basladı. Bul jag`day tiyisli institutlardın` payda bolıwında, ilimiy konferenciya o`tkiziw, filomerdin` payda bolıwı o`z ko`rinisin taptı.

Ha`zirgi zaman kreacionizmin to`mendegi jaqınlasıwğ`a tiykarlanadı.

Kreacionizm (lat. Creatio - jaratıw) – du`nyanı quday ta`repinen ilahiy qudiret alqarı joqtan bar etiw haqqında diniy ta`liymat. Teistik dinler esaplang`an iudaizm, xristianlik, islam ushın a`sirese xarakterli.

Birinshiden, bul adamnıń a`zelden payda bolıwında ideya, ol adamnıń en` a`yyemgi da`wirine baylanıslı qazıp tabılğ`an haywanlar (mısalı dinozavrılar) menen bir waqıtta payda bolg`an. Sıpatlawshı da`lillerdi u`yrenip XX a`sir Teksastag`ı Pallukes da`ryyalar boyında tabılğ`an. 120 mln jil ilgeri qaldırılğ`an izdi insannın` a`yyemgi da`wirdegi izi dep ko`rsetiwge urınıwlar bolg`an edi. Keyin ma`lim bolıwına qarag`anda, bul iz kesertkilerdin` izi eken.

Ekinshiden: kreacionistlerdin` pikirinshe qazılmalar waqtında tabılğ`an barlıq su`yeklerdi adamdıki yaki maymıldikime bulardı ayırıp ko`rsetiw kerek. Basqasha aytqanda, quday ha`mme tu`rlerin olar qanday bolsa sonday ajratqan ha`m adam da`slep-aq adam bolg`an. Biraq ilimde da`lilleniwinshе qazılmalar paytında tabılğ`an zatlar su`yekler bir qıylı emes, sebebi olardı maymillarg`a ta`n qa`siyetler adamg`a ta`n qa`siyetler birlesip ketken.

U`shinshiden, bul jeterli mag`lıwmatlar bolmag`anlıg`ın ushın gepoteza sıpatında qaralawshı antropogenezge baylanıslı bir qatar teoriyalar kritikalandı. Kreacionizm bu`gingi ku`nde ken` tarqalg`an. Bir qatar ma`mleketlerde insannın` kelip shıg`ıwı kreacionistlik ha`m evolyucion ko`z-qaraslardı mekteplerde okıtıw maqsetinde keskin gu`res barmaqta.

A`yyemgi filosofiyalıq pikirlewlerde insannın` tábiyiy-tariyxıy kelip shıg`ıwı haqqındag`ı gipotezani ushıratıw mu`mkin. Hind filosofları SHırvan-Lokayatlar ta`liymatına ko`re sanag`a iye bolg`an tiri dene ha`m pu`tinlik du`nya sıyaqlı to`rt a`meliyattın`, yag`nıy jer, ot, hawa, suwdın` qosılıwınan kelip shıg`ıw jo`ninde a`yyemgi grek filosofiyasında. Adamnıń haywannan kelip shıg`ıwı haqqındag`ı gipotezani birinshi bolıp Anaksimandr ilgeri su`redi. Onın` ta`liymatında adamlar balıqlar qırnında payda bolg`an top akulalar sıyaqlı g`amxorlıq etken. Olar ku`shke kirip, o`zlerin epley alg`annan son` sırtqa shıg`ıp jerge jetip barg`an.

A`yyemgi grek filosofi Empedokl da`slep insan denesinin` ayırım bo`limleri: baslar, qollar t.b. payda bolg`an dep esaplag`an. Birlestiriw ajratıw qu`dretine iye bolg`an. Muhabbattın` du`nyada u`stin bolıwına baylanıslı bir-biri menen qosıla baslag`an. Demokrat bolsa insan ılay suwdan payda bolg`an dep esapladı.

Insannın` ta`biyiy-tariyxıy kelip shıg`ıwı jo`ninde filosoflar konsepciyalar. XIX a`sir aqırına deyin tek pikirlewlerden ibarat bolıp, hesh qanday sıpatqa iye emes edi. Biraq ilimiy mag`lıwmatlardın` toplanıwı menen belgili da`rejede u`stinlikke iye bola basladı. Antik da`wirde ilimnin` payda bolıwı menen insan ha`m haywanlardı salıstırıw analiz etiw jolındag`ı da`slepki urınıwlar ju`zege keldi. Bunday ha`reketlerdin` da`slepkerinen biri a`yyemgi Grekiyada Aristotel. A`yyemgi a`sirde Rimde jasag`an anatom-vrach Klavriy Golen bolsa birinshilerden bolıp, adam menen maymıl ortasındag`ı uqsaslıqlardı su`wretlep berdi.

1640-jılda filosof alımı Lyujilil Vanini adam ha`m maymıldın` tuwısqanlıg`ı haqqındag`ı ideyanı ilgeri su`redi. Bul pikiri ushın ol Otqa jıg`ıp o`ltiriledi. 1699-jılı

anglichan anatomı E.Taydon «Orangutan yaki tog`ay adamı» maymıl, pigmey ha`m insannın` salıstırıw anatomiyası shıg`armasın ja`riyalaydı.

XVIII a`sirge kelip, ilimpazlar endi insan ha`m haywanlar ortasındag`ı uqsashıqtı tek aytıw menen sheklenip qalmaydı. Tiri organizmlerdin` ilimiy klassifikaciyasın jaratqan shved alımı Karl Liney, adamdı quday jaratqanın ta`n alsada, o`z klassifikaciyasında onı haywanlar – du`nyasının` basqa wa`killeri arasına jaylastırğ`an, bunda ol Noto tu`rin ayırıqqa ajıratqan. J.B. Monvoddo ha`m J.E. Doornikinin` ilimiy jumıslarınan baslap adamlardin` insang`a uqsas maymillardan kelip shıqqanlıg`ı haqqındag`ı pikir tuwrıdan-tuwrı tastıyıqlandı.

Antropogenezdin` tadrijiy qa`siyeti ta`biyiy – ilimiy pikirlerdin` qa`liplesiwinde Jon Lolerntn «Zoologiya filosofiyası», Bilenshtedtin` shıg`arması du`nyag`a keldi.

Adamnın` kelip shıg`ıwı haqqında ta`biy-i ilimiy ko`z-qaraslardın` u`zil-kesil tastıyıqlawınsha SH.Darvinnin` «Ta`biy tan`lanıw na`tiyjesinde tu`rlerdin` kelip shıg`ıwı» (1859), «insannın` kelip shıg`ıwında jınısıy tan`lanıw» (1871) sıyaqlı shıg`armalarda bayan etilgen.

Antropogenezdin` ha`zirgi zaman ilimiy teoriyası bul tar ko`lemdegi taraw emes, ba`lkim ta`biy ha`m sociallıq pa`nlerdin` tutasıw shegarasındag`ı kompleksli pa`nleraralıq izertlewlerden ibarat.

Bu`gingi ku`nge kelip, ilim adamnın` payda bolıwı processin belgili da`rejede ko`p sanlı mag`lıwmatlardı tapqan. Usi mashqalanı sheshiwde arxeologiya, antropologiya, biologiya t.b. pa`nler qatnaspaqta.

Adamnın` haywannan kelip shıqqanlıg`ın tastıyıqlawshı da`liller salıstırıw, anatomiya, fiziologiya, embrologiya, genetika pa`nleri bergen mag`lıwmatlarına su`yenedi. Barlıq tiri organizmlerde o`mir du`zilis, adam ha`m haywanlar skeletlerinin` ha`m ag`zalarının` uqsashıg`ı, adamdag`a rudimentar ag`zalar (omırtqalar jag`ı, tisler t.b.) bolıp, 90 nan artıq, atvizmler (jovra, jırıg`ıp, denenin` tolıq ju`n menen qosılanıwı t.b.) insan emvroninde haywanat du`nyasına ta`n evolyuciya basqıshlarınin` ta`kirarlanıwı t.b.

Adam ha`zirgi zaman biologiya pa`ni ta`repinen jaqsı u`yrnilgen primatlar menen ken` ko`p genetik ha`m anotomiya – fiziologiyalıq uqsashıqqa iye. Adamnın` primatlardan kelip shıqqanlıg`ı polentologiya ta`repinen qazıwlar waqtında tabılğ`an gomindler ha`m antropoidler formaların mifologiyalıq analiz tiykarında tastıyıqlandı. Molekulyar biologiyalıq son`g`ı jıllardag`ı na`tiyjeleri adam menen primatlardın` hasılı bir ekenligin ko`rsetiwshı jan`a da`liller anıqlandı. Jaqında insan inomi sırları ashıldı ha`m ja`riyalandı. Genetika bergen mag`lıwmatlarga` ko`re genler boyınsha biz insannın` ha`zir jasap atırğ`an tuwısqanlardan en` jaqını bolğ`an shimponzeden 1% tkn sa`l artıg`ıraq pariqqa iyemiz. DNK molekulyar tekletiz, izshilliginin` o`zgeriw tezligine tiykarlang`an mag`lıwmatlarga` ko`re (molekulyar saatlar metodi) bizin` ha`zirgi maymillar menen ata-babalarımız bir bolğ`an. Olardin` ata-babaları menen adamg`a kelip tutasıwshı gominid liniyanın` ajırılıwı bunnan 5-7 mln jil ilgeri ju`z bergen. Eger shimponze na`zerde tutılsa, ol jag`dayda bul divergenciya 5 mln jil ilgeri bolğ`an, gorillalar ha`m orangutanlardın` ajırılıwı bolsa onnan da aldınıraq ju`z bergen¹.

Antropogenez teoriyasında tabılğ`an su`yek qaldıqların ha`m tas artefaktlardın` sa`nesin belgiliw ayırıqsha a`hmiyetke iye. Bul orında fizika, ximiya ja`rdemge keledi. Ta`biy ilimiy usıllardan (urannın` Spontan bo`liniwi trekler boyınsha sa`neni anıqlaw, kaliy-argonli, paleomagnet, termolyusinesent usıllar) antropogenezdin` xronologiyasın jaratıwda ayırıqsha rol oynadı.

Son`g`ı da`wirlerde ashılıwlarda antropogenez haqqındag`ı burıng`ı ayılğ`an pikirlerdi pu`tkilley o`zgeritip jiberdi. Belgili bolğ`anıday-aq adamnın` tik ju`riwge o`tiwi, ilgergi shamalawdan bir neshe million jil aldın ju`z bergen eken. Tastan jasalg`an qurallardin` payda bolğ`an da`wiri de million jil aldın`g`a su`rildi. Ha`zirge qadar bar bolıp

¹ 5 mln jil degen mag`lıwmat 60-Jıllardan-aq adam qanı ha`m shimponze.

kelgen «avstralopiteka-pitiskoktrop-jondental. Nomo Sapiens» tu`rindagi tuwri sızıqlı sxemadan bas keshildi. Arxeologlardin` ko`rsetiwi boyınsha antropogenezdin` ha`zirgi ko`rinishi adamlardin` qa`liplesiwinin` bir qıylı ha`m tuwri sızıqlı ideyası emes, ba`lki quramalı ha`m ko`p ta`repleme qa`liplesiw ideyasına ko`birek jaqınlaspaqta².

Ilimde toplang`an mag`lıwmatlar adamnıń payda bolıwına alıp keliwshi evolyuciya klimattın` o`zgeriwi, tog`aylardin` siyreklesiwı, ashıq jer maydanlarının` payda bolıwı menen baylanıslı ra`wishte baslang`anlıg`ı haqqında gipotezanı ilgeri su`redi. Azıq-awqat dereklerinin` bo`liniwi (tog`aydı ha`m ashıq maydanlarda) sebepshi a`yyemgi primatlardin` bir neshe toparları jerde jasay baslag`an. Olar arasında alımlar 5,3-1,5 million jil ilgeri jasag`an avstralopitikler toparın (ishki tu`rin ajıratı). Olardı bizin` atababalarımızdın` ulıwma modeli sıpatında qaraw mu`mkin.

Eger Homo Aistralopithecus habilis ha`m riololfensis Lerrec adam yaki haywan sıpatında ko`riliwi haqqında tartıslar bolsa, Homo Ertctus (tik ju`riwshi adam)nın` haqıyqatında Homo tu`rinin` wa`kili ekenligi gu`mansız³.

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

² Lapichev B.E. Poicki ppedkov. Adama // M., 1990. 242-ber.

³ Klein R., Blahe E.

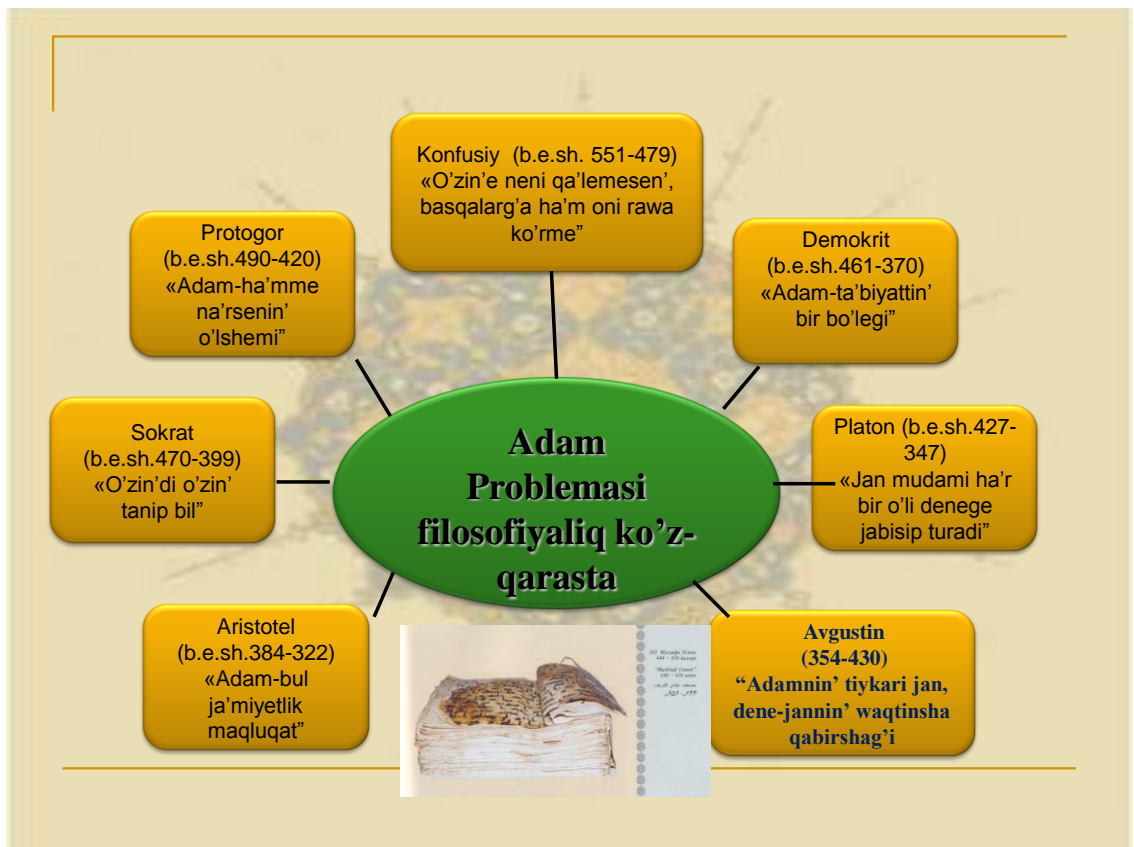
Aristotel` (b. e. sh. 384-322)

Platonnin` sha`kirti Aristotel` alim entsiklopedist. Ustazinan ayirmashilig`ı sonda: materiallıq du`n`yanı birinshi, ideyalar du`n`yasın ekinshi, forma ha`m mazmun birbirinen ajıralmas birlikte, bir qubılistın` eki ta`repi dep tu`sindi. Onın` traktatlarında ha`reket tuwralı ta`liymatı Aristotel` sistemasının` en` ku`shli ta`replerinen esaplanadı. Ol ushın dialektika haqıyqıy ha`m anıq bilimlerdi itimal ha`m haqıyqıy tekleslerden alıwdın` metodı.

Platonnin` pikirinshe obrazlar (ideyalar) wakıttan ha`m ken`islikten tısqarı turadı. Akıloy (razum) eki du`n`yanı : o dunyanı ha`m reallıqtı baylanıslantıradı. Platon o`zinen keyingi da`wirlerge ha`m u`lken ta`sir etti.

Konfusiyy (b.e.sh. 551-479 Kun-Szu)
«O`zin`e neni qa`lemesen`,
basqalarg`a ha`m oni rawa ko`rme»

9 - tema: Globallasıwdın` filosofiyalıq ma`seleleri.

jobası:

1. Globallasıw – jan`a filosofiyalıq tema. Globallasıw ha`diyesiye Globalistika.
2. Global` mashqalalar – globallasıwdın` aqıbeti sıpatında. Ja`miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global tendenciyalardı an`lawdın` a`hmiyeti.
3. Mashqalalardıń tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`llyy, territoriyalıq mashqalalar.

Tayanış so`zler: Globallasıw – jan`a filosofiyalıq tema. Globallasıw ha`diyesiye Globalistika. Global processler, Fundamental globallasıw. Global mashqalalardıń ko`p ta`replemeligi. Global mashqalalar, Texnooptimizm. Texnopessimizm. Ekopessimizm. Global mashqalalardı sheshiwde filosofıyanın` roli. Global mashqalalardıń mazmunı. Mashqalalardıń tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`llyy, territoriyalıq mashqalalar.

Bu`gingi ku`nde ha`zirgi zamannın` g`alabalıq mashqalaları dep atalatuğın urıs ha`m paraxachılıq, ekologiyalıq demografiyalıq, energetikalıq, shiyki zat h.t.b mashqalalar tuwralı esitpegen adam joq desek lap bolmas. Durıs, bul mashqalalar burında bolg`an, biraq, XX-a`sirde g`alabalıq (globalıq) xarakterge iye boldı. Basqa mashqalalardan olardıń ayırmashılıg`ı sonda, g`alabalıq mashqalalar planetalıq masshtabqa iye bolıp atır. Basqasha aytqanda dúnyada bolıp atırğan qıyın jag`daylar: ekologiyalıq krizis, rawajlanıwdag`ı ellerdegi ashlıq, ha`r tu`rli tochkalardag`ı urıslar, energetikalıq ha`m basqada resurslardın` qurıp joq bolıwğ`a keliwi, ma`deniyattag`ı krizis, demografiyalıq jarılıwlar h.t.b. endi lokal`, jergilikli, milliy mashqalalar bolıwdan qalıp, planetalıq, g`alabalıq xarakterge iye boldı.

G`alabalıq mashqalalar-bul pu`tkil adamzattın` ma`pin o`z ishine alıp, onnı keleshegi ushın qa`wip tuwg`ızatug`ın ha`m tek jer ju`zilik birliktin` qatnasıwında o`z sheshimin tabatug`ın mashqalalar.

XX-a`sirge shekem payda bolg`an mashqalalar pu`tkil planetalıq birliktin` o`mir su`riwi ushın qa`wip tuwg`ızg`an joq. Sonın` ushın ko`p g`ana alımlardıń pikirinshe bul problemalarodın` sheshimin tappawı keleshekke qa`wip tuwg`ızadı.

Galabalıq mashqalalar XX - a`sirdin` produktı ha`m olardıń payda bolıwı tikkeley adamnıń iskerligi menen baylanıslı. Galabalıq problemalarınin` payda bolıwınin` sebebi adamnıń iskerligi menen bu`ginliginde ja`miyet penen ta`biyat tap bolg`an halattın` arasındag`ı qarama- qarsılıqtın` o`sip barıwında. İlim ha`m texnikanın` rawajlanıwı menen adam jer betinde xojeyinlik qıla beredi. Biraq onnıń “xojeyinshiligi» ele onsha jetilmegen. Adam ele o`z u`yinde- Jer planetasında aqılğ`a sıyımlı, ju`da` aqıllı ha`reket etetug`ın xojeyinge aynala almay atır. Payda dep umtılwda o`zinin` o`mir su`riw jag`dayın qa`wip astına qoyıp atır.

Joqarıda aytilg`an sebep minaday sebeplerge bo`linedi:

1. «Ja`miyet- ta`biyat» sistemasındag`ı qarsılıqlar menen baylanıslı sebepler.
2. Ja`miyettin` o`z ishindegi sociallıq birlikler (individler, sociallıq toparlar, ma`mleketler ha`m ma`mleketler aralıq strukturalar) arasındag`ı qatnasıqlar.

Bul sebeplerdin` ma`nisi nedeW

1. XX-a`sirge shekem ta`biyiy baylıqlardı men`geriw ha`m ta`biyatqa ta`siyr lokal` xarakterge iye boldı. XX-a`sirde adamzattın` xojalıq iskerligi planetalıq xarakterge iye boldı. Ta`biyatqa antropogenlik ju`kleme ku`sheydi. İzine qaytpaytuğın processler payda boldı. Bul boyınsha ozon qatlamlarınin` qıyrawı menen tropikalıq tog`aylardın` joq bolıp ketkenligin aytıwı ha`m jetkilikli. Situaciya, ha`zir sonday, adamzattın` o`zinin` jasap qalıwı ma`sele bolıp qoyılıp otır.

1. Ja'miyetlik rawajlanıwdın ten'sizligi, kolonializm, sonday-aq jer ju'zilik baylıqtı bo'listiriwdegi sociallıq a'dalacılıq jarlı ha'm bay ellerdin kelip shıǵıwına jag'day jasadı. Al bul bolsa eller arasındagı rawajlanıwdın u'zıkligin boldırmaw za'ru'rligine bag'darlang'an jan'a globallıq problemanı payda etti.

Bul ja'miyetlik rawajlanıwdagı ten'sizlik bir jag'man urıslardın ha'm da'regine aynaldı. Durıs, XX-a'sirge shekem ma'mleketler arasındagı konfliktler ha'm olardın aqıbetleri lokallıq- regionallıq xarakterge iye boldı. XX-a'sir jer ju'zilik urıslardı payda etti. Ha'zirgi qurallanıwdın jag'dayın esapqa alsaq, u'shinshi jer ju'zilik urıstı pu'tkil adamzattı qurtıw qa'wpi payda boladı. Sonın ushın da xalıqlardın, ma'mleketlerdin jer ju'zilik birge islesiw adamzattın g'alabalıq problemasına aynalıp atır.

Galabalıq problemalardı sheshiwde adamzattın birligi, jer ju'zilik birlik da'rejesinde integraciyanın o'siwı, o'z-ara tu'siniwdın ku'sheiwı h.t.b. za'ru'rlı.

2. Galabalıq mashqalalardın biri- urıs ha'm paraxachılıq.

XX - a'sirge shekem urıslar lokal xarakterge iye boldı, aqırı a'dette jeke ma'plerdı go'zledi.

Durıs, bir waqıtları urıs za'ru'rlı ha'tteki adamlardın rawajlanıwı ushın paydalı dep qarawlar ha'm boldı (N. Makiavelli, F. Venon, T. Gobbs, D. J. Prudon, F. Nicshe h.t.b).

F. Nicshe bılay degenU ha'm urıs ha'm erlik jaqing'a, muhabbatqa qarag'anda ko'birek ullı isler do'retti.

Degen menen, o'tkendegi oyshıllardın ba'ri urıstı usılay maqullag'an joq. E. Rotterdamskiy, J. J. Russo, I. Kant, M. V. Lomonosov h. b. urıstı qaraladı. XIX-XX a'sirde urıs ha'm militarizmge qarsı gu'res pacifizm formasına iye boldı.

Eskertiwimiz kerek, ha'r bir ju'z jıllıqtagı urıslar birinen- biri o'tken zulımlıq ha'm qan to'gispeler menen belgili. XVII a'sirde Evropada 2 million, XVIII-a'sirde 5, 2 million (onın 2 millionı Napoleon urıslarında) qırıldı. XX- a'sir bul boyınsha ju'da` alda. Birinshi dúnya ju'zilik urısta 10 million, ekinshi dúnya ju'zilik urısta 60 million adam qırıldı. Onda 61 ma'mleket qatnastı. Ol jer betindegi xalıqtın 80 procentin quraydı. A'skeriy ha'reketler Evropa, Aziya ha'm Afrikanın 40 ma'mleketinin territoriyasında bolıp o'tti.

Massalıq joq etiw qurallarının ha'r qıylı tu'rlerinin rawajlanıwı (yadrolıq, vodorod, neytron, ximiyalıq, bakteriologiyalıq h.t.b.) sonı an'latadı, toplang'an arsenallardın adamzattı joq qılıp jer betin tirishilikten mahrum etiwge mu'mkinshiligi mol.

Ha'zir «salqın urıs» tamamlandı, a'skeriy- siyasiy bloklar aqırın qıyrıp atır ha'm urıstın qa'wpin biraz to'menletti. Biraq urıstın birden payda bolıp ketiw qa'wpi saqlanıw tur. Sonın ushın quralsızlanıw, birinshi gezekte massalıq qırıw quralların joq etiwdi qolg'a alıw kerek.

“Ekosofiya” atlı sociallıq filosofıyanın specifikalıq bo'leginin payda bolıwı o'zinin rawajlanıwında bir qansha etaplardı o'tti.

bizin a'sirimizdin 50- jılları ekologiyalıq awhal jaqsı emes dew.

60-jıllar. Ekologiyalıq awhaldı teoriyalıq ulıwmalastırıw.

70- jıllar. Ja'miyetlik ha'reketlerdin (“ko'klerden” h.t.b.) payda bolıwı.

80- jıllar. Anıq formulirovkalang'an principlerdin tiykarında ha'reketin praktikasın islep shıǵıw.

90- jıllar. Globallıq ekologiyalıq oylawdın payda bolıwı.

“Ekosofiyanın” rawajlanıwına G. Pechchei, G. Kommoner, A. King, L. Braun, D. Medouz, G. Kan, Dj. Forrester, E. Pestel h.t.b. u'lken u'les qostı.

Rim klubının - xalıq aralıq ma'mleketlik emes ha'zirgi globalistika menen shug'ıllanatug'in sho'lkemnin payda bolıwı A. Pechcheidin atı menen baylanıslı. Bul sho'lkem minaday usınıslar islep atır:

Globallıq ko'lemde social - ekonomikanı ha'm ilimiy texnikalıq rawajlanıwdı birlestiriw ushın arnawlı transmilliy strukturalar du'ziw (E. Pestel, M. Messaring).

Ekologiyalıq jaqtan ten salmaqlılıqtagı globallıq ekonomikalıq sistema teoriyasın islep shıǵıw(L. Braun).

Globalliq jag`dayda ekologiyalıq ha`m gumanistik etikanı islep shıg`ıwı (R. Atfil).

A. Pechcheidin` shıg`ıstı u`yreniw za`ru`rligin aytıwı, a` sirese, "Aziyanın` metafizikalıq ma`deniyatları batıs civilizaciyasın ko`p na`rsege u`yretiwı mu`mkin" dewinde jan bar.

Ekologiyalıq problemanın` sonshama aktualıg`ın BMsh ekologiyalıq mashqalalarınan (1992j.) ko`riwi mu`mkin. Ma`selen, ju`da` dıqqat awdarılmasa bolmaytug`ın ma`seleler:

Dushshı suwdın` jetkiliksizligi (onın` 63 procenti awıl xojalıg`ına, 23 procenti sanaatta, tek 8 procenti turmısta qollanıladı).

Jer ju`zilik okeannın` pataslanıw ha`reketi "o`li zonalardıń" ha`m payda bolıwı.

Araldın` qurıwı (da` rejesi 3 metrge to`menledi, keleshektegi 9-13 metrge to`menlewi ku`tilmekte, qa`wıptın` ku`sheyiwi 10 ma`rtebege ko`teriliwi so`zsiz).

Apachılıq da`rejesinde hawannın` pataslanıwı. Bug`an, a` sirese u`lken qalalar misal bola aladı: Parij, Madrid Rio-de -Janeyro, Tokio, Sidney, Toronto, London, Tegeran, Bangkok, N`yu İork h.t.b.).

Jerdin` eroziyası (15procenti izge qaytpasqa ketti).

Tog`aylardın` qıyralıwı (jıl sayın 16, 8 million gektar tog`ay shawıp alınıadı).

Stixiyalıq apachılıqtın` aqıbetleri (suw basqını, qurg`aqshılıq, jer silkiniwler, dawıllar, vulkanlardın` atılıwı h.t.b.).

Tutas alg`anda ekologiyalıq problema, yadrolıq urıstı boldırmaw problemasınan keyingi orındı iyeleydi.

Tag`ı bir globalliq problema- energetikalıq problema. Amerika alım-ekologı V. Smil "u`sh kitti" ataydı. Olar: energiya, azıq-awqat ha`m bizdi qorshag`an orta, barlıq qalg`anları ekinshi da`rejede.

1945 jıldan energiya o`ndiriwdin` sanı u`sh ma`rtege arttı. Rawajlang`an ellerdin` sanı (jer sharındag`ı 7 procenti) energiyanın` 70 procenti paydalanıladı. Al rawajlanıwdag`ı eller (planetanın` 78 procenti) islenip shıg`ılatug`ın energiyanın` tek 18 procenti menen shekleniwge ma`jbu`r.

Bul ayırmashılıq (rawajlang`an ha`m rawajlanıwdag`ı eller) tek sanlıq jaqqa g`ana emes, sapalıq jaqqa ha`m iye. Eger rawajlang`an eller ushın energiya tiykarınan neft, gaz bolsa, az jag`dayda ko`mir, rawajlanıwdag`ı eller tiykarınan ag`ash, ha`r tu`rli texnikalıq ma`deniyatlar awıl xojalıg`ı o`ndirisinin` qaldıqların (ma`selen, Bangladesh 90 procenti. Nigeriyada- 80 procenti, İndiyada 66 procenti) tutınadı.

A`lbette, al`ternatalıq dep atalatug`ın energiya derekleri ha`m o`zin onsha aqlamay atır. Bug`an AES lerdin` isten shıg`ıwları, a` sirese 1986 jılg`ı Chernobıl AESinın` avariyası ha`m onın` jaramsız aqıbetlerden misal bola aladı.

BMsh tın` esabı boyınsha tek 1990- jılı 143 AES tın` buzıqlıg`ı anıqlang`an. 2000 jılg`ı 300 yadrolıq reaktordı jabıw na`zerde tutilıp atır.

Energetikalıq mashqalardı sheshiwdin` jolları:

1. shıg`arılatug`ın produkciyanın` energiya jutıw mu`mkinshiligin azaytıw.

2. Da`stu`riy sanaat materiallarının` ornına jen`il, arzan, az energiya jutatug`ın arzan materiallardı (ma`selen, polattın` ornına alyuminiydi, mistın` ornına ayna materialdı, metallıdın` ornına plastikti) qollanıw.

Energiyanı tabıw ha`m onı paydalanıw shiyki zat probleması menen tıg`ız baylanıslı. Ha`zirgi waqıtta 1970 jıl menen salıstırg`anda u`sh ma`rtebe ko`birek paydalı qazılma o`ndiredi. Bunnan rawajlanıwdag`ı eller (xalıqtın` 78 procenti) tek 12 procenti g`ana paydalanadı.

A. E. Fersmannın` esaplawınsha XVI-XX a`sirlerde jer betinde 50 milliard tonnag`a deyin ko`mir, 2 milliard tonna temir 20 million tonna mıs, 20 mın` tonna altın h.t.b. jerden o`ndirilgen. Ha`zirgi waqıtta jıl sayın jerden 100 milliard tonna qazılma (50 kv. km ge jaqın) alınıadı. V. İ. Vernadskiy aytqanıday, adamzat tutas alg`anda ku`shli geologiyalıq ku`sh bolıp baratır.

shiyki zat problemasın sheshiw shiyki zattın qımbat tu`rlerin arzanları menen almastırıw ha`m resurslardı saqlawshı texnologıyanı engiziwdi, o`ndiristi sanlıq ko`rsetkishlerdi sapalıq ko`rsetkishlerge bag`darlaw menen baylanıslı.

Azıq-awqat probleması. Bul problema ha`zir ju`da` o`tkir da`rejede qoyılıp otr. Ashlardın` sanı 1970 jılı 460 milliong`a jetken bolsa, 1990 jılı 550 milliong`a jetti, 2000 jilg`a 650 milliong`a (planeta xalqının` 10 procenti)shamalastı.

Ashlıq - azıq-awqat problemasının` jalg`ız g`ana ko`rinisi bolmag`an menen anıq ko`rinisinin` biri.

Problemanın` basqa ta`repi —rawajlang`an o`mirde ha`dden tis tutınıw.

Adamzattın` ha`r qıylı bo`leginin` aldında azıq -awqat problemasın sheshiwde ha`r qıylı wazıypalar tur. Ma`selen, rawajlanıwdag`ı eller ushın jeterli awqatlanıwdın` mu`mkinshiliklerin tabıw (jerdin` qunarlılıg`ının`, mal sharwashılıg`ının` o`nimdarlıg`ının` o`siwi, jabayı ta`biyat resursların ha`m okeandı paydalanıw, azıq- awqattın` sırttan alıp keliwin retlew h.t.b. Al rawajlang`an eller ushın awqatlanıwdın` strukturasını o`zgeritiw (beloklardın`, may, qanttın` az bolıwı, naturallıq produktlardın` ko`p bolıwı).

Demografiyalıq problema. Bizin` eramızdın` basında jer sharında 150-200 millionday adam jasadı. X a`sirge ol 300 million boldı. Tek XIX a`sirdin` ortalarında (1850 jıllar) jer sharında 1 milliard adam jasadı. 1930 jılı 2 milliard, 1960 jılı 3 milliard, 1976 jılı 4 milliard, 1986 jılı 5 milliard, ha`zir 6 milliardtan o`tip ketti.

Ha`zir xalıqtın` sanı jılına 90 million, sonnan 3 sekunda bir adamg`a ko`beymekte. Boljawlar boyınsha XXI-XXII a`sirler aralıg`ında xalıqtın` sanının` o`siwi biraz turaqlasadı, 10-10, 5 milliard adam da`rejesinde boladı.

O`siw tempi, a`sirese ta`biyiy o`siw ko`p ellerde kemeymekte. Ma`selen, olar: Germaniya, Ullı Britaniya, Skandinaviya elleri, Rossiya h.t.b. O`siwdin` to`menlewi ko`p g`ana Aziya ellerine de ta`n.

Ba`ribir o`siwdin` tempi joqarı.

A`lbette, xalıqtın` sanındag`ı artıqlıq bizdi qorshap turg`an ortalıqqa ta`sir etedi. Suwdın` sapası to`menleydi, hawa buzıladı. Jerdin` qunarlılıg`ına ta`sir etedi, turmıshlıq ha`m sanaatlıq shıg`ınlardı ko`beytiw, qullası ekologiyalıq jag`dayg`a ta`sir etedi.

A`lbette energiya, shiyki zat, azıq-awqat ma`selelerin aytpag`anda, xalıq sapındag`ı konfliktlerdi ha`m urıslardı provakaciyalawshı faktor bolıwı da mu`mkin.

Bul ma`sele infekciyalardı taralıwı, jarlılanıw, qılmıs ha`m basqa da anti sociallıq ha`reketler (g`arlıq, alkoholizm, narkomaniya h.t.b.) baylanıslı.

1. Bul problemalardı sheshiw boljawdı talap etedi. Boljaw - bul keleshek tuwralı ba`lkim, ma`selen, keleshekti da`wirlerge bo`lip boljawı mu`mkin: tikkeley keleshek, jeterlik da`rejedegi keleshek, uzaq aralıqtag`ı keleshek h.t.b.

Boljaw belgili ilimiy kriteriylerge, metodlarga`a iye. Futurologiyalıq izertlewlerdi boljawdın` metodları 200 den kemis emes.

Degen menen sociallıq boljawlardın` tiykarğ`ı metodları besew: 1) ekstrapolyaciya, 2) tariyxıy analogiya 3) modellestiriw 4) keleshektin` scenariyleri 5) ekspert bahalaw.

Boljawlar izlew, normativlik, analitiklik, boljaw-eskertiwler bolıwı mu`mkin.

Bekkemlew ushın sorawlar

1.Globallıq etikanı, o`mir aldında bas yiw etikasın, kompyuterlik, injinerlik etikasın do`retiw za`ru`rligi nede?

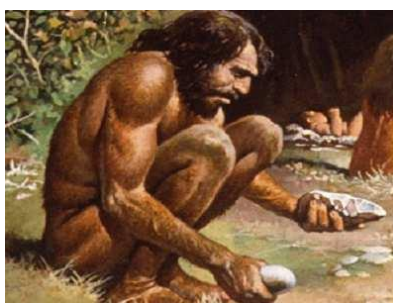
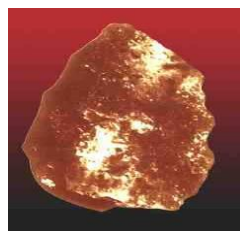
2.Globallıq mashqalalar o`z-ara qalay baylanısqa?

3.Biosfera ha`m noosfera degenimiz ne?

A`debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik óz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T. O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T. O`zbekiston. NMİU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.İ. Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V. Lavrientevo Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

Барлык глобал проблемалар жер шарына тийсли.

10 - Lektsiya. Logika paninin predmeti, tiykarg`i nizamlari. Tu`sinik, oylawdi`n` formasi` spati`nda

Jobasi :

1. Logika iliminin uyreniw obekti.
2. Oylawdin logikaliq formalari ham nizamlari haqqinda tusinik
3. Logika paninin predmeti.

Tayanish tusiniklari. Oylaw ,oylawdin` formalari ham nizamlari haqqinda tusinik. Logika paninin` predmeti.

Adebiyatlar.

1. Karimov I.A “Asarlar toplami 1-18 jildlar -T:Uzbekiston ,1996-2010 .
2. Karimov I.A .Yuksak manaviyat –engilmas kush .-T,Manaviyat 2008.
3. Karimov I.A Uzbekiston mustaqilliqqa erishish ostonasida.-T.Uzbekiston 2011.
4. Abdulla Sher, Bahodir Husanov ,Erkin Umarov “Estetika”. T.2008.
5. Avreliy Mark yuNaedine s soboy-Rostov na –Donu Rostovskoe knijnoe izdatelstvo1991.
6. Buxariy Imom Ismoyil .Hadis ;4 kitob.2 kitob T;Qomuslar Bosh tahriryotlari.1997.

1. Oylaw- logika iliminin` uyreniw obekti .Oylawdin` tiykargi qasiyetleri.oylawdi uyreniwge har turli jantasiwlar.

Oylaw formalari tusinigi.pikirdin` aniq mazmuni ham logikaliq formalari ,olardin garezlilikin ham oz ara baylanisli.Oylaw nizami –pikirler (pikirlew usinislari)ortasindagi zarurli baylanis.Oylaw nizamlari tuwri pikir juritiwdin` zarur tarepleri haqqinda.Pikirdin` shinligi ham onin` forma tarepten tuwri qurilisi.

Logika paninin` predmeti .Logika –oy formalari ham nizamlari uyreniwshi pan.

Logika sozi ayyemgi grek tilinen alinip ,”logos” terminini “tusinik ” “aqil”.”pikirlew “ degendi anlatadi.Hazirgi waqtlari bul termin tomendegi tiykargi manilerde qollaniladi.

1-den , Bul termin menen obektiv dunyanin`nareseleri ham qubilislarinin` ozgeriw ,rawajlaniw nizamliqlarin belgileydi ham oni obektiv logika dep ataydi.

2-den Logika tusinigi oy –pikirlerdin` baylanisinin` ham rawajlaniwinin` ozgeshe nizamliqlarin belgilew ushin qollaniladi ham bul nizamliqlardi obektiv nizamliqlardi sawlelendiriwshi subektiv logika dep ataydi.

3-den. “Logika “oy –pikirlerdegi baylanis ham rawajlaniw nizamliqlari haqqindai ilim manisinde qollaniladi ham oylaw haqqindagi ilim manisinde qollaniladi ham oylaw haqqindagi ilimdi anlatadi.Oylawdi basqa panlerde (misali ,psixologiya ,joqari nerv iskerliginin` fiziologiyasi ham t,b)izertleydi.Usigan baylanisli oylawda logikanin` izertlew predmeti retinde ne alinip qaraladi degen soraw payda boladi.Bul sorawga juwap beriwimiz ushin ,birinshi gezekte bizler oylaw jardeminde dunyani sawlelendiriwdin` ozgesheliklerin aniqlawimiz kerek.Biliw obekti realliqtin` adam sanasindagi sawleleniw anlatadi,Sawlelendiriwdin` harekterinen baylanisli biliw protsesinde bir-biri meen tigiz baylanisqan eki basqishta haqiyqatliliqti biz tikkeley seziw orginlarimizdin` jardeminde sezim ,qabil etiw ham eleslew formalarinda sawlelendiremiz Sol sebepli bul sawlelendiriwdin` jardeminde biz qubilislaridin narselerdin` omir suriw ham rawajlaniw nizamliqlarin ,olardin tiykarin bile almaymiz.Bulardin` ,yagniy narseler ham qubilislaridin` tiykarlarin biliw abstraktliw oylaw basqishinda iske asiriladi.Abstraktliq oylaw basqishi onin` seziwlik biliwden parqin korsetiwshi tomendegishe ozgesheliklerge iye.

A) Abstraktliq oylaw dunyani tikkeley emes (qiya)sawlelendiredi.Yamasa logikaliq usil menen seziwler jardeminde alingan tiykarlardi qayta islew joli menen biz tikkeley baqlawga bolmaytugin mazmundi bile alamiz.

B) Abstraktliq oylaw dunyani uliwmalastirilgan halda sawlelendiredi. Seziwler jardeminde alingan magliwmatlarga tiykarlangan halda narselerdegi ham qubilislardagi uliwma (qaytalanatugin ,en tiykargi)qasiyetler bolip alinadi. Usi qasiyetlerdin` tiykarinda narselerdegi ,qubilislardagi uliwmalikti biliwge ham olardi belgili bir tipke ajiratiwga boladi. (misali, adam, millet, bolmis, mamleket, huqiq ham t.b) .Predmetlerdi uliwmalastiriw ham boleklewdin jardeminde usi narseler haqqinda tusinikler payda boladi. Bul tusinikler oz gezeginde biliwdin metodologiya instrumenti sipatinda xizmet etedi. Oylawdin` uliwmalastiriwshi xarakteri narseler ham qubilislar klasslarinin` qasiyetlerin sawlelendiriwshi nizamlardi payda etiw mumkinshiliklerinde oz korinisin tabadi.

V) Oylaw til menen tigiz baylanisli .Til oy-pikirlerdin` qaliplesiw usili sipatinda alip qaralip ,onda oylaw natijeleri bekkemlenedi. Til jardeminde adamlar arasinda oy-pikirler menen almasiw bolip turadi.

G) Oylaw aktiv ham maqsetke bagdarlangan iskerlik bolip tabiladi. Sebebi oylaw protsesinde belgili maqsetler qoyiladi ham waziypalar ,maseleler belgilenedi. Usi qoyilgan maselelerdi sheshiw ,alga surilgen maqsetlerge erisiw ushin oylaw is hareketleri amelge asiriladi. Bul korsetilgen ozgesheliklerdin hammesi logikalik metodlardi ,biliw usilların qollaniw jardeminde dunyani belgili bir logikalik formalarda sawlelendiriw menen aniqlanadi. Usinday oylawdin tiykargi formaları retinde tusinik ,pikir ,oy juwmagi alip qaraladi. Logika oylawdin usi korsetilgen formaların ,abstraktliq oylaw basqishında qollanilatugin biliw usilların ham metodların ,jane de oylawdin` ozgeshe nizamların uyretdi. Logika iliminin` predmeti toliq turde analiz ushin oylawdin formalarınin` ham nizamlarınin` mazmunin aniqlawimiz shart.

1. Oylaw protsesinin` ham har qiyli oy-pikirlerdin` logikalik formaların aniqlaytugin usildi tabiwimiz ushin, biz narseler ham qubilisardin en uliwma belgilerin, narseler ham qubilislar arasindagi qatnaslardi, oy-pikirlerdin ozlerinin qasiyetlerin ham sipatlamasin ,olar arasindagi qatnasilardi aniqlawimiz tiyis. Bul belgiler ,qasiyetler ,qatnas ham sipatlamalar logikanin izertlew predmeti retinde alip qaraladi. Olar “boliw”, “esaplaniw“, “bolip tabiladi”, (“swt”) ,”hamme” ,”har kim”, ”hesh bir”, “ayrimlar”, ”egerde...., onda” ,”ham “ <”yamasa “ , “demek “(solay etip)<”duris emes”ham t.b logikalik terminler dep atalatugin sozler yamasa soz dizbekleri menen belgilenedi. Oydin logikalik formasin aniqlawimiz ushin oy pikirdin` anlatatugin sozlerdegi logikalik emes terminlerdin mazmunin diqqatqa almawimiz tiyis. Oninushin logikalik emes terminlerdi kop toshkalar yamasa shtrixli siziqlar menen almastiriwga boladi. Misali “Gruppanin` barliq studentleri logika krujoginin` agzalari bolip tabiladi” degen pikirdi alatugin bolsaq ,ondagi logikalik emes terminlerdi tomendegishe turde belgilewge boladi. ”Barliq –bolip tabiladi. bul korsetilgen baylama oydin logikalik formasi oydin strukturasin beredi, yagniy logikalik emes terminlerdin manisine itibar berilmey aniqlanatugin oydin duzilisin anlatadi. Oydin` logikalik formasi mazmunliq ham informatsiyaliq xarakterge iye boladi. Oylardin` logikalik formalarınin tiplerine qaray otirip olardi belgili klaslarga boliwge boladi. Bunday tiykargi klasslar retinde tusinik ,pikir ham oy –juwmagi dep atalatugin oy-pikirlerdin formalarınalip qarasaq boladi. Tusinik dep belgili bir predmetler ushin uliwma bolgan belgiler sistemasina tiykarlanip predmetlerdi uliwmalastiratugin ham ayirip korsetetugin oydin` formasina aytamiz. Misali ,nizam tarepinen jazalanatugin dep belgilengen hareket yamasa hareketsizlikti biz jinayat tusinigi menen aniqlaymiz. pikir dep predmetlerdegi qasiyetlerdin ,olar arasindagi qatnaslar ham baylanislarin biykarlaniw yamasa maqullaniw formasında beriliwin sawlelendiriwshi oydin` formasina aytamiz. Misali –Qaraqalpaqstan Respublikasinin` paytaxti .Astrologiya – ilim emes. Oy yuwmagi dep pikirlerde sawlelengen bilimlerden jana pikirde sawlelengen bilimdi aliw protsesin anlatatugin oydin` formasina aytamiz. Misali ;Eger geliy metall bolsa ,onda ol elektr otkizedi.

Geliy elektr otkizbedi.

Geliy metall emes.

Bul korsetilgenoylawdin` tiykargi formalarida oy manmuninin` boleklari arasindagi baylanis usuli tusiniklerde-belgiler arqali ,pikirlerde-tusinikler arasindagi baylanista ,al oy juwmaginda pikrlar arasindagi baylanista korinedi.Aytilganlarga tiykarlangan halda bul baylanislar menen belgilengen oydin` mazmuni oz betinshe omir surmeydi,al belgili logikaliq formalarda;tusinik,pikir ham oy juwmaginda oz sawlesin tabadi.Solay etip ,oylawdin logikaliq formasi dep mazmunnin` jasaw ham realliqti sawlelendiriwdin` taminlewshi oy mazmuninin` boleklarinin` arasindagi baylanis usilina ,onin` duzilisine aytiladi.Misali ,bir-biri menen baylanisqa iye oy-pikirdin` birewi shin bolsa ,onda oy-pikirdin` ekinshisinde,oydin` logikaliq emes mazmuninan garezsiz turde shin boladi.Oy-pikirdin` shin boliwi onin` haqiyqatliqqa saykes keliwi menen baylanisli.Oydin` shinligi – oylawdin` zarurligi sharti bolip tabiladi.Sol sebepli ,oyimiz (pikirlerdi payda etiwshi)mazmunliq jaqtan shin boliwi shart.Bugan qosimsha shinliqqa erisiwinde ekinshi sharti oylar arasinda duris baylanistin` bar boliw zarurligin talap etedi.Bul shart orinlanbasa duris pikirlerden de naduris juwmaqin` aliniwi taminlenedi.

Pikirlew protsesinde oylar arasindagi duris baylanisti oylawdin` nizamlari aniqlaydi.Solay etip,formalari boyinsha oylardin` arasindagi baylanisti formal-logikaliq nizamlar belgileydi ham olar oylardin` konkret mazmuninan garezsiz turde pikirlew protsesinde qatelikler jiberiwden saqlaydi.Oylawdin` nizamlari bul oylar arasindagi ishki ,zarurli ham en ahmiyetli baylanisti sawlelendiredi.Bunday nizamlarga logikada birdeylik (tenlik),qarsilaspaw ,ushinshisin jibermew,jetkilikli tiykar nizamlari jatadi. Bul nizamlar oylawdin` tiykargi nizamlari dep aytiladi,sebebi olar logikaliq oylawdin` tomendegi qasiyetlerin ;onin` aniqliligin ,qarama-qarsiliqsizligin ,izbe-izligin ham jetkilikli tiykarga iye boliwin sawlelendiredi.

11 - Lektsiya Tema ; Pikir, soraw. Norma ,juwmaq shigariw.

Jobasi ;

1. Pikir oylaw formasi sipatinda. Hukumnin qurami ,tiykargi qasiyetleri.
2. Apiwayi hukim ,qiyin hukim, shartli hukimler
3. Soraw pikirdin arnawli formasi sipatinda,norma.
4. Deduktivlik juwmaq shigariw.induktiv juwmaq shigariw.

Adebiyatlar.

- 1.Karimov I.A ."Asarlar toplami 1-18 jildlar" –t.Ozbekiston ,1996-2010.
2. karimov I.A Yuksak manaviyat –engilmas kush-T;Manaviyat ,2008.
- 3.Karimov I,A Uzbekiston demokratik taraqqiyotning yangi yangi bosqishida T.O .2005 yil,
4. Ibin A.A "Logika" –M.2003.
5. Raximov I."logikadan amaliy mashqulotlar va metodik tabsiyalar T,Uzbekston 1988.

1. Hukim dep-predmetke belgili bir qasiyettin ,munasiybetin tiyisligi yaki tiyisli emes ekenligi sawleleniwshi oylaw formasi.

Hukimnin` tiykargi waziypasi predmet penen onin` qasiyeti ,predmetler ortasindagi munasiybetlerdin korsetiliwi dir.Ol barqulla sipat yaki biykar formasindagi pikirden ibarat boladi.Pikir juritiw jarayaninda biz predmet ham hadiyselelardin` apiwayi sirtqi qasiyetleri menen birge olardin ishki ,zarurli baylanislarin ,munasiybetlerin bilip baramiz.Narse ham qubilislarin qasiyetlerin izbe-iz uyrenip ,olar haqqinda turli abstraktsiyalar payda qilamiz.Bul abstraktsiyalar Hukimler jardeminde sawleleniledi

.Bilimlerimiz turlishe bolgani ushin ,olardi sawloleniletugin Hakim ler ham har qiyli boladi.

Ayrim Hakimler,tekserilgen bilimlar sawlelense ,basqalarida qasiyetlerinin` predmetke tiyisligi shamalaw qilinadi.Yagniy aniq emes bilimlar sawloleniledi.Hakimlar ge qaraganda quramali pikirdir.Onda aniq predmet penen onin` konkret belgisi haqqinda bilim sawlelengen boladi.Hakimlar waqiyaliqqa mas keliw darejesine kore haqiyqiy ,qate ham aniq emes boladi.Obektiv waqiyaliqqa mas kelgen ,oni tuwri sawlelengen.Hakimlar haqiyqiy ,mas kelmeytuginlari qate boladi .Ayrim waqitta shinligin ham ,qateligin ham aniqlap bolmaytugin Hakimlar -aniq emes Hakimlar de bar.Hakimlar tilde gaplar arqali sawloleniledi.Hakim logiklaiq tusinik bolsa,gap grammatik kategoriyalardir.Hakimlar tiykarinan derek gap arqali sawloleniledi.Tek derek gaplar gana pikir tastiyoqlaw yaki biykarlaw halinda boladi.Misali ; “Waqit artqa qaytpaydi.” “Omira bul hareket” siyaqli gaplar Hakimlerdi sawlelendiredi.

Hakimlerdi biykar etiw –eki hakim bir-birine qarshi bolip ,olardan biri ,albette,shin ,basqasi qate bolsa ,bul hakimlar bir-birin biykarlawshi hakimlar boladi.Biykar qilinip atirgan hakim shin bolsa ,biykar qilinip atirgan hakim qate boladi.Biykar qilinip atirgan hakim qate bolsa ,biykar qilinip atirgan hakim shin boladi.

2. 3. Soraw pikirdin , bilimlerimizdin aniq emesligi ,gumanlarin jogaltiw hamde anigiraq ham toligiraq bilimlar payda qiliwga bolgan talabin qandiriwga xizmet qilatuwin pikirlew predmeti.Soraw birneshe zarur logikaliq qasiyetlerge iye.Birinshiden soraw da malim bir baslangish bolim qalipleken boladi.ekinshiden sorawda bar bolgan bilim aniq emes boladi.Ushinshiden sorawda predmet haqqinda toliq bilimge iye boliw talabi oz ipadasin tabadi.Soraw oz-ozinen payda bolmaydi. Ol ozinin` tiykarina (datum questions) vazasina iye.Sorawdin tiykarin onda qaliplesken bilim (axborat) quraydi.Soraw ozinin tiykarina kore tuwri ham tuwri emes qoyilgan sorawlarga bolinedi.Tiykari aniq ham aniq emes bilimnen ibarat bolsa ,Soraw tuwri qoyilgan boladi.”Milliy pikir ne?” degen Soraw bugan misal bola aladi. Qate ham aniq tiykarga iye. Soraw bolsa qate qoyilgan soraw esaplanadi. Misali “Arwaq qanday kun keshiredi?” desek ,soraw qate boladi.Biliwdegi funktsiyasi boyinsha aniqlawshi ham toldiriwshi Sorawlarga ajiratiw mumkin.”I Prigojin haqiyqattan ham sinergetika nin` tiykarshisi mi?” degen aniqlawshi Soraw ,”Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qashan qabil qilingan?” toldiriwshi Soraw esaplanadi.Strukturasina kore apiwayi ham quramali Sorawlar bar.Eger quraminda basqa Soraw bolmasa ,apiwayi Soraw ,bolsa quramali Soraw dep juritiledi.Misali ,”SAuw neshe gradusta muzlaydi ?”-apiwayi soraw, “Assimilyatsiya ham dissimilyatsiyalar organizmnin bar boliwinda qanday orin tutadi?”-quramali sorawdir.

4. Oy juwmagi har qiyli tiykarda klassifikatsiyalawga boladi.

1). **Metodlagiyaliq belgisi boyinsha** ,yagniy logikaliq izbe-izlikti basshiliqqa aliwdin` bagdari boyinsha oy juwmagi tomendegi turlerge bolinedi.

a) **Deduktivlik oy juwmagi** –uliwmaliq bilimnen dara bilimge otiw natiyjesinde alingan oy juwmagi bolip tabiladi.

b) **Induktivlik oy juwmagi** –jekelik bilimnen uliwmalig bilimge otiw natiyjesinde alingan oy juwmagi bolip tabiladi.

s) **Analogiyaliq oy juwmagi**-dara bilimnen dara bilimge otiw natiyjesinde alingan oy juwmagi bolip tabiladi.

2). **Logikaliq belgisi boyinsha** ,yamasa logikaliq izbe-izlikti basshiliqqa aliwdin qatanligin esapqa aliw darejesi boyinsha oy juwmagin ulken eki turge boliwge boladi.

a).**Demonstrativlik** yamasa **zarurlik logikaliq** baylanisli boyinsha oy juwmagi ,basqasha aytqanda ,oy juwmaginin` bul turinde tiykardan juwmaqqa otiw zarurlik karakterge iye boladi.

b).**Itimalliliq oy juwmagi yamasa demonstrativlik emes oy juwmagi**.Bunday oy juwmaginda tiykardan juwmaqqa otiw zarurlik qasiyetke iye emes karakterde bolip

,shinliqqa uqsasliq belgisi menen ayrilip turadi. Ayrim jagdaylarda bulardi shinliqqa jaqin oy juwmagi dep te ataydi. Bunday oy juwmaginda logikaliq otiv ,yagniy tiykarlardan juwmaqtin` aliniwi itimalliliqqa bagdarlangan halda orinlanadi. oy juwmagin birinshi belgisi boyinsha qaraymiz.

Deduktivlik oy juwmagi –(deduktsiya termini latin tilinen alinip ,keltirip shigariw degendi anlatadi.) dep uliwma bilimnen dara bilimge otiv xarakteri logikaliq zarurlikke iye bolgan oy juwmagina aytamiz. Yagniy tiykarlar menen juwmaqtin` arasindagi baylanis formal logikaliq nizamlardi beredi, sol sebepli tiykarlar shinliqqa iye boladi. deduktivlik oy juwmagi har qiyli boliwi mumkin , Olardin har qiyli boliwi tiykar retinde qanday kriteriydin (olsheminin`)aliniwinan garezli .deduktivlik oy juwmagin eki tiykar boyinsha turlerge boliwge boladi.

1). Berilgen pikirlerden juwmaqtin aliniwi ,pikirler arasindagi logikaliq baylanistin` xarakteri boyinsha **deduktivlik oy juwmagin shartli oy juwmagi ,shartli keskin oy juwmagi ,boliwshi keskin oy juwmagi ,shartli boliwshi oy juwmagi turlerine boliwge boladi.**

Shartli oy juwmagi - dep tiykari ham juwmagi shartli pikirler bolgan oy juwmagina aytamiz. Logikaliq otiv izbe-izliginin` natijyesi tiykardin` natijyesi boladi degen qagiydaga boysinadi.

Shartli keskin oy juwmagi -dep tiykarlardin` birewi shartli pikir, al basqa tiykarlar menen juwmaq –keskin pikirler bolgan oy juwmagina aytamiz. Bunday oy juwmaginda ekinshi tiykar shartli pikirdin` tiykari yamasa natijyesi menen saykes boliwi mumkin. yamasa bul shartli pikir tiykardin` yaki natijjenin` biykarlaniwi menen saykes boliw mumkin. Juwmaq ta shartli pikirdin` tiykari yamasa natijyesi menen ,yamasa shartli pikirdegi tiykar yamasa natijjenin` biykarlaniw natijyesi menen saykeslikke iye boliw mumkin. Shartli kategoriyaliq oy juwmagin` eki duris modusin adette bolip korsetedi. Birinshisi maqullawshi modus dep atalip ,onda keskin otkerme tiykardin` shinligin ,al juwmaq bolsa natijjenin` shinligin tastiyoqlaydi. Ekinshisi biykarlawshi modus bolip, onda keskin otkerme natijjenin shinligin ,al juwmaq tiykardin shinligin biykarlaydi.

Boliwshi keskin oy juwmagi -dep tiykarlarinan birewi boliwshi pikir ,al ekinshisi ham juwmaq keskin bolgan pikirlerden turatugin oy juwmagina aytamiz. Bunda ekinshi tiykar boliwshi pikirdin agzalarinin` birewinin` biykarlaniwin menen yamasa sol pikirdin agzalarinin birewinin` biykarlaniwi menen saykes boliwi mumkin. Juwmaq ta boliwshi pikirdin agzalarinin biri menen yamasa onin biykarlaniwi menen saykeslikke iye boladi.

Boliwshi keskin oy juwmagin maqullay –biykarlawshi ham biykarlay-maqullawshi siyakli eki modusin bolip korsetiwge boladi.

Maqullay –biykarlawshi modusta kishi tiykar ,yagniy keskin pikir dizyunktardin birewin maqullasa, al juwmaq dizyunktardin basqasin biykarlaydi,

Biykarlay-maqullawshi modusta kishi tiykar dizyunktardin birewin biykarlaydi, al juwmaq dizyunktin qalghanin maqullaydi.

Shartli boliwshi oy juwmagi-dep tiykarlardin biri shartli ,al basqasi boliwshi pikir bolgan oy juwmagina aytamiz.

Bunday oy juwmagina **lemmatikaliq** (tikkeley manisi boljaw degendi anlatadi.) **oy juwmagi** dep te ataladi. Boliwshi pikir eki ,ush ham onnan da kop alternatalarga iye boliwina baylanisli **lemmatikaliq oy juwmagi dilemma** (eki alternativa), **trilemma** (ush alternativa) ham t.b. bolinedi.

Deduktivlik oy juwmagin pikirlerdin ishki strukturasina tiykarlangan halda (yagniy keskin pikirlerdin deduktivlik yuwmagi tiykarlardin saninan garezliligi boyinsha) ekige bolemiz. Birinshi turi tikkeley oy juwmagi dep ataladi, onda juwmaq bir tiykardan oy juwmagi alinadi (keskin pikir uliwma maqullawshi ,uliwma biykarlawshi ,dara maqullawshi, dara biykarlawshi atributivlik pikir boliwi mumkin.) Sol sebepli tikkeley oy juwmagi tiykardi ozgertiwdi talap etedi, al jana bilim (tiykardi ozgertiw natijjesinde alingan), yagniy juwmaq oy juwmagi bolip tabiladi. Tikkeley oy juwmagina keskin pikirdi

ozgertiw ,aylandiriw ,predikatqa qarsi qoyiw , logikaliq kvadrat boyinsha oy juwmagi kiredi.Keskin pikirdi ozgertiwde sol pikirdin sapasin ozgertiw predikatti ogan qarsi bolgan terminge almastiriw menen birdey waqitta alip bariladi.

Aylandiriw operatsiyasi – pikirlerdegi terminlerdin bolistiriliw qadesine boysinadi.Bul qade subekt uliwma pikirlerde bolistirilgen ,al dara pikirlerde bolistirilmegen ,predikat xbolsa biykarlawshi pikirde bolistirilgen ,al maqullawshi pikirde bolistirilmegen edi.Usi qadege baylanisli aylandiriw apiwayi aylandiriw ham tikkeley aylandiriw bolip ekige bolinedi.

Apiwayi aylandiriw-dep pikirlerdin sanin ozgertpey aylandiriwga aytamiz.Bunday usilda terminlerdin ekewide bolistirilgen bolsa yamasa ekewide bolistirilmegen pikirler bolsa aylandiriladi.

Pikirlerdi aylandirganda bir **qadege** tiykarlaniwimiz shart-tiykarda bolistirilmegen pikir juwmaqta bolistirilgen boliwi mumkin emes.sebebi bul pikirde predikat bolistirilgen ,sol sebepli ol juwmaqta da bolistirilgen boliwi shart.

Predikatqa qarsi qoyiwdi.-predikatqa qarsi tusiniktin` daslepki pikirdegi subektke qatnasin aniqlaw ushin qollanamiz.Yagniy ,egerde ozgertiw natiyjesinde daslepki pikirdegi predikatqa qarsi tusikikke subektin qatnasi belgilenedi.

Solay etip ,predikatqa qarsi qoyiw dep- pikirlerdi qayta ozgertiw jardeminde subekti retinde predikatqa qarsi turiwshi tusinik ,al predikat retinde daslepki pikirdin subekti alip qaralutugin oy juwmagina aytamiz.

Predikaliq qarsi qoyiw din jardeminde alingan juwmaq daslepki pikirdegi sanliq ham sapaliq korsetkishten garezli boladi.

Apiwayi kategoriyaliq sillogizim- dep eki shettegi terminlerdin baylanisi haqqindagi oy juwmaqqa ham bul oy juwmagin in olardin ortadagi termin menen baylanisin biliv tiykarinda alinatuginligina aytamiz.

Entimemani toliq sillogizmge aylandiriw ushin tomendegi qagiydalardi basshiliqqa aliwimiz tiyis;

1.Juwmaqt i tabiwimiz tiyis ham ham oni ulken ham kishi terminlerdi aniq sawlelendiretugunday etip tusinikli turde beriwimiz kerek/

2.Egerde tiykarlardin birewi tusirilgen bolsa,onda olardin qaysisi ekenligin aniqlaw kerek .Bul usilberilgen pikirde shetki terminlerdin qaysisinin` bar ekenligin tekseriw menen alip bariladi.

3.Qaysi tiykardin tusirilgenin ham ortadagi termindi (ol berilgen tiykarda boladi.)biliv jardeminde jetispey turgan tiykardin eki terminin aniqlaw kerek.

Solay etip ,apiwayi kategoriyaliq sillogizm eki tiykar ham juwmaqta ibarat bolagn ush pikirden quraladi.Onin` quramina ush termin kiredi;orta –eki tiykarhada kiretugin ,biraq juwmaqqa kirmeytugin tusinik ,ham eki shettegi terminler;juwmaqta subekt bolatugin kishi termin.Sillogizimnin ulken ham kishi tiykarlarin adette bolip korsetedi.Kishkene tiykar dep kishi termin kiretugin otkermege ,al ulken tiykar dep ulken termin kiretugin otkermege aytamiz.

Logika iliminde orta terminin tiykarlardagi ornina qaray kategoriyaliq sillogizimnin figuralari dep ataladi.Har bir figura ozinin qadelerine iye.

1-**figuranin qagiydalari boyinsha** ,birinshiden ,sillogizidegi ulken tiykar uliwma pikir boliwi kerek ,ekinshiden,kishi tiykar maqullawshi pikir boliwi shart.

2- **Figuranin qagiydalari tomendegiden ibarat;**

1. Ulken tiykar uliwma pikir boliw tiyis.
2. Tiykarlardin biri biykarlawshi pikir boliw shart.

3- **Figuranin qagiytdalari;**

1. Kishi tiykar maqullawshi pikir boliw tiyis.
2. Juwmaq dara pikir boliw tiyis.

Deduktivlik oy juwmagin an induktivlik oy juwmagin in` parqi sonda ,egerde deduktivlik oy juwmaginda tiykarlar menen juwmaqtin` arasinda logikaliq otiv qatnasi

orin alsa, induktivlik oy juwmaginda tiykarlar menen juwmaqtin arasindagi baylanis tiykarlardin` tek juwmaqtı maqullawshi turindegi logikalıq formalari jardeminde iske asiriladi.

Induktivlik oy juwmagin qollaniwdan jetkilikli usillar tomendegilerden ibarat.

1 –usil retinde uliwmalastiriw tiykarına qoyilgan misallardin durisligin tekseriwimiz kerek.

2- usil arqali misallardin juwmaqqı qatnasinin` bar ekenligin aniqlawimiz tiyis.

3- usil misallardin jetkilikli darejede beriliwin aniqlaw menen baylanisli.

4- usil tanlangan misallardin` bir tipliligin aniqlawdan ibarat.

Solay etip ,**induktivlik oy juwmagi** dep empirikalıq uliwmalastiriw formasında,yagniy jeke qubilislarıda belginin` qaytalaniwi tiykarında onin qubilislaridin belgili klasına tiyisli ekenligi haqqında juwmaq shigariwshi oy juwmagina aytamiz.

Uliwmalastiriwshi induksiya dep klasstin` jeke predmetleri haqqında bilimnen yamasa klasstin podklasi haqqında bilimnen klasstin hamme predmetleri haqqında bilimge yamasa klass haqqında bilimge otiwdi taminleytugin oy jumagina aytamiz.Uliwmalastiriwshi induksiyanın` toliq ham toliq emes turlerin bolip korsetiwge boladı.

Toliq induksiya –dep klasstin` jeke predmeti haqqında bilimnen klasstin hamme predmetleri haqqında bilimge otiwshi oy juwmagina aytamiz.Yamasa belgili klasstin`, qubilislaridin har birinde belinin` qaytalaniwi tiykarında bul belginin qubilislaridin hamme klasslarına tiyisligi haqqında juwmaqqı iye boliwshi oy juwmagina aytamiz.

Toliq emes induksiya –dep klasstin` barliq predmetleri haqqında bilimge otiwdi taminleytugin oy juwmagin aytamiz.Yamasa belgili klasstin` ayrim qubilislarında belginin` qaytalaniwi tiykarında bul belginin` qubilislaridin barliq klasına tiyisli ekenligin taminlewshi oy juwmagina aytamiz.

Toliq emes induksiyanın eki turi bar; birinshisi ,**populyarlıq induksiya yamasa sanaw jardeminde induksiya dep ataladı.**

Ekinshisi ,ilimiy (eliminativlik)induksiya yamasa shigarip taslaw joli menen iske asirilawtugin induksiya dep ataladı.

Populyarlıq induksiya (inumerativlik) dep ilimiy metodologiyada qollanilmaytugin toliq emes induksiyaga aytamiz.Bul induksiya da mumkinshiligi barınsha kop predmetlerdi izertlew ham izertlew ushin predmetlerdi har turli tan`law joli menen qollaniw esapqa alinadı.Misali ,studentlerdin anaw yamasa minaw temani ozlestiriw darejesin biliw ushin mumkinshiligi barınsha har qiyli kategoriyadagi kop studentleri sorastiriw kerek.Bunday opros juwmaqtin` durisliqqa jaqinlaw darejesin arttiradı.

Toliq emes induksiya ekinshi turi ilimiy induksiya dep ataladı. Onin` eki tipi bar.Birinshisi ,tosinnan bolatugin uliwmalastiriwdi shigarip taslawshi jagdaylardı tanlaw jardeminde iske asirilawtugin induksiya yamasa tanlaw jardeminde induksiya dep ataladı.

12-Lektsiya. Argumentlestiriw oylawdin universal logikalıq usillari Jobasi;

1.Tusinik oylawdin formasi ekenligi.

2.Tusinik predmetlerinin uliwma ayriqsha sawlelendiriwshi formasi.

3.Tusiniklerdi aniqlaw.

Tayanish tusikileri ;Tusinik,Tusiniktin mazmuni ham kolemi,klass,quramali tusinik.

Adebiyatlar.

1.Karimov I.A ."Asarlar toplami 1-18 jildlar" –t.Ozbekiston ,1996-2010.

2. karimov I.A Yuksak manaviyat –engilmas kush-T;Manaviyat ,2008.

3. Karimov I, A. Uzbekiston demokratik taraqqiyotning yangi yangi bosqishida T.O .2005 yil,
4. Ibin A.A “Logika” –M.2003.
5. Raximov I.”logikadan amaliy mashqulotlar va metodik tabsiyalar T,Uzbekston 1988.

1. Logika paninde tusinik oydin ozgeshe turi sipatinda izertleniledi.(tusiniklerdin logikaliq formasin aniqlaw ,olar arasindagi qatnashlardi belgilew ham t,b usillari).Tusiniklerde tek gana en ahmiyetli belgilerga tiykarlangan halda predmetler klasi korsetiledi.Belgi degenimizddin` ozi predmetlerdin bir-biri menen uqsasliqqa yamasa ayrimashiliqqa iye boliwin korsetiwshi tiykar .Belgide predmetlerdegi qasiyetlerdin barligi yamasa joqligi korsetiledi.Tusiniklerde predmetler belgiler sistemasi tiykarinda uliwmalistiriladi.Sol sebepli har qanday predmet kop turli belgilerga iye boliwi mumkin.Olardin tiykargi turlerine jeke,uliwma ahmiyetli ,ahmiyetli emes ,apiwayi ,quramali ,maqul,teris belgiler jatadi.Belgiler tek gana bir predmetke tan bolsa –jeke belgi,al predmetlerdin` toparina tan bolsa –uliwma belgi ,egerde predmetke tan zarurli belgiler sol predmettin` ishki tabiyatin aniqlasa ,onda olar ahmiyetli belgi ,al olardin tiykarin sawlelendirilmese,onda olar ahmiyetli belgi bolip,al logikaliq formalardin` tiplerine qaray apiwayi ham quramali ,teris ham maqul belgi bolip boliniwi mumkin.

Apiwayi belgi-dep predikatlar logikasi tilinde logikaliq terminlerge (yagniy ,bir biykarlaw belgisinen ham logikaliq kvantordan basqa)iye emes belgige ,al quramali belgi dep jpoqaridagi talapqa juwap bermeytugin belgige aytiladi.Misali ,apiwayi belgi retinde qandayda bir mamlekettin` paytaxti boliw belgisin ,yagniy Ozbekistannin` paytaxti boliw belgisin;quramali belginin` misali retinde “eki ham ushke boliniwdi”alip qarasaq boladi.

Al Maqul ham Teris belgilerga tek gana apiwayi belgiler bolinedi.Maqul belgide belgiler biykarlaw formasina iye emes turinde beriledi,al teris belgilerde belgiler biykarlaw turine iye boladi.Solay etip ,tusinik bir tekles predmetlerdin` kopluginin` en ahmiyetli belgilerin uliwmalastiriw natijesinde payda bolip ,realliqti (haqiqatliqti)ilimiy biliwdin` en tiykargi formalarinin` birin beredi.Oltiykarinan,birinshiden ,uliwmaligga iye ayriqsha belgilerdi sawlelendiriwshi bilimlerden` koriniw formasi,ekinshiden,informatsiyani jetkerip beriwshi usil waziypalarin atqaradi.Tusiniklerdin payda etiw ushin predmettin en ahmiyetli qasiyetlerin bolip korsetiwimiz shart.Onin ushin predmetlerdin` bir-biri menen salistiriw natijesinde ,olarga tan uliwma belgini ajiratiwimiz tiyis.Bugan salistiriw, analiz,sintez,abstraksiyalaw,juwmaqlastiriw siyaqli logikaliq usillardi qollaniwdin jardeminde erisemiz.

Salistiriw –dep predmetlerdin` uqsasligin yamasa ayrimashiligi aniqlawshi logikaliq usilga aytiladi.Bul usildin` jardeminde belgili bir predmetlerge toparina tan uliwma belgiler aniqlanadi.Predmettin` belgilerin bolip korsetiw ushin ,oylaw darejesinde predmetti sostav boleklerge boliwimiz tiyis.Bunday logikaliq usil analiz dep ataladi.Onin jardeminde qanday da bir belgilerdi boliw tiykarinda,biz olardin` har qaysisin oz aldina izertew mumkinshilne iye bolamiz.Har bir bolekti oz aldina uyrenip ,oylaw darejesinde predmettin` bir outinligin qayta tiklewimiz tiyis.

Analiz jardeminde boleklerge bolingen predmettin` sostav boleklarin oylaw darejesinde jamleytugin logikaliq usil sintez dep ataladi.

Sintez analizge qarama-qarsi logikaliq usil bolgani menen olar hamme waqitta biri-birin toliqtirip turadi.Predmetlerdin` en ahmiyetli emes belgilerden bolip alip qaraw ,oylaw darejesinde predmettin` tek dara belgilerine diqqat awdarip ,basqa belgilerin esapqa almaw abstraksiyalaw logikaliq usili jardeminde iske asiriladi.Sol sebepli abstraksiyalawda predmetlerdin` ahmiyetli emes belgilerin diqqatqa almaw nazerde tutiladi.Solay etip ,tusinik dep predmetlerdin` en ahmiyetli en ahmiyetli belgilerin sawlelendiriwshi oydin formasina aytamiz. Har qanday tusinik mazmun ham kolemge iye.Tusiniktin` mazmuni dep berilgen tusinikti aniqlatugin predmettin` en ahmiyetli belgilerin jinynagina aytamiz.

Tusiniktin kolemi dep –tusinikte oz sawlesin tapqan predmetlerdin` koplignone ,jiynagina aytamiz.Misali”jinayat”tusiniginin` kolemine barliq jinayatlar kiredi.Sebebi olardin` hammesine uliwmalig belgiler tiyisli.

Tusiniklerdin mazmuni ham kolemi bir biri menen tigiz baylanisli .Bul baylanis tusiniklerdin mazmuni ham kolemi arasindagi kerri baylanis nizami menen belgilenedi.Bul nizam boyinsha tusiniktin` mazmuninin uliwmalastiriwi tusiniktin` koleminin` shekleniwine ,al kolemnin uliwmalastiriliwi mazmunnin shekleniwine alip keledi.

1. Tusinik predmetlerdin tiykargi olshemlerge tiykarlangan halda bolinedi;Birinchiden -tusinikler predmetlerdi uliwmalastiriw sanina qaray bosliq kolemgge iye ham bosliq emes kolemgge iye tusiniklerge bolinedi.

Bosliq tusinik dep –koleminde alemdegi bir de predmet sawlelenbegen tusinikke aytamiz.Bunday tusiniklerdin mazmuni alemdegi birde predmetke tiyisli emes belgiler sistemasina iye boladi.Misali;mangilik dbigatel .Al bosliq emes kolemgge iye tusinikler jeke ham uliwma tusinikler bolip bolinedi.Jeke tusiniktin` kolemi bir elementten turadi.(Misali ;Nokis ,Moynaq,Frantsiya),al uliwma tusiniktin` kolemi bir elementten artiq kop elementke iye boladi. Misali ,paytaxt ,sud,tariyx .Uliwma tusinikler oz gezeginde sanga alinatugin ham sanga alinbaytugin bolip ekige bolinedi.Sanga alinatugin tusiniklerdin kolemi sheklengen,al sanga alinbaytugin tusiniklerdin kolemi predmetlerdin sheklenbegen sanina tiyisli boladi.Misali ,”ekinshi jer juzliki uris qatnasiwshisi”-kolemi sheklengen,sebebi adamlardin` belgili bir boleginin` fashizimge qarsi gureskenligi esapqa alingan.Adam degen tusinik sanga alinbaydi,sebebi bul tusinikte barliq adamlar (omir surip ketken ,surip atirgan ,keleshekte omir suretugin adamlardin barligi)diqqatqa alinadi.Bul tusiniktin` kolemi sheklenbegen.

Ekinshiden-predmetlerdi uliwmalastiriw tipine qaray tusinik ler jiynaqlawshi,jiynaqlawshi emes (bolistiriwshi)konkret ham abstrakt tusinikler bolip bolinedi.

Jiynaqlawshi tusiniktin` elementleri retinde bir putinlik turinde tusiniletugin bir tekles predmetlerdin jiynagi alip qaraladi.Misali ,studentler gruppasi ,xaliq,biblioteka.

Jiynaqlawshi emes -tusiniklerdin elementleri retinde dara predmetler tusiniledi.Misali ;Qaraqalpaq mamleketlik universiteti.

Konkret tusinik dep- oz betinshe omir suretugin predmet yamasa predmetler jiynagin sawlelendiriwshi tusinikke aytamiz.Misali ,student ,yuridikaliq nizam ,planeta .

Abstraktliq tusinik –dep predmetlerdin` qasiyetlerin,olar arasindagi qatnasti sawlelendiriwshi tusinikke aytamiz.Misali ,juwappershilik,batirliq, saqiyliq.

Ushinshiden –Predmetlerdi uliwmalastiriwshi belgilerdin` xarakterine qaray tusinikler maqul ham teris,qatnasli ham qatnassiz tusiniklerge bolinedi.

Maqul tusinik –dep mazmuninda predmetlerge tiyisli bolgan belgilerdi sawlelendiriwshi tusinikke aytamiz. Teris tusinik dep-predmettin mazmunina belgilerdin` tiyisli emes ekenligin sawlelendirwshi tusinikke aytamiz.

Maqul tusiniktin mazmunin-maqullawshi belgi korsetedi.Misali ,sawatli –maqullawshi tusinik ,sawatsiz –teris tusinik ,angilshan tilinde soylewshi –maqul tusinik,angilshan tilinde soylemeytugin adam –teris tusinik.

Qatnasli tusinik-dep korsetilgen predmetlerdin` basqa predmetler qatnasta omir suretugin sawlelendiritugin tusinikke aytamiz,al

Qatnassiz tusinik –dep oz betinshe , basqa predmetler menen baylanissiz omir suretugin tusiniklerge aytamiz.

Anaw yamasa minaw tusiniktin` turin aniqlaw tusiniklerge logikaliq sipatlama beriw dep ataladi.Tusinikler arasindagi qatnaslardi eki ulken gruppaga boliwge boliwge boladi.1).salistirilatugin tusinikler-bul tusinikler uliwma belgilerge iye ham olardi bir biri menen baylanista alip qarawga boladi.

2).Salistirilmaytugin tusinikler-bul tusinikler uliwma belgilerge iye emes tusinikler ,sol sebepli olardi bir-biri menen salistiriwga bolmaydi.Yagniy olar bizdi korshagan ortaliqtin` har qiyli tarawlarına tiyisli bolganligi sebepli bir-biri menen salistiriwga bolatugin uliwma belgilerge iye emes.Bul tusiniklerde logikaliq qatnas jagdayinda tek gana salistirilatugin tusinikler boliwi mumkin.Kolemi jaginan salistiratugin tusiniklerdi uylesetugin ham uylespeytugin tusinikler dep bolip alip qarawga boladi.

Uylesetugin tusinikler dep-kolemleri toliq yamasa dara jagdayda betlesetugin tusiniklerge aytamiz.

Uylesetugin tusinikler ush turli qatnasta boliwi mumkin.

1)Ten maniles tusinikler .Bul tusiniklerdin` kolemleri toligi menen bir-biri menen betlesedi.

Tusinikler arasindagi qatnaslardi Eyler shenberinde suwretlew logikada qabil etilgen.Bul shenberde –tusiniklerdi kolemin,al toshka –predmetlerdin kolemine ten maniles tusinikler bir-biri menen toliq betlesetugin shenberlerde beriledi.

2)Kesilesetugin tusinikler .Birinshisi tusiniktin kolemi ekinshi tusiniktin` kolemine dara jagdayda kirse,onday tusiniklerdi kesilisiw qatnasindagi tusinikler dep aytamiz.

3) baginiw qatnasindagi tusinikler.Baginiw qatnasinda bir tusiniktin` kolemi ekinshi tusiniktin` kolemine toligi menen kiretugin tusinikler boladi.

Egerde baginiw qatnasinda eki uliwma tusinik bolsa ,onda basginiwshi tusinik-tur dep ,al bagindiriwshi tusinik –tek dep ataladi.Birge baginiw qatnasindagi tusinikler dep-bir-biri menen kesilispeytugin ,biraq eki tusinik ushin uliwmalıqqa iye ushinshisi tusinikke baginiwshi uylespeytugin eki yamasa onnan da kop tusiniklerge aytamiz.

Qarama –qarsiliq qatnasinda bolatugin tusinikler dep-tusiniklerdin` birewi qandayda bir belgilerge iye bolsa,ekinshisi sol belgilerdi toligi menen biykarlawshi ham olardi basqa belgiler menen (toligi menen biykarlawshi)almastiriwshi tusiniklerge aytamiz.Qarama – qarsiliq qatnasindagi eki tusiniktin` kolemlerinin` qosindisi olar ushin orta q bolgan tusiniktin` koleminin` bir bolegin gana aniqlaydi.Olar ushin orta q tusinik teklik tusinik bolip ,al qarama –qarsiliq qatnasindagi tusinikler turlik tusinikler bolip ,olar teklik tusinikke baginadi.

Qarsiliq (kontradiktorliq)qatnasinda bolatugin tusinikler dep -tusiniklerdin

Birewi qaqnday belgilerge iye bolsa,ekinshisi sol belgilerdi basqa belgilerge almastirmay,al tek olardi biykarlawshi tusiniklerge aytamiz.Bul tusiniklerdin kolemi toliq turde teklik tusiniktin kolemi menen betlesedi.

2. Ilimde aniqlama atalatugin logikaliq operatsiya ken turde qollaniladi.Aniqlama jardeminde til baylamalarinin` manisi belgilenedi.,jana tusinikler,terminler kirgiziledi.

Aniqlama-sozinin` ayyemgi grek tilindegi manisi “xoros”sozinen kelip shigip ,shegaraliq stolb degendi anlatadi.Bunda stolblar bir jer maydanin ekinshi jer maydanshasinan boleklew ushin qollanilgan.Bul sozdin` latin tilindegi analogi “finis” degen sozden alinip ,shegara ,bir narsenin` soni degendi anlatadi.Al tusiniktin` mazmuni predmettin` en ahmiyetli belgilerinin` jiynagin anlatadi,sol sebepli tusiniktin` mazmunin ashiw onin` en ahmiyetli ,tiykargi belgilerin aniqlawdi anlatadi.

Aniqlama dep-tusiniktin` mazmunin ashiwshi logikaliq operatsiyaga,yagniy til bayanlamalarinin` mazmunliq manisin dal belgilewdi anlatatugin logikaliq operatsiyaga aytamiz.

Mazmunin ashiwdi talap etetugin tusinikti definiendum (Dfd) ,yamasa aniqlaniwshi tusinik dep ,al berilgen tusiniktin mazmunin ashatugin tusinikti definiens (Dfn)yamasa aniqlawshi tusinik dep aytamiz.

Aniqlamalarda predmetler haqqindagi tusiniklerdin barliq mazmuni berilmey ,tek gana en tiykargi mazmun ashiladi.Kopshilik jagdaylarda biliw protsessinde tusiniklerdi

aniqlawga uqsas usillarda qollaniladi. Olarga Ostensiv aniqlama, suwretlew, minezleme beriw, salistiriw usillari jatadi.

Ostensiv sozi latin (ostensio) tilinen alinip, „korsetiw” degendi anlatadi. Bul usil soz dizbeginin` manisin sol sozdi anlatatugin predmetlerdi, hareketi tikkeley korsetiw joli menen tusindiriwge bagdarlangan. Kopshilik jagdaylarda bul usildi tikkeley qabil etiwge bolatugin predmetlerge sipatlama beriw ushin qollaniladi. Misali, basqa tillerdi uyrengende, kriminalistik texnika menen tanisiw waqtinda, narselerdin` en apiwayi qasiyetlerin (ren, dam, iyis h.t.b) sipatlaganda berilgen usildi kenne qollanadi. Biraq ostensiv usildi aniqlama dep alip qarawga bolmaydi, sebebi ol til bayanlamalarinin manisit ashpaydi.

Aniqlama menen uqsasliqqa iye usildin tagi bir turi retinde suwretlew usili alip qaraladi. Bul usil biliwdin empirikalik darejesinde ilim tarepinen izertlenip atirgan predmetlerdin qasiyetlerin aniqlawda kenne qollaniladi. Suwretlewde predmetke tiyisli qasiyetlerdin ahmiyetlisi yamasa ahmiyetke iye emesi qaysi degen sorawga juwap berilmeydi. Bul usildin tiykargi waziyasi predmetke tiyisli qasiyetlerdin barligin (kopshilik jagdaylarda sirtqi belgilerdi) aniqlaw bolip tabiladi. Biraqta suwretlew usilinin` til bayanlamalarin tusindiriw ushin qollaniliwina qaramastan, onin` jardeminde predmettin en tiykargi belgilerin, termindi anlatatugin predmetler klasin bolip korsete almaymiz.

Aniqlama menen uqsasliqqa iye usil retinde alip qaralatugin minezleme usili – suwretlewge salistirganda aniqlamaga jaqin usil bolipo, onda predmetke tan ozgeshe belgilerdi aniqlawga diqqat awdariladi.

Al salistiriw usili jardeminde bir predmet ekinshi bir predmet menen baylanista alip qaralip, olardin uliwmalik belgilerine diqqat awdariladi. Bul usil predmetke obrazli sipatlama beriw ushin qollaniladi. Tusiniklerdin aniqlaw teoriyalik ham praktikalik iskerlikte ulken ahmiyetke iye. Sebebi aniqlama predmet haqqinda onin` en tiykargi, ahmiyetli, zarurli belgilerin belgilew arqali qisqasha turde magliwmat beredi.

Aniqlamanin` turleri.

Ilimiy biliwde aniqlamanin har qiyli turleri qollaniladi. Biz olardin` en ken taralgan turlerine qisqasha toqtap otemiz. Aniqlamalardi atqaratugin funktsiyalarina qaray biliw protsessinde nominal ham real aniqlamalarga bolowge boledi.

Nominal –degen termin latin tilinen alinip, atama degendi anlatadi ham ol jana kirgizilgen terminlerdin` mazmunin, onin` kelip shigiwin, ahmiyetin tusindiriw ushin kirgizilgen til bayanlamalarin mazmunin tusindiriw haqqindagi kelisimdi anlatadi. Misali, „Yuridikaliq “termini huqigtaniwga tiyisli boliw degendi anlatadi. “Berilgen organizmnin` omir suriwin, jasawin taminlewshi sirtqi jagdaylardin jiyinagin gomestazis dep belgileymiz”.

Real aniqlama –dep predmettin` en ahmiyetli belgilerin sawlelendiriwshi aniqlamaga aytiladi. Misali; “Filosofiya adam Odunya “sistemasinin` rawajlaniwinin` en uliwmalik nizamlari haqqindagi ilim”.

Formasina qaray aniqlamalar aniq ham aniq emes aniqlamaalr bolipo ekige bolinedi. Aniq aniqlama dep predmetke tiyisli en ahmiyetli belgilerdi tikkeley ashatugin ham $A=B$ (AB boladi) strukturasina iye aniqlamaga aytamiz (A degenimiz aniqlanatugin, al B degenimiz aniqlaytugin tarep).

Aniq emes aniqlama- aniqlawdi talap etetugin tusiniktin mazmunin tikkeley emes turde (qanday da bir kontekstte) belgileydi ham ol aniq aniqlama formasinda iye bolmaydi.

Aniq aniqlamalardi en kop qollanilatugin turi tek ham tur ozgesheligi boyinsha aniqlama bolip (Ol tomendegi berilgen formula jardeminde belgilenedi: $A=Bc$, bunda: A -aniqlanatugin tusinik, B -aniqlaytugin teklik tarep, C –Turlik ozgeshelik), ol tiykarinan atributivlik, relyatsion, genetikaliq ham operatsionalliq turlerge bolinedi.

Atributivlik realatsiyon aniqlamalarda tur ozgesheligi retinde qasiyet ham sapa alip qaraladi. Sapa degenimiz, Voyshivillonin` pikiri boyinsha, predmettin` ozine tan bolgan tiykar, al qasiyet bolsa basqa predmetler menen oz-ara tasirde sol sapanin koriniwi bolip tabiladi.

Aniqlamalarga talab etiletugin qadelerdi eki ulken turge boliwge boladi.

- 1) Metodologiyaliq qadeler.
- 2) Formal-logikaliq qadeler.

Metodologiyaliq qadeler –retinde predmetlerge beriletugin aniqlamalar har tareplemeligin ,sol predmettin tariyxi ,sotsiyalliq praktikasi ,shinliqtin` konkretligi siyaqli aniqlamanin mazmunin ashatugin dialektikaliq logikaliq printsiplerge boysiniwi shart.

Aniqlama tek gana mazmuni boyinsha shinliqqa iye bolip qoymay ,ozinin` formasi boyinsha da duris duziliske iye bolivi tiyis.Egerde aniqlamanin shinligi ,onda korsetilgen belgilerdin` aniqlaniwi predmettin` real qasiyetlerine saykesligi menen belgilense ,al onin` durisligi sol aniqlamanin` strukturasinan garezli boladi.Bul protsess formal log ikaliq qadeler menen retlestiredi

13-Lektsiya. Etika pani predmeti ham jamiyet turmisindagi ahmiyeti.

Joba:

- 1.Etika paninin predmeti,manisi, onin tiykargi belgileri ham duzilisi.
- 2.Adeptin payda bolivi.Getdonizm ham evdomonizm tusiniklerinin etikaliq ahmiyeti.
3. Etika paninin basqa panler menen baylanisligi.

Tayanish tusinikler: Etika, Oqloq, adept, minez, adept-ikram, noosfera, etosfera, biologiyaliq etika.

Adebiyatlar.

- 1.I.Karimov. Yuksak manaviyat-engilmas kuch.-T.: Manaviyat, 2008.
2. Karimov.I.A. Adabiyotga etibor-manaviyatga,kelajakga etibor. T.: Ozbekiston,2009.
- 3.Abdulla Sher. Axloqshunoslik. Darslik. T.: Ozbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashryoti,2010.
4. Axloqshunaslik. Maruza matni. T. 2000.

1. Etika bir neshe min jilliq tariyxqa iye bolgan ayyemgi pan.Tiykarinan,`ilimiy ravsh`,`ilimiy aqloq`,`aqloq ilimi`,`adepnama` siyaqli sozler menen atalip kelingan. Evropada etika ati menen belgili. Etikani birinshi bolip grek filosofi Aristotel ilimiy aylanisqa kirgizgen. Aristotel panlerdi klassifikatsiyalap otirip, ush toparga boledi:teoriya, ameliy ham doretivshilik. Birinshi toparga filosofiya, matematika ham fizikani, ekinshi toparga etika ham siyasatti, ushinshi toparga korkem-oner,onermentshilik, ameliy poanlerdi kirgizgen. Usi koz-qarastan alip qaraganda ayyemgi grekler adepti pan darejesine kotergen. `Etika` (taethika) dep atagan.

Etika ham adeptin kelip shigiwi adamiyat jamiyetindagi etikaliq qarim-qatnasiqlar nazerde tutilgan. Aqloq sozi arab sozinen alingan `minez ` sozinin kopluk jalgawi formasinan ibarat. Adept sozi eki turli maniske iye. Uliwma tusinik sipatinda pannin izzertlew obektin anlatsa, ekinshi tarepten insannin minez-qulqi ham hareketinin ken kolemlu bolimin bildiredi. Tomendegi pikirge diqqat qaratpaqshimiz:

Adep
MINEZ
QULQ

Bunda tiykarinan shenberdin kishkene bolimin adept, ulken bolegin minez qulq iyelep tur adeptin buziliwinda tikkeley turde minez qulq normalarinin tasirinin ulken ekenligi dalil bola aladi. Adept-insan haqqinda jagimli tasir oyatatugin biraq jamaa, jamiyet ham insaniyat turmisinda onday darejede ayriqsha ahmiyetke iye bolmaytugin, milliy urp-adetlerge tiyklarlangan shirayli hareketlerdi oz ishine aladi.

Minez- shanaraq, jamaa, mahalle makan koleminde ahmiyetli bolgan biraq, jamiyet ham insaniyat turmisinda sezilerli tasir korsetpeytugin jagimli insaniy hareketlerdin jiyintigi. Adept bolatugin bolsa, zaman insaniyat tariyxı ushin ulgi bola alatugin unamli hareketlerinin jiyintigi.

Bul aytqan pikirlerimizdi missal menen tusindiriwge hareket etemiz. Misali: avtobusta jas jigıt, student hamme qatari orinliqta otiripti. Kelesi bandirgide bir kekse kisi shigip, onin qasinda tik turip qaldi. Eger student darhal: “ otirin, ata!” dep orindi bosatsa ol adeplilikti saqlagan boladi, sirttan qarap turganlar ogan minnetdarshiliq bildirip “Baxitli bol” juda adepli jigıt eken dep tasen qiladi. Kerisinshe talaba orinliqta otirip jalgannan mulgip otirsa, keksege orin bermese ashiwimiz keledi, kewlimizde “Bunsselli darejede adepsiz sorbet eken!” degen piker otedi. Uliwma bunday adetler bizde jagimsiz tasir oyatadi. Biraq soni aytiwimiz kerek studenttin keksege orin beriwı yaki bermesligi bul avtobusta otirgan jollawshilarga olardin turmisinda unamli ma unamli emes pe degendey ozgeris bermeydi.

Minez quliqqa tomendegishe missal keltiriwge boladi: mahalleimizde shanaraq basliqlarinin biri mumkin bolganinsha qonsilardin barliq merekelerinde xizmette turadi, xesh kimnen qolınan kelgen jardemin ayamaydi, ashiq kewil ashiq qol hamme waqıt oz bilimin jetilistirip bariwga umtiladi, talapshan shanaraq agzalarına mexriban.

Bunday adamdi biz qiligi jaqsi insan diymiz ham ogan ulgi sipatında qaraymız. Sonday aq qonsi qobalar menen qopal munasebette bolsa sal gapke mush koterip ,iship kelip ,shanaraqta bala shagasin sabasa buni minez qulqi pas diymiz .Onin minez qulqinin unamsizligi semiyasi ayrim adamlar jabir koredi. Mahallerdegilerdin tinishi buziladi., biraq bul hareketler jamiyettin sotsiyalliq turmisına yamasa insaniyat tariyxına tasir etpeydi.

Adepke kelsek ,masele sonday darejede diymiz. bir walayat yaki qala prakrori o`zin aymaqta nizam ustinligi adalat bar ekenligin hamishe aytip sol bir maqset penen is jurgizedi, hatteki hakimnin` nizamsiz turdegi parmanlarına qarsi shigadi, olardi biykar qiliwga umtiladi: apiwayi puxara tekgana oz kasibin emes balki huqiqiy nizam, adalatli dizim timsali retinde sawlelenedi. ol –o`mirin millet ,watan ham insan mapi ne bagishlagan joqari adept iyese .ol o`z jasap atirg`an jamiyet ushin ibratli bolatugin, sol jamiyettin` ja`nede gullep rawajlanıwına xizmet qiladi. Eger prakror kerisinshe nizam qorgawshisi bola turip o`zi nizamdi buzsa, shaqsiy mapi jolında aqti qara qarani aq dep tursa, ol adepsizlik qilgan boladi; Apiwayi puxara negizinde birgene kisi prakror ameldar emes balki putin jamiyet a`dalatsiz eken degen oy pikirler tuwiladi .Bul pikirlerdin` kusheyip bariwi bolsa aqir aqibetinde sol jamiyet yaki duzimnin` kriziske ushirawına sebep boladi. Albette ush adeplilik qubilis ham olardin qarsilasi salıstirmalıqqa iye. Bugan misal retinde prakrorin adepsizligi aniq korinip turipti .A`depsizliktin` bir jaman jeri, ol ko`pshilik toparlarga tez taralip ,jamiyette baylıqqa qunigiwshiliqti, jamlesken buzginshiliqti ,jenilteklikti, narkomaniyani, maskunemshilikti keltirip shigaradi. demek sotsiyalliq adepsizlik yamasa sol siyaqli ruwqiy buziliwshiliq

putkil jamiyeeti iyelep alsa yamasa majburiy ornasa ol fashizim ,ikstremizim, terrorism ideyaların en jaydiradi. XX asirdin` ekinshi yarimi XXI asirdin` baslarına kelip kop gana batis mamleketlerinde adepsizlik buzginshiligi ,pariqsiz jinisiy qatnasiqlar, giyabentlik ,nekesiz shanaraq, qarawsiz balalar, galaba uyatsiz klipler ,zulim

ham zorliqti ugıt-nasiyatlaytugin videofilimler jamiyet turmisında korine basladı.Belgili Amerika alimi F.Fukayama <<Ulli u`ziliw>> (2003) degen shigarmasında <<Batis awir kesellikke joliqqan.Onin` tasirli alamatlari 1960 –jillari payda bolgan>> degen juwmaqqa kelip ,olar birinshiden ,jinayatshiliqtin` o`siwi ,ekinshiden ,shanaraq krizisi ,neke ham balalardin` tuwiliwinin` kemeyiwi,ajirasiwshilardin` saninin` kobeyiwi sebepli dep esaplaydi.Misali;AQSH ta harbir ush balanin` biri nekesiz tuwiladi.Skandanaviyada barliq ellerindegi tuwilgan balalardin yarimanan ko`bi nekesiz dunyaga kelgen.Xaliqtin` saninin` kemeyiwi ,demografiyalıq o`sim tek u`shinshi dunya mamleketlerine ta`n.Tortinshiden ,sotsiyallıq tubalaw ,shaqistin turmistan ajiralıp qaliwi ,erli-zayıplar arasındagi munasibetlerdin` keskinlesiwı ,kisiler ortasında jalgiz jaswga beyimlilik.Misali hazir Rossiyada eresek adamlardin` 56% I boydaq bolıp jasadı.¹

2. Adep teoriiyasi birden bir etikaliq sistemani jaqsiliq ham jamanliqti adalatlıq ,minnet hujdan,baxit turmistin manisin birden bir tiykarda tusindiriw ilimiy tiykarlaw bolıp esaplanadi.A`dep teoriiyasi sipatında en ayyemgi zamanda payda bola baslagan en daslep etika filosofiyalıq pannin bir bolimi edi. Onin tiykargi mashqalalari tomendegishe .Shaqistin hareketleri,minez qulqinin determinatsiyasi(shart-sharayatlari) problemaların sheshiw uliwma dunya qaras dasturine baylanisli boladi.Etika teoriiyasi mashqala lari menen filosoflar Sokrat, Iplikur,Spinoza ,Gelbetsiy,Golbax,Didro,Kant,Gegel,DobrolyubovShernishevskiy kibi agartiwshilardin` bul tiykardagi miyrasi ulken bolıp esaplanadi.

Shigis oyshillarınan etika teoriya maselesi boyınsha Gazeliy ,basqada oyshillar jaratqan adep teoriiyalari ulken ahmiyetke iye.Tomendegi maselege misal keltiremiz.Kaykawistin` <<Qabusnama>>,Saadidin`<<Gulistan>. ,Jamiyidin` «Bahoristan»,Nawayinin` «Maxhub ul kulub» ham tagi basqa da ameliy

adepke bagishlangan shigarmalarınin` daorni bar.Adep filosofiyasinin` ozine tanlıgi,basqa panlerden parqi da ondagi teoriya menen a`meliyattin` baylanislig`ında.a`dep filosofiyasinin` basqa panlerden etikadan ,adepnamadan ayirmashiligi ol filosofiyalıq pa`n retinde adep-ikramlıliqtin` tabiyatin tusindiriwshi ,adamnin` joqariga talpiniwında ,adeplilik qatnaslardin` qospali ham qarama-qarsi tareplerin korsetetugin teoriiyalıq taliymat esaplanadi.Tagida bir ozgesheligi onin` normativ –ameliy ta`repi.Yag`niy onin` normativligi.Usi masele boyınsha Evdemonizim maselesin alıp qaraymiz.Evdemonizim(grekshe eudaimonia-keshirim.keshirimli, baxit soodat –adep taliymati bolıp bul taliymat baxitqa erisiw haqqında etikanin tiykari bolıp esaplanadi. Bul taliymat ayyemgi gretsiyada payda boldi,Onin wakilleri Demokrit ,Sokrat,Aristotell kiyingi dawirde yagniy XVIII asirde Frantsuz matiralisleri rawajlandiradi. Evdemonizim baxit tusinigine kirgizilgen mazmunına qarap turli adep sistemalarına n ibarat,Misali tomendegilerdi alıp qaraymiz ¹¹ individuwal evdemonizim ham sotsiyal evdemonizim dep atalatugin sistemalardi birlestiredi.Biraq olardin hammaesi ushin baxit mashqalasına gayri tariyxiy ,gayri klaslıq koz qarasarlar karakterlenedi.Olar baxitti insan hareketlerinin ozgermes ,abstrakt maqseti dep tusindiredi.Sonin ushin ivdemonizim tiykarlangan taliymatlar adeptin` onin sotsiyal manisten tisqarida, mangi ozgermes kategoriya dep qaradi. Sonin menen evdemonizimde unamli elementler bar. Sebebi ol baxitqa erisiwdin jemisi.Endividyumnin` jeke kush qudreti menen baylanisli .Hatteki oni diniy adeplikten joqari qoygan.Belgili diniy adep ikramlıliq insanlardin baxti qudaydin` qalewine baylanisli sipatlaydi.Demek baxit filosofiyada en fundametal oy qiyallardin biri.Adamnin` baxit tuwrali filosofiyada ush bagdar bar.Olar baxit psixologiyasi,baxit aksiologiyasi ,baxit sotsiologiyasi.Baxit psixologiyasında baxit jagimli kewil kuy,omirden lazzet aliw ,quwaniw ,shadlıq jane rahatleniw .Geyparalar ozinin` baxtin ham baxitsizlig`in sirttan izleydi.Ol barinen burin ozimizdin` ishki dunyamizdan g`arezli.Sebebi har bir insannin`

¹ J Bazarbaev A`dep Filosofiyasi Nokis 2010. 3-4 betler

qayirliq-jawizliq, adamgershilik-paslik, mexribanliq –qatalliq, uyat-uyatsizliq ,jaqsiliq-jamanliq ,adalat-adalatsizliq ham tag`I basqa o`mirinde o`zine joldas bolatug`in psixikaliq pishinine iye boladi.

Aksiologiyaliq kozqarastan alganda baxit bul adamnin` baxitliliği ,kunligi`i. Adam o`mirinin` qayir saqawatlig`innin` olshemi. Baxit qayirliq ,saqawatliq ,sog`an baylanisli qadir-qimbattin` artiwi. Tek sol qadirlik gana onin` boyindag`i jaqsı qasiyetlerdi rawajlandiradi, onin` baxitliliğın artıra beredi. Adamnin` dunya menen qatnasin ham baylanisin bahalaytugin oz pozitsiyasi boladi. Eger ol shin pak bolsa, obektivlik mumkinshiliklerge say bolsa ,onda adam baxittin` u`sh ahmiyetli shartine jetedi. Olar ozinin` qa`wipsizligi ,ozin –ozi bekitiwi ham jagdaydi duris tusiniwi Baxit sotsiologiyasinda baxit adamlar umtilatug`in hurmet, bayliq, urpaq o`siriw, da`wletli garriliq siyaqli hammege belgili iygiliklerde harakterlenedi. Bunda jamiyetlik iygiliklerde jetiw jollari ,qurallari ham hadal miynet ayriqsha orin iyeleydi.²

Endi biz gedonizim maselesin alip qaraymiz.

Gedonizim –(grekshe nedone lazzetleniw) –lazzetlenip o`mir keshiriw insan o`mirinin` mazmunin qurawi lazim ,degen qarasqa tiykar bolg`an ideya ham turmis ta`rizine umtiliw. Kad. Yunonistan Aristin ham Elihur G. nin` tiykarshilari esplanadi. Jana dawir filosofiyasinda bil ideyani Mill ham Bentam tarepinen qaytadan tiklew ge hareket qilingan. Filosofiyada kobirek materiyalli q bayliqlarga itibar beriw tiykarında o`mir keshiriw dep qaraladi. Tiykarında bolsa ,kobinshe ,gedonistler insan ushin en` jaqsı jamiyet –paraban ,materiyalli q bayliqlar ko`p bolgan dawir ,dep esaplaydi. Biraq bul qaras hallarında ,milliy qadiryatlarga itibarin paseytiredi ,olar ahmiyettin tuwri an`lawg`a kesent beredi. Sondada baxit psixologiyasi yiykarinan kewil-kuydi aniqlaytug`in lazzet aliw, baxit tusinigin bir putin qila almaydi. aytayiq geyparalar en` jaman qasiyet bolg`an sadizimdi yamasa basqa birewdin` qaqyg` isinan ,oni ba`lag`atlawdan la`zzet alsa, ai geyparalar suyispenhilikten` ,doslari menen boliskeninen ,o`z do`retiwshiliginen lazzet tabadi. Demek adamnin` baxiti sirtqi jagdayg`a o`zinin` psixikaliq pishini arqali qatnasiwda. Misali sizin` jegen keshki awqatiniz mazalima? Eger siz jumistan ash bolip kelsen`iz –ol shiyrin. Eger siz restorannan kelsen`iz ol sizin` ushin qanaatlanıw tuwdirmaydi. Demek baxitqa ,baxitsizliqqa da sizin` ishki dunyan`izdin` sirtqi dunyaga bahasi juwapker .

3. Etika pa`ni filosofiya ,estetika ,psixologiya, pedagogika ,sotsiologiya ,dintaniw, huqıqtaniw, siyasattaniw menen baylanisadi. Endi biz usi panler menen baylanisin analiz etemiz.

Adep filosofiyasinin` dintaniw menen baylanisi sonda, ekewide bir qiyli masele – adeplilik o`lshemleri maselesin sheshiwdi maqset etedi. Misali, islam dinin alatugin bolsaq, qurani Ka`rim ,hadis sharif Shig`ista a`deplilik da`rejesin qa`liplestiriwde ulken tasir etken .Sebebi ,jetik insan maselesi eki pan ushin da uliwma bolip esplanadi. Olardin` parqi adep-filosofiyasi bul maselege ilimiy tusinik ham zamanagoy tarbiya ko`zqarasinan jantasadi.

A`dep-filosofiyasinin` huqıqtaniw menen baylanisli da erteden baslangan. Juda ko`p jagdaylarda a`deplilik olshemleri menen huqıq o`lshemlerinin` a`hmiyeti ham mazmuni bir boldi. Sonin` ushin a`deplilikti jamiyettin` huqıqi ,al huqıqtı nizamlastiratug`in a`dep dep ataw mumkin. Sebebi a`deplilik penen huqıqtin` izertlew obekti kop tarepten uqsas. Tek olar jantasiw usili koz-qarasinan ayriqsha. A`dep qaralaydi, huqıq jazalaydi. Aytayiq ,turmistag`I jezo`kshelerge qatnas maselesi.

A`dep filosofiyasi pedagogika menen uziliksiz baylanisli .Pedagogikadag`i shaxisti qaliplestiriw ,ta`rbiyaliq talim beriw bagdarlarin aqil-nasiyatlarsiz adepnama sabaqlarisiz

tusinip bolmaydi. Bul ko'z-qarastan a`dep filosofiyasi o`zining teoriyalik ham ameliy tareplari menen pedagogikaning tiykari bolip esaplanadi.

Sunday-aq bul pan psixologiya menen de tikkeley baylanisli. Sebebi eki pande de adamlarning is-hareketi, peyili uyretiladi. Lekin bul uyreniw eki qiyli ko`z-qarastan alip bariladi. Psixologiya hareket, peyil-meyil sebebining ham kelip-shigiw ruwxiy tabiyati ham qaliplesiw shart-sharayatin aship beredi. Al a`dep filosofiyasi psixologiya izertlegen hadiyselerding a`depliliktegi ahmiyetin tusindiredi.

Adep –filosofiyasining siyasattaniw menen baylanisi da ayriqsha. Sebebi siyasiy gures, qarama-qarsiliq a`dep filosofiyasining tiykarinda talqilanadi. Lekin siyasat qansha darejede a`deplilikke suyense sonsha aqilga muwapiq keledi. Bul hazirgi künde a`dep filosofiyasi ham siyasattaniwding en` ahmiyetli izertlew maselesi.

A`sirese songi jillari a`dep filosofiyasining ekologiyag`a baylanisli kun-kunnen asip baratir.

14-Lektsiya Neke ha`m shan`araqtin` etikaliq tiykarlari, onin` jaslar ta`rbiyasindag`i orni

Joba;

1. Etika kategoriyalarining ozine ta`n qasiyetleri.
2. Etika kategoriyalarining filosofiyaliq manisi.
3. Etika printsipleri, normalari

Tayanish tusiniklari; Muxabbat, Watang`a, Milletke, Ata-anaga, Perzentke, Gozalliqqa, Jaqsiliq, Jawizliq, Jamanliq ham jaqsiliq, adalat ham adalatsizliq.

Adebiyatlar.

1. Karimov. I. A. Asarlar toplami 1-18 tomlar. T. Ozbekistan 1996-2010.
2. Karimov. I. A. Ozbekistan mustaqillikga erishish ostanasinda. T. 2011.
3. Karimov. I. A. Biz tanlagan jol- demokratik taraqqit va marifiy dunyo bilan hamkorlik yili. QQ. Jild T. Ozbekistan 2003.
4. Karimov. I. A. Tinichlik va hafsizlik oz kuch- qudiratimiz, hamjihatligimiz va qattiy irodamizga boglik. 12 jild. T. Ozbekistan 2004.
5. Aqloqshunoslik maruza matnlari. T. 2000.
6. E. U. Umarov. F. B. Zagirdinov. Etika. T. 2005.
7. J. Bazarbaev. "Adep filosofiyasi". Nokis. Qaraqalpaqstan 2010.

1. Etikaning bas kategoriyasi muxabbat. Muxabbat-bul bas li tusinik sipatida derlik barliq tiykargi tusiniklerdi ham printsiplerde oz - << mazmunina >> iye. Qanday da bir jaqsiligi watan parwarligi, insanparwarligi, jaqsi sozlikti muxabbatsiz keltirip bolmaydi. Sunday-aq ol insandi sirtqi ham transtsendentral alem menen baylanistiriwshi, oni jalgizliqtan alip shigatugin ulli kush. Muxabbatning obekti barliq waqit gozalliq, mapsiz gozalliq.

Muxabbat sozi arab sozinen alinip suyiw ham suyiliw etikaliq, psixologiyaliq, iskustvaliq ham pedagogika panlerine tiyisli tusinik. Muxabbatning eki subekti birdey payda boldi. Muxabbatni tek ishqi suyiw, jaqtiriw (jaqsi koriw) manisidagi analiz etiw birjaqlamaliq bolip tabiladi. Mifologiyada ezgulik jolindagi qahramanliq deregi muxabbat¹

Bir obektti suygen insan basqa obektti de suyiwi, suymesligi mumkin emes, jerge bolgan haqiyqiy muxabbat, watanga bolgan muxabbat, adamzatqa bolgan muxabbatti hesh waqitta biykar etip bolmaydi. Insan ozi ozgege aylanganda, ozgeni ozgege aylandioralganda haqiyqiy muxabbat iyese esaplanadi. Mine bul obekt penen subekt ortasindagi pariqtin joq boliwi ulli en erkin lazzet. Demek muxabbat insannin etikaliq turmisinin en joqargi shini. Usigan baylanisli muxabbat iyeleri jaslar tarepinen hamme waqit ideyal tiykarda qabil etiledi.

Muxabbat tan alarliq ajatiplardi doretedi. Adamzattin tariyxinda madeniyatin ham muxabbattin tariyxı dewge boladi. Birinshi xudojniktin qalemin jondirgan, birinshi shayirdin kewline yosh berip qosiq jazdirgan usi muxabbat. Tariyxta ajayip shigarmanin avtorlari ozlerinin en kushli doretpelerin muxabbat seziminin tasirinde jazgan. Ajayip kompozitor Glinkanin << Ruslan ham Lyudmila >> operasi Ekoterina Kernege muxabbatinan doregen. Rujede Mil degen jas kapitan bir gozzalga joligip ogan ashiq bolganligi sonsha, 1792- jil 25- aprelde 26 aprelge qaragan tunde ulken ruxlaniwshiliq penen Reyn armiyasi ushin Marsh qosiginin sozin ham muzikasin jazgan, ol elege deyin jasap kiyatirgan “ Marseleza” edi².

Muxabbat onin qarama –qarsisi napret. Napret tusinigi, albette, muxabbat siyaqli ken kolemdede emes. Ol kerisinshe muxabbat tarzinde payda bolgan obektten shetletiw, onnan biyganalasiwin bayan etedi. Napret, jerkeniw tuygisi napirettin kundelik turmisindagi tar, <<mayda >> korinisi. Napiretten tisqari qizganish tusinigi bar, ol sotsiyalliq hadiyse emes, tek jinisiy muxabbat penen izbe-iz keledi. Sonday-aq muxabbat iyese oz muxabbatin suyiklisin qizganip, asirap qaliwga hareket etedi ane sol qizganish sezimi normadan asip ketse qizganishqa alip keledi. Qizganish bolsa oni qanshelli tariplemeyik normanin buziliwindagi illet.

Misali: Ayyemgi grek drammaturgi Evrefit (B.e.sh. V asir) Karamat qizganish korinisin algan Mediyanin Yasonga muxabbati haqqında jazadi. Shinında qizganish muxabbatsiz bola ma? Qizganish- muxabbattin kolenkesi, kopshilik jagdayda jawiz kolenkesi. Yason ushin Mediya tuwisqanlarin oltiredi al Yason basqa bir nasharga uylenbekshi bolganda oz qarsilasın nıppırt etedi, keyin Yasonnin osh almaqshi bolip quyash qudayi Geliyostin aqligi ul nashar Yasonnan tuwgan ozinin eki balasin qurban etedi. Ayyemgi grekler muxabbatti bir neshe turge boledi. Olardin en daslepkerinin biri Erot qudayga aylangan Eros. Erot yaki Eros- bul qumarliq, aqıl oysiz muxabbat. Grekler oni tap solay “ Erotomaniya” dep atadi. Bul muxabbat maselesinde aqıl-hushtan ayriliw degendi anlatadi. Bul haqqında Muxammed Yusup³ bilay degen;

Qushaqta demiktirip oltire alsan,
Janindi al, etpey awara-sarsan,
Qaslarin dar bolsin shashlarin arqan,
Suy meni suyiklim songi sapar suy.
Bizler aziz bende, ajeldur ustem ,
Asiqpa dep meni buwmagil, erkem,
Posannan demigip oleyin olsem,
Suy meni suyiklim songi sapar suy.

Etika kategoriyalarinin arasında jaqsiliq, jaqsi soz, jaqsi faktor. “Avesto” dan tartip barliq muqaddes kitaplarda jetekshi orindi iyelewshi ham sonnan Jaqsiliq- insan shaxsinin kamillikke, baxitqa jamiyetin bolsa joqari shingajetkiziwshi qural.

Jaqsiliq ham onin qarama-qarsisi jawizliq, kundelik turmista derekleri menen olshenbeydi. Olar ham muxabbat siyaqli ken qamirawli qasiyetke iye. Jaqsiliqtin etika menen baylanisi da sonda sol arqali ol ameliyatta qahramanliq, watanparwarliq, insan parwarliq, batirliq siyaqli printsiplerdi oz ishine aladi. Solay etip muxabbat ham napret jupliliq tusiniginde napret muxabbatti inkar etpey kerisinshe, oni turaqliliginan malimleydi, jaqsiliq ham jamanliq jupligında har eki tusinik bir-birin uliwma biykar etedi. Tek gana biykar etip qalmay omir ushin gures ketedi.

Etikanin jane bir kategoriyalarinin biri adalatliq. Onin jawizliq ham jaqsiliq tiykargi parqi sonda, adalattin ozi birden bir qadiriyatin anlamaydi., biraq qadiriyatlar arasindagi baylanisin belgileydi, olardi bahalawga iye. Sol sebepli onda jamiyetti tartipke saliwshiliq qasiyetleri bar: onda ham adeplilik ham huqiqiy talabalar biriktirilgen. Adalat bar jerde sotsiyalliq bebasliqqa jol joq. Adalatliliq haqqinda aytatin bolsaq huqiqqa nazer awdaramiz.

Etikada kategoriyalarinin biri hujdan. Hujdan- Zigmunt Froyd pikiri menen aytqanda alo men, men ustinen baqlaw ornatip, oni basqarip turiwshi ekinshi, joqari darejedegi men. Eger uyat qasiyeti insannin sirtqi, jamiyetke baylanisligi kelip shiqsa hujdan onin ishki oz-ozinen baylanisligin ashkaralaydi. Bul ishki baylanisliliq sirtqi baylanisliliqqa salistirganda teren ham turaqli: Uyat malim bir waqit ishinde adamnin oz qolaysiz hareketi sebepli juzege kelgen bolsa, hujdan azabi, bul apiwayi onaysizliq emes yamasa qalipdegi adamdagi adamgershilikli isenimin darti de, talabi oni qanaatlandirmas ekensiz hesh qashan azap toqtamaydi. Uyat penen hujdannin, sol sebepli, tenizdegi muz tawina aesbergke uqsatiw mumkin. Kobinese hujdan tusinigi orninda iyman tusinigin ushiratiw mumkin. Iyman tusiniigi tiykarinan diniy tusinik. Iyman arabsha isenim. 1. Isenim iseniw kewilde iseniw ham tilde iqrar qiliw. 2. Uliwma isenim. 3. Belgili pikir joqari ideyanin haqiyqatligina shin iseniw ham sol isenimdi isenimge aylandiriw. Sonin ushin isenim sozi “ itiqat” sozi menen qatara kelip, iyman- etiqat turinde isletiledi. Iyman insannin sanasi ham ruwxiyatına singen onnan bekkem orin algan dunyaga koz-qaraslari sipatında qudiretli hareketlendiriwshi kush, insannin erkin bekkemlewshi qural. Jaslarimizdin elde dunyada itibarli boliwi kop jagdayda, olardin iyman-itiqat tusiniklerine munasibetleri menen belgilenedi. Eger biz sonday iymanli jaslardi, iymani putin kisilerdi tarbiyalay alsaq, dunyaga tanilgan babalarimizdin dasturlerine sadiq bolamiz. Sebebi babalarimizdin ruwxiy sheshimlerin jana awlad ruwxiyati menen uyginlasqanda gana rawajlaniw boladi. Joqari ruwxiyliq qarar tabadi¹.

Minnet-jamiyet, mamleket ham shaxslarga individge qatnas olar arasindagi waziypa. Uliwma alganda insannin har bir hareketinde minnet tusinigi minnetke sadiqliq yamasa qiyamet etedi, minnettin insaniylik minneti, musulmanliq minneti, perzentlik minneti siyaqli ken kolemlı, barliq mamleketler ushin uliwma bolgan tusinikleri ham, jurnalistik minneti, shipakerlik minneti, alimlik minneti siyaqli kaspiy jumis auditoriia dogeregindagi tusinikleri da bar.

Minnet tusinigin ozine tan qasiyetlerinin jane biri onin baxt ham jamiyetke qasiyetleri sonshelli, bir dizimlerde jamiyette unamli esaplangan minnet talabalari ekinshi bir duzim yaki jamiyet ushin unamsiz mani kasip etiwı mumkin.

Namis tusinigi bir tarepten minnet penen baylanisli bolsa ekinshi tarepten qadir qimbat tusinigi menen baylanisli.

Ar-uyat ozin ham ozgelerdi qadirlep biliw. Ar-uyat insannin is-hareketlerinde ozin tutiwında korinedi. Insannin ar-uyati ozinin shanaraqtagi, putkil millettin ar-uyatin korsetedi. “Jurttan uyatti”, “jurt ne deydi”. Ozgenin qadir- qimbatin abiroyin, oz qadir-qimbatin ham abiroyin hurmetlep biletigun insan ar-uyatlı boladi. Ar-uyat kisinin natuwri paslik islerinen saqlaydi. Sebebi bugan onin hujdan jol qoymaydi. Ar-uyatlı insan satsizlikke ushirasadi hesh qashan tuskinlikke berilmeydi. Maqsetke jetiw ushin barliq qiyinshiliqlardan jenip aliwga tirisadi. Ar-uyattin ozgesheligi onin tilsimligi, pinqanligi, qupiyaligi ham tanlawshilari: ol ishki monolog geyde onda diolog kop dawisli diskussiyada juzege keledi. Latin danaligında minaday degen: Ar-namis degennin minlagan guwalar, adam boyına mangi abbonent penen mangi qorgawshilardin ruwxqa uyqi bermey pikirlesip otiriwi. Ol adamdagi jamiyetlik pikirdin jasirinip jatqan narselerdi korip, oylap ham sezip otiratugin mangi toreshi⁵.

1 J. Bazarbaev. Adep filosofiyasi Nokis Qaraqalpaqstan 2010-jil. 110-111- betler

Etika kategoriyalari bul adeplik anlaw printsipleri esaplanadi. Olarda adeplik talap nazerde tutiladi, Etika kategoriyalarinan muxabbat, jaqsiliq, ar-namis, minnet, hujdan,napret,baxit,qizganish, uyat, jerkenish,adalat bolip tabiladi.

Adamnin baxiti tuwrali filosofiyasinda 3 bagdar bar. Olr baxit filosofiyasi, baxit aksiologiyasi, baxit sotsiyalogiyasi. Baxit psixologiyasinda baxit jagimli kewil kuy, omirden lazzet aliw, quwaniw, shadliq jane rahatleniw. Geyparalar ozin baxitin ham baxitsizligin sirttan izleydi ol barinen burin ozimizdin ishki dunyamizdan garezli. Sebebi har bir insannin qayirliliq-jawizliq, adamgershilik-paslik, mehribanliq-qatalliq, uyat-uyatsizliq, jaqsiliq-jamanliq, adalat ham adalatsizliq h.t.b omirde ozine joldas bolatugin psixikalig pishinine iye boladi. Sonda da baxit psixologiyasi tiykarinan kewil kuydi aniqlaytugin lazzet aliw baxit tusinigin bir putin qila almaydi.

Aksiologiyaliq koz-qarastan alganda baxit bul adamnin bahaliligi, qunliligi. Adam omirinin qayir saqawatliginin olshemi. Baxit qayirliliq, saqawatliligi, sogan baylanisli qadir qimbattin artiwi. Adamnin duniya menen qatnasin ham baylanisin bahalaytugin oz pozitsiyasi boladi. Eger ol shin pak bolsa, obektivlik mumkinshiliklerge say bolsa,onda adam baxittin ush ahmiyetli shartine jetedi. Olar ozinin qawipsizligi, ozin-ozu bekitiwi ham jagdaydi duris tusiniwi.

2-3 Tiykarg`i etikanin` tusinikleri kategoriyalari siyaqli etikaliq printsifler olarda etikaliq talap uliwma tiykarda kozge taslanadi olar jamiyet tarepinen shaqisqa qoyilatugin talap tiykarinda bolip insannin` etikaliq manisin onin omiri mazmuni,adamlar menen oz ara baylanisligin tiykargi nizamliqlarin belgilep beredi.Etika printsipleri en ayyamgi kereklisi insan parwarliq .Ol insannin` joqari sotsiyalliq waziypasin belgileytugin ideyalar kompleksi.,shaqis erki, qadir qimmbati onin` baxitli boliw huqiqin talap etedi.Insan parwarliq printsiipi evropa oyaniw dawiri oyshillari rawajlandirgan, degen pikir bar .Tiykarinan insan parwarliq daslep Shigista oz korinisin tawgan.Insaniyliq ,insan parwarliq manislerdi bildiriwshi mamlw (naml sozi bunnan 3-4 jil burin Somen xatlarinda ushirasadi)

Insan parwarliq- uliwma insaniy qadiryatlar dizimine kiredi.Oni sovet dawirindegi klasliq koz qarastan qaliplestiriw dawirindegi doretiwshilerdin` insan parwarlig`I haqqindagi aosanalar juda qisqa omir korgen.Bunday insan parwarliqti xaliq qabiletpedi.Sebebi usi waqqitta xaliq tusinigine qaratilgan insan parwarliq orayinda shaqis turganligi malim.Har bir shaqis insaniy uqiqlardi taminlew ushin guresiw mine usi insan parwarliqtin tiykargi waziypasi.Bunda uliwma adamzatliq qadiryatlardi ustin dep bilgen bizin` mamleketimiz mamleket ishkerisinde dunya koleminde kozge korinerli isler qilinbaqta .Eger insan parwarliq printsipleri xaliqtin` barliq huqiqlari qorgawda tursa yagniy ken kolemlil uliwma umtiliw bolsa erk parwarliq printsiipi onin` bir bolimi esaplanadi.Sunday-aq erk parwar shaqislar belgili dawirde mamleketin qaharmanina aylanadi.Misal retinde angilishan shayiri Joj Bayron qaharmanliginan koriwge boladi.En belgili printsip watan parwarliq.

Ol insannin` watanga muhabatin asrap abaylawga bolgan talabin anlattiwshi etikaliq tusinik.Watan dushpanlarga qarsi ruwqiy ideyalogiyaliq qural sipatinda analiz etiledi.Tiykarinan bul printsiptin` kolemi ulkenWatan qorgawshiligi bul insan qorgawshisi ham millet qorgawshisi.Jane bir etikaliq printsip bul millet parwarliq ol belgili maniste watan parwarliq printsipin janede qaliplestiredi.Milleti suyiw bul ken maniste watandi suyiw degeni.Watansiz milletin` boliw y7aki rasmiy erkin ham baxitli jasaw mumkin emes. Biraq soni aytiwimiz kerek millet parwarliq penen milletshilikti ekewin aralastirmaw kerek .Milletshilik oz milletin ajiratip alip oni joqari qoyiw ga uwtiliw bolsa millet parwarliq basqalardi kemsitpegen halda oz milletinin` korkeyiwi ushin guresiw bul jolda ozin de qurban etiw degen so`z .Sebebi oz milletin` shin kewilden suye almagan adam hesh qashan basqa milleti suye almaydi.Tiykarinan millet parwar milliy ozlikti anlaw oz milleti menen quwanadi.Sunday-aq Alisher Nawayi doppi menen ton` kiygen o`z bekti har qanday shax suliwliqtan abzal koredi.Bul haqqinda Alisher Nawayi bilay degen edi.

Saxu taju xilatekim ,men tamasha qilganli

O`zbekim basinda qalpaq, iyninde shapani

Alisher Navoiy teren` gurirlanip o`zgelerge unamsiz qaragan emes .Kersinshe ol o`zge til wakili bolgan Jamiyge hurmet izet korsetip ogan pirim dep qol bergan.Har bir milletin` ozligin teren anlavi,oni sana seziminin` biyik shoqisina aylandiriwi milletin` ozine bolgan isenimin bekkemleydi.Milliy ruwqiyliq en daslep tariyxiy qubilis ekenligi menen ajiralip turadi.Olar 1 kunde ,bir jilda,hatekki bir asirdede toliq qaliplesip bolmaydi.Millet bar eken ,milliy ruwqiyliq boladi.Milliylikti joq etiw mumkin emes .Misali shayirlarimizdan I.Yusupov bilay degen edi:

Qara taban ,qara puxara

Babam gaybar kisi bolgan

Kokiregi haq qalpagi qara

Jaw menen tek isi bolgan.

Mine bul qosiqta milliylik maselesi sawlelengen.

Milliylik adep ikramliliq printsipleri menen bir qatarda insan omirinde kundelikli ushirasatugin adep ikramliliq normalari esaplangan hadalliq rasgoylik ulken ahmiyetke iye.Misali qaraqalpaq shayiri Ajiniyazdin qosiqqlarin alip qarayiq

Otirikti ras etip aytpag`an

Tuwri jolda bas kessede qaytpagan

Namahidi hasla joldas tutpagan

Ati Qaraqalpaq ellerim bardi.

Bunda hadalliq rasgoylik etika normalarina tiykarlangan.Sunday –aq tinishliq parwaliq siyaqli etikaliq printsipler ken tur orin algan.Sunday-aq tinishliq parwarliq urista qan togiwlerdi biykar etedi.

Jomartliq printsiipi bilsa shigista ayemnen bar .Evropada oni Alturizim ati menen Kant ilimiy aylanisqa kirgizilgen.Demek insan omirinde adep –ikram normalari ulken ahmiyetke iye .Bul printsipler birqansha apiwayi uliwmalastirilgan.

15 - tema: A`dep-ikramliliq ma`deniyat ha`m qa`driyatlar

Rejesi:

1. Ma'deniy miyras tu'siniginin` mazmunı
2. Ma'deniy miyrastın` mexanizimi

O'zbekistanda ja`miyetti ruwxıy jan`alanıwı barısında ma`deniy mirasqa qatnas.

Ma'deniyat ha'm ma'deniy miyras. Ma'deniyatti rawajlandinwdin' uhwma nizamhqlari. Ma'deniyat-tariyx ha'm ruwxıy miyrastm' bir-birine baylamstinwshi buwm sipatmda. Ma'deniy miyras ha'm om o'zlestiriwdin' tu'rleri. Tariyxiy dawamiyhq ma'deniyatti rawajlandinwdin' obektiv nizamlan. Zathq ha'm ruwxıy ma'deniyatta o'zine ta'nliK ha'm dawamnyliq. Da'stu'rler ha'm jan'ashilhq. Uhwmaadamzatliq qa'diriyaatlar tu'sinigi. Milliy ma'deniy miyraslardm' tutqan orni ha'm atqaratug'm xizmetleri. OChkep da'wirlerdegi milliy qa'diriyatlanmiz haqqmda tu'siniK. Milliy qa'diriyatlar, islam qa'diriyatlan, uhwmaadamzathq qa'diriyatlar. O'tken da'wirlerde milliy ma'deniy miyraslanmizg'a bolg'an qatnas. O'zbekistan Respublikasinm' g'a'rezsizliKKe erisiwi ha'm milliy ma'deniy miyraslanmizdin' qayta tikleniwi ha'm om ja'ne de rawajlandinw boymsha ahp banhp atirg'an jumislar. I. A. Karimov shlg'armalarmda ma'deniy miyras ma'selesi. Ma'deniy miyraslanmizdi qayta tiriewde ma'deniy-ag'artiw onnlan ha'm Ja'miyetlik sho'lkemlerdin' tutqan orni. Qaraqalpaq u'licetamw muzeyi ha'm I. V. Savitsxiy atmdag'i ko'gket o'ner muzeylerinin' ma'deniy miyraslanmizdi targ'ibat etiwde tutqan orni haqqmda.

Ha'r bir ja'miyet ha'm da'wir o'z ma'deniyati tipine iye bolg'an. Ja'miyet o'zgeriwi menen onm' ma'deniyat dpi ha'm o'zgerisKe ushnraydi, biraq ma'deniy rawajlamw toqtap qalmaydi. Ma'deniy miyras saqlanip qaladi. OChkep da'wirlerden qalg'an zatliq ha'm ruwxiy bayhqlardm' jiymdisma ma'deniy miyras dep aytiladi. Ha'r bir jan'a a'wlad ta'repinen do'retilgen ma'deniy bayhqlardi qabil etip aladi. Tariyxiy miyrashq ja'miyet ha'm onm' ma'deniati rawajlamwimn' za'ru'riy sha'rti boh p esaplanadi. OChkep sovetleri da'wirinde ma'deniy miyraslanmizg'a tuwn mu'na'sebette bolmadi. «Baylarg'a joqan Klass wa'Killerine xizmet etKen ma'deniyattm' bizlerge Keregi joq» dep proletar Ka'mbag'allar ma'deniyatm do'retemiz dep zatliq ha'm ruwxiy ma'deniyatimizg'a qirg'm Keltirildi. Ko'plegen ma'deniy-arxiteKturahq estelixler buzip taslandi yamasa qarawsiz qaldinldi. Qoljazzbalar ko'gket-o'ner do'retpeleri jag'ip jiberildi. Ma'deniy miyraslanmizg'a esteliK sarqiti sipatinda pa's na'zer menen qaraldi.

Ha'r bir ja'miyet o'tmish ma'deniy miyrasm qanday bolsa sonday qabil etip ala bermesten o'z du'nya qarasi du'zimi ma'plerine tuwra Keletug'm KelesheK ushin xizmet etetug'm bo'legin g'ana qabil etip aladi. Sebebi o'tmishten qalg'an ha'r bir na'rse birdey qa'diriyatqa iye bolmaydl. Ma'selen, sovetler da'wirinde do'retilip opt' siyasatm jirlag'an ha'm o'z o'mirin jasap bolg'an Kitaplardm' bu'gini ushm ha'm KelesheK a'wlad ushin ha'm hesh qanday qa'diriyati joq. Tiwn olar miyras biraq ma'deniy miyras ernes, al tariyxiy miyras supatmda saqlap qoyiw ti'tkt. Oetek ma'deniy miyrastm' qa'diri bir o'mir sarqllmaytug'm bo'legine milliy qa'diriyatlar dep atawimiz ti'tkt. Sovetler da'wirinde tariyximizdm' qa'liplesKenligi hesh Kimg'e sir ernes. Bui haqqunda aytila beredi de. Bui da'wirde o'tmishimizge jeterli baha berilmedi. Ol birinshiden o'tmish sarqiti sipatinda bahalandi, eKinshiden xahqtrT milliy oyamwina sebepshi bolnwinan qorqip ot ha'r ta'repleme obeKtiv u'yreniw qadag'an etildi. Aqibetinde bir neshe mm' jillar dawammda ma'deniy miyraslarimnz benen sovet du'zimi ortasmda «Qitay diywah» payda boldi. Basqasha qilnp aytqanda KommunistliK du'zimge xizmet qilatug'm bo'legi g'ana almdi ha'm milliy qa'diriyat sipatinda rawajlandinldi. Na'tiyjede du'nya ma'deniyati rawajlamwmda i'lkep bunhs jasag'an ruwxiy-ma'deniy tamannan alg'a ilgerlewge sebep bolg'an ten'i-tayi joq o'tmish miyraslanmiz umitihp Ketti. Du'nya ilim-pa'ni ha'm ma'deniyatimn' i'lkep wa'Killeri bolg'an ulh ata-babalanmizdin' o'mir ol jaqta tursin pu'tKil ma'mleKet Watammiz tariyxi da Kereginshe qisqartihp Kereginshe o'zgartirildi. Pu'tKil insaniyat ma'deniyati Shng'is, Orayhq Aziya ma'deniyatlan ta'sirinde qa'liplesip rawajlang'anhg'i ha'mmege ma'lim. Tu'rli unwlar qa'wimlar ele xahq boh qaliplespegen bir waqitta basqanwdiq ibtidoiy tu'rin qa'liplestiriw, belgili bir territoriyada mzam-ta'rtip ornatip jasawdin' en' qolayh forma eKenligin da'llilep berdi. Bui a'yyemgi Shig'is ma'mleKet formasmdag'i da'slepKi ibtidoiy ha'reKetler edi. Jillar dawammda tariyxshllar ma'deniyatimizdm' rawajlamw basqishlarm tu'rlishe bahaladi. Qizil imperriyanm' pidayilan OKtyabr revolyutsiyasimn' aldm'g'I Tu'rr\Kistan xaliqlarmin' ma'deniyatm uhwma Blukag etti. Haqiyqiy ilimg'e baylanisi olmag'an, g'a'rezli siyasatqa boysmdinlg'an bil du'nya qarasi pu'tin bir xahqtm' ma'deniyatm ta'n almas edi.

A'piwayi bir misal: Buxara, Xiywa qalalarimn' 2500 jilhg'min' o'zi bizin' ma'deniyatimizdm' ju'da' erte da'wirlerge banp taqaliwinan dereK beredi. Uliwma alg'anda a'yyemgi tu'rrK xaliqlarmin' ma'deniyati mazmun-mohiyati menen ja'miyetliK siyasiy turrmisi menen ha'm haqiyqiy puxarahq ja'miyet tiyKarlanna sa'yKes Keledi. Qatan' mzam ha'm ta'rtip-intizamnm' qa'liplesiwi a'dalattm' tiyxar etip ahmwi ha'zirgi zaman huqiyqiy demoKrratiyahq ma'mleKetliK ha'm puxarahq ja'miyettin' en' aldm'g'i u'lgilerine tuwra Keledi. Erte da'wirlerden Shig'is xaliqlarmin' ma'deniyatmda a'dep-iKramhq ma'na'wiyat, Ka'milliK ha'm a'dilliK tiyKar etip almg'an.

O'zbeidstan o'zinin' g'a'rezsizligine erixennen Keyin ulnwma adamzathq qa'diriyatlarg'a hu'rmet, ma'deniyatta tamayillardm' u'stinligin tan'lag'annn pu'tin du'nya ja'ma'a'tshiligine bildirdi. «Mustaqnl O'zbeKistan Ku'diretinin' tiyKan-xalqimizdm' uhwmaadamzatliq qa'diriyatlarg'a sadihqg'idur. Ol a'dalat ten'lix jaqsi qon'sishiq

insamyhq siyaqh pa'ziyletlerrdi a'sirler boyi asirap-abaylap bu'gingi Ku'nimizge sheKem ahp Keldi. O'zbeKistanm' jan'alamwmin' tiyKarg'i maqseti-if a'det da'stu'rlerimizdi tiKlew, jerimizde tmishliq-tatiwhq ornatiw toqshihq, ma'deniyat hu'jdan erKinligi ha'm de ha'r bir insanm' ruwxiy Ka'mil tabiwi ushin za'ru'r sharayatlardi jaratiwdan ibarat» degen edi i. A. Karimov.

A'dette qa'dirriyat degende ruwxiy ha'in zathq za'ru'rliKlerdin' uyg'inhg'i na'zerde tutlladl. Zathq qa'diriyatlar, ta'biy bayhqlar, miynet qurallan, h.t.b. ruwxiy qa'diriyatlarr, ja'miyetliK mzam ta'rptlerr, jaqsihq ha'm jamanliq, a'dalat, go'zzallq, tariyx h. t. b. Miyrashliq protsessinin' buzihwi tariyxiy ta'jiriybelerrden belgili pu'tin bir ma'deniyatm' joq bohq Ketiwine alnp Keledi. Ma'selen, A'yyemgi Egipet, Assiriya, Mekvja, A'yyemgi Orayhq Aziya ma'deniyati ha'm tag'i basqa da ellerdin' ma'deniyati miyrashliq protsessinin' buzihwi na'tiyjesinde g'ana usi umit bohq kelkep ma'deniy miyrras durdanalan qaytadan ma'deniyatimizg'a qosihp atir.

Uliwma miyrras nizamhlig'in u'yrengende filosofiyadagi biyKarlawdi-biyKarlr.w nizamm ja'ne bir ma'rte Ko'rrip shg'iwg'a tuwrra Keledi. Sebebi biyxarlawdi-biyKarlaw mzami rawajlamw bansinda ma'deniy miyramm' obeKtiv za'ru'rigin tu'sindirip beredi. Materialhq bolmism' ha'r bir tarawmda esxi o'miri tawsilg'an na'rselerdin' joq bolip ha'm jan'ag'a qarag'anda anag'urhm aKtiv na'rselerdin' payda boliw protsessin Keshe baradi. Esxinin' jan'a menen almasiw protsessi-bul rawajlamw. EsKiliK tiyKarmnda payda bolg'an jan'anin' CSKJ u'stinen jen'msinin' o'zi biyKarlaw dep aytiladi. BiyKarlawdi dialeKtiK tu'siniw bolsa-jan'a predmet uay ha'diyse esKini pu'tinley Blukag qilmaydi. Ba'lKi esKiden qalg'an barhq jaqsn tamanlarrdi o'zinde saqlap qaladl. Saqlap g'ana qalmastan rrawajlandradl. Ma'selen a'piwayi organizmler tiyKarmda payda bolg'an qurramh orrganizmler a'piwayi organizmlerdi biyKar eter eken olarg'a ta'n kelka du'zilisiz saqlap qaladi. Jan'a sotsial ekonomixahq du'zim, eski du'zimdi biyxar eter ekep opt' islep shig'anwshi Ku'shlerrin pa'n, ma'deniyac, texniKa tarawmdag'l jetisxenliKlerdi saqlap qaladi. Adamlar islep shig'anwdi rawajlandinw ushm o'tKen a'wladlardan qalg'an ta'jiriybelerge su'yenedi.

Ma'deniy miyras ja'miyetti rawajlandinwmd' za'ru'riy sha'rti ekep. Biz atababalarimizdan qalg'an ma'deniy miyraslardi qay da'rejede qabil etip aldiq ha'm olardan qanday da'rejede paydalana aladi degen soraw turradn. Bui haqqnda ko'plep aytilip ta atir. Ha'mmemizge belgili biz ju'da' bay ma'deniyatqa miyrasxormrz-xahq ma'deniy miyrrasi bul ju'da' ten'i-tayi joq biybaha g'a'ziyne bohq esaplanadi. A'wladlar ot ko'zinin' qarashig'mday qihp saqlap, bayitip, rawajlandinw kelesi a'wladlarrg'a berriwi tiyis. Biz ma'deniy miyraslanmiz haqqinda so'z ju'ritKenimizde ot Tu'ndstan xahqlan Orayliq Aziya xahqlan ma'deniyatman ajiratip `o'lek halda u'yrene almaymiz. Sebebi bul xahqlardm' turmisi, ma'deniyati, tariyxi, dini, u'rp-a'detleri bir-biri menen qansip KetKen. A'yyemgi waqitlardan baslap-aq bizih' ma'deniyatimizdm' dawng'i to'rt tamang'a kelkep. Jer ju'zindegi tu'rli u'lKelerde ma'deniy qatlamlardin' qalm'hg'i tu'rlishi. Bazi bir jerlerde barh-jog'i birr neshe santmetrdi g'ana quraydi. Al ayinm jerlerde 35 metrge sheKem jetedi. Bul ma'deniy qatlamn' teren'ligi. Xaliqtm' teren' tamirlan dep a'ne usig'an aytsa boladi. Orayliq Aziya xaliqlannm' ma'deniy qatlamlarn, tamirlan teren'. Qoyqinlg'an qala, Topiraq qala, Afrasieb, Dalvarrzintepa, h. t. b. jerlerde o'tKerilgen qaziw ilimiy-izertlew jumislan bum tastiuyqlaydi. Samarqandtm' 2500 TashKenttin' 2000 jillig'i mine usmday ma'deniy qatlamlarg'a qarap belgilenedi. Buxara ha'm Xiywanm' 2500jilhg'i ha'm olardagi ma'deniy qatlamlarg'a qarap amqlang'an. 1968 jilda Samarqand qalasinin' jasi qisqartilip 2500 jasta delingen. Haqiyqatmda bolsa Samarqandtm' jasi 3800 jil. Abu Rayxan Beruniydin' jaziwmsha Samarqand tsKandar Zulqarnayn Turang'a Kelmesten 1500 jil aldm bar bolg'an. Bul haqqinda aKademk Gafur Gulam «Fotihlar a'neyi bolmaydi. A'sirese piri Ka'mil, birinshi mug'allim Aristoteldin' sha'Kirti bolg'an AleKsandr MaKedonsKiydi a'neyi dep bolmas edi. Sol erte zamanlarda Turan jerleri abad, eli pa'rawan, qunhsshi

bolg'an. Samarqand, Buxara Shosh, Xorezm jerlerinde ma'deniy turmis erte rawajlang'an. Ol jerlerdin' dawng'i irannan asip Yunon jerlenine sheKem jetip barg'an.

Biraq sovetler da'wirinde jazilmag'an bir mzam bohp: Shig'is haslan Batistan almda turmawi kegek edi. Du'nya tsivilizatsiyasi Batistan baslang'an, Batis insaniyat ma'deniyatinm' da'slepKi besigi degen qa'lipKe ilimiy qaralar, juwmaqlar hu'Kimiran edi.

Ayinm ahmlardm' aytiwina qarag'anda a'yyemgi Sh'gk ma'mleKetlerinin' tariyxi to'rt mm' jilg'a banp taqaladi. Orayliq Aziya xahqlarimn' ma'deniyati tariyxi adamzat ja'miyetinin' ju'da' erte da'wirlerine banp taqaladi. A'yyemgi Turanda ma'mleKetshiliK ha'm nizam huqiq ma'deniyati eramizdan aldm'g'i to'rt min'mshi jillarda qa'liplesKen. Biraq a'debiyatlarda bul haqqinda ele jeterli da'rejede mag'liwmatlar berilmegen. A'yyemgi Turan jerinde qa'liplesken tu'rli-tu'rli ma'mleketlerde, ma'selen: Sog'diana, Parfiya, Yunon-Bakteriya, Qanxa, Ragkona, Qushan, Taxoristan, Tu'nis haqanlig'i, samaniyeler, g'aznaviyeler, qaraxaniyeler, xorezmshaxlar, Temur ha'm temuriyeler da'wiri ma'deniyatlan tariyxi tohq u'yrenilmesten qalg'an.

Huqiqiy demokratiyahq ma'mleket qunw ushin biz ma'deniy miyraslanmizdi u'yreniwimiz za'ru'r boladi. Aldimizg'a qoyg'an maqsetlerimizdi a'melge asuw ushin tex zatliq imkaniyatlardm' o'zi jeterli ernes. Ma'selen, Avesto Kitabin alip qarayiq: Jalg'an so'ylew, birewdi aldaw, gu'na jmayat eicenligi, qa'wimnin', uriwdin' qanin taza saqlaw a'wladlar salamatlig'in ta'miyinlew ushin tuwg'an-tuwisqanlar menen o'z ara shan'araq qunw qatti qaralanadi. ZardushtiyliK ta'liyamatmda jer, suw, ot, hawa muxaddes bolip, bulardi pataslag'an awir jmayat esaplamp bunm' ushm jazadan tartip, o'hm jazasma shexem taymlang'an. Bui sol da'wilerde ja'miyettiv ta'biy qa'diriyatlardan qanshelli da'rejede itiyathq penen paydalang'anman derek beredi. Orayliq Aziya xahqlanm' da'stu'rlerine kote shan'araqtm' muxaddes dep esaplamhwida bizlerge sheKem zardushtiyliK da'wirlerinen jetip Kelgen tu'siniKler deseK qa'telespeymiz. Ga'rezsizliK ruwxiy turmism' tu'rli tarawlannda tu'rlish Keshedi. Ruwxiy tarawda ja'miyettin' iqtisodiy-sotsial tarawma qarag'anda biraz kep' qamirawh boladi. EKonomiKada g'a'rezsizliK bazar mu'na'sebetlerine tiyKalang'an ko'r tarmaqqa muwapiqlasqan mustaqil ha'm na'tiyjeli xahq xojahg'm qa'liplestiriwge bag'darlang'an.

Bug'an erisiw ushm mu'Kshiliic tu'rlerin KO'beytiw, xahq xojahg'mda tu'bten o'zgerisler jasaw yag'niy shiyra zat jetKizip beriwden ko'Blgek tayar o'nimler jetKizip beriwge erisiw za'ru'r.

Ruwxiy qa'diriyatlar xalqimizdm' ko'r a'sirler dawammda toplang'an turmis ta'jiriybeleri menen baylamsh. En' da'slep ma'deniy miyrasqa ha'm zamanlaslanmiz ta'repinen do'retilgen milliy qa'diriyatlarg'a tuwn mu'na'sebette bolip, olardi qayta tiKlep rawajlandirnw za'ru'r. ilgeri KommunistliK partiya ha'm sovet hu'Kimeti ma'deniyat tarawm qatti qadag'alaw astma ahp Kelgen. Ol Klasshq partiyamin' ma'plerin ta'miyinlew, diniy ideologiyag'a qarsi gu'res alip banw baynalminalhqi beKKemlew ba'nesinde, maqsetinde milliy ma'deniyatlarda a'ste-aqmn o'z tariyxiy ruwxiy negizlerinen ajiratiwg'a qaratilg'an siyasatti ju'ritKen. Bui siyasat ashiqsasma zorhq tu'inde ernes, ba'bd baynalminalhq mqabi astmda ju'da' BlulekegNk penen milliy ma'deniyatqa qamxorhqi Ko'rsetetug'm lozun-shaqinqlarr menen birge alip banlg'an. Milliy ma'deniyatlardin' rawajlamwi ushm belgili da'rejede isler qilmg'an bolsa da, biraq bul siyasattm' tiyKarg'i maqseti milliy ma'deniyatlardi «sotsialistliK» ma'deniyatqa aylandinw rus ma'deniyati negizinde payda bola baslag'an «uliwma sovetliK» ma'deniyatqa qosip jiberiwden ibarat edi. Endilkte Mustaqilliq sharapati menen O'zbeKStanda ma'deniyatimiz KommunistliK ideologiyannun' isKenjesinen qutildi. Endi milliy ma'deniyatimizdm' rawajlamwi qaysi joldan banwi kegek. Bui qon'si shet el islam ma'mleKetleri-Paidstan, Afg'anistan, Iran, Jaqm Shig'is ellerinin' ma'deniyatma jaqm bola ma yaKi batis elleri ma'deniyatma jaqm bola ma? A'llette biz ma'deniyatimizdm' bay ma'deniy miyraslanmizg'a, tariyxiy da'wirlerimizge su'yenip ha'm de shig'is ha'm batis ma'deniyatlarmm' en' jaqsi jetisKenliKleri insaniylik ha'm uliwma adamzathq

qa'diriyatlardi o'zlestire otinp rawajlandinwdi qa'leymiz. Biraq bug'an qanday erisiw mu'niKin.

Biz eKonomiKalnq siyasatti ideologiyadan u'stin qoyar eKenbiz ja'miyetliK turmisti qatip qalg'an bir ideologiK qal'iplerge tig'ip qoyiw dan waz xesher exenbiz, ruwxiy rawajlamw dm' jan'a teoriyallq tiyKarlarm filosofiyahq Kontseptsiyasm do'retiwimiz za'ru'r. I. A. Karimov «O'zbeKStanm' o'zinin' g'a'rezsizliK jolmda rawajlamw jili» Kitabinda «xigYakgPPk hujdon va din endnligi qag'iydalar m qarar taptinw: g'a'rezsizliK aldimzg'a ruwxiy turmsta aldimizg'a qoyg'an waziypalardan ha'm bir KO'zqarastan hu'Kimranhq etiw i jan'a ja'miyet ushm jatdur»-dep tastiyoqlaydi. Bui ma'mleKetimizdin' Konstituttsiyasmda ha'm belgilep berilgen. O'zbeKstan RespubliKasmm' Konstituttsiyasmda a'g' ba'tinde «O'zbeKstan RespubliKasmda ja'miyetliK ha'm siyasiy institutlar mafkuralar ha'm du'nyaqaraslardm' ha'r tu'rliligi tiyKarmda rawajlanadi». Bui ma'deniyatimizdm', ruwxiy turmisimizdin' bir (class bir topar ideologiyasma, du'nyaqarasma boysnbastan endn rawajlamwin an'latadi.

Ma'deniy miyrasqa mu'na'sebet ma'selesinde KommunistliK partiya ha'm sovet hu'Kimetinin' siyasatmm' teoriyallq yukapp marKisz-leninizm quraytug'm edi. Bui siyasat artiqsha ideologiyalastinlg'an bohp a'dette ju'da' tar ma'niste tu'siniletug'ln Klasshq partiyahq ateyizm siyaqh tu'sinMerge tiyKarlana r edi.

Ruwxiy ma'deniyat, ko'gket o'ner, a'debiyat avtordm' qanshahq da'rejede pproletar ha'm ateyist eKenligi menen o'lshener edi «Kim biz benen birge bolmasa bizge qarsi» degen so'z lek uns frontmin' g'ana ernes, ma'deniyat tarawma ua tiyisli bolg'an. Bolsheviider ushm barhq na'rse front bohp esaplannp ma'deniyat fronti, a'debiyat fronti, ko'gket o'ner fronti, paxta fronti h. t. b. ha'm bul frrontta ko'r adamlar repressiya qilip jiberiler edi.

A'l'bette, o'Chkep da'wirlerde de ma'deniyat tarawinda jetisKenliidgerde erisildi. Qisqa waqit dawammda sawatsizhq saplastinldi, min'lap mcKtepler, texniKumlar, joqan oqiw onnlan ashildi. Min'lap Kitapxanalar, ma'deniy-ag'artiw ormlan payda boldi. Baspaso'z, radio, televidenie, teatr, Kino siyaqh ma'deniyat tarawlan rawajlandi. MUZIKB, mu'sinshiliK, su'wretlew o'neri, profesional teatr janrlan-drama, muziKah drama, opera, balet, milliy estrada qal'iplesti ha'm rawajlandi. Ilimler AKademiya siyaqh qal'iplesti fundamental ilimler rawajlandi. Elimizden ataqh ahmlar jetisip shiqti. Bul tarawda O'zbeKStanm' ilim-pa'n ma'deniyati tarawinda erisKen jen'islerinn hesh bir shet el menen sahstinp bolmaydi. Indoneziya, Bangladesh, PaKistan Misir, Iran ma'mleKetlerinin' ilim-pa'ni ko'gket-o'neri, fundamental ilimiy-izertlew jumislan O'zbeKStan menen ten' ke'le almaydi. Sovet hu'Kimeti jillarmda ma'deniy miyraslardi u'yreniw, olardi baspadan shig'anw boymsha jumislar islendi. Ma'selen: Al Xorezmiy, Farabiy, Beruniy, Ibn Sino, Maxmud Qashg'ariy, Yusup Has Hajib, Axmed Yugnaidy, Ulug'beK, Nawayi, Babur, DurbeK, Ogahiy, Mashrab ha'm tag'i basqa da ruwxiy ma'deniyatimizdm' rawajlamwma o'zlerinin' u'lesin qosqan adamlardm' shig'armalan baspadan shig'arnldi. Arab ha'm parsi tillerinde jazllg'an a'debiy-tariyxiy dereKlerdin' bir bo'legi o'zbeK tiline awdanldi. Shashmaqomlarr toplamp baspadan shig'anldi. Arxeologiyahq, arxiteKturahq esteliKler u'yrenile basladi. Teatr, su'wretlew o'pet!, miniatyura, arxiteKtura, qol-o'neri tariyxm u'yreniw boymsha bir qashan jumislar islendi. O'zbeKStanda ahp banlg'an arxeologiyaliq qaziw jumislan pu'tKil du'nyamn' itibarm tartti. Biraq KommunistliK partiya ha'm sovet hu'Kimeti ta'repinen ahp banlg'an ateystliK siyasat ma'deniy miyraslardi ateyizm qal'iplerine sahp u'yreniliw og'an siymag'anlanmn' biyxar etiliwi na'tiyjesinde xalqimizdm' Al Beruniy, At Termiziy, Al Nasfiy, Yassawiy, Naqshbandiy, Sulayman Baqirg'aniy, Suwpi Alliyar, Zamaxshariy, Na'jmaddin Kubra siyaqh ulamalardm' ma'deniy miyraslan u'yrenilmey qaldi. Nawayinm', Baburdin', Mashrabtm' shig'armalan tohq shig'anlmadi. Ayinmlarn qisqartihp shig'anldi. Sovet da'wirinin' da'slepKi jillarmda «diniy-KleriKal» tu'sinigi «feodal-KleriKal» ta'rizde qollamla basladi. Bui tu'siniKKe lek g'ana diniy ernes qa'legen tvorshestvo adam ilintiriw

mu'niKin edi. Du'nyaviy mazmundagi shig'armalardi feodal ma'plerin Ko'zlewde ayiplaw ha'wij ak'i. Shig'armada lek liriK Keshirmeler, sezimler su'wretlense onda do'retiwshini «saray a'debiyati» «sanat Sanat ushun» ag'immm' wa'Kili sipatmda onm' shig'armalann u'yreniw uhwma qadag'an etiledi. Ma'selen, Xusayn Bayqara, Feruz, Umarxanlar, lek hu'Kimdar bolg'anhg'i ushin g'ana tilge almbadi. Xalqimizdm' neshe a'sirlerden beri Kiyatirg'an milliy u'rp-a'detleri, da'stu'rleri ma'selen, Nawriz bayrami, hayt bayrami, besiK toyi, jmaza, ziyarat siyaqah ma'resimler qatti taqiyqlamp qoyildi.

Biz ma'deniy miyraslanmizdin' basma tu'SKen mu'siybetlerdi u'sh da'wirge bo'liwimiz mu'mKin. Birinshi da'wir a'hu'w jnlardan Keyin Rossiya imperiyasi ta'rrepien Orayhq Aziyam u'yreniw ushin /Tu'rKistan general gubernatorhg'i du'zilgennen Keyin/ KO'plep rus alimlan jiberildi. Ha'r qiyh ja'miyetler du'zilip bular-«Tu'rKistandagi rus geografiya ja'miyeti», «Tu'rKistandigi rus tili ha'm a'debiyat ja'miyeti», «Tu'ndstandagi rus meditsina ja'miyeti» ha'm tag'i da usinday ja'miyetler du'zilgen boh p bulardm' tiyKarg'i waziypasi Tu'rKistan u'lKesin u'yreniw menen birge Tu'rKistan haqqmda jazllg'an a'debiyatlardi barhq qoljazbalardl jiynew tapsinlg'an. Sol da'wirlerde KO'plep qoljazbalar, qimbat bahali qol o'ner buyimlan-altm ten'geler, zebiziyetler, xojahq buyimlan xahqtm' arasman jiynew almg'an. Uezdlerdin' ha'Kimlerri gubernatorlarr hasil buyimlar-saplan dur ga'wharlardan islengen menen bezetilgen pishaqlar, qihshlar, zergenliK buyimlarmm' en' jaqsisi xahqan jiynew ahnadi. Tu'rKistan u'lKesinen ahp Kelingen zatlardin' bir bo'legi ha'zir SanK-Peterburgtag'l Ermitajdm' Shig'is bo'liminde saqlanadi. Qimbatbaha materiallar ha'zirde tabihwi mu'mKin, biraq sol da'wirdegi ustalardm' ta'jiriybeleri, ustalq sheberliKleri qayta ta'Krarlanbaydi. Ha'zirgi waqitta u'licemizden ahp Ketilgen bunday ma'deniy miyraslar du'nya muzeylerin bezep tunpti.

30-jillardan baslap Orayhq Aziya RespubliKalannin' aymaqlannda arxeologiyahq qaziw jumislan ahp banladi. A'yyemgi ma'Kanlardan tabilg'an qimbatbaha buyimlardm' ha'mmesi shetxe ahp Ketilgen. Ha'zirgi waqitlarda u'lKetaniw ha'm tariyx muzeylerinde teic gu'zenin' smiqlar g'ana saqlanip qahng'an. Tariyximizdi ma'deniyatimizdi u'sh-to'rt smiq gu'zenin' qaldiqan menen u'yrenip bolmaydi. Mustaqilhq sharapati menen Ha'ziret Xoja Axmet Yassawiydin' ziyarat jayi, Saqipqiran A'mir Temur ta'repien sahng'an i'lkep qazan ha'm de Muxaddes Qurani Ka'rimnin' bir nusqasi O'zbekistang'a qaytanlip ahp Kelindi. Biraq bul na'rseler ten'izden bir tamshi g'anadur.

EKinshi da'wir oKtyabr rrevolyutsiyasi ornag'an da'wirler-bul da'wirlerde de xahqtin' milliy ma'deniy qa'diriyatlar Kitaplar, u'y-ruwzger buyimlan, qimbatbaha zebiziyetler jiynew ahnip, milliy da'stu'rler, u'rp-a'detlerimiz taqiyqlamp qoyildi.

U'shinshi da'wir 1930-jillar repressiya jillan. Milliy ma'deniyatlanmizdm' jappasma proletariyat ma'deniyatina aylandinw da'wirleri. Milliy ziyahlanmizdin' jappasma repressiyag'a ushirag'an da'wirleri. A'lbeta 1941-45-jil Watandarhq unsta milliy ma'deniyatimizdm' qanshadan-qansha ziyahlan birinshiler qatannda unsqa Ketip shahid etKen. Unstan Keyingi stalinizm da'wirlerinde de milliy ma'deniyatimrz-za'berdes wa'Killeri repressiyag'a ushirap kelkep. Bul waqiyalar o'z na'wbetinde milliy ma'deniyatimizdm' rawajlamwina Keri ta'sirin tiygizdi. Bir awiz so'z benen milliy ma'deniy miyraslanmiz umit boh p Ketti dep aytiwimiz mu'mKin. Biraq bul so'zdin' ma'nisinde xahqtin' u'ken formasi, tragediyasi jatintpti. Diyxanshihq, bahqshiliq, sharwashihq, shan'araq qunw, bala ta'rbiyasl tarawinda qanshadan-qansha ta'jiriybelerimiz umit boh p kelkep. Bul tarawda xalqimiz i'lkep ta'jiriybelerge iye bolg'an. LeKin biz usi ta'jiiybelerimizdi umitip SuxamlensKiy, MaKarenKolardin' Ko'rsetpelerine su'yenip KeldiK. Bala ta'rbiyasl haqqinda xalqimizdin' u'rp-a'detleri, oChkep ahm-ulamalardin' oy-piKirleri umit boh p Shkep. N. K. KrupsKaya ta'rbiya haqqinda pirir ju'r iter ekep «O'zinen u'lKenlerdi hu'rmet etiwdi Orayhq Aziyahq xahqlardan u'yreniw kegek» deydi. Ko'plep KlassiK jaziwshishayirlanmizdm' miyraslan shette qaldi. Xahq awiz eyu do'retpelerimiz, da'stanlar

«Edige», «Ma'spatsha», «Sha'ryar», «Alpamis» da'stanlan ezkShk sarqiti sipatinda qaraldi. Ha'yiyw, ha'wiyar, siyaqh da'stu'rlerimiz umit bohp Ketti. Ruwxiy ma'deniyatimizdm' bir bo'legi bolg'an dinge bir ta'repleme KO'zqarasta bohp Kelindi.

Ma'deniy miyaslarda u'yreniwden tiyKarg'i maqset o'tmishKe siyiniw ernes, ba'lKim o'tmishKe su'yenip, onnan paydalamp alg'a ilgerlew, rawajlamwdin' jan'a basqishlarma shig'iw bohp esaplanadi. Ma'deniy miyraslardi bahalawda, olardan paydalamwda to'mendegilerge tiyKarlansa bolar edi. Insaniyhq, xahqshihq,

Watandi su'yiw ha'm taraqqiyparvarliK, rawajlaniw, alg'a ilgerlew. sonday-aq diniy ma'deniy miyraslanmizg'a ha'm taqiwadahqti qayta tiriew ushm ernes, ba'lKi uhwmaadamzathq qa'diriyatlardi teren'ireK u'yreniw, ma'deniyatimizdi, a'dep-iKramhg'imizg'a paydasi tiyetug'm ta'replerin paydalamwimiz za'ru'r. Ma'deniy miyrastm' ha'r birin bahalag'anda, onnan a'melde paydalamwda olardm' qay da'rejede O'zbeKstanm' milliy g'a'rezsizliginnin' ruwxiy tiyKarlarm beKKemlewi adamzat iygiligi ushm xizmet etiw rawajlamwg'a qosatug'm u'lesi tiyrarg'i o'lshem bohwi kegek.

1991 jil qa' avgustta O'zbeKstan RespubliKasmm' g'a'rezsizligi ja'riyalandi. O'zbeKStan xalqmm' ajiralmas huqiqi o'z ta'g'dirin o'zi belgilew huqiqi ju'zege shig'anldi. Burmg'i Awqamdag'i Respublixalardan hirinshi bohp is ju'zinae engizgende, kep' xo'lemdegi reformani a'melge asinw, ja'miyetti tu'pKiliKli o'zgeriw ha'm jan'alaw jolma o'tip alg'an da bizin' respubliKamiz boldi. O'zbeKStan paraxat parlament joh menen o'zinin' haqiyqiy ma'mleKetine eristi. O'zbeKStan xalqi tuwilg'an u'lKedegi ten'i-tayi joq bayhqtin' ma'ngige haqiyqiy iyesine aylandi. RespubliKa o'z altmm, basqada siyreK gezlesetug'm ha'm qimbat bahah metallardi o'z endnshe qazip shig'anp, qayta islemKte ha'm shig'armaqta. Jer asti ha'm jer u'sti bayhqlan, ta'biyiy bayhqlar, ko'r a'wladlardm' miyneti menen do'retilgen, eKonomJKahq, ilimiy-texniKahq, ruwxiy Ku'sh-qu'diret, iniKaniyatlar, milliy bayhq bohp, adamlar abandanshihg'in girewi ja'miyetliK rawajlaniw ha'm gu'lleniwdhv Nukap bohp xizmet etedi. Du'nyadag'i 140 aslam ma'mleKet O'zbeKstanm' ma'mleKetliK g'a'rezsizligin moymlad). 50 den aslam eller menen diplomatiyahq qatnasiqlar ornatildi. Ko'plegen rawajlang'an ma'mleKetlerdin' elshixanalan ashildi. Tariyxta tung'ish ret 1992 jildin' martmda O'zbeKStan xahq arahq sho'hcem BirlesKen Milletler Sho'kemine qabil etildi. Ha'zirgi waqitlarda BMSH tin' ma'deniyat tarawi menen shug'iwlanatug'm bo'limi YUNESKO menen birgeliKte elimizde milliy ma'deniy miyraslanmizdi qayta tiriew, qidinp tabiw, targ'ibat etiw boymsha bir qansha jumislar a'melge asinhp atir. Bu'gin O'zbeKStan bir qatar jeteKshi xahq arahq eKonomiKahq assotsiyasmin' ag'zasi. Xahq arahq valyuta fondina ag'za boldi.

Ga'rezsizligimizdin' da'slepKi Ku'nlerinen baslap-aq ata-babalanmiz ta'repinen ko'r a'sirler dawaminda do'retilgen ju'da' i'lkep ruwxiy ma'deniy miyraslanmizdi qayta tiKlew ma'mleKetliK siyasat da'rejesine KO'terilgen en' a'hmiyetli waziypa bohp qaldi.

Ruwxiy qa'diriyatlardi tiKlew milliy o'zliKti an'lawdan xahqtm' ruwxiy tamirlarma ruwxiy sa'rsheshmelerine qaytiwdan ibarat bir-birine baylanish ta'biyiy ja'rayan bohp esaplanadi.

Xalqimiz siyasiy mustaqilhq ha'm azathqti qolg'a KiritKennen Keyin o'z ta'g'dirinin' haqiyqiy iyesi tariyximn' do'retiwshisi o'zine ta'n milliy ma'deniyattin' iyesine aylandi. Biraq som da aytip o'tiw kegek, ruwxiy qa'diriyatlarrdi qayta tiKlew u'rp-a'detlerimizdi qayta tiidew, o'zligimizdi an'law bir qansha qiymshihq Keshti-esKi imperiya du'zimi buzihp jan'a ja'miyetliK qatnasiqlar qarar tawip atirg'an bir sharayatta KO'shti.

Bir a'sirden artiq dawam etKen totalitar qaramhqtan Keyin bul jarayan da'slepKi waqitlarda ta'biyiy ra'wishte «inkarda tkag» sipatmda Keshti. Lexin aldm'g'i du'zinnin' qa'diriyatlarm teK solay g'ana biyKar etiw hesh qanday do'retiwshiliK da'stu'rine iye bolmag'an siyasiy ha'm ma'deniy eKStremizm qa'wpm tuwdirar edi. Sonin' menen birge o'tmish qa'diriyatlanmizg'a, da'stu'rlerimizge, turmis ta'rzine biyta'rep

ra'wishte aldi artin oylamay qaytiw bul ha'zirgi da'wirdi qabil etpewliKKe, ja'miyettin' jan'alaniw za'ru'rligin biyKar etiwge alip xeler edi.

Mine, bul sharayat teren' oylanip ha'r ta'repleme esapqa almg'an, ruwxiy tixleniwidin' unamh do'retiwshiliK a'hmiyetin Ku'sheytiwge qaratilg'an, birin-biri tohqiratug'm siyasiy ha'm eKonomiKahq, ma'deniy da'stu'rler islep shig'iw ha'm oni a'melge asinw za'ru'r edi. Bul da'stu'ler birinshi na'wbette qayta tiKlenetug'm ma'deniy miyraslarg'a panqlap qatnas jasawg'a en' a'hmiyetlisi uhwmaadamzathq qa'diriyatlardi bayitatug'm ha'mde ja'miyetimizdi demoKratiyalastinwg'a ha'm jan'a talaplarg'a juwap beretug'nn a'dep-iKramhq jaqtan a'hmiyetli bolg'an u'rp-a'detlerdi tan'lap alnw za'ru'rligine tiyKalang'an edi.

EKstremal sharayatlarda etnoslar ortasmda qarama-qarsiliq shig'iwidan saqlap turg'an shegaram sizizlardi basip o'tiwi mu'mKin bolg'an na'rselelardi pa'seytiriw olardin' ha'wij alip Ketiwine jol qoymashq en' a'hmiyetli ma'sele bohp esaplanadi.

Tariyx yadi, xahqtm', tuwilg'an u'lKenin', ma'mleKetimizdin' qahs, haqiyqiy tanyxin tiKlew milliy o'zliKti an'lawdi, milliy maqtamsh sezimlerin qa'liplestiriwde a'hmiyetli orm tutadi.

Tariyx millettin' haqiyqiy ta'rbiyashisma aylamp baratir. Ata-babalanmiizdm' islegen isleri, olardin' qaharmanhqlan sana-sezimlerimizdi jan'alap a'dep-iKramhq ta'rbiya u'lgige aylanbaqta.

Orayhq Aziya tariyxmda siyasiy aqil-idraK penen ma'na'wiw jigerliliKti, diniy du'nyaqaras penen entsklopediK bilimliliKti o'zinde ja'mlestirgen ulh alimkr ko'r bolg'an.

imom buxariy, imom Termiziy, Xoja Baxauadin Naqshbandiy, Xoja Axmet Yassawiy, Al Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, Amir Temur, Mirza Ulug'beK, Zaxiriddin Muxammad Bobur ha'm basqa da KO'plep ulh babalanmiz milliy ma'deniyatimizdi rawajlandinwg'a i'lkep u'leslerin qosqan, xalqimizdm' milliy maqtanishma aylang'an. Olardin' atlan du'nya tsivilizatsiyasmm' rawajlamwina qosqan u'lesleri ha'zirgi waqitta pu'tKil du'nyag'a ma'lim.

Tariyxiy ta'jiriybe, u'rrp-a'det, da'stu'rlerdin' miyras bohp o'tiwi bulardm' ba'ri jan'adan-jan'a KelesheK a'wladlardl ta'rbiyalaytug'm qa'diriyatlarg'a aylamwi kegek. Bizin' ma'deniyat bolg'anhg'i o'z-o'zinen bolg'an na'se ernes. Samarqand, Buxara, Xiywa lek alimlar ha'm ko'gket o'ner shaydalan ushm g'ana ernes ba'lici tariyx ha'm tariyxiy qa'diriyatlar menen qizig'iwshi baliq adamlar ushm ziyarat ornma aylang'an.

Ahmlardin' miynetleri ha'm izleniwleri na'tiyjesinde tariyximizdin' KO'pten-ko'r betleri sonday-aq A'mir Temur ha'm temuriyler XX a'sirdin' baslarmdag'i tariyximiz jan'adan tiKlendi. O'tmishimiz aqlandi.

Xalqnmizdin' etnix, ma'deniy ha'm diniy tarawdag'i miyraslan ruwxiy oyamwdin' sarqilmas deregi bohp esaplanadi. Mm' jillar dawammda Orayhq Aziya ha'r tu'rli dinler, ma'deniyatlar, turmis ta'rizleri birlesKen ha'm tmish-tatiw jasag'an oray bohp Keldi. Bui jerlerge bastinp Kelgenler Orayhq Aziya xahqlarinm' ma'deniyatmm' almda bas iyip g'ana qalmay en' jaqsi da'stu'lerin bul aymaqta qa'liplesxen ta'tlekeShk da'stu'rlerdi abaylap qabil etKen.

Orayhq Aziya jerlerinde ko'r a'sirler dawnminda du'nya ma'deniyatlan birin-biri bayitip otirg'an. Bul jeKe KO'shpeli xahqlar otinqshi xahqlar menen iranhqlar Sh'gk xahqlan menen musulmanlar, xristianlar, yahudiyler menen birge tatiw jasap Kelgen. Son'gi a'sir dawammda O'zbeKstan topirag'i xahqlar ma'deniyatlar tmish birlesKen jeri bohp g'ana qoymay quwg'm etilgen xahqlar ushm baspana bolg'an. Ruwxiy ma'deniyatimizdi qayta tklew ha'm jan'alaw na'tiyjesinje opt' jan'a qatlamlan ashildi.

Xalqimiz tu'ndy xahqlardan bolsa da panturKizm ha'm «Ulh Turan» shovenistliK ideyasm KesKin KritiKaladi. Bizin' xahq ushm Turan-bul jerde jasawshi xahqlar ushm ma'deniy birlik belgisi bohp esaplanadi.

Bunnan basxa da Orayhq Aziya xahqlan Shig'is ha'm Batis ma'deniyatlarimm' ortasinda tutastinwshi bohp xizmet qihp Kelgen. Ruwxiy ma'deniy tiKlenriv insannm' jerge bolg'an opt' bayhqlanna bolg'an qatnasti ha'm o'z ishine aladn. Tsivilizatsiya u'lgilerin asirap abaylaw qanshahq za'ru'r bolsa, awil xojahg'i mm' jilla dawammda suwg'anlatug'm diyxanshihqqa tiyxarlang'an ayaqlarda jer ha'm suwdi asirap-abaylaw sonshahq a'hmiyetli. Jer, hawa, suw, ot Orayhq Aziya xahqlarmda ete da'wirlerden baslap qa'dilenip Kelingen. Ata-babalanmiz zardushtiyliKten tartip islamlg'a sheKemgi bahq diniy tu'sink ug'imlan dinleri ta'repinen mu'na'sip qa'dilenip Kelingen.

Keyingi ju'z jil ishinde eKologiyag'a ju'da' i'lkep ziyani jetxizildi. Ata-babalaimiz ta'biyattan paydalanw ma'deniyati umitip jiberildi. Bul qag'iydalarg'a ko'ge suw ha'm jerdi isirapxorshihq penen aqibetin oylamay paydalanw qatnas jasaw gu'na esaplang'an. Orayhq aziya xahqlan islammnan aldm'g'i ma'deniyatmda ta'biyattan paydalanw da'stu'lerin u'yreniw za'ru'r eKlenlign aynqsha atap o'tpeKshimen. Adamlardi da'ryalardm' tmiqhg'i ha'm topiraqtm' o'nimdarhg'i haqqmda g'amxorhq etiwge shaqirg'an otparashq dini bizin' topirag'imizda qaliplesKenligi o'z-o'zinen bolg'an ha'diyse ernes. Mavarawnaxrda oyaniw da'wirine o'zinin' i'lkep u'lesin qosqan Orayhq Aziyadag'i suwfiyhg' ta'liyatlarmda ha'm bul piKirler dawam etilgen.

Ruwxiy qa'diriyatlanmizdin' tag'i bir qu'diretli deregi semya tuwg'an-tuwisqanhg' a'debi, o'z ara ja'rдем, KelesheK a'wladqa g'amxorhq siyaqh qag'iydalarg'a a'mel qihp Kelgen.

Sovet da'wirinde bul qa'diriyatlarg'a da ziyani jethdzildi. JeKe isbilermenliKti qadag'an etip «jaqinlann qollawg'a» g'a qarsi ba'ha'nesinde semyadag'i tuwg'an-tuwisqanlar ortasmdag'i Ka'sip-o'nerlerdin' atadan balag'a miyras bohp o'tiwlerni joqqa shig'aradi. Shan'araqtm' ha'm tuwg'an-tuwisqanlardm' da'stu'riy Ka'sip iyelewdegi iqtisodiy ornmn' jog'atihwma ahp Kelindi. Unq-aymaqhq, ag'aym-tuwg'anhqtin' unamsiz tu'rleri payda bola basladi. Somn' menen birge ag'aym-tuwisqanliqtm' o'z ara ja'rдемi bazi jag'daylarda ja'miyettin' rawajlamwin toqtatip tayarg'a tayar ha'm tarns bilisliKKe aylanip Ketti. Semyadag'i da'stu'rler ha'm ag'aym-tuwisqanshihq qatnasqlannm' qayta tiKleniwi o'zinin' ag'ayin-uriwhq mu'na'sebetlerdi ma'n'gilestiriwdi ernes, ba'lid ha'r bir semyanm' eKonomiKahq, ma'deniy ha'm «a'sip-o'ner ta'repinen endn bohwm ta'miyinlewi sha'rt.

Ruwxiy qa'diriyatlardin' qayta tiKleniwi olardin' ha'zirgi du'nya ha'm axborot tsivilizatsiyasi qa'diriyatlarda sa'yxeslesiwdi ha'm an'latadl.

Ha'zirgi tsivilizatsiya o'zi menen birge huqiqiy demoKratiyahq ja'miyet qunw jarayan menen baylanish qa'diriyatlardl ahp ju'riwi tiyis. Bul insan huqiqqlanna tol:q boysimw, isbilermenliK erKinligi, so'z erKinligi ha'm tag'i basqalar.

Bul demoKratiyahq qa'diriyatlar ja'miyetimiz ushm qanshelli a'hmiyetli iye eicenligi haqqmda ayta otinp, bul qa'diriyatlar tariyxiy jaqtan ha'm etniK ma'deniy ta'repten ja'ne de xalqimizdm' o'zine ta'n paziyletlerine qayshl emeslign de aynqsha atap o'tiw kegek. Qalaberse isbilermenliK, basqalardin' piKirlerin hu'met etiw siyaqli tu'siniKler.

Ha'zirgi demoKretiyahq ja'miyettin' en' a'hmiyetli ta'replerinen biri ijtimoiy raqobat bohp esaplanadi. Xalqimizdm' qa'diriyatlarn bumn' menen uyg'mlastinwi kegek. Bazar sistemasi rawajlamp barg'an sayin bul axobat rawajlamp baradi. Ha'm bunday raqobat ijtimoiy qarama-qarsiliqqa aylanip Ketiw de mu'mKin. Bug'an do'retiwshiliK mazmun baxsh etip, ruwxiy-ma'na'wiw tu's beretug'm birinshi na'wbette ma'deniy mexanizmler bohp esaplamladi. Bul mexanizmler qayta tixlemp atirg'an milliy qa'diriyatlar menen ha'zirgi zaman tsivilizatsiyasimn' jasaw mug'darlanmm' sa'yKesliKlerinen ibarat bohwi kegek. Du'nya ha'm ja'miyetinin' Ga'rezsiz O'zbeKstandi ta'n ahwi, ma'mleKetimizdin' kep' Ko'lemde sirtqi siyasiy ha'm sirtqi eKonomiKahq siyasati xalqimizdm' ruwxiy qa'diriyatlan ha'm imKaniyatlarimm' tiideniwine, o'zin basqa xahqlar arasinda tohq huqiqh millet sipatinda an'lap jetiwge Ku'sh baxsh etedi. Ken' KO'lemdegi xahqarahq qatnasiqlar du'nya ma'deniyattm' ja'ne de teren'ireK

u'yreniwge ha'm de uhwma adamzathq qa'diyatlardan ruwxiy aziq ahwg'a imKaniyatini tuwdiradi. Somn' menen qatar ma'deniy miyraslardi mu'na'sip bahalap imxanm berdi. Du'nyanm' demoKratiyallq qa'diriyatlardan xabadar bohwa adamlardm' bilimliligi, a'hmiyetli orm tutadi. Tr;< bilimli ma'na'wiyatll ja'miyet g'ana demoxratiyalik rawajlamwdm' barhq abzalhqlann qa'dirley ahwin, al Kerisinshe bilimsiz, ma'na'wiyatsiz adamlar avtoritarizm ha'm totalita du'zimdi maqul Ko'retug'mhg'in turmism' o'zi da'lillep berdi.

Bizin' milliy ma'deniyatimizdm' u'lgileri do shet ma'mleKetlerde ju'da' joqan bahalang'an. Milliy ha'm du'nya ma'deniyatmm' en' jaqsi u'lgilerin kep' ta'riyip etiw olardan jaslar ta'rbiyasmda paydalanw en' a'hmiyetli ha'm a'diwli waziypa bohpl esaplamladi.

Ruwxiy tiKleniw -piidreniw ta'rizin g'a'rezsizlik ruwxii belgileytug'm jan'a a'wladqa tiyisli ziyallardm' payda bohwi demexdur. Bizin' tu'siniginishe qatip qalg'an esid tu'siniKlerrden WAZ Keshiw -o'z tariyxii o'timishimizden WAZ Keshiw demekdur.

Xalqirmizdm' Keleshegi en' da'slep onm' o'zine ruwxiy ha'm aqily rawajlamwma tosqinhq etpewi kegek. Ruwxiy ma'deniyathq ko'r a'sirler dawammda bizin' xalqimizdm' o'zine ta'n paziyeti bohpl Kcigen.

Bizin' ruwxiy qadiriylanmiz ha'zirgi demoKratiyallq ja'miyet, yag'my ha'zirgi da'wir tsivilizatsiyasi menen birliKte rawajlamwi ma'mleKetimizdin' du'nya ja'miyetine qosihwimn' girewi bohpl esaplamladi.

Elimiz g'a'rezsizlikke erisKennen Keyin miliy xahq bayramlan u'rp-a'det, da'stu'rlerimiz, oraza, hayt bayrami menen birgeliKte milliy qa'diryatlanmiz, Tu'rKistan topirag'mda jasap, miynet etip onm' ruwxiy ma'deniyatinnn' rawajlamwma o'zlerinin' u'lesin qosqan ahm ha'm ulamalanmizdm' qaldirg'an ma'deniy miyraslan olrdm' atlan qayta tixlendi. EsKilik sartqi sipatmda qarahp qarabag'a aylanip qalg'an qarawsiz qalg'an KO'plep ma'deniy arxitekturahq esteliKlerimiz o'z qa'dir qimbatm tawip qayta tklenip, uhwma adamzathq ma'deniyatqa qosilg'an u'les sipatmda ta'n aldi. Ma'deniy miyraslanmizdi qayta tiKlew bansmda bir qatar ja'miyetlik sho'lKemler ma'selen: Xahqarahq Altm miyras fondi, Ruwxiy ag'artiushihq oraylan, Xahq arahq A'mir Temur fondi, xahq arahq Uhg'beK fondi, imom Al-Buxariy fondi. Ha'm tag'i basqada ja'miyetlik sho'Kemler jumis ahp banp atir. Alpamis da'staninin' mm' jihg'i, Qinqqiz da'staninin' g'OOO-jihg'i. Xahqarahq Ko'lemde belgilenip o'tildi. Usi jih Avesto Kitabimn' g'o'OO-jilhg'i belgilendi.

Prezident islam Karimov g'a'rezsizliktin' da'slepid Ku'nlerinen baslap -aq O'zbeKistandi jan'alaw ha'm rawajlamwdm' o'zine ta'n printsiplerin islep shiqti. Olardan birinshisi uhwma adamzathq qa'diriyatlarg'a sadihq. Watandi su'yiw, Xalqirmizdm' ma'deniy miyraslarm beKKemlew ha'm rawajlandinw belgilep beredi. Prezident i.A.Karimov O'zbeKistan ma'mleKetinini' g'a'rezsizligi haqqmda piKir ju'r iter ekep Mustaqqil O'zbeidstann' Ku'sh-qu'diretin deregi uhwma adamzathq qa'diriyatlarg'a sadihqg'i bohpl esaplamladi. Xalqimiz a'dalat ten'lik, tatiw qon'isshihq ha'm insaniyhtm' a'sirler dawammda asirap abaylap Kiyatir.

O'zbeKistandi jan'alawdin' tiyKarg'i ma'qseti a'ne usi da'stu'rlerdi qayta tiKlew, olarg'a jan'a mazmun bag'ishlaw, jerimizde tmishhq ha'm demoKratiya, pa'rawanhq ma'deniyat hu'jdan endnligi ha'm ha'r bir insandi kata! taptinw ushm za'ru'r bolg'an sha'rt sha'riyaatlardi jaratip beriwden ibarat dep KO'rsetedi.

Sunday-aq LA.Karimov g'a'rezsizliktin' mazmun muxiyati opt' ma'mleKet ha'm millet ta'g'dirinde tutqan orni ata-babalanmiizdm' bay ha'm qimbat baha tariyxii KclesheKte aldimizdm' turg'an waziypalar haqqmda aytip o'ter ekep. Biz ushm mustaqilhq-en' da'slep o'z ta'g'dirimizdi qolg'a ahw, o'zligimizdi an'law, milliy qa'diriyatlardi, u'rp-a'detlerimizdi qayta tiidew, ha'mmemiz ushm a'diwii Watanda, ha'r bir shan'araqta timishliqti saqlaw, Aziz Watammizda a'dalat, insap, diyanat, mehir-aqibeti qarar taptinw bohpl esaplamladi.

Biz ushm mustaqilhq-el jurtimizdm' ta'biyiy bayhqlarma iyelik etiw, xalqimizdm' aqil-saqawatma su'yenip O'zbexstanda jasap atirg'an ha'r bir insan, ha'r bir shan'araq ushm mu'na'sip turmis qunw, KelesheK a'wladlar ushm azat ha'm abad Watan qaldmw,

Biz ushm mustaqilhq-milletimiz ma'mleKetimizdin' abiraym du'nyag'a taratatug'm saw ha'r ta'repleme jetilixen ha'm pidayi ul-qizlardi ta'rbiyalaw ha'r bir puxara ushm milieti, diniy isenimine qaramastan endnliK, ten'lik tuwisqanhq ha'm qurg'm, paraxat turmis ushm za'ru'r sha'rt-sharayat jaratip beriwden ibarat eKenligin atap o'tedi.

SORAWLAR:

1. Ma'deniy miyraslar degenimiz ne?
2. Milliy ma'deniy qa'diriyatlarg'a neler Kiredi?
3. Uhwma adamzathq qa'diriyatlar dep nege aytamiz?
4. Ma'deniy miyraslardm' ja'miyetti rawajlandinwda tutqan orni?
5. Milliy maqtanish degende neni tu'sinesiz?
6. O'zligimizdi an'law degenimiz ne?
7. Ga'rezsizlik sizge ne berdi? Ma'deniy miyraslanmizdm' qayta tiideniwinde qanday jumislar a'melge asinlip atir?

16-Lektsiya. Estetikanin` predmeti maqseti ham waziypalari

Joba ;

1. Estetikanin` predmeti .
2. Estetikanin` basqa sotsiyal gumanitar panler menen baylanisi.
3. Estetikaliq sana estetikaliq iskerlik tusinigi.

Tayanish tusiniklari ;Estetika estetika nafasat gozalliq,iskustva,gozzaliq filosofiyasi,iskustva filisofiyasi,ham nafasat tarbiyasi.Estetik qatnas estetikaliq sezim estetikaliq iskerlik ,estetikalik did,estetikalik baha ,estetikalik ediyal.

Paydalangan adebiyatlar;

1. Karimov I.A. Asarlar tuplami 1-18 jildlar. T;Uzbekiston 1996-2010 .
2. Karimov I.A Yuksak manaviyat engilmas kush. T: Manaviyat 2008/
3. Karimov I.A .Adabiyotka etibor –manabiyatka ,kelejakka etibor. T:Uzbekiston 2009.
4. Abdulla Sher ,Bahodir Husanov.Estetika. 2-nashr.Uslubiy qollanba.- T:Uzbekiston faylasuflari milliy jamiyat , 2010 .
5. Muhammadjonova L.A. Jadid mutafakirlarinig axloxiy –estetik qarashlari.Uslubiy qullanma t: Uz MU 2007.

1. I.Kant .” Nofosat –bul ruwxiy jaqsiliqtin` belgisi.”

Nofosat ham gozzaliq dunyasi har qiyli ran` baran .Insannin` nofasat alemin anlawga umtiliwi atirap ortaligti anlawga hareket etiw menen baylanisli .Nofosat alemin jaratiw menen bir qatarda oni seziw qabil etiw ozlestiriw ,yagniy nofasat alemin analiz etiw zarurliginen payda boladi.Shigista etika (axloq shunoslik) “ilimiy odob ,ilimiy badiya ,ilimiy husniya “ dep juritilgen.

Aristotel den baslao Iman Gazeliyge shekem Alisher Nawayidan basla, Aleksandir Bawingardiy ga shekem,Didro dan baslap nemets filosofi gegelge shekem etika ham etika panleri filosofiya panleri uziliksiz bolimi bolgan ideyalogiyaliq ham teoriyalik pianler dep qaragan.Tiykarinan estetikasi ilimiy aylanisqa tusirgen nemets filosofi A. Bawingardiy bolip esaplanadi .Estetika sozi ayemgi grek sozinen alingan estetika gozzaliq haqqindag`i pan degendi anlatadi.

Tilimizde “gozzal ,shirayli degen sozler bar.Shirayli narse ko`z benen korinedi.Gozzalliqta til ham til menen suwretlenedi,sana menen qabil etiledi.Gozzal juz adamlar di qayirli qiladi,ashiq kewilli mirza etedi,bayliqti kobeytip ,joqari lawazimga erisiwine jardem berip ,isenimdi artiradi.”Kelbeti kelispegenenken`es sorama diydi xalqimiz.Shininda da ta`n gozzalligi ,ishqi gozzalliqtin` qorgani ,yagniy jasawinin` deregi,martebesinin` tiyegi.Sonin` ushinda “suliwdi adam jani qiymaydi eken ,Eriksiz eske tusip qiynaydi eken” dep shayirlar zinqar ayleydi. Solay etip ,turmista gozzaliq haqqinda aytilganda,kobirek adamnin` sirtqi kelbeti ,shirayli qilwasi haqqinda so`z etiledi.Onda dene suliwlig`inin` olshemi har xaliqta har turli yusinikte bolip ,ulken ayirmashiliqlarda korinedi.Misali ,qaraqalpaqlarda suliwliq qara koz ,qara shash,uzin moyin ,qiyilgan qas ,qipsha bel,uzin boyli,ken` qushaqli dep sipatlanadi.Al Alpamis dastaninda Gulparshinin` suliwlig`I bilayinsha ;”Ko`ringennin aqilin alg`an ,qarshig`aday qiyallang`an ,eki beti gu`l –gu`l jangan ,appaq ,yubka dodaq,shashpawlari shashaqli ,shashagi tolga`n monshaqli ,uzin boyli,ken` qushaqli,on eki mukam,qiriq-qiliqli,omirawinda moyni gez,on to`rt jasar ,munaqqat penen soz qatqan,qayrila berip haz ketken,har nazin`nin` ozinde qis toqsandi jaz etken,qamshi yanli barmag`I gumis yanli tirnagi ,ustaga barsan` sandal bar ,sandaldi korde shashin ko`r ,molla f`a barsan` qa`lem bar,qalemdi korde qasin kor,shershimga barsan` hinji bar,hijini ko`rde tisin kor ,qar ustinde qan tamar,qadi kprde etin ko`r,qandi ko`rde betin kor ,qumnan

qashqan posiqtay ,har emshegi torsiqtay” dep suwretlengen.Shininda da dunyadag`I suliwliq tusiniklerine koz jibersek ,onin` har elde har turli ekenin ko`remiz .Misali Ispaniyada belgili jaziwshi Merimenin` korsetiwinshe ,ispanlar suliw boliw ushin minaday belgiler zarur diydi:

1. Ush qara- ko`z ,qas ,kirpik,
2. Ush aq-teri,tis, qol
3. Ush qizil –erin ,bet , tirnaq,
4. Ush uzin denesi, shashi ,qoli,
5. Ush ken` -gewde ,manlay , eki qastin` arasi .”Kirpik ,manlay,eki qastin` arasi ,kerilgen tortbarmaq Biybisanemnin`” (A Dabilov) degen sozge ta`qa`bbil.
6. Ush kishkantay tis ,qulaq ntirnaq
7. Ush jin`ishke sawsaq ,iyiq taban.

Estetika filosofiyaliq pa`n filosofiya oy oristin gul shani manawiyattin` bag`i.Filosofiya pani haqiyqatliqti uyretiwshi pan dunyaga koz qarasti qaliplestiriwshi ,ham alemdi biliw ilimi. Filosofiyaliq panler etika hujdanliqti hadal boliwga uyretse .Estetika bolsa gozzaliq haqqindfa bilim beriwshi pa`n .B.M.SH 48 –sesiyasida joqari jahan minberinen turip putkil dunya xaliqlarina qarata prezidentimiz I.Karimov “ Manawiy ilimiy ham estetikaliq qadiryatlar xalqimizdin` turmisinda ,dasturinde madeniyatinda ayriqsha orin alganlig`i hesh kimgе sir emes” dep atap korsetiledi.Bunnan korinip turipti Ozbekistan gozzalliqqa bay rawajlaniwshi mamleket. Batis mamleketleri estetikler Tomos Monro ha`m Eten Surnolar pikirinshe “etikasi,estetikasi joq mamleket artta qalg`an mamleket ,etikasi ham estetikasi joq millet diywana millet.Ayrim alimlar estetika tek gozzalliqti uyrenetugin pan dese basqa bir gruppа alimlar estetikani korkem oner teoriyasi dep qaraydi.Misali B.G. Belinskiy estetikani ,turmisqa ko`rkem -o`nerge qatnas dep biledi.Eстетikani pa`n sipatinda waqiyaliqti gozzaliq tiykarinda ham qosh reyislik tuygilarin ham korkem- oner din uloiwma nizamin uyrenedi.Turmistagi gozzaliq qoshriyislikti turlishe tusinemiz .Bizin` koz qarasarimiz ,koz aldiga keltiriwler imiz bahalarimiz salistirmali bolip ,olardi bahalaw estetikani` waziypasi.

Estetika paninin` tiykargi tusinigi gozzaliq shirayliq,kelbetlilik manisine iye.Danishpanlar sirtqi ham ishki gozzalliqtin` munasibetlerine ayriqsha ahmiyet bergен .Sunday –aq ,adamnin` sirtqi qatnasi menen birge onin` gozzal a`lemi minez –qulqinin` miynet suygishligi ,jaqsiliqqa umtiliwi ham tarepleri gozzalliqtin` qasiyetleri menen muwapiq uygin bolsa ,olar erkin gozzalliqtin` sipatin oyladi.

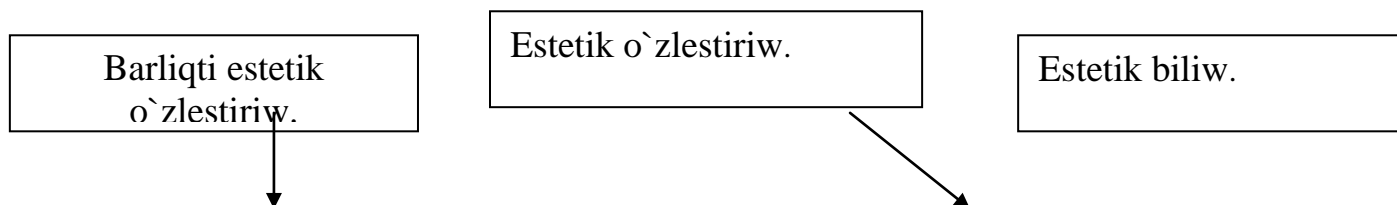
-Estetika –bul manawiyat dunyasi,iskustva korkem doretiwshilik protsesleri nizamshiliqlarin sezgi -tuygi ,seziw ,idraq qiliw,bahalaw arqali uyrenetugin ham uyretetugin pan.

-Estetika pani adamzat tarepinen bunyat etilgen gozzal manawiy bayliqlardi o`zlestiriw nizamliqlarin uyrenedi..

-Estetikaliq sezgi-tuyg`i -insandi qorshap turgan a`tiraptag`i ruwqiy tuygi payda etiwshi gozzaliq ham kelbetsizlikti ,ulliliqti ham pa`skeshlikti ,tragediyaliq ham komediyaliqti bahalaw qabileti..

-Estetikaliq talap- jaqsiliqqa ,gozzalliqqa umtiliw bolip esaplanadi.Bul talap miynet ko`rkem-o`ner,etikaliq qatnaslqrdag`i gozzalliqti talap etedi.Insannin` uliwma xizmeti bolmisqa estetik qatnas arqali payda boladi.

Estetikani`n temasi menen tikkeley baylanisli bolgan qatnaslar.

Estetik oy.

Estetik xizmet.

Siyaqli o`z –ara jaqin, ma`niles bir qatar tu`sinikler bar.Olar arasindag`i barliqti estetik ozlestiriv tu`sinigi qalg`an estetik qatnasin ,estetik biliw ,estetik oy, estetik xizmet tu`siniklerin qamtip aladi.

Usig`an baylanisli estetika pani insaniyat ta`repinen barliqti estetik o`zlestiriv nizamliqlarin u`yrenedi,desek tuwri boladi.Barliqti estetik o`zlestiriv ko`rkemliktin` tiykarg`i mazmunin payda etetdi,yag`niy estetika pani korkem o`nerdin` usili tiykari bolip xizmet etedi.

Estetikanin` temasi tek gozzalliq bolip qalmastan .Ol tiykarinan .

Ulliliq.

Ken` peyillik.

Tragediyaliq.

Paskeshilik.

Uyg`inliq.

Usunday kategoriyalardi u`yrenetug`in pa`n .Sunday-aq bul Orinda,soni umitpaw kerek ,usi tusiniklerdin` ha`r birinde gozzalliq ,bar ta`repinen,element sipatinda qatnassa,ekinshi ta`repten ,olardind` o`zi gozzalliqqa ko`rinedi element waziypasin o`teydi.

Gozzalliq ko`rgenimizdey ,nafasattin` bas jetekshi qasiyeti esaplanadi.Usig`an baylanisli ol estetikanin` belgili tu`siniklerinen biri sipatinda izertlenedi.Sunday –aq gozzalliqtin` qatnasisiz joqaridagi qa`siyetlerinin` birewide estetik tabiyatina iye .Misali ulliliqti alayiq ol tiykarinan o`lshemge, mug`darg`a tiykarlanadi.Buxaradag`i “Arislaxon” minarasi ,yaki “Minori Kolon”, “Mikoran Kalon “ ulilig`i menen adamdi tasir etedi. Ogan tiyisli ekenin qalbimizdi qandayda zawiq ,nafosat qamrap aladi.Lekin tap usunday balentiliktegi ximiyaliq karqana laboratoriyasidan zawiqlanbaysiz .Yaki bolmasa tawga tigilseniz , estetik zawiqqa toyasan`.Tap sonday balentiliktegi qala shetindegi oyli shiqqan musir tawina qarap zawiqlanbaysiz.Sebebi Arislan minarasi arxetekturakik korkem shigarmasi sipatinda gozzalliqtin` nizamlari tiykarinda bunyad etilgen ;taw bolsa tabiyat ulli gozzalliq .Zavod morilarinda ,musir “tawinda olshem mugdar bar,lekin bir narsege gozzalliq jetispeydi..Minara menen tawdagi olshemli –bul gozzalliqtin` tragediyaliq qasiyetinde ,gozzalliqtin` qatnasin koriw munkin.Misali A. Talostoydin` “Uris ham tinishliq” Awistrisada bolip otken rus maydanida bolip jatirgoy Kniaz Andrey Bolkonskoydi esleyik ‘bir qolinda uslap kop-kombek shopte tiniq aspanga qarap jatqan onin basina kelip Napalyon oni olgen dep oylap- bul korinisti zawiqlanip “mine bul gozzal olim!:Bunda shigarma qaharmaninin` olimi tragediyaliq,olimnin` qaharmanliqqa aylaniwi ulliliq bul jerde tragadiya menen ulliliq ortasinda Estetika ,etika ,psixologiya,sotsiyalogiya ,din taniw ,pedagogika baylanislilik nazerde tutiladi.Bunda tiykarinan gozzal korinis,qaygiliq ulliliq payda bolgan.

2. Demek estetikanin` izertlew obekti-gozzalliq Biraq iskusta oz nawbetinde gozzalliq siyaqli ken kolemlı izertlew obekti esaplanadi. Estetiknin` etika menen baylanisin alip qarayiq Aantik dawir filosoflari sakratPlaton ,Parabiy etikani ishki gozzalliq ,estetikani, sirtqi gozzalliq dep qaragan.Bunnan tisqari ,korip otkenimizdey,sanat estetikanin` tiykargi tadqiqat obektlerinen esaplanadi.Har bir sanat asarında bolsa adept ikramnin` mashqalalari koteriledi ham ijadkar en ulli adept-ikram darejesine korkem – oner arqali inikos etiledi.Bul inikos beqastan ijabiy qaharmanlar qiyapasında amelge asiwga ,waqiya-hadiyselerge muwallif usi koz qarastan qaraganda koriniwi mumkin.Yag`niy birden –bir korkem-oner shigarmalarında ijabiy qaharmanlari uliwma bolmaydi,biraq ondagi waqiya –hadiyselerge ijatkar oz zamanlasi erisken adept-ikramlıq jetiskenliklerinen turip baha beredi.Sol sebepli adept –ikramsizlıq korkem-oner boliwi uliwma mumkin emes.Demek ,estetika uyrenilip atirgan har bir korkem –oner shigarmalari malim mugdarda adept ikramlıq usi koz qarastan da koriwge boladi.Biraq bunday jaqinlıq joqarında aytqanimizday jibermewshilikti anlatpaydi.Bul eki pannin` izertlew obekti ortasında pariqtı birinshi bolip Aristotel teoriyalıq jaqtan sipatlap bergeni edi.Jaqsilıq tek harekette,gozzallıq bolsa hareketsiz boladi degen pikirdi bildiredi.Haqiyqatında adept tek insannin` qatti hareketi arqali juzege keledi.Adam hareketsiz eken onin jaqsi jamanin bilemiz sonday-aq qatti hareket bolganda biz oni jaqsılıq, jamanlıq ,jawizlıq hareketinde sipatında bahalaymiz .Gozzallıq ozin hareketsiz payda ete beredi.Misali Xiywadagi kelte minar di alip qarawga boladi .Ol hesh qashan hareket qilmaydi.Lekin ol gozzallıq sipatında bar.Hareketsizliginen onin gozzaligina hesh nerse tasir etpeydi..Estetikada gozzal adam tusinigi joq .Yamasa gozzal jigıt yaki gozzal qiz degen tusinikler bar.

Psixologiya menen baylanisin alip qaraymiz.Insannin ruwqiy turmisin uyrenen eken psixologiya liq sezgiler masesine ulken orin beredi.Gozzallıqti korkem shigarmalıqti jaratiw sawlelendiriw belgili sezgiler menen baylanisli.Misali apiwayi adamda ayriqsha bir sezgi tasirshenligi oyatpaydi.Sebebi bul tastañ jasalgan adam edi.Biraq skulukturashi qol urgannan son` onnan turmis diyeni insaniy sezgiler ura baslaydi.Bunda tasqa adam qiyapasi berilmegende balkim usi qiyapag`a bir maydanlıq insaniy tuygilarinin` jamlengenligi.Misali oyaniw dawirinin` Leonardo da Vinshi “Jakonda” degen partiretin alip qarasaq boladi.:Jakonda” marepetler din qalin perdesi ishinde kimilip qaldi.Suwretin koriw umitinde asiqqan tamashabinler oni kormesten ,sonday atirapinan otip ketedi.(tek bir 1990 jildin` ozinde 14 millon kisi) oq otpes aynalar ham onda bayan etken. Aqiri korinbes kisiler oqimi diniy maresimler hamde qadimiy sajdeler sari intilganlardı koz aldimizda korinedi.Kamal jetken asar tagdirine misal bola aladi sol saqna.Iqtimal Luvrnin` suwreti saqlanıp atirgan (parijdegi alem sumil sanat muzeyi)Kvadrat zali ,tanqalarlı sadalari tolıq ane sol qasir ,tasbiriw sanat durdanalari makan tapqan sol jer sonday koringen his –ixtiraslari oz ishine siydıra alarmeken ?Qaran albette “Jakonda “ g`a bir qaran` ! Siz sonda Tselsiy boyınsha

darejede saqlanıp atirg`an,jilda bir marte eskort guzetiwinde tibbiyat korigine alip bariliwin koresiz.Endi ol siyinatug`in buyim ,rentas birine emes ,tek onin` belgisi bolgan,kulimsiregen timsalga aylangan.Albette buni jaratqan sinor ,ati gurur iftiqarg`a tolıq Leonardo da Vinshi ham itirap beredi.

Sonday –aq,estetikanin` Sotsiyalogiya menen baylanisliligi bugingi kiunde juda ham ahmiyetli.Belgili bolganında ,har bir sanat korinisi ahmiyetli turde insan shaxsına itibar qilgan halda,jamiyetti ijtimaiy munasebetler dizimi sipatında Korkenlik jaqtan belgili boladi..Hatte insan ham jamiyet tikkeley sawlelenbegen korinis janirdagi shigarmada sotsiyallıq jamoyet agzasi avtor koz qaralarinin` tikeley korinisinde ozin korsetedi .Sonday aq shigarma avtori hesh qashan ozi tan bolgan jamiyette shette tamashagoy bolıp turalmaydi.Shigarmalar sotsiyalkogiyalıq izertlewler ushin ozine tan matryal bolıp xizmet etedi.Sotsiyalogiya jamiyet penen korkem onerdin oz ara baylanisliqlarin korkem onerdin sotsiyallıq waziypalarin uyrenedi.

Estetikanin dintaniw menen baylanisi ayriqsha__ahmiyetke iye. Sebebi din ham iskusstva hamme waqit bir birin toltirip keledi. Bunin jahan dinlerinde kerkem oner turleri bar, misali budda da skultura nasiraniyler ushin suwretlew oneri. Musilmanlar ushin kerkem adebiyat. Sonday-aq, uliwma jahan dinlerinde shirkewlerde siyinatugin orinlarda auwretlew oneri menen baylanisli bolgan hammemiske malim. Asirler dawaminda usi baylanislar natiyjesinde ,kerkem shigarmanin` ozine tan korinisi –diniy kerkem shigarma payda boldi.” Abu Muslim Jannamasi “, Shohizinda arxitekturaliq ,Kyoln ,Jonesi Rembrant tin` “muqaddes shanaraq” shigarmasi ,”adasqan balanin` qaytip keliwi “bul kartina tamashagoylerde adamga muhabbat ,adamga onin` okinishine ham duzeliwine iseniw siyaqli jaqsi sezimler payda boladi. Hindistan ,Xitay aymagindagi Butxa ibadatxanasi diniy kerkem shigarmalar bolip esaplanadi. Bularda diniy idiyalar kerkemlik jaqtan swlelengen .

Estetika Pedagogika menen baylanisadi sebebi pedagogika belgili manste gozalliq tarbiyasi menen shugillanadi. Tarbiya –ayriqsha ,avtonom bolimlerge bolingen halda, turli jas ham tarawlar ushin arnawli belgilengen tarbiya tiykarinda shegaralar alip bariladi. Miasli mektepke shekemgi tarbiya ,oqiwsular tarbiyasi ,sportshilar tarbiyasi ham t.b .Pedagogika mine usi tarawlar jasi boyonsha ailip barilgan estetikalik tarbiya mashqalalarin uyrenedi. Uris Estetiki M .Kagan aytqaninday ,pedagogika tarbiya barisinda taktikalik tabiyatqa iye bolsa estetika onin` stradegiyasi.

Sonday –aq semiotika –belgiler sestemasi menen baylanisli .Sebebi kerkem shigarma belgiler arqali payda boladi. Misali haripler ,notalar t.b payda boladi. Biliw ham bahalaw iskerlik natiyjelerin yagniy sematik ham pragmatik xabardi ozinde jamlew kerkem shigarma usi xabardi jetkizip beriwe bagdarlangan.

3. Prezidentimiz Islam Karimov aytqaninday sanani aqil oydin` ozgertpesten turip biz gozlegen maqsetlerge joqari maqset “azat ham abat jamiyetti payda etip bolmaydi” usi koz qarastan alip qaraganda estetikalik sana ,estetikalik xizmet oza ara baylanisli bolip ,estetikalik xizmet ,estetikalik sana tiykarinda payda boladi. Egerde belgili talap – iqtiyajlar bolmasa insannin` iskerliginde belgili forma juzege kelmeydi. Estetikalik talap iqtiyajlar insannin` iskerlike bagdarlaydi. Iskerlik bolsa jana talap iqtiyajlardi keltirip shigaradi. Estetikalik iskerlik materiyaliq islep shigariwdin barliq tarawlarin ozine qamtip aladi. Estetikalik iskerlik kerkem onerde sap halda korinedi. Sebebi miynet ham kerkem gozalliq nizamlarina itibar etken halda jaratiladi.

Alimlardin` potintsialli ,doretiwshilik miynetleri natiyjeleri olardin estetikalik madeniyatinin darejesinde tikkeley baylanisli boladi. Estetikalik sezgi tuygi menen birgelikte keshetugin protses ham parasat. Bul haqiyqati tikeley ozinde jamlestiredi. Aqil parasatsiz doretiwshilik iskerliktin boliw mumkin emes. Ilimiy doretiwshiliktin estetik mazmuni quwanish ,shadlaniw sezgisin qanatlandiriw da gana emes yamasa ilimiy izleniwler natiyjelerin ham olarga erisiw usillarinda sawlelendiredi.

Insannin` harqanday formasinda insan harqanday iskerliginde estetikalik derek bolip oz iskerligi dawaminda materiya menen birge ruwqiyliqqa shadlaniw ,suysiniw, arziw arman menen ruwxiyliwta yagniy shadliq suysiniw erk azatliq tuygilarina suyenip jasadadi.

Estetikalik sana birneshe turlerge bolinedi.

- 1 . Estetikalik sezgi tuygi ,
2. Estetikalik qalew .
- 3 .Estetikalik baha .
- 4 .Estetikalik ediyal .
5. Estetikalik teoriya .

Insannin` dunyasin estetikalik ozgeriwin bir birine baylanisli bolgan

- 1 Obektiv waqiyadagi estetika .
2. Subektiv estetika
- 3 Kerkem subektiv estetikanin` ozine tanligi .

Estetikaliq tuygi insannin` waqiyadagi oz iskerligine qarim qatnasigi bolip tabiladi .Bul tuygi bizdi qorshao turgan atirapti waqiyani estetikaliq jaqtan seziw qabileti onin` gozzalliginin` uyginliginin` sezimi.

Estetikaliq tuyg` sotsiyalliq ham tabiyat qubilislarinin` nizamina insan gozzalligina ,insan miyneti ,sotsiyalliq iskerlik iskustva gozzalligina zawiq aliwinda payda boladi.Estetikaliq sezgi tuygi haqqinda Belinskiy bilay degen edi:”balalarda estetikaliq tuygini tarbiyalap ,bul barliq gozzalliq ham joqari adanm gershiliktin` deregi “degen edi.Omar Hayyom` estetik tuygi haqqinda sonday diydi ;tiykargi tuygilar besew esitiw ,koriw ,dam biliw ,iyis biliw ,seziw ham bul denedegi janga uqsagan barliq bes tuyginin` orni basqa.Kaykawistin` “Qawisnama “shigarmasinda “bilgil hamme narseden soz oneri jaqsi,basqa janiwarlardan adam sanasi menen ayriqsha,bul ayriqshaliq adam denesinde bar;besew adam denesi sirtinda payda boladi.Ham qalghan besewi ishinde.1-bir narseni yadinda saqlaw 2- hamme waqit este saqlamaq 3-qiyal etiw 4-ajirata biliw .5-soz .Besewi adam denesi sezgisi menen baylanisli. 1- esitiw ,2-koriw ,3-dam biliw ,4-iyis biliw ,5 – seziw.Kayawistin` “Qawisnama “shigarmasinda sezgi,tuygi agzalarinijn` ahmiyeti haqqinda “har qashanda sezgirlik ishten shigip ,estetik koriw mazani biliw Qatti jumsaqti biliw lazzetten ayiorilmaw bunday jasawdin ozinde shar bola almaysan basqalardida shart ete almaysan basqalardin moynina juk bolasan .Buytip jasagannan olim jaqsiraq”.Abu Rayxan Beruniy tuygi agzalari haqqinda bilay diydi “koz koriwge kelse qarim qatnasta hikimet izlerin izlep ,onnanjuwmaq shigariw ham jaratilgan narsenin jaratiwshisi haqqinda pikirge keledi.”.Esitiwge kelsek qulaq tan`ir so`zi “islem isle”,”islemegen”degen sozlerin esitiw ushin .Son qulaq bugan qulaq qatti boysinip Qudayga jaqinlasiwga,shinliq erkinlikke jetisiw ushin jaratilgan.Bul narse danalardanda jasirinemes” .

Sinaw ushin sorawlar ;

1. Estetik pan sipatinda qashannan baslap uyrenile basladi?
2. Estetikanin` qanday kategoriyalari bar?
3. Estetikanin` metodlari,funksiyalari.
4. Estetik estetikjiti aniqlap berin` .
5. Estetik ediyal degen ne?
6. Estetikaliq baha degen ne?

17-Lektsiya Ta`biyat ha`m tehnogen tsivilizatsiya estetikasi

Joba:

- 2.Estetika kategoriyalarinin` manisi ham mazmuni .
- 3.Filosofiya tariyxinda estetikaliq kategoriyalarga pikirlerdin` harqiyiligi.
- 4.Estetikanin tiykargi kategoriyalari .

Adebiyatlar.

4. Karimov I.A “Asarlar toplami 1-18 jildlar -T:Uzbekiston ,1996-2010 .
5. Karimov I.A .Yuksak manaviyat –engilmas kush .-T,Manaviyat 2008.
6. Karimov I.A Uzbekiston mustaqilliqqa erishish ostonasida.-T.Uzbekiston 2011.
4. Abdulla Sher,Bahodir Husanov ,Erkin Umarov “Estetika”. T.2008.
5. Avreliy Mark yuNaedine s soboy-Rostov na –Donu Rostovskoe knijnoe izdatelstvo1991.
6. Buxariy Imom Ismoyil .Hadis ;4 kitob.2 kitob T;Qomuslar Bosh tahriryotlari.1997.

1. Har bir pan ozinin izertlew obekti iskerlik tarawi bolip ,iskerlik tabiyat jamiyet oylaw haqqindagi jan bilimlar din` payda boliv nizam ham kategoriyalari tiykarinda alemdi janadan koriwge qaratilgan boladi.Dialektikanin` qandayda bir kategoriyasin ayrim jagdayda koz aldiga keltirip bolmaydi.Sebebi bul kategoriyalar aniqliq bolim zarurlik .Aniqliq bolim ,zarurlik birdenlilik manis ham sipat ham t.b.Insanda orap turatugin payda bolatugin waqiya ham qubilislar haqqinda aniq juwmaq shigariwg`a olardi tuwri analiz etiwge komek beredi.Eстетika filosofiyaliq pan sipatinda ozinin kategoriyalarin iye.

Estetika kategoriyalari(gozzalliq ,qosh ireyislik, ulliliq,tubanliq,tragediyaliq ,kulgililik ,ham basqalar.)Insan ham tabiyat insan jamiyet,insan ham sotsiyalliq bolmis ekewinin` ortasinda hamme waqitta birge islesedi.

Estetika kategoriyalarinin` sistemasin islep shigiw kop waqittan berli ilimpazlardi ozine qaratip kelmekte.Bul barada gozzalliq ,ulliliq,pajabiylik,kulgililik ,quniqliq kibi miyrasliq korinisi kopgina adebiyatlarda oz korinisin tapqan.Biraq bizinshe ,mazkur kategoriyalar korinisinde ketpe ketlik ham olar arasindagibaylanisliliq ozin toliq korsetip bere almaydi.Bugingi kunde gozzalliq-ulliliq,tagediyaliq –kulklilik,estetik ediyal -estetik did-estetik tuygi,sannat-korkem obriz-ijatkarliq korinisindegi dizim estetika paninin` kategoriyalari korinisinde kenirek qollanilmaqta.Bul kategoriyalar arasinda gozzalliq ,ulliliq,tragediyaliq,kulgililik basqa tusiniklerge nisbatan kolemi ham mazmuni tarepinen ken kolemlilik ekenligi menen ajiralip turadi.Bul biz sol kategoriyalardin filosofiyaliq –estetik tarepi haqqinda pikir bildiremiz.

Gozzalliqtin` ilimiy tariypi haqqinda birar-bir qattiy pikir bar emes.Biraq gozzalliqtin payda bolivi,tabiyatta payda bolivi,sanatda payda bolivi hamde onin jamiyet rawajina tasiri haqqinda bildirilgen pikirler ,ilgeri surilgen pikirler,jaratilgan taliymatlar ozinin` salmagi menen ahmiyetlidir.Insan ham onin` ruwqiy –jismani ,adeplilik –estetik xizmeti ,tabiyat ham ondagi waqiyalar ,jamiyet ham onda juz berip atirg`an ishtimayiy –manawiy ,siyasiy –ixtisadiy hadiyseler gozzalliqqa jandasiwdin` quram tapqan tiykargi obektidir.

Soni alaqaida aytiw zarur ,gozzalliq haqqindagi qaraslar ham qaraslar orayina “Gozzalliq ne?” degen sawal qoyiladi ,biraq olardin` ayrimlari “Ne gozzal”degen sawalga juwabti koremiz.Bul barada “Huvarnosi Axura Mazda kop gozza;;dir,gozzaldir juda”(zardusht),”Gozzalliq bul idiyalardan ibarat idiyenin

Ideyasi”(Aflotun),”Gozzalliq –bul turli musiqalardi ,jaqsi minez –qulqina tuwri keletugin ,adamlar erisiwge hawes qilutugin narselerdir.”(Abu Nasir Farabiy).”Har qanday gozzalliq ,gozzalliqti aniqlay algan muqabbat obektidir”(Abu Hamid Gazaliy).”Gozzalliqqa muqabbat qoyiwidin tiykarinda ham aqil ,ham qisiyet jatadi.”(Ibn Sina),”Gozzalliq barliq barliq tillerde aytiladi ham har omar qanday aqilga qoshliq keltiredi,(Omar Hayyam,) “Gozzalliq bul omirdir,”(N.G. Shernishevskiy) ,”Gozzalliq sezgisi ,jagimliliq tuygisina baylanisli halda ,adamlardin` birlesiwine ,olarda sotsiyalliq –adeplilik paziyetlerin formalaniwina alip keledi.”(E. Berk),”Gozzalliq mapsiz ashiiq boliv ,muqabbattin` obekti”(I Kant),”Gozzalliq –hadiysege aylangan erkinlik”(F. Shiller),”Bul bizge baylanisli emes eken,hamme narse gozzal “(A.Shopenhawer), “Gozzalliq Quday –sanaatkar tarepinen jaratilgan illyuza-hayulotdir”(F. Nitsche),”Qayerde zat nurafshan bolsa ,sol jerde gozzalliq hadiysesin ushiratiw mumkin:zat ham nurinin uziliksiz dawam etiw omir.(Vl. Solovyuv) ham sol siyaqli pikirler gozzalliqqa turlishe jantasiwlar natijesinde juzege kelgen.

Adette ,gozzalliq eki faktir tiykarinda juzege kelgen.Bular ;insan oyi ham miynetinin natijesinde jaratilgan gozzalliq ;insan oyinan tisqarida ,insan ga baylanisli bolmagan halda juzege keletugin gozzalliq .Birinshiden aqil ruh ham qisiyat ustin bolsa ,ekinshisinde makan ham zaman salmaqli orin iyeleydi.Gozzalliq filosofiyasi gozzalliqqa biliwinin` sipatinda.Sebebi waqiyalar dagi har qanday narse –hadiyelerdin` gozzalligi onin` isenimlik haqiyatlik ham realligi menen belgilenedi.Biraq insan nazeri tusken gozzalliqqa qadiryatqa aylanadi.Bunnan tisqari ,insan gozzalliq haqqindagi daslepki

magliwmati 5 sezginin` en rawajlangan turi bolmis koriw sezgi arqali ozlestiredi. Onnan son` esitiw ,dam biliw, ham dene sezgisi natiyjesinde gozzalliq aniqalanadi hamde bayan etiledi. Estetika tariyxında gozzallıqtı anlaw seziw aqıl qalib, haqıyqattın uzılıksızlıgine koplep oyshillar itibar etken. Ayyemgi grek oyshilli Platon Estetikani birlik aqıl qalibten ibarat tiykargi mashqala soz etilgen. Gozzallıqtı Edos sipatında analiz etiledi. Platonnin` pikirinshe qalib penen aqıldin` uyginlasiwi gozzallıqa jetisiwdegi ayriqsha basqish Platonnin` pikirinshe qalib penen aqıldin` uyginlasiwi gozzallıqa jetisiwde ayriqsha basqish. Yagniy dene qalib penen gozzal ,qalib aqıl menen bekkem . Aqıl bolsa qadimgi jaqsiligi menen gozzal. Italiyalı filosof M .Fishshinobolsa gozzallıqtin` bolmista payda bolıwında tioreiyasında Quday ,aqıl,qalibi alemnin` tiykari sipatında oraylıq orin iyeleydi. Yagniy Qudayga jalgizliq ,aqılga tartip-qalibke hareket tan dep biledi.

Islam dunyasında “Hujjat ul –Islom” ati menen belgili bolgan Abu Hamid Muhammad al-Gazzoliy bolsa gozzallıqa mapsiz munasebetin jaqlaydi. Ham oni muhabbat tusinigi arqali anıqlaydi.

2. Estetikanin` tiykargi kategoriyasi gozzallıq tin sipatlari maptunkarlıq ,paydalılıq ,siyqirlilik tusiniklari menen anıqlanadi. Gozzallıqtin` qasiyetlari bolsa qolaylılıq ,maptarlılıq,jagimlılıq ,shiraylılıq tusiniklari menen beriledi. Qasiyetler,sipatlar uyimlasqan narse qubılislarda gana shinlıqta gana ,gozzallıqtı sawlelendiriwshi .Sonday –aq shiraylı narsenin sipati bizin mapimiz ushin saykes bolmasa yamasa bizim maqsetlerimizge mas bolmasa ol har qansha ishqisi bolmasın gozzallıq sipatında bahalanbaydi. Usi koz qarasta gozzallıq tusinigi shiraylı korkem nafis ,Shiraylı qilwa siyaqli tusiniklerge ken kolemlı ustin ekenligin ayriqsha atap otıw zarur. Asirese gozzallıq penen kundelikli turmisimizda tez-tez tilge alinatugin shiraylılıq tusinigi arasında belgili bir baylanislar bar.

Shiraylılıq narselerdin` sirtqi korinisın halatin ,orınlagan is yamasa qilwa harekettegi oz ara sykesliktegi sawlenleniwın tusinedi. Shiraylılıq insanda jagimli tasir qaldiradi., biraq bir payitta shiraylı bolgan qubılıs jagimsız halatlardı juzege keltiredi. Misali shiraylılıqqa misal keltiremiz .Adamnin` sirtqi kelbeti,shiraylı qilwasi haqqında soz etiledi. Onda dene suliwliginin` olshemi har xalıqta har turli tusinikte bolıp ,ulken ayirmashılıqlarda korinedi. Misali qaraqalpaqlarda suliwliq qara koz,qara shash ,uzın moyın ,qiyılğan qas ,qipsha bel ,uzın boyli ken qushaqli dep sipatlanadi. Al ,Alpamis dastanında Gulparshinin` suliwligi bilayınsha :”Korgennin` aqılın alğan ,qarshigaday qiyallangan ,eki beti gul-gul jangan ,appaq ,yupka dodaq ,shash bawları shashaqli ,shashagi tolğan monshaqli ,uzın boyli ,ken qushaqli ,on eki muqam,qiriq-qılıqli ,omirawında moyni gez,on tort jasar ,munaqqat penen soz qatqan ,qayrıla berip naz etken ,har nazinin` ozinde qis toqsandı jaz etken ,qamshi yanlı barmagi,gumis yanlı tirnagi ,ustaga barsan sandal bar ,sandaldı korde qasın kor ,qar ustine qan tamar ,qardı korde etin kor,qandı korde betin kor ,qumnan qashqan porsiqtay,har emshegi torsiqtay “dep suwretlengen. Shinindada dunyada gi suliwliq tusiniklerine koz jibersek ,onin` har elde har turli ekenin koremiz. Misali ;buringi greklerde bulshiq etleri jaqsi jetiliskin ,sport ulgilerin` iyelegen qızlardı gozzal dep ,al aristokratlarınin` arasında dene pishimi kishkentay hayallardı suliw degen. Orta asırde bet –alpeti judelew ,biraq kozi ulken hayallardı ,son` qayta oyaniw , dawirinde toliq hayallar suliw dep esplagan. Bir soz benen aytqanda ,gozzallıq ruwxıy zatlıq qasiyetke iye bolğan sotsiyal turmista bolğan ayriqsha narselerdin` saykesligi muwapiqligına tiykarlangan qadiryat. Onın qarama –arsisi bolğan qosh reyislik dialektikalıq nizamlar koz qarasinan gozzallıqtin` rawjlanıp bariwinin` zarurli sharti. Sonday –aq qosh reyislikti gozzallıqtin` kersinsheligi dep juritemiz biraq bunday aytiliwlarda anıqsızlıq bar. Sebebi uyqas bir birine jaqın eki tusinikte qandayda bir tusinikte qatnasiwi mumkin .Sonday –aq forma ham mazmun bir birin dialektikalıq tiykarda biykar etiledi. Solay bolsada onın unamli tarepleri bar,sebebi mazmun oz waqtında formanin` kemshiligın korsetip,onın gozzallasiwına turtki berip turadi. Asirese korinisi shiraylı bolğan insanlardın ruwqiyligi bay bolmaganday

,joqari paziyetli adamlardin hammesi qusni jamali shirayda barkamal emes.Kebetsizlik bir payittin ozinde gozzalliqtin` nafasattan lazzetleniwinin` qarsisi .Xalqimiz aytqaninday “kelbeti kelispegennen kenes sorama diydi” degen gapte ulke manis bar .

3. Ulliliq ham tubanliq Angilishan nafasattaniwshisi E. Berk gozzalliqti ulliq penen salistiradi.Ham olardi bir birine qarama –qarsi tusinikler sipatinda aytadi.I Kand bolsa gozzalliq ham ulliliqti uyginliqti rawajlandiriwshi tusinik dep esplaydi.Usi oyshilardan ajiralip turiwshi Gegell ulliliqti gozzalliqtin bir korinisi ,ulliliq suliwliqtin` gozzalliqtin` shirayliqa aylaniwi dep tusindiriledi.Ulliliq –insannin` narse qubilislariga estetikaliq ham etikaliq derekleri menen jan tasiwi olardi joqari hayratlaniw tuygisin payda etiwshi estetikaliq sezginin` kompleksi.Ulliqtin` kolemi gozzalliq kolemi siyaqli sheksiz .Ulliliq ozinde dareje, mugdar ,kolem ,ham joqariliqti payda etedi. Filosof Shiller ulliliq tusinigin drama lastiradi ;ol qygi ham qorqiwdi jeniw insandi qnshelli ullilaw shirayliliqti korsetip beredi.Bul jerde ol adep qawipsizlik tusinigin kirgizedi.Qorqiw ham qorqinishqa qarsibariw ushin qawipten azat bolwi gerek . Misallarga diqqat awdaramiz tabiyattagi ulliq sheksiz aspan biyik tawlar ,joqari shoqqilar ,ushi qiyiri joq tenizler min jilliq shinarlar sonday aq bulkan ham shaqmaq siyaqli tabiyat qubilislarinda oayda boladi.Olar uzaqdan adamlardi hesh qanday tasir qaldirmaydi.Biraq olarga jaqinlassaq uriwqiyatimiz koterilip ,zawiqwana baslaymiz .tabiyattagi ulliq matematikaliq dinamikaliq qasiyetke iye.Matematikaliq qasiyette kolem,dinamikaliq qasiyette kush ahmiyatke iye .Bul eki qasiyet insanda kushli qayratlaniw tuyglarin payda etedi.Jamiyattegi ulliliq Uliwma adamziyatliq qasiyetler qaharmanliq,xaliqshil ,bunyatkarliq qasiyeti menen saykeslesedi.Iskustvadagi ulliliq ozinde doretiwshili qasiyetin tawadi.Bunda tiykarinan korkem adebiyat iskustva ulliliqti suwretleydi.Atap aytqanda qaharmanliq dastanlariLiro-efik dastanlari qaharmanliq tragediyalların ,muzika shigarmalari simfoniya ni juzege keltiredi. Arxitekturadagi ulliliq ulken ahmiyetke iye .Samarqandtagi Registon maydani ,Guri Amir maqbarasi ,Imom Buxoriy kompleksi,Buxaradagi Minora Kalon ,Xiywadagi Kalta Minor ,Shahrisabzdagi Bibixonim <Oqsaroy ,Tashkentegi Evropa ham aziya arxitekturasi jana dasturlerdi uyginlastirgan. Milliy Bank binasi ,Oliy majilis binasi ,Temuriyeler tariyxi davlat muzeyi ,Misirdagi ehromlar ,yunonlardin` Parfenoni ,rimlardin` Kolizeyi,orta asit gotik bas shirkewleri solar qatarinandir.Soni ayriqsha aytiw gerek ,ulliliq tusinigi tek kolemi ham olshewinin` ulkenligi menen jantasiw onin` kenligin shegaralap qoyadi.Bobil minarsi ,Minoray Kalon ,Misir ehromlari ozinin` ken kolemi menen adamlardi hayratqa salsa,Guri amir ,Shohizinda ,Ishan qala ,Registon maydani ,Ismoyil Somoniy maqbarasi ,Shor Minor,Bolo hawiz Meshiti insanda joqari darejede nafasat gozzalliq tuygilarin qaliplestiredi. Iskustvada gozzalliq teatr ,kino korkem adebiyat tragediya menen jaqin turadi.Estetikanin` bul eki tusinigi ortasinda dialektikaliq baylanis bar bolip olar milliylik uliwma insaniylik qasiyetler menen ajiraladi.Misali Shekispir ham Shayiq Zada shigarmalari ulliliq ham tragediyani payda etedi.Parqi Uligbektin olimi Atellonin hareketi:tubanliq insandi kushli napretleniw tuygilarin payda etiwshi estetikaliq kategoriya.Tubanliq sonday darejede tusinik oni kelbetsizlik penen almastirip bolmaydi .Sebebi kelbetsizlik adamlarda jenil qoshireyislik turmisin payda qilsa tubanliq bolsa kushli napretti oyatadi.Tabiyat haywanat alemindegi quniqliq tubanliqqa aylanbaydi .Insandagi kelbetsizlik bolsa tubanliq darejesine barip jetedi.Tragediya ham kulkili estetikanin` kategoriyasi bolip tabiladi.Jaziwshilardin shigarmalarinda tragediya korinislari alip qaraladi.Misali ozbek jaziwshisi “Omar Shayiq Zadanin Jalalodin Manguberdi ,Mirza Uligbek shigarmalarinda tragediyaliq korinislari korinip turadi. Bul shigarmalar tragediyaliq koriniste shigarmalagan bolsada tragediya korinislari bar.Misali Spokildin` “Antigona” tragediyasinnin` waqiyasi. Shekisper shigarmalari tragediya tiykarinda jazilgan.Gegell tragediyani kushlardin soqligisiw natijesi dep bilgen .Sebebi soqligisiwlar gurestin` qanday tamanlanwi menen insaniyattin` jemisi,adeplilik rawajlaniw tagdiri menen baylanisip ketken boladi.Bul jagday tragediyani iskustvanin` filosofiyaliq

jaqtan ken kolemlı tusinıgine aylanadı, Onda doretıwshılıkke omirdin` insaniyattqa putkil tarixi dawamında hayajanlandiratugin masele rdi oz aldına qoyıp sheshiw mumkinshılıgın beredi. Trgediya qaharmanni kobinshe unamli suwretlenedi. Tragediyanın` iskustvadagi

Korınisi oyaniw dawirinde kozge taslanadı.. Bul waqıtta mangi koringen feodal qarım qatnaslar kiriziske ushirap atir edi. Bul dawırge kelip adamga qarım qatnaslar tupten ozgeredi, sezgi waqiya qubılıslarga nazer taslaytugin , insandı ullilaytugin onın imkaniyatların soz leytugin insan insaniylik estetikası payda boladı. bul maseler Shekisperdin shigarmalarında oz korınisinı tawadı. Eskustvada tragediyanın` qaharmanı obrızın sawlelendiriw tomendegishe sawlelenedi. Tragediya shigarma sotsiyallıq baylanıslardı qamıtıp aliw ryal suwretlew . İnsan shaqısın tolıq tiykarda jaratıp beriw. Dawirdin` adamgershilikli armanları menen adeb qagiydaları ortasında soqlıgıswdin` natıyjesinde jaratıladı. Bul maselege tariyqiy waqiyalardı misal etip alıp qarawga boladı. ”Ernazar Alakoz koter ko qara a boladı

18-Lektsiya Estetikanın` zamanagoy mashqalari

Joba:

1. Estetika kategoriyalarinin` manisi ham mazmuni .
2. Filosofiya tariyxında estetikaliq kategoriyalarga pikirlerdin` harqiyliligi.
3. Estetikanın tiykargi kategoriyalari

Estetikaliq ta`rbiyanın` tu`rleri ha`m bag`darları Shaqsti Estetikaliq ta`rbiyalawda ilim, bilimlendiriw ha`m`deniyattin` oz-ara baylanisi. Global protsesslerdin shaqs etikasinin kamalatqa tasirin Sananın omir mazmunına ham olimine qatnas, manawiy-ruwxiy fizikalıq azap. Evtanoziya aktiv ham passiv evtanoziya klonlastiriw, transplantatsiya, ksenotran plantatsiya (insanga haywan organi ham toqima otkiziliwi) ham donorlıq diniy etika. Estetikaliq anlawdin tiykargi elementleri estetikaliq talap, estetikaliq qatnas, estetikaliq tuygi, estetikaliq talgam, estetikaliq baha, estetikaliq ideal, estetikaliq koz-qaraslar, estetikaliq teoriyalar.

Demek estetikanın` izertlew obekti-gozzallıq Biraq iskusta oz nawbetinde gozzallıq siyaqli ken kolemlı izertlew obekti esaplanadı. Estetiknin` etika menen baylanisin alıp qarayıq Aantik dawir filosofları sakratPlaton ,Parabiy etikani ishki gozzallıq ,estetikani, sirtqi gozzallıq dep qaragan. Bunnan tisqari ,korıp otkenimizdey, sanat estetikanın` tiykargi tadqiqat obektlerinen esaplanadı. Har bir sanat asarında bolsa adep ikramnin` mashqalalari koteriledi ham ijadkar en ulli adep-ikram darejesine korkem –oner arqali inikos etiledi. Bul inikos beqastan ijabiy qaharmanlar qiyapasında amelge asiwga ,waqiya-hadiyselerge muwallif usi koz qarastan qaraganda koriniwi mumkin. Yag`niy birden –bir korkem-oner shigarmalarında ijabiy qaharmanları uliwma bolmaydı, biraq ondagi waqiya –hadiyselerge ijatkar oz zamanlası erisken adep-ikramlılıq jetiskenliklerinen turıp baha beredi. Sol sebepli adep –ikramsizlik korkem-oner bolıwi uliwma mumkin emes. Demek ,estetika uyrenilip atirgan har bir korkem –oner shigarmaları malim mugdarda adep ikramlılıq usi koz qarastan da koriwge boladı. Biraq bunday jaqinlıq joqarında aytqanimizday jiber mewshilikti anlatpaydı. Bul eki pannın` izertlew obekti ortasındagi pariqtı birinshi bolıp Aristotel teoriyalıq jaqtan sipatlap bergeni edi. Jaqsılıq tek harekette, gozzallıq bolsa hareketsiz boladı degen pikir di bildiredi. Haqiyqatında adep tek insannın` qatti hareketi arqali juzege keledi. Adam hareketsiz eken onın jaqsı jamanın bilemiz sonday-aq qatti hareket bolganda biz onı jaqsılıq, jamanlıq ,jawizlik hareketinde sipatında bahalaymız .Gozzallıq ozın hareketsiz payda ete beredi. Misali Xiywadagi kelte minar di alıp qarawga boladı .Ol hesh qashan hareket qilmaydı. Lekin ol gozzallıq sipatında bar. Hareketsizliginen onın gozzallıgına hesh nerse tasir etpeydi. Estetikada gozzal adam tusinigi joq .Yamasa gozzal jigıt yaqi gozzal qız degen tusinikler bar.

Psixologiya menen baylanisin alip qaraymiz. Insannin ruwqiy turmisiin uyrenen eken psixologiya liq sezgiler masesine ulken orin beredi. Gozalliqti kerkem shigarmaliqti jaratiw sawlelendiriw belgili sezgiler menen baylanisli. Misali apiwayi adamda ayriqsha bir sezgi tasirshenligi oyatpaydi. Sebebi bul tasta jasalgan adam edi. Biraq skulukturashi qol urgannan son` onnan turmis diyeni insaniy sezgiler ura baslaydi. Bunda tasqa adam qiyapasi berilmegende balkim usi qiyapag`a bir maydanliq insaniy tuygilarinin` jamlengenligi. Misali oyaniw dawirinin` Leonardo da Vinshi “Jakonda” degen partiretin alip qarasag boladi. “Jakonda” marepetler din qalin perdesi ishinde kimilip qaldi. Suwretin koriw umitinde asiqqan tamashabinler oni kormesten, sonday atirapinan otip ketedi. (tek bir 1990 jildin` ozinde 14 millon kisi) oq otes aynalar ham onda bayan etken. Aqiri korinbes kisiler oqimi diniy maresimler hamde qadimiy sajdeler sari intilganlardi koz aldimizda korinedi. Kamal jetken asar tagdirine misal bola aladi sol saqna. Iqtimal Luvrnin` suwreti saqlanip atirgan (parijdegi alem sumil sanat muzeyi) Kvadrat zali, tanqalarli sadalari toliq ane sol qasir, tasbiri sanat durdanalari makan tapqan sol jer sonday koringen his –ixtiraslari oz ishine siydira alarmeken? Qaran albette “Jakonda” g`a bir qaran`! Siz sonda Tselsiy boyinsha

darejede saqlanip atirg`an, jilda bir marte eskort guzetiwinde tibbiyat korigine alip bariliwin koresiz. Endi ol siyinatug`in buyim, rentas birine emes, tek onin` belgisi bolgan, kulimsiregen timsalga aylangan. Albette buni jaratqan sinor, ati gurur iftiqarg`a toliq Leonardo da Vinshi ham itirap beredi.

Sonday –aq, estetikanin` Sotsiyalogiya menen baylanisliligi bugingi kiunde juda ham ahmiyetli. Belgili bolganin` har bir sanat korinisi ahmiyetli turde insan shaxsina itibar qilgan halda, jamiyetti ijtimaiy munasebetler dizimi sipatinda Korkenlik jaqtan belgili boladi. Hatte insan ham jamiyet tikkeley sawlelenbegen korinis janirdagi shigarmada sotsiyalliq jamoyet agzasi avtor koz qaralarinin` tikeley korinisinde ozin korsetedi. Sonday aq shigarma avtor hesh qashan ozi tan bolgan jamiyette shette tamashagoy bolip turalmaydi. Shigarmalar sotsiyalkogiyaliq izertlewler ushin ozine tan matryal bolip xizmet etedi. Sotsiyalogiya jamiyet penen kerkem onerdin oz ara baylanisliqlarin kerkem onerdin sotsiyalliq waziypalarin uyrenedi.

Estetikanin dintaniw menen baylanisi ayriqsha__ahmiyetke iye. Sebebi din ham iskusstva hamme waqit bir birin toltirip keledi. Bunin jahan dinlerinde kerkem oner turleri bar, misali budda da skultura nasiraniyler ushin suwretlew oneri. Musilmanlar ushin kerkem adebiyat. Sonday-aq, uliwma jahan dinlerinde shirkewlerde siyinatugin orinlarda auwretlew oneri menen baylanisli bolgan hammemiske malim. Asirler dawaminda usi baylanislar natiyjesinde, kerkem shigarmanin` ozine tan korinisi –diniy kerkem shigarma payda boldi.” Abu Muslim Jannamasi “, Shohizinda arxitekturaliq, Kyoln, Jomesi Rembrant tin` “muqaddes shanaraq” shigarmasi, ”adasqan balanin` qaytip keliwi “bul kartina tamashagoylerde adamga muhabbat, adamga onin` okinishine ham duzeliwine iseniw siyaqli jaqsi sezimler payda boladi. Hindistan, Xitay aymagindagi Butxa ibadatxanasini diniy kerkem shigarmalar bolip esaplanadi. Bularda diniy idiyalar kerkemlik jaqtan swlelengen .

Estetika Pedagogika menen baylanisadi sebebi pedagogika belgili manste gozalliq tarbiyasi menen shugillanadi. Tarbiya –ayriqsha, avtonom bolimlerge bolingen halda, turli jas ham tarawlar ushin arnawli belgilengen tarbiya tiykarinda shegaralar alip bariladi. Miasli mektepke shekemgi tarbiya, oqiwshilar tarbiyasi, sportshilar tarbiyasi ham t.b. Pedagogika mine usi tarawlar jasi boyonsha ailip barilgan estetikaliq tarbiya mashqalalarin uyrenedi. M. Kagan aytqanin` pedagogika tarbiya barisinda taktikalik tabiyatqa iye bolsa estetika onin` stradegiyesi.

**2.1. Teoriyalıq shing'iwlar temalari, maqseti ha'm olarg'a ajratilga'n saat
(Uliwma 36 saat)**

№	Temanin' ati	Temanin' maqteti	Ajratilg'an saat
1	Filosofiya: onun predmeti, mazmuni ha'm ja'miyettegi roli.	<p>Filosofiya tu'siniginin kelip shıg'ıwı. Filosofıyanın qa'liplesiwinin tiykarg'ı basqıshları. Du'n'yag'a ko'z-qarastın mazmuni. Du'n'yag'a ko'z-qarastın intellektual, emotsional ha'm ruwxıy tiykarları. Du'n'yag'a ko'z-qarastın du'zilisi: du'n'yanı seziw, du'n'yanı qabıl etiw, du'n'yanı tu'siniw. Du'n'yag'a ko'z-qarastın qa'liplesiwinde sotsiallıq ortalıqtın roli. Du'n'yag'a ko'z-qarastın tariyxıy formaları. Mif da'slepki du'n'yag'a ko'z-qarastın forması.</p> <p>Diniy du'n'yag'ı ko'z-qaras. Dinnin tiykarg'ı funksiyaları. Dinnin psixologiyalıq gnoseologiyalıq, sotsiallıq ha'm siyasiy tamırları. Dinnin sotsiaologiyalıq ta'repleri. Diniy isenimnin tariyxıy formaları (feteshizm, animizm, totemizm, magiya).</p> <p>Filosofiya du'n'yag'ı ko'z-qaras forması. Du'n'yanı filosofiyalıq qabıl etiwidin o'zine ta'n qa'siyetleri. Filosofıyalın predmeti ha'm onun o'zgeriwshen xarakteri. Filosofiyalıq bo'limnin du'zilisi. Filosofıyanın jan'a tarawları. Filosofıyanın tiykarg'ı ma'seleleri. Filosofıyanı siyasiylestiriwdin aqıbetleri. Filosofiyada gu'mannin roli. Filosofıyanın funksiyaları.</p>	2
2	Filosofiyalıq oydi'n rawajlanıw basqıshları. Shıg'ıs filosofiyası.	<p>A'yyemgi Shıg'ıs filosofiyasının payda bolıwı ha'm rawajlanıwının ulıwma nızamlıqları. A'yyemgi Shıg'ıs filosofiyasının o'zine ta'nligi, biytakarlıg'ı, ulıwmalıq ta'repleri ha'm parqı. A'yyemgi Oraylıq Aziyada filosofiyalıq ko'z-qaraslar. Shıg'ıs ha'm Batis filosofiyasındag'ı idealizm. Platonnin ideyalar du'n'yası. Aristotel ta'liyematı. Zaratrizm ta'liyematındag'ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A'yyemgi Shıg'ıs filosofiyasının ma'selelerindegi pariqlar, Orta a'sir Shıg'ıs filosofiyası rawajlanıwının ulıwmalıq belgileri. Shıg'ıs filosofiyasında dinnin u'stinligi. Teotsentrizm ideyasının belgileri. Shıg'ıs filosofiyasında dinnin u'stinligi. Teotsentrizm ideyasının u'stinligi. Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha'm realizm. Foma Akvinskiy ta'liyematı. Orta a'sir Shıg'ıs filosofiyası. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq pikirler rawajlanıwındag'ı ja'miyetlik-siyasiy sha'rayat. Oraylıq Aziya filosofiyasının o'zine ta'n o'zgeshelikleri. Farabiy do'retiwshiligi. Beruniydin filosofiyalıq ko'z-qarasları. İbn Sino – intseklopedist alımı. Sufizm filosofiyası. İbn Arabiy filosofiyası. Baxovuddin Naqshbandiydin filosofiyalıq ko'z-qarasları. Batis ha'm Shıg'ıs oy-pikir uslubının o'zine ta'n qa'siyetleri.</p>	2
3	Filosofiyalıq oydi'n rawajlanıw basqıshları. Bati's	<p>A'yyemgi Batis filosofiyasının payda bolıwı ha'm rawajlanıwının ulıwma nızamlıqları. A'yyemgi Batis filosofiyasının o'zine ta'nligi, biytakarlıg'ı, ulıwmalıq</p>	2

	filosofiyası.	<p>ta`repleri ha`m parqı. Hindistan filosofiyasının` payda bolıwı. Qıtay filosofiyasının` o`zine ta`nligi. A`yyemgi Gretsıya filosofiyası. A`yyemgi Oraylıq Aziyada filosofiyalıq ko`z-qaraslar. Batıs filosofiyasındag`ı idealizm. Platonnıń ideyalar du`n`yası. Aristotel` ta`liymatı. Zaratrızm ta`liymatındag`ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A`yyemgi Shıg`ıs filosofiyasının` ma`selelerindegi parıqlar, Orta a`sir Batıs filosofiyası rawajlanıwının` ulıwmalıq belgileri. Batıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` belgileri. Batıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` u`stinligi. Orta a`sirlerde Evropada filosofiyalıq oy-pikirlerdin` rawajlanıw o`zgeshelikleri. En` orta a`sirlerde filosofiyalıq oy-pikirler rawajlanıwı: apologetika ha`m patristika.</p> <p>Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha`m realizm. Foma Akvinskiy ta`liymatı. Orta a`sir Shıg`ıs filosofiyası. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat.</p>	
4	Bolmıs – filosofiya kategoriyası.	<p>Bolmıs filosofiyasının` predmeti. Ontologiya tu`sinigi. Bolmıs kategoriyası. Filosofiya tariyxında bolmıs ma`selesi. Bolmıs ma`selesinde filosofiya ha`m pa`n sintezi. Bolmıs tu`siniginin` etimologiyası. Bolmıs ha`m joqlıq dialektikası. Bolmıs formaları: ta`biyat bolmısı, insan bolmısı, ruwxıy bolmıs, ja`miyetlik bolmıs. Virtual bolmıs. A`lemnin` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. Jer tariyxı. İnsannın` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. Birlemshi ha`m ekilemshi ta`biyattın` o`z-ara baylanısı. Tiri ta`biyat yaki o`mirdin` payda bolıwı. Tirishiliktin` payda bolıwı haqqındag`ı filosofiyalıq optimizm. Janlı na`rselerdin` jansız na`rselerge baylanıslılıg`ı. Janlı na`rselerdin` o`zine ta`n qa`siyetleri</p>	2
5	Biliw metodologiyası: tiykarg`ı tu`sinikler ha`m bag`darlar.	<p>Metod ha`m metodologiya tu`sinigi. Metod ha`m metodika. Metodlardın` bo`liniwi: Pa`n metodları: formal`, empirikalıq, teoriyalıq izertlew. Filosofiya metodları: dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika. Ob`ektiv ha`m sub`ektiv dialektika. Jan`a metafizika ha`m eski metafizika. Sinergetikalıq tiykarg`ı printsipleri: bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipativ sistema, antraktor. Ulıwmalıq metodlar, jeke ilimiy metodlar, pa`nler aralıq izertlew metodları. Ja`miyetlik gumanitar pa`nler metodlarının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. Ha`zirgi zaman metodologiyası: kumatod, keye stalis, abduksiya. Evristika jan`a metodologiyalıq printsip.</p>	2
6	Filosofiyani`n metod`ni` zam ha`m kategoriyaları.	<p>Kategoriya tu`sinigi ha`m olardıń tu`rleri: pa`n kategoriyaları, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyası. Filosofiya tariyxında kategoriyalarg`a tu`rli mu`na`sibetler. Aprior tu`sinigi. Dialektikanın` tiykarg`ı tu`sinigi - na`rse, baylanıs. Baylanıslardıń bo`liniwi. Baylanıslar ushm tiykar. Filosofiya kategoriyalardıń bo`liniwi. Sistema, element, struktura. Sistemalardıń o`zine ta`n qa`siyetleri. Ayırımılıq, jekkelik, ulıwmalıq. Pu`tin ha`m bo`lek. Jekkelik antimoniyaları. Yaxlitlik tipleri. Mazmun ha`m forma. Forma na`rsenin` ideyası. Formalizm. Mazmun ha`m ha`diyse. Mazmun ha`m barlıq dialektikası. Sebeb ha`m</p>	

		<p>aqıbet. Sebep tu'sinigi. Sebep ha'm aqıbet tu'sinigi dialektikasi. Sıltaw ha'm sha'rt. Sinergetika sebep haqqında. Za'ru'rlik ha'm tosınlın'. Za'ru'rlik ha'm tosınlıq dialektikasi. İmkaniyat ha'm voqelik. İmkaniyatlardıń tu'rleri</p>	
7	<p>Tariyxı'y basqı'shta ja'miyettin`ma'deniy ha'm ruwxı'y qa'diriyatlari`. Tariyx filosofiyası.</p>	<p>Ja'miyet haqqındaǵı tiykarg'ı paradigmalar. Ja'miyet haqqındaǵı filosofiyalıq ta'liymatlar tariyxı. Ja'miyet payda bolıwının` ilimiy tiykarları. Ja'miyettin` ekonomikalıq tiykarları. Ja'miyetlik islep shıǵ'arıw tu'sinigi. Materiallıq islep shıǵ'arıw. Islep shıǵ'arıw ku'shleri ha'm ja'miyetlik ekonomikalıq mu'na'sibetler. Mu'lk ha'm mu'lkshilik ma'selesi. Ja'miyettin` ruwxıy tiykarları. Informatsiya ha'm kommunikatsiya. Individual` ja'miyetlik sana. Ja'miyetlik sananın` strukturası. Ja'miyetlik psixologiya. Ideologiya - ja'miyetlik sana elementi. Ja'miyettin` strukturası. Ja'miyetlik psixologiya. Ideologiya - ja'miyetlik sana elementi. Ja'miyettin` sotsiallıq tiykarları. Sotsiallıq ja'ma'a't ha'm toparlar. Etnikalıq toparlar. Tabaqalar ha'm klasslar. Sotsiallıq ha'm siyasiy institutlar. Regionallıq toparlar. Ja'miyetlik ma'kan. Ja'miyettin` siyasiy tiykarları. Ja'miyetlik siyasiy sisteması. Parlament respublikası. Prezident respublikası. Federatsiya Siyasiy sistemadaǵı partiyalar, sho'lkemler, ja'ma'a't sho'lkemleri. Siyasat ha'm siyasiy sana. Puxaralıq ja'miyeti, siyasiy erkinlik, demokratiya, puxaralıq birlespeleri, ja'miyetlik ta'rtip, puxaralıq ja'miyettegi ten'lik. Ja'miyet turmısındaǵı tsivilizatsiya ta'siri. Tsivilizatsiya tu'sinigi. Tsivilizatsiya tu'rli pikirler. Tsivilizatsiya tipleri: evropa ha'm shıǵ'ıs tsivilizatsiyası, liberal` ha'm da'stu'riy tsivilizatsiya. Ma'deniyat, onın` du'zilisi ha'm funktsiyaları. Ma'deniyatlardaǵı ulıwmalıq. Ma'deniyattın` sub`ekti. Ma'deniy iskerlik. Ma'deniy kommunikatsiya.</p>	2
8	<p>Filosofiyalıq antropologiya (İnsan haqqında ta'liymat)</p>	<p>İnsan filosofiyalıq ma'sele sıpatında. Filosofiya tariyxında insannın` kelip shıǵ'ıw haqqındaǵı ta'liymatlar. İnsandı filosofiyalıq tu'siniwdin` o'zine ta'n qa'siyetleri. İnsannın` ko'p o'lshevliligi. Shıǵ'ıs filosofiyasında insan ma'selesi. İnsan ma'selesinde Batis da'stu'ri. Filosofiyalıq antropologiyanın` payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, predmeti ha'm wazıypaları. İnsannın` biosotsiallıq mazmunı. İnsandı tu'siniwde duazilm ha'm monizm. İnsang'a introvertiv ha'm ekstrovertiv baha beriw. İnsang'a baylanıslı sotsiotsentrik kontseptsiyalar. İnsan ma'selesine teotsentrik ko'z-qaras. İnsang'a biologizatorlıq ha'm sotsiologizatorlıq kontseptsiyalar. O'mirdin` mazmunı ha'm onda insannın` wazıypası. O'mirde insannın` wazıypası ha'm onın` mazmunı. O'mirdi ta'rk etiw basqıshları: sotsiallıq, ruwxıy, biologiyalıq o'lim, miydin` o'limi. İnsandı filosofiyalıq ko'z-qarastan u'yreniwdin` za'ru'rliǵi.</p>	2
9	<p>Globallasıwdın` filosofiyalıq ma'seleleri.</p>	<p>Globallasıw – jan'a filosofiyalıq tema. Globallasıw ha'diyesiyu Globalistika. Global protsesslerdin` bo'rtikleri. Fundamental` globallasıw. Global` mashqalalardıń ko'p ta'replemeligi. Global` mashqalalar – globallasıwdın` aqıbeti</p>	2

		<p>sipatında. Ja'miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global` tendentsiyalardı an`lawdın` a`hmiyeti. Texnooptimizm. Texnopessimizm. Ekopessimizm. Global` mashqalalardı sheshiwde filosofıyanın` roli. Global` mashqalalardıń mazmunı. Mashqalalardıń tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`llyy, territoriyalıq mashqalalar. Globallıq mezonları. Ha`zirgi da`wirlik tiykarg`ı global` mashqalaları: demografiyalıq sistema, bilimlendiriw mashqalası, den-sawlıqtı saqlaw mashqalası, azıq-awqat mashqalası, ekonomikalıq rawajlanıwdın` birdey emesligi, energetika ha`m shiyki zat resursları, urıs ha`m tınıshlıq mashqalası. Global` sananı qa`liplestiriw za`ru`rligi. Global` mashqalalardı sheshiwde xalıq-aralıq ku`shler birlesiwiniń a`hmiyeti. Global` mashqalalardı sheshiwde jekke ha`m ulıw ma`pler.</p>	
10	<p>Logika paninin predmeti, tiykarg`i nizamlari. Tu`sinik, oylawdıń formasi`spati`nda</p>	<p>Tafakkur- logika iliminin uyreniw obekti. Tafakkurdin tiykargi qasiyetleri. Tafakkur forma tusinigi. Pikirdin aniq mazmuni ham formasi, olardin kerı garezsizligi ham oz-ara baylanisi. Tafakkur nizamlari tuwri pikir juritiwdin tiykargi tarepi sipatında. Pikirdin durisligi (haqiyqatligi) ham onin forma tarepten tuwri quriliwi.</p> <p>Logika paninin predmeti- Logika- tafakkur formalari ham nizamlarin uyreniwshi pan. Logika iliminin tiykargi maselesi. Formal logikanin predmeti ham duzilisi, onin dialektik logika ham matematik logika menen oz-ara munasibeti. Formal logikanin filosofiyalıq bilimler diziminde tutqan orni: gnesologiya, zamanagou episteologiya, metodologiya, aksiologiya, germenewtika menen oz-ara baylanisligi. Basqa panler menen baylanisi: formal logika ham lingvistika, formal logika ham informatika, formal logika ham psixologiya, formal logika ham pedagogika ham basqalar.</p> <p>Logika iliminin ameliy ahmiyeti. Logika paninin pikirlew madeniyatin osiriwde, sol qatari garezsiz, erkin pikir juritiw konlikpelerin payda qiliwdagi ahmiyeti. Logika iliminin pan ham texnikada, mamleketti modernizatsiyalaw protsessine tasiri. Logika iliminin biliw protsessinde tusiniw ham tusindiriw, asirese milliy ham uliwma insaniy qadiriyatlardi anlaw</p>	2
11	<p>Pikir. Juwmaq shig`ariw.</p>	<p>Hukim oylaw formasi sipatında. Hukimnin qurami ham tiykargi qasiyetleri. Hukim ham Gap. Apiwayi ham quramali hukimler.</p> <p>Apiwayi hukim qurami. Apiwayi hukimlerden predikat mazmuni, mugdari, sipati boyınsha turleri. Ajiratip korsetiwshi ham istisno turleri bolip.</p> <p>Quramali hukim onin turleri. Quramali hukimlerden payda qiliwshi tiykargi baylanislar. Biriktiriwshi (konyunktiv) hukimler. Ayiriwshi (dizyunktiv) hukimler.</p> <p>Soraw. Pikirdin tiykargi formasi sipatında. Tiykarinan tuwri ham natuwri qoyilgan sorawlar. Sorawdi aniq qoyiw shartleri. Sorawdi aniqlawshi ham toltiriwshi, apiwayi ham quramali sorawlar. Sorawga beriletugin juwaplardan turleri: shin ham</p>	2

		<p>qate juwaplar toliq ham toliq emes juwaplar, aniq ham aniq emes juwaplar.</p> <p>Juwmaq shigariwdin uliwma logikaliq klassifikatsiyasi. Juwmaq shigariwdin duzilisi: tiykarlar, juwmaq, tiykarlardan juwmaq. Juwmaq shigariwdin turleri: Deduktiv, induktiv, analogiya.</p> <p>Deduktiv juwmaq shigariw. Pikirlerdin tiykarlardan kelip shigiwinin zarurligi. Induktiv juwmaq shigariw. Induksiyanin tajriybe natiyjelerin uliwmalastiriw menen baylanisli. Analogiya. Analogiya tiykarinda juwmaq shigariw turleri, qasiyetler analogiyasi ham munasibetler analogiyasi. Turaqli ham turaqli bolmagan analogiya. Analogiy-modellestiriwdin logikaliq tiykari.</p>	
12	Argumentlestiriw ha`m bilimlar rawajlanishini` logikaliq formalari	<p>Dalillew ham iseniw formalarinin prossesi. Isendiriwdin logikaliq faktorlari.</p> <p>Sipatlaw tusinigi. Sipatlawdin qurami. Tezis, tiykarlar (argumentler) sipatlaw usili.</p> <p>Biykarlaw tusinigi. Tanqid ham biykarlaw. Biykarlaw usillari: tezisti biykar etiw tiykarlardi tanqid etiw.</p> <p>Sipatlaw ham biykar etiw qagiydalari. Teziske ham anti teziske tiyisli qagiydalar. Tiykarlarga tiyisli qagiydalar.</p> <p>Tiykarlarda ushiraytugin qateler. Qate tiykar. Tiyardi aldinnan boljaw qilip tiykarlardin jeterli emesligi. Gures juritiwdin turleri ham formalari. Polemika tusinshesi. Sipatlaw ham biykar etiwdin alimiy biliwdegi ahmiyeti.</p>	2
13	”Etika” pa`ninin` predmeti ha`m jamiyet turmisindagi ahmiyeti.	<p>”Etika” paninin predmeti, manisi, onin tiykargi belgileri ham duzilisi. Etikanin payda boliwi Gedonizm, ham evdonizm tusiniklerinin etikaliq ahmiyeti. Etikanin panler araliq baylanisi: filosofiya, etika, dintaniw, huqigtaniw, milliy ideya, psixologiya, pedagogika, siyasattaniw, ekologiya, Etikanin payda boliwi haqqindagi diniy emperik ham genetik kontseptsiyalar. O`zbekstan Garezsizliginin etika paninin rawajlanishina konstruktor tasiri. XXI asirde global etnosfera(etikaliq ortaliq) payda etiw zarurligi. Insaniyat onin adamzat aldindagi minneti ham waziypasi.</p>	2
14	Neke ha`m shan`araqtin` etikaliq tiykarlari, onin` jaslar ta`rbiyasindag`i orni	<p>Shan`araq-da`slepki a`dep-ikramliq ma`kan sipatinda. Nekenin psihologik, sotsialliq-ruwhiy ortaliginin` jaslar tarbiyasina tasiri. Shan`araq ar-namisin saqlawda ata-ana ha`m perzentler juwapkershiligi. Milliy ruwqiylik`imizda neke ha`m shan`araqqa tiyisli a`dep-ikramlilik qa`driyatlar. O`zbekstanda jaslar ta`rbiyasi, ruwqiy a`dep-ikramlilik ka`malatinda neke ha`m shan`araq haqqindag`i milliy, a`dep-ikramliq printsiplerin qa`liplestiriw.</p>	2
15	A`dep-ikramlilik ma`deniyat ha`m qa`driyatlar	<p>Qarim-qatnas madeniyyati-etikaliq madeniyyat quram bolimi. Qarim-qatnas adeptin sotsiyalliq- tariyxiy ahmiyeti. Qarim – qatnas adebi ham onin etikada payda boliwi. Zamanagoy</p>	2

		<p>etikanin teoriyalik ameliy tiykari. Tiykargi etikaliq qadiriyaqlar: aymaqliq etikaliq qadiriyaqlar, kasiplik adeptin etikaliq madeniyaqt penen saykesligi: kasiplik erkinlik ham kasiplik mekkeptin manisi. Insannin kasiplik adebi, sawda xizmetleri adebi tagi basqa.</p> <p>Shigis etikaliq kamalatinda talim-tarbiyanin orni. Bilim shaxsti maqsetke bagdarlawshi kush, kundelikli bilim, shaxsiy bilim, diniy bilim, ilimiy bilim. Etikanin fizikaliq tarbiyaqagi saykesligi. Meditsina ham ekologiyaliq tarbiyanin etikaliq tiykarlari.</p> <p>Global protsesslerdin shaqs etikasinin kamalatqa tasirin Sananin omir mazmunina ham olimine qatnas, manawiy-ruwxiy fizikaliq azap. Evtanoziya aktiv ham passiv evtanoziya klonlastiriw, transplantatsiya, ksenotran plantatsiya (insanga haywan organi ham toqima otkiziliwi) ham donoriq diniy etika.</p>	
16	Estetikanin predmeti, maqseti ham waziypalari.	<p>”Estetika” gozzalliqti uyreniwshi ayyemgi pan. ” Estetika” paninin obekti ham filosofiyaliq manisi. Duniyanin estetikalik seziwde mifologiyaliq, diniy, ilimiy ham filosofiyaliq jantastiriwlar.</p> <p>”Estetika” haqqinda koz-qaraslar tariyx, estetika ham sotsiyal panlerdin oz-ara baylanisligi.</p> <p>Filosofiya etika, tariyx, milliy ideya, logika, psixologiya, ruwxiyliq tiykarlari dintaniw, ekonomika, ekologiya, sotsiyalogiya, tabiiy panler ”estetikalik strukturasi”</p> <p>Estetikalik anlaw tusinigi ham onin individual xarakteri insaniyaqt tariyxinda estetikalik anlaw qarim-qatnas ham pikirliktin analizi. Estetik biliw ham estetikalik qadiriyaqlar . Estetikalik anlawdin tiykargi elementleri estetikalik talap, estetikalik qatnas, estetikalik tuygi, estetikalik talgam, estetikalik baha, estetikalik ideal, estetikalik koz-qaraslar, estetikalik teoriyaqlar. Estetikalik iskerliktin doretiwshilik xarakteri miynet, oyin, iskusstvonin qarim-qatnaslari. Estetikalik iskerliktin turleri: Xaliq doretiwshiligi ham profesional doretiwshilik iskerlik, korkem iskerlik ham onin estetikalik tabiiyati, ilimiy iskerlik, diniy iskerlik, doretiwshilik iskerlik, texnik iskerlik.</p>	2
17	Ta`biyaqt ha`m tehnogen tsivilizatsiya estetikasi	<p>Ja`miyet rawajlaniwinda ta`biyaqtqa estetikalik qatnastin` qa`liplesiwi. Ta`biyaqtin` estetik ta`repleri. Ekologiyaliq estetikanin` qa`driyaqtli statusi. Ta`biyaqtta estetik an`lawdin` da`stu`riy ha`m da`sturiy emes usili. Ekoestetikanin` XXI a`sir ilimiy-tehnika rawajlaniwindaq`I orni. Tehnogen tsivilizatsiyanin` islep shig`ariw estetikasi ha`m ilimnin` rawajlaniwina ta`siri. Hizmet ko`rsetiw turmis estetikasi. Zamanag`oy sha`harsazliq estetikasi. Dizaynnin` estetik o`zgeshelikleri.</p>	2
18	Estetikanin` zamanagoy mashqalari	<p>Estetikalik ta`rbiyanin` tu`rleri ha`m bag`darlari/ Shaqsti Estetikalik ta`rbiyalawda ilim, bilimlendiriw ha`m deniyaqtin` oz-ara baylanisi. Global protsesslerdin shaqs etikasinin kamalatqa tasirin Sananin omir mazmunina ham</p>	2

	olimine qatnas, manawiy-ruwxiy fizikaliq azap. Evtanoziya aktiv ham passiv evtanoziya klonlastiriw,transplantatsiya, ksenotran plantatsiya (insanga haywan organi ham toqima otkiziliwi) ham donorliq diniy etika. Estetikaliq anlawdin tiykargi elementleri estetikalik talap, estetikalik qatnas,estetikalik tuygi, estetikalik talgam, estetikalik baha, estetikalik ideal, estetikalik koz-qaraslar, estetikalik teoriyalar.	
Ja`mi:		36

2.1. Ameliy shinig'iwlar temalari, maqseti ha'm olarg'a ajratilga'n saat
(Uliwma 36 saat)

№	Temanin' ati	Temanin' maqseteti	Ajratilg'an saat
1	Filosofiya: onn' predmeti, mazmunı ha'm ja'miyettegi roli.	<p>Filosofiya tu'siniginin` kelip shıg`ıwı. Filosofıyanın` qa`liplesiwınin` tiykarg`ı basqıshları. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` mazmunı. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` intellektual`, emotsional` ha'm ruwxıy tiykarları. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` du`zilisi: du`n`yanı seziw, du`n`yanı qabil etiw, du`n`yanı tu`siniw. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` qa`liplesiwinde sotsiallıq ortalıqtın` roli. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` tariyxıy formaları. Mif da`slepki du`n`yag`a ko`z-qarastın` forması.</p> <p>Diniy du`n`yag`ı ko`z-qaras. Dinnin` tiykarg`ı funktsiyaları. Dinnin` psixologiyalıq gnoseologiyalıq, sotsiallıq ha'm siyasiy tamırları. Dinnin` sotsiaologiyalıq ta`repleri. Diniy isenimnin` tariyxıy formaları (feteshizm, animizm, totemizm, magiya).</p> <p>Filosofiya du`n`yag`ı ko`z-qaras forması. Du`n`yanı filosofiyalıq qabil etiwdin` o`zine ta`n qa`siyetleri. Filosofiyalın` predmeti ha'm onn` o`zgeriwshen` xarakteri. Filosofiyalıq bo`limnin` du`zilisi. Filosofıyanın` jan`a tarawları. Filosofıyanın` tiykarg`ı ma`seleleri. Filosofıyanı siyasiylestiriwdin` aqıbetleri. Filosofiyada gu`ma`nnin` roli. Filosofıyanın` funktsiyaları.</p>	2
2	Filosofiyalıq oydi`n` rawajlanıw basqıshları. Shıg`ıs filosofiyası.	<p>Filosofiyalıq oydi`n` rawajlanıw basqıshları. Shıg`ıs filosofiyası.</p> <p>A`yyemgi Shıg`ıs filosofıyasının` payda bolıwı ha'm rawajlanıwınin` ulıwma nızamlıqları. A`yyemgi Shıg`ıs filosofıyasının` o`zine ta`nligi, biytakarlıg`ı, ulıwmalıq ta`repleri ha'm parqı. A`yyemgi Oraylıq Aziyada filosofiyalıq ko`z-qaraslar. Shıg`ıs ha'm Batis filosofıyasındag`ı idealizm. Platonın` ideyalar du`nyası. Aristotel` ta`liymatı. Zarastrizm ta`liymatındag`ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A`yyemgi Shıg`ıs filosofıyasının` ma`selelerindegi parıqlar, Orta a`sir Shıg`ıs filosofıyası rawajlanıwınin` ulıwmalıq belgileri. Shıg`ıs filosofıyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasınin` belgileri. Shıg`ıs filosofıyasında</p>	2

		dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` u`stinligi. Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha`m realizm. Foma Akvinskiy ta`liymatı. Orta a`sir Shıg`ıs filosofiyası. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Oraylıq Aziya filosofiyasının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. Farabiy do`retiwshiligi. Beruniydin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. İbn Sino – intseklopedist alımı. Sufizm filosofiyası. İbn Arabiy filosofiyası. Baxovuddin Naqshbandiydin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. Batıs ha`m Shıg`ıs oy-pikir uslubının` o`zine ta`n qa`siyetleri.	
3	Shi`g`i`s ha`m Bati`s oyshi`llari` do`retiwshiligi a`lem ha`m adam probleması`	A`yyemgi Shıg`ıs ha`m Batıs filosofiyasının` payda bolıwı ha`m rawajlanıwının` ulıwma nızamlıqları. A`yyemgi Shıg`ıs ha`m Batıs filosofiyasının` o`zine ta`nligi, biytakarlıg`ı, ulıwmalıq ta`repleri ha`m parqı. Hindistan filosofiyasının` payda bolıwı. Qıtay filosofiyasının` o`zine ta`nligi. A`yyemgi Gretsiya filosofiyası. A`yyemgi Oraylıq Aziyada filosofiyalıq ko`z-qaraslar. Shıg`ıs ha`m Batıs filosofiyasındag`ı idealizm. Platonın` ideyalar du`n`yası. Aristotel` ta`liymatı. Zarastrizm ta`liymatındag`ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A`yyemgi Batıs ha`m Shıg`ıs filosofiyasının` ma`selelerindeki parıqlar, Orta a`sir Batıs ha`m Shıg`ıs filosofiyası rawajlanıwının` ulıwmalıq belgileri. Batıs ha`m Shıg`ıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` belgileri. Batıs ha`m Shıg`ıs filosofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasının` u`stinligi. Orta a`sirlerde Evropada filosofiyalıq oy-pikirlerdin` rawajlanıw o`zgeshelikleri. En` orta a`sirlerde filosofiyalıq oy-pikirler rawajlanıwı: apologetika ha`m patristika. Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha`m realizm. Foma Akvinskiy ta`liymatı. Orta a`sir Shıg`ıs filosofiyası. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Oraylıq Aziya filosofiyasının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. Farabiy do`retiwshiligi. Beruniydin` filosofiyalıq ko`z-qarasları.	2
4	Bolmıs – filosofiya kategoriyası.	Bolmıs filosofiyasının` predmeti. Ontologiya tu`sinigi. Bolmıs kategoriyası. Filosofiya tariyxında bolmıs ma`sesi. Bolmıs ma`sesinde filosofiya ha`m pa`n sintezi. Bolmıs tu`siniginin` etimologiyası. Bolmıs ha`m joqlıq dialektikası. Bolmıs formaları: ta`biyat bolmısı, insan bolmısı, ruwxıy bolmıs, ja`miyetlik bolmıs. Virtual bolmıs. A`lemnin` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. Jer tariyxı. İnsannın` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. Birlemshi ha`m ekilemshi ta`biyattın` o`z-ara baylanısı. Tiri ta`biyat yaki o`mirdin` payda bolıwı. Tirishiliktin` payda bolıwı haqqındag`ı filosofiyalıq optimizm. Janlı na`rselerdin` jansız na`rselerge baylanıslılıg`ı. Janlı na`rselerdin` o`zine ta`n qa`siyetleri	2
5	Biliw metodologiyası: tiykarg`ı tu`sinikler ha`m bag`darlar.	Metod ha`m metodologiya tu`sinigi. Metod ha`m metodika. Metodlardın` bo`liniwi: Pa`n metodları: formal`, empirikalıq, teoriyalıq izertlew. Filosofiya metodları: dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika. Ob`ektiv ha`m sub`ektiv dialektika. Jan`a metafizika ha`m eski metafizika.	2

		Sinergetikalıq tiykarg`ı printsipleri: bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipativ sistema, antraktor. Ulıwmalıq metodlar, jeke ilimiy metodlar, pa`nler aralıq izertlew metodları. Ja`miyetlik gumanitar pa`nler metodlarının` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. Ha`zirgi zaman metodologiyası: kumatod, keye stalis, abduksiya. Evristika jan`a metodologiyalıq printsipt.	
6	O`z-ara qatnas, rawajlanı`w ni`zamları` ha`m kategoriyaları`.	Kategoriya tu`sinigi ha`m olardıń tu`rleri: pa`n kategoriyaları, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyası. Filosofiya tariyxında kategoriyalarg`a tu`rli mu`na`sibetler. Aprior tu`sinigi. Dialektikanın` tiykarg`ı tu`sinigi - na`rse, baylanıs. Baylanıslardıń bo`liniwi. Baylanıslar ushın tiykar. Filosofiya kategoriyalardıń bo`liniwi. Sistema, element, struktura. Sistemalardıń o`zine ta`n qa`siyetleri. Ayırımılıq, jekkelik, ulıwmalıq. Pu`tin ha`m bo`lek. Jekkelik antimoniyaları. Yaxlitlik tipleri. Mazmun ha`m forma. Forma na`rsenin` ideyası. Formalizm. Mazmun ha`m ha`diyse. Mazmun ha`m barlıq dialektikası. Sebep ha`m aqıbet. Sebep tu`sinigi. Sebep ha`m aqıbet tu`sinigi dialektikası. Sıltaw ha`m sha`rt. Sinergetika sebep haqqında. Za`ru`rlik ha`m tosınlın`. Za`ru`rlik ha`m tosınlıq dialektikası. İmkaniyat ha`m voqelik. İmkaniyatlardın` tu`rleri	2
7	Jamiyat rawajlanı`wi`ni`n` filosofiyalıq analizi.	Ja`miyet haqqında`ı tiykarg`ı paradigmalr. Ja`miyet haqqında`ı filosofiyalıq ta`liymatlar tariyxı. Ja`miyet payda bolıwının` ilimiy tiykarları. Ja`miyettin` ekonomikalıq tiykarları. Ja`miyetlik islep shıg`arıw tu`sinigi. Materiallıq islep shıg`arıw. İselep shıg`arıw ku`shleri ha`m ja`miyetlik ekonomikalıq mu`na`sibetler. Mu`lk ha`m mu`lkshilik ma`selesi. Ja`miyettin` ruwxıy tiykarları. İformatsiya ha`m kommunikatsiya. İndividual` ja`miyetlik sana. Ja`miyetlik sananın` strukturası. Ja`miyetlik psixologiya. İdeologiya - ja`miyetlik sana elementi. Ja`miyettin` strukturası. Ja`miyetlik psixologiya. İdeologiya - ja`miyetlik sana elementi. Ja`miyettin` sotsiallıq tiykarları. Sotsiallıq ja`ma`a`t ha`m toparlar. Etnikalıq toparlar. Tabaqalar ha`m klasslar. Sotsiallıq ha`m siyasiy institutlar. Regionallıq toparlar. Ja`miyetlik ma`kan. Ja`miyettin` siyasiy tiykarları. Ja`miyetlik siyasiy sisteması. Parlament respublikası. Prezident respublikası. Federatsiya Siyasiy sistemadag`ı partiyalar, sho`lkemler, ja`ma`a`t sho`lkemleri. Siyasat ha`m siyasiy sana. Puxaralıq ja`miyeti, siyasiy erkinlik, demokratiya, puxaralıq birlespeleri, ja`miyetlik ta`rtip, puxaralıq ja`miyettegi ten`lik. Ja`miyet turmısında`ı tsivilizatsiya ta`siri. Tsivilizatsiya tu`sinigi. Tsivilizatsiya tu`rli pikirler. Tsivilizatsiya tipleri: evropa ha`m shıg`ıs tsivilizatsiyası, liberal` ha`m da`stu`riy tsivilizatsiya. Ma`deniyat, onın` du`zilisi ha`m funksiyaları. Ma`deniyatlarda`ı ulıwmalıq. Ma`deniyattın` sub`ekti. Ma`deniy iskerlik.	2
8	Filosofiyalıq antropologiya (İnsan	İnsan filosofiyalıq ma`sele sıpatında. Filosofiya tariyxında insannın` kelip shıg`ıw haqqında`ı ta`liymatlar. İnsandı filosofiyalıq tu`siniwdin` o`zine ta`n qa`siyetleri.	2

	haqqında ta'liymat)	İnsannın` ko`p o`lshewliliği. Shıg`ıs filosofiyasında insan ma`selesi. İnsan ma`selesinde Batıs da`stu`ri. Filosofiyalıq antropologiyannın` payda bolıwı ha`m rawajlanıwı, predmeti ha`m wazıypaları. İnsannın` biosotsiallıq mazmunı. İnsandı tu`siniwde duazılm ha`m monizm. İnsang`a introvertiv ha`m ekstrovertiv baha beriw. İnsang`a baylanıslı sotsiotsentrik kontseptsiyalar. İnsan ma`selesine teotsentrik ko`z-qaras. İnsang`a biologizatorlıq ha`m sotsiologizatorlıq kontseptsiyalar. O`mirdin` mazmunı ha`m onda insannın` wazıypası. O`mirde insannın` wazıypası ha`m onın` mazmunı. O`mirdi ta`rk etiw basqışları: sotsiallıq, ruwxıy, biologiyalıq o`lim, miydin` o`limi. İnsandı filosofiyalıq ko`z-qarastan u`yreniw din` za`ru`rligi.	
9	Globallasıwdın` filosofiyalıq ma`seleleri.	Globallasıw – jan`a filosofiyalıq tema. Globallasıw ha`diysesiyu Globalistika. Global protsesslerdin` bo`rtikleri. Fundamental` globallasıw. Global` mashqalalardın` ko`p ta`replemeligi. Global` mashqalalar – globallasıwdın` aqıbeti sıpatında. Ja`miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global` tendentsiyalardı an`lawdın` a`hmiyeti. Texnooptimizm. Texnopessimizm. Ekopessimizm. Global` mashqalalardı sheshiwde filosofiyannın` roli. Global` mashqalalardın` mazmunı. Mashqalalardın` tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`lly, territoriyalıq mashqalalar. Globallıq mezonları. Ha`zirgi da`wirlik tiykarg`ı global` mashqalaları: demografiyalıq sistema, bilimlendiriw mashqalası, den-sawlıqtı saqlaw mashqalası, azıq-awqat mashqalası, ekonomikalıq rawajlanıwdın` birdey emesligi, energetika ha`m shiyki zat resursları, urıs ha`m tınıshlıq mashqalası. Global` sananı qa`liplestiriw za`ru`rligi. Global` mashqalalardı sheshiwde xalıq-aralıq ku`shler birlesiwinin` a`hmiyeti. Global` mashqalalardı sheshiwde jekke ha`m ulıw ma`pler.	2
10	Logika paninin predmeti, tiykarg`i nizamlari. Tu`sinik, oylawdi`n` formasi` spatı`nda	Tafakkur- logika iliminin uyreniw obekti. Tafakkurdin tiykargi qasiyetleri. Tafakkur forma tusinigi. Pikirdin aniq mazmuni ham formasi, olardin kerı garezsizligi ham oz-ara baylanisi. Tafakkur nizamlari tuwri pikir juritiwdin tiykargi tarepi sipatında. Pikirdin durisligi (haqiyqatligi) ham onin forma tarepten tuwri quriliwi. Logika paninin predmeti- Logika- tafakkur formalari ham nizamlarin uyreniwshi pan. Logika iliminin tiykargi maselesi. Formal logikanin predmeti ham duzilisi, onin dialektik logika ham matematik logika menen oz-ara munasibeti. Formal logikanin filosofiyalıq bilimler diziminde tutqan orni: gnesologiya, zamanagou episteologiya, metodologiya, aksiologiya, germenewtika menen oz-ara baylanisligi. Basqa panler menen baylanisi: formal logika ham lingvistika, formal logika ham informatika, formal logika ham psixologiya, formal logika ham pedagogika ham basqalar. Logika iliminin ameliy ahmiyeti. Logika paninin pikirlew madeniyatin osiriwde, sol qatari garezsiz, erkin pikir juritiw konlikpelerin payda qiliwdagi ahmiyeti. Logika iliminin pan	2

		ham texnikada, mamlaketti modernizatsiyalaw protsessine tasiri. Logika iliminin biliw protsessinde tusiniw ham tusindiriw, asirese milliy ham uliwma insaniy qadiriyatlardi anlaw	
11	Pikir. Juwmaq shig`ariw.	<p>Hukim oylaw formasi sipatinda. Hukimnin qurami ham tiykargi qasiyetleri. Hukim ham Gap. Apiwayi ham quramali hukimler.</p> <p>Apiwayi hukim qurami. Apiwayi hukimlerden predikat mazmuni, mugdari, sipati boyinsha turleri. Ajiratip korsetiwshi ham istisno turleri bolip.</p> <p>Quramali hukim onin turleri. Quramali hukimlerden payda qiliwshi tiykargi baylanislar. Biriktiriwshi (konyunktiv) hukimler. Ayiriwshi (dizyunktiv) hukimler.</p> <p>Soraw. Pikirdin tiykargi formasi sipatinda. Tiykarinan tuwri ham natuwri qoyilgan sorawlar. Sorawdi aniq qoyiw shartleri. Sorawdi aniqlawshi ham toltiriwshi, apiwayi ham quramali sorawlar. Sorawga beriletugin juwaplardan turleri: shin ham qate juwaplar toliq ham toliq emes juwaplar, aniq ham aniq emes juwaplar.</p> <p>Juwmaq shigariwdin uliwma logikaliq klassifikatsiyasi. Juwmaq shigariwdin duzilisi: tiykarlar, juwmaq, tiykarlardan juwmaq. Juwmaq shigariwdin turleri: Deduktiv, induktiv, analogiya.</p> <p>Deduktiv juwmaq shigariw. Pikirlerden tiykarlardan kelip shigiwinin zarurligi. Induktiv juwmaq shigariw. Induktsiyanin tajriybe natijelerin uliwmalastiriw menen baylanisli. Analogiya. Analogiya tiykarinda juwmaq shigariw turleri, qasiyetler analogiyasi ham munasibetler analogiyasi. Turaqli ham turaqli bolmagan analogiya. Analogiyamodellestiriwdin logikaliq tiykari.</p>	2
12	Argumentlestiriw ha`m bilimlar rawajlanishini` logikaliq formalari	<p>Dalillew ham iseniw formalarinin prosesi. Isendiriwdin logikaliq faktorlari.</p> <p>Sipatlaw tusinigi. Sipatlawdin qurami. Tezis, tiykarlar (argumentlar) sipatlaw usili..</p> <p>Biykarlaw tusinigi. Tanqid ham biykarlaw. Biykarlaw usillari: tezisti biykar etiw tiykarlardi tanqid etiw.</p> <p>Sipatlaw ham biykar etiw qagiydalari. Teziske ham anti teziske tiyisli qagiydalar. Tiykarlarga tiyisli qagiydalar.</p> <p>Tiykarlarda ushiraytugin qateler. Qate tiykar. Tiyardi aldinnan boljaw qilip tiykarlardan jeterli emesligi. Gures juritiwdin turleri ham formalari. Polemika tusinshesi. Sipatlaw ham biykar etiw alimiy biliwdegi ahmiyeti.</p>	2
13	”Etika ” pa`ninin` predmeti ha`m jamiyet turmisindagi ahmiyeti.	<p>”Etika” paninin predmeti, manisi, onin tiykargi belgileri ham duzilisi. Etikanin payda boliwi Gedonizm, ham evdonizm tusiniklerinin etikaliq ahmiyeti. Etikanin panlar araliq baylanisi: filosofiya, etika, dintaniw, huqiqtaniw, milliy ideya, psixologiya, pedagogika, siyasattaniw, ekologiya, Etikanin payda boliwi haqqindagi diniy emperik ham genetik kontseptsiyalar. O`zbekstan Garezsizliginin etika paninin rawajlanishina konstruktor tasiri. XXI asirde global etnosfera(</p>	2

		erikaliq ortalig) payda etiw zarurligi. Insaniyat onin adamzat aldindagi minneti ham waziypasi.	
14	Neke ha`m shan`araqtin` etikaliq tiykarlari, onin` jaslar ta`rbiyasindag`i orni	Shan`araq-da`slepki a`dep-ikramliq ma`kan sipatinda. Nekenin psihologik, sotsialliq-ruwhiy ortaliginin` jaslar tarbiyasina tasiri. Shan`araq ar-namisin saqlawda ata-ana ha`m perzentler juwapkershiligi. Milliy ruwqiyliq`imizda neke ha`m shan`araqqa tiyisli a`dep-ikramlilic qadriyatlar. O`zbekstanda jaslar ta`rbiyasi, ruwqiy a`dep-ikramlilic ka`malatinda neke ha`m shan`araq haqqindag`i milliy, a`dep-ikramliq printsiplerin qaliplestiriw.	2
15	A`dep-ikramlilic ma`deniyat ha`m qadriyatlar	Qarim-qatnas madeniyati-etikaliq madeniyattin quram bolimi. Qarim-qatnas adeptin sotsiyalliq- tariyxiy ahmiyeti. Qarim – qatnas adebi ham onin etikada payda boliwi. Zamanagoy etikanin teoriyalic ameliy tiykari. Tiykargi etikaliq qadriyatlar: aymaqliq etikaliq qadriyatlar,kasiplic adeptin etikaliq madeniyat penen saykesligi: kasiplok erkinlik ham kasiplic mekkeptin manisi. Insannin kasiplic adebi, sawda xizmetleri adebi tagi basqa. Shigis etikaliq kamalatinda talim-tarbiyanin orni. Bilim shaxsti maqsetke bagdarlawshi kush,kundelikli bilim, shaxsiy bilim,diniy bilim,ilimiy bilim. Etikanin fizikalic tarbiyadagi saykesligi. Meditsina ham ekologiyalic tarbiyanin etikaliq tiykarlari. Global protsesslerdin shaqs etikasinin kamalatqa tasirin Sananin omir mazmunina ham olimine qatnas, manawiy-ruwxiy fizikalic azap. Evtanoziya aktiv ham passiv evtanoziya klonlastiriw,transplantatsiya, ksenotran plantatsiya (insanga haywan organi ham toqima otkiziliwi) ham donorliq diniy etika.	2
16	Estetikanin predmeti, maqseti ham waziypalari.	”Estetika” gozzalliqti uyreniwshi ayyemgi pan. ” Estetika” paninin obekti ham filosofiyalic manisi. Duniyanin estetikalic seziwde mifologiyalic, diniy, ilimiy ham filosofiyalic jantastiriwlar. ”Estetika” haqqinda koz-qaraslar tariyxi,estetika ham sotsiyal panlerdin oz-ara baylanisligi. Filosofiya etika, tariyx, milliy ideya, logika, psixologiya, ruwxiyliq tiykarlari dintaniw, ekonomika, ekologiya, sotsiyalogiya, tabiiy panler ”estetikalic strukturasi” Estetikalic anlaw tusinigi ham onin individual xarakteri insaniyat tariyxinda estetikalic anlaw qarim-qatnas ham pikirliktin analizi. Estetik biliw ham estetikalic qadriyatlar . Estetikalic anlawdin tiykargi elementleri estetikalic talap, estetikalic qatnas,estetikalic tuygi, estetikalic talgam, estetikalic baha, estetikalic ideal, estetikalic koz-qaraslar, estetikalic teoriyalar. Estetikalic iskerliktin doretiwshilik xarakteri miynet, oyin, iskusstvonin qarim-qatnaslari. Estetikalic iskerliktin turleri: Xalic doretiwshiligi ham profesional doretiwshilik iskerlik, korkem iskerlik ham onin estetikalic tabiyati, ilimiy iskerlik, diniy iskerlik, doretiwshilik iskerlik, texnik iskerlik.	2
17	Ta`biyat ha`m	Ja`miyet rawajlaniwinda ta`biatqa estetikalic qatnastin`	Ta`biyat

	tehnogen tsivilizatsiya estetikasi	qa`liplesiwi. Ta`biyattin` estetik ta`repleri. Ekologiyaliq estetikanin` qa`driyatli statusi. Ta`biyatti estetik an`lawdin` da`stu`riy ha`m da`sturiy emes usuli. Ekoestetikanin` XXI a`sir ilimiy-tehnika rawajlaniwindag`I orni. Tehnogen tsivilizatsiyanin` islep shig`ariw estetikasi ha`m ilimnin` rawajlaniwina ta`siri. Hizmet ko`rsetiw turmis estetikasi. Zamanag`oy sha`harsazliq estetikasi. Dizaynnin` estetik o`zgeshelikleri.	ha`m tehnogen tsivilizat siya estetikasi
18	Estetikanin` zamanagoy mashqalalri	Estetikaliq ta`rbiyanin` tu`rleri ha`m bag`darlari/ Shaqsti Estetikaliq ta`rbiyalawda ilim, bilimlendiriw ha`m`deniyattin` oz-ara baylanisi. Global protsesslerdin shaqs etikasinin kamalatqa tasirin Sananin omir mazmunina ham olimine qatnas, manawiy-ruwxiy fizikaliq azap. Evtanoziya aktiv ham passiv evtanoziya klonlastiriw,transplantatsiya, ksenotran plantatsiya (insanga haywan organi ham toqima otkiziliwi) ham donorliq diniy etika. Estetikaliq anlawdin tiykargi elementleri estetikaliq talap, estetikaliq qatnas,estetikaliq tuygi, estetikaliq talgam, estetikaliq baha, estetikaliq ideal, estetikaliq koz-qaraslar, estetikaliq teoriyalar.	2
	Ja`mi:		36

Talabalardın` o`z betinshe jumislari

O`z-betinshe jumislardi sho`lkemlestiriw forma ha`m mazmunı bolıp, tiykarg`ı itibar talabanın` berilgen temalar boyınsha a`meliy o`z-betinshe auditoriyadan tısqarı orınlaw bilimın teren`lestiriw bolıp tabıladı.

Tarqatpa materiallar boyınsha leksiyalardi u`yreniw ha`m o`zlestiriw o`z-betinshe jumislar, keys-stadiler menen islew, arnawlı a`debiyatlar (monografiyalar, maqalalar) boyınsha tema u`stinde islew pa`nge baylanıslı statistik mag`lıwmatlardı u`yreniw, olardı analizlew bolıp esaplanadı.

1.Filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z-qarastın` o`zin-o`zi an`lawdag`ı roli.

Stsenariy: bul tema boyınsha studentlerdin` o`z betinshe jumıs alıp barıwı olardin` tikkeley İnternet ha`m kitaplar menen islesiwın talap etedi. Usı tema boyınsha mag`lıwmat jıynaw ha`m olarg`a tu`sindirmeler beriw talap etiledi. Tema boyınsha tiykarg`ı ideyaları filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z-qaras, du`n`yag`a koz-qarastın` tariyxıy formaları analizlenedi.

Maqset: bunday bag`dardag`ı jumıs alıp barıw talabalarg`a internet arqalı a`debiyatlardı izlew, kerekli informatsiyanı alıw uqıplıg`ın qa`liplestiredi.

Jumıstın` orınlanıw ta`rtibi: 30-noyabr`ge shekem jazba jumislardı tapsırıwı sha`rt.

Bahallanıw kriteriyası: maksimal ball -14.Bul ball filosofiya pa`ni boyınsha belgilengen shegaralıq baqlaw reytingisine qosıladı. Joqarı ball berilgen ma`sele boyınsha aling`an bilimlerdi o`zinin` pozitsiyasın tu`sindiriwge qollanea alatug`ın, jan`a kontekste ulıwmalastırıw uqıplıg`ına, da`lliew qa`biletine iye studentke qoyıladı. Abstraktlik da`reje. Ortasha ball berilgen ma`sele boyınsha tiykarg`ı ideyalardı anıq tu`singen ha`m olardı qollana biletug`ın, jaqsı argumentlestiriw qa`biletine iye studentke qoyıladı. Relyatsion da`reje. Qanaatlandırarlı ball u`yrenilgen kontseptsiyalardın` belgili aspektin tu`singen, biraq olardı integratsiyalawı to`men da`rejekde bolg`an studentke qoyıladı mul`tistrukturalıq yamasa uniststrukturalıq da`reje. To`men ball berilgen ma`sele boyınsha bilimge tu`sinikke iye emes studentke qoyıladı predstrukturalıq da`reje.

2. Filosofiya ha`m ilimnin` o`z-ara baylanıslıg`ı.

Stsenariy :Bul tema boyinsha studentler ilimiy kitaplardan, Internet materialardan paydalanadi. Mashqala, ilim,teoriya,filosofiya,fakt, empirikalik bilimni sa'wlelendiriwshi,gipoteza,prognoz tu'sinklerin filsofiya tariyxı boyinsha analizlew

3. Stsientizm ha'm antistsientizm.

Stsenariy: bul tema boyinsha studentlerdin` o`z betinshe jumis alıp barıwı olardin` tikkeley Internet ha'm kitaplar menen islesiwın talap etedi. Stsientizm D. Bell, G. Kan ha'm t.b. ha'm antistsietizm G. Markuze, T. Rozzak ha'm t.b. bag`darları ilimnin` sotsiallıq rolinin` absolyutlestiriliwin pozitiv ha'm negativ variantlarida sa'wlelendiredi.

Antistsietizm adamnin` tu'pkilikli problemaların sheshiwde ilimnin` mu'mkinshiliklerinin` printsipial da'rejde sheklengenliginen kelip shıg`adı, o`zinin` ko`z qaralarında ilimni adamg`a dushpan ku'sh sıpatında bahalaydı, onin` ma'deniyatqa unamli ta'sirin esapqa almaydı.Studentler eki gruppaga` bo`linedi. Birinshi gruppa studentlerine Stsientizm, ekinshi gruppa studentlerine antistsietizm beriledi. Bular ko`rsetilgen tu'sinikler boyinsha materiallar jıynaydı.

3. XX a`sir filosofiyası

Stsenariy: Bul tema boyinsha studentlerdin` o`z betinshe jumis alıp barıwı olardin` Internet materiallardan paydalanıwı talp etiledi. Studentler u`lken u`sh toparg`a bo`linedi. Birinshi gruppa studentlerine ekzistsentsializm, neokantianstvo, ekinshi gruppa studentlerine postpozitivizm, pragmatizm, u`shinshi topar studentlerine neotomizm, postmdernizm bag`darlarınin` tiykarg`ı ideyaları tapsırıldı.

4.İlimiy biliw

Stsenariy. İlimiy biliw metodlarına tiykarlan`gan halında

O`z betinshe temalari (____ saat)

№	O`z betinshe temalari
1.	Filosofiyalıq dunyataniwdin` oz-ozin a n`lawdag`ı roli
2.	Insannin` ruwxiy kamilligindegi filosofiyalıq dunyataniwini n` roli
3.	Bilim insan ruwxiy kamilliginin` tiykari
4.	Tariyx filosofiyası ham filosofiya tariyxı uyğunlig`i
5.	Globallassiw dawirinde antropologik inqirozning aldin aliwdin` zarurligi
6.	Milliy ham uliwma insaniylik qadiriyaatlar dialektikasi
7.	Diniy madeniyy urp-adetlerdin` jamiyet rawajlanıwında tasiri
8.	Shańaraq ham shańaraq qadiriyaatlar ruwxiy madeniyyatın` tiykari
9.	Shig`is ham Batis filosofiyasında insan maselesi
10.	Jamiyettin` sotsiallıq, siyasiy ham ruwxiy tizimi
11.	Filosofiya nizam ham kategoriyalardin` sotsiallıq bag`darlar dialektikasında`i roli
12.	O`zbekstanda korrupsiyag`a tiyisli nizamlar ham qararlar, korrupsiyag`a qarsi guresiwdin` ahmiyeti
13.	Hukumnin` qurami ham turleri
14.	Juwmaq shig`ariwdin` uliwmalıq tiykarlari
15.	Bilimler rawajlanıwinin` logikalıq turleri
16.	Ulli alimlar etika kategoriyalari haqqında
17.	Estetik tarbiyanin` turleri ham bag`darlari
18.	Shańaraq namisi ham shanın saqlawda ata-ana ham perzentler juwapkershiligi
19.	Milliy ruwxiylik`imizda shan`araqqa tiyisli qadiriyaatlar

Glossariy: tiykarg`ı tusinik ha`m atamalar

№	Qaraqalpaq tilinde	Na russkom yazıke
1	Aksiologiya – qa`diriyatlar haqqındağ`ı ta`liymat, grekshe axios-qa`dirli ha`m logos-ta`liymat so`zlerinen aling`an.	ABSOLYUT - (ot lat.Absolutus - bezuslovniy) v religii i idealisticheskoy filosofii - bezuslovnoe sovershennoe nachalo bitiya, svobodnoe ot kakix-libo otnosheniy i usloviy.
2	Analiz ha`m sintez –grek so`zinen aling`an analisis-ajratıw, bo`liw synthesis-qosıw birlestiriw.	ABSOLYUTİZM-(ot lat.Absolutus - neogranichenniy) forma politicheskoy organizatsii, pri kotoroy neogranichennaya verxovnaya vlast` sosredotochena v rukax odnogo ili neskol`kix lits.
3	Antogonistik ha`m Noantogonostik qarama-qarsılıqlar -grek so`zinen aling`an antogonisma-munozara, gures ja`miyettegi gureslerdin` tiykarg`ı turleri.	ABSTRAKTSIYA - (ot lat.Abtractio - otvlechenie) uproshenie ekonomicheskogo analiza posredstvom isklyucheniya iz nego nekotorix ekonomicheskix i neekonomicheskix faktorov, kotorie v konkretnom analize ne igrayut opredelyayushey roli i mogut bit` opusheni v tselyax polucheniya bolee chetkoy kartını, dlya vıyavleniya osnovnix, opredelyayushix vzaimosvyazey i zavisimostey.
4	Antik filosofiya -A`yyemgi Gretsiya ha`m a`yyemgi Rimde rawajlang`an qul iyelewshilik ja`miyettin` filosofiyası.	AGNOSTİSİZM -- filosofskoe uchenie, soglasno ktoromu ne mojet bit` okonchatel`no reshen vopros ob istinnosti poznaniya. Mir ob`yavlyaetsya polnost`yu ili chastichno nepoznavaemim.
5	Aposteriori ha`m apriori - (latin so`zinde a posteriori- a`zelden-bilimnin` ha`m onın` deregine qarap xarakterlewshi filosofiyalıq terminler a priori.	AKSILOGIYA - (grech. "axia", "tsena", "tsennost`" i "logoz", "uchenie") - "uchenie o tsennostyax".
6	Ateizm -(grek-biykar qosımtası theos-quday~ qudaydı, dindi biykar etiw) sıyaqlı ko`plegen bag`darlar ko`zge taslanadı. Filosofiyanı uyreniw barısında bul tusiniklerge dus kelemiz.	ANİMİZM -- religiozne predstavleniya, berushie svoe nachalo v arxaicheskie vremena, soglasno ktorım odushevlyaetsya ves` okrujayushiy cheloveka mir.
7	Gnoseologiya -(grek. Gnosis- biliw, logos –tusinik, ta`liymat.	ANTROPOLOGIYA - (grech. "antropoz", "chelovek" i "logoz", "uchenie") - sovokupnost` nauk, predmetom izucheniya kotorix vıstupayet chelovek kak biologicheskoe, sotsial`noe i kul`turnoe yavlenie.
8	Gedonizm - (grek. Hedone-zawıq, la`zzet)-filosofiyanın` a`dep-ikramlılıq ta`liymatı. Antik filosofiyada wa`kili Epikur.	ANTROPOMORFİZM -- upodoblenie cheloveku; nadelenie chelovecheskimi kachestvami vsego okrujayushego.
9	Genetik metod -(grek so`zinen genesis-kelip shıg`ıw.)	APOLİTEYA - (grech. "a", chastitsa otritsaniya, i "politeia", "politika", "gosudarstvo", "konstitutsiya") - "otsutstvie politiki", "otkaz ot politiki", "apolitichnost`".
10	Metodologiya - qandayda bir pa`nde ko`rsetiletug`ın ilimiy-izertlew usıllarınin` jıyıntıg`ı.	APOLİTEYA - (grech. "a", chastitsa otritsaniya, i "politeia", "politika", "gosudarstvo", "konstitutsiya") - "otsutstvie politiki", "otkaz ot politiki", "apolitichnost`".
11	Logika -grek so`zinen aling`an bolıp «logos» pikir so`z, nızam ha`m oy qurılıslarınan (ta`riyplew, qag`ıyda, oy-nızamlıqları) olardıń mazmunın uyreniwshi ta`liymat.	ARİSTOKRATIYA - (grech. "aristo", "luchshiy" i "kratoz", "vlast`") - "vlast` luchshix". Zakonnaya vlast` nasledstvennoy eliti.
12	Monizm - filosofiyada beligiler	ARİSTOTELİZM -- filosofskoe techenie, istolkovıvayushee

	a`yyemgi-materiallıq yamasa ruwxıy substantsiya ko`rsetiwshi printsip.	vse yavleniya s tochki zreniya aristotelevskoy filosofii.
13	Dualizm - (lat. duo-eki jaqlama)-monizmge qarama-qarsı materiallıq ruwxıy substantsiyanın` ten` huqıqlı tiykarları dep esaplaytug`ın filosofiyalıq ta`liymat.	ARXETİP - (grech. "arce", "nachalo", i "tupo", "tip", "obrazets") - "pervonachal`niy obrazets". V psixologii termin, primenenniy K.G.Yungom dlya oboznacheniya simvolov, syujetov i mifov, sostavlyayushix strukturu "kollektivnogo bessoznatel`nogo".

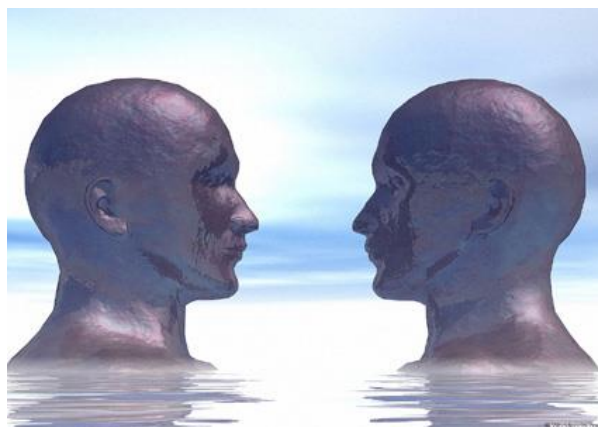
Tarqatpa materiallar Filosofiya ne

Filosofiya adamzat tariyxındaǵı en` a`yyemgi ilimlerden biri. Filosofiyalıq pikir alısıwlar, pikirlew insan ta`biyatına ta`n bolǵan qubılıs. Demek filosofıyanın` o`zi qa`dimgi pa`n ekenligi ko`rinip turadı. Filosofiya a`lem ha`m onın` jasawı rawajlanıwı o`mir ha`m insan, o`mirdin` ma`nisi, bolmıs ha`m joqlıq sıyaqlı ko`plegen mashqalalar haqqında pikir alısıwlar ju`rgizetug`ın pa`n bolıp tabıladı.

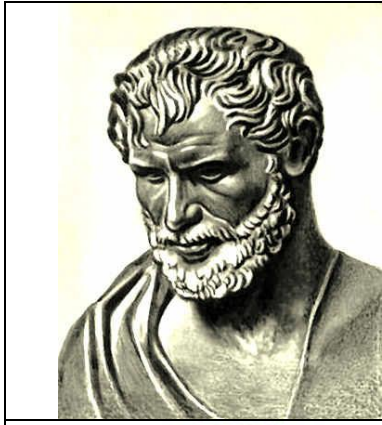
The screenshot shows the Russian Wikipedia page for 'Философия'. At the top, there are navigation tabs: 'статья', 'обсуждение', 'править', and 'история'. The main heading is 'Философия' with a 'править' link. Below the heading is the text: 'Материал из Википедии — свободной энциклопедии'. The article text begins with: 'Филосо́фия (др.-греч. φιλοσοφία — «любовь к мудрости», «любомудрие», от φίλος — люблю и σοφία — мудрость) — наиболее общая теория, одна из форм мировоззрения, одна из наук, одна из форм человеческой деятельности, особый способ познания.' Below this is a paragraph: 'Общепринятого определения философии, равно как общепринятого представления о предмете философии не существует. В истории существовало множество различных типов философии, отличающихся как своим предметом, так и методами. В самом общем виде под философией понимают деятельность, направленную на постановку и рациональное или иррациональное разрешение наиболее общих вопросов, касающихся сущности знания, человека и мира.' To the right of the text is a box with a puzzle icon and the text: 'В Википедии есть портал «Философия»'. Below the text is a photo of the 'The Thinker' statue by Rodin, with the caption: '«Мыслитель» Родена'. On the left side of the page, there is a sidebar with the 'Википедия' logo, navigation links, a search box, and a list of 'инструменты'.

Al Kindiydin` usı ko`zqarasınan «*Filosofıyanın` dushpanlarında filosofiyag`a za`ru`r*», degen teren` pikirde ma`nis bar.

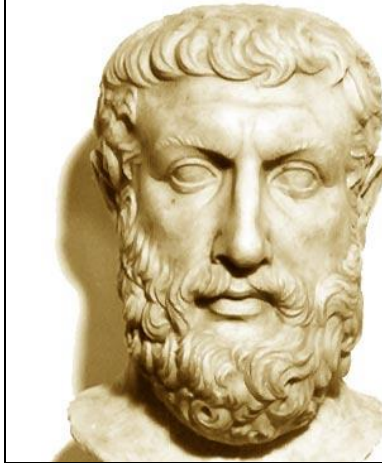
Ulıwma insan o`miri filosofiya bolıp tabıladı.

	<p>A`yyemgi grek, rim filosofi Suqrat (xakiykıy ismi Sokrat) (eramızdan burıngı Cuqrot 469—399 jıllar) —ayyemgi Grek filosofi. Sokrat puxaralardıń adep-ikramlı, ruuxıy tarbiyasına ulken axmiyet bergen. Ol bılay deydi «Oz-ozındı anla xam bil!» <u>«Platon menin dostım, birak nızam doslıktan ustin turadı»</u> degen hikmetli pikirleri usı dauırdegi ruuxıylıqtın jokarı korinisi bolgan.</p>
	<p>Cokrattın shakirti Platon ja`ha`n filosofiyası tariyxında o`shpes iz qaldırğ`an ullı oyshıl. Ol oz ideyaların dialoglar tiykarında bayan etken etken. İdeya birinshilikte, materiallık du`nya ekinshilikte. Demek, bizdi qorshag`an du`yanı ideyalar du`n`yasına ha`m zatlar du`n`yasına bo`ledi.</p>
	<p>Aristotel` Platonnıń sha`kirti (384—322 jıllar) a`yyemgi Gretsiyanıń en` ullı filosofi, ol o`zinin` ta`kirarlanbas, ja`ha`ndı tan` qaldırğ`an ilimiy miyrası menen belgili. Ol bılay deydi: «Tajriybege iye bolg`anlar ne ekenligin biledi, biraq ne ushın ekenligin bilmeydi».</p>

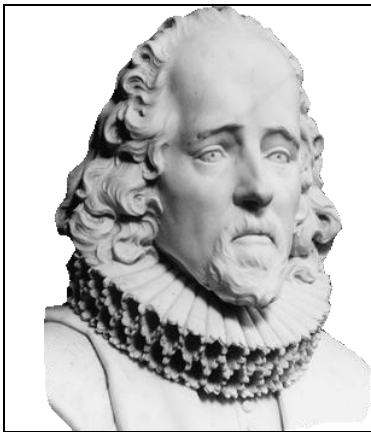
Greki filosofu Geraklit (e.b. 520—460 jillar) Kishi Aziyanın` Batis jag`asındag`ı Efes qalasında zerger shan`arag`ında du`n`yag`a kelgen. Ol stixiyalı dialektikag`a tiykar salg`an, ot— a`lemnin` tiykarı dep bilgen. «Gu`res ha`mme na`rsenin` atası, ha`mme na`rsenin` patshası", «Bir da`r`yag`a ekinshi ma`rtebe su`ngip bilmeyseñ», «Barlıq na`rse ag`adı, hesh na`rse bir jerde turmaydı.» degen Geraklit.

Greki filosofu Ksenofant filosofiyalıq ta`liymatqa baylanıslı, tabiyat – o`zgermeytug`ın ha`m hareketsiz, "Ha`mme na`rse jerden o`nıp shıg`adı ha`m waktı menen ja`ne jerge qaytadı", "Biz ha`mmemiz jerden tuwılg`anbız ha`m jerge aylanamız". Ksenofant ayyemgi greki filosoflarınan birinshi bolıp, biliwdin` mu`mkinshiligi ha`m shegarası haqqında pikir ju`rgizgen.

Karma (nızamı)

F. Bekon 1561-1621 jj jan' zaman metodin induktiv metoddi islep shig'iw da'llilew kerekligin tu'sindi. Teoriyalıq oylawdin' birden – bir deregi sezimler. Teoriyalıq oylaw tek, sezim mag'liwmatların rastionalıq tu'rde islep shig'iw menen shug'landi.

Jan'a zaman oyshillarinin' substanstiya haqqında taliymati.

R. Dekart 1596-1650 jj ilimlerin waziypasi- shinliqi biliw. Dekartın' bul pikiri progressivlik pikir bolip tabiladi, sebebi adamzat oylawına isenbewshilik korsetken agnostikalıq sxlostikalıq taliymatların' qarsi snig'adi.

Abu Rayhan Muxammad İbn Axmad Beruniy ullı alim-entsiklopedist, oyshıl ha'm gumanist Qıyatta Xorezmnin' eski paytaxtında tuwıldı. Jas Beruniy Oraylıq Aziyada birinshilerden bolıp jer globusın jasadı. Mamun ibn Mamunnın' sarayında u'lken lawazımdı iyeleydi.

Abu Ali İbn Sina (Avitsenna) - Oraylıq Aziyanın' ullı oyshılı. Jaqın ha'm Orta shıg'ıs xalıqlarının' ta'biyiy-ilimiy ha'm ja'miyetlik-siyasiy oyına, onın' rawajlanıwına u'lken u'les qosti. Biraq İbn Sina o'z da'wirinin' iri filosofi boldı. İbn Sina beligili da'rejede Orta a'sir filosofiyasının' ha'm ilimnin' rawajlanıwına u'lken u'les qosti. Onın' shayxur-raıs Alımlardıń bası dep atadı.

Filosofiya pa`ninen du`zilgen testler

1. Qaysı filosofiyalıq da`stu`r keyingi ha`reket vedalıq bahalıqlardı guman astına aladı?

- A)* Djaynizm
- V) Buddizm
- S) Upanishadlar
- D) N`yaya

2. Vedalıq a`debiyat ko`p tarawlarg`a.....?

- A)* Meditsina, astronomiya, o`nermentshilik, a`skeriy texnika
- V) Diniy kitaplar, diniy filosofiyalıq tu`sindirmeler
- S) A`skeriy, texnikalıq a`spab u`skeneler, ma`deniyat
- D) Meditsina, astronomiya, matematika, geometriya.

3. To`mendegi qaysı juwapta Buddanın` baslı ideyaları ko`rsetilgen?

- A) *Elementlerdin` turaqsızlıg`ı
- V) Du`n`yanın` o`zgeriwshen`ligi
- S) Sezimnin` ku`shliligi
- D) Pa`klik insanıylıq

4. Hindstan filosofiyasının` rawajlanıwında basqıshlardın` durıslıg`ın ko`rsetin`?

- A) Vedalıq, klassikalıq, klassikalıqtan son`g`ı da`wir
- V)* Vedalıq ,klassikalıq braxmanlıq-buddistlik, klassikalıqtan son`g`ı da`wir
- S) Vedalıq, klassikalıq, braxmanlıq, buddistlik, kalassikalıq emes
- D) Vedalıq, klassikalıq , klassikalıq emes, son`g`ı da`wir

5. Konfutsiy filosofiyasının` tiykarg`ı mashqalaların ko`rsetin`?

A*) Etikaliq normalar, sisteması, siyasiy sorawlar, insannın` minez qulqı, ja`miyetlik basqarıw

V) Etika, minez-qulıq, ja`miyetlik basqarıw

S) Etikaliq normalar, ja`miyetli basqarıw

D) Etikaliq, normalar, siyasiy basqarıw mashqalası, minez-qulıq

6. A`yyemgi Qıtay oyshılları «İn», «Yan» tu`siniklerine qanday ma`nis bergen?

A) Aktiv erkeklik baslama, passiv hayal ku`shi

V) Aktiv a`zzi hayal ku`shi, erkek ku`shli aktiv

S) Passiv bala ku`shi, a`zzi erkek ku`shi

D) Aktiv erkeklik baslama, passiv bala ku`shi

7. Klassikalıqqa shekemgi filosofiya qaysı da`wirdi o`z ishine aladı?

A) *B.e.sh. VII - V a`sirler

V) B.e.sh. VI - V a`sirler

S) B.e.sh VI - V1 a`sirler

D) B.e.sh. 8-9 a`sirler

8. Klassikalıq da`wir qaysı da`wirdi o`z ishine aladı?

A* B.e.sh. 5-4 a`sirler

V) B.e.sh. 8-9 a`sirler

S) B.e.sh. 6-7 a`sirler

D) B.e.sh. 6-9 a`sirler

9. Platon filosofiyası neshe bo`lekten turadı?

A)* Dialektika bolmıs haqqındag`ı ta`liymat, fizika ta`biyat haqqındag`ı, etika a`dep-ikramlıq haqqındag`ı ta`liymat

V) Dialektika, ontologiya, aksiologiya haqqındag`ı ta`liymat

S) Etika, estetika go`zzallıq haqqındag`ı ta`liymat

D) Dialektika, metodologiya du`n`yanı u`yreniw o`zgartiriw haqqındag`ı ta`liymat

10. Adam barlıq na`rsenin` o`lshemi degen pikirdi qaysı filosof aytqan?

A)* Protogor

V) Platon

S) Aristotel`

D) Pifogor

11. Efikurshılar filosofiyasının` tiykarg`ı jag`dayları qanday?

A*Reallıqtı adam aqlı ta`repinen tu`siniw, rkallıqta baxıt ushın orın bar, baxıtqa ha`m tınıshlıqqa erisiw ushın adam hesh na`rsege mu`ta`j emes

V) realıqta adam haqıyqıy na`rsege ersiw, baxıt pa`rawanlıq, turmıs keshiriw

S) Adam aqlı reallıq boyınsha da`rejege erisiw

D) Baxıt saodatqa erisiw, keleshekti boljaw arqalı erisiw

12. Filosofiyada Ellinistlik basqısh da`wirin anıqlan`?

A)* B.e.sh. IV- b.e III a`sirlerdi o`z ishine aladı

V) B.e.sh. VI - IV a`sirlerdi o`z ishine aladı

S) B. e.sh. . V- b.e III a`sirlerdi o`z ishine aladı

D) B.e.sh. . V - IV a`sirlerdi o`z ishine aladı

13. «İsenemen, tu`sinuw ushın» degen pikirdi kim aytqan?

- A)* Avgustin
- V) Akvinskiy
- S) Avreliy
- D) Akvinat

14. Orta a`sir filosofiyasının` o`zgesheligi retinde ne alıp qaraladı?

- A)*Dinnen g`a`rezliligin
- V) Sxolastikalıq mektep tipindegi ka`raslar
- S) aplogetikanın` dindi qorg`awshıları na`zerde tutıladı
- D) Dinge qarsı shıg`ıwshı ha`reketlerdi qarawg`a boladı.

15. «Qudaylıq burshaq haqqında» shıg`armanın` avtorı kim?

- A)*Avgustin
- V) Avreliy
- S) Akvinskiy
- D) Avleyar

16. Antropotsentrizmnin` ma`nisi qanday?

- A)* du`n`yanı adam arqalı bahalaytug`ın du`n`yag`a ko`zqaras, onın` baslı qa`diriyatı retinde du`n`yanı qurıw
- V) du`n`yanı bahalaytug`ın ko`zqarastın` tiykarg`ı jıyıntıg`ı
- S) ja`miyetlik turmıstın` tiykarların analizleytug`ın pikirler jıyıntıg`ı
- D) du`n`yag`a ko`zqarastın` tiykarların baqlaytug`ın

17. Klassikalıq ha`m postklassikalıq filosofiyası da`wirlerin anıqlan`?

- A)* XIX-XX a`sirler
- V) XX-a`sir
- S) X1X- XX a`sirlerdin` bası
- D) X1X a`sirlerde

18. Dialektikanın` tiykarg`ı nızamlar

- A)*san o`zgerislerinin` sapa o`zgerislerine o`tiwi, qarama-qarsılıqlardıń birliги gu`resi nızamı,biykarlawdı-biykarlaw nızamı.
- V) san-sapa o`zgerisleri , hareketlerdin` birliги nızamı
- S) biyqarlawdı-biykardaw nızamı
- D) rawajlanıw printsipleri nızamı

19. X1X a`sirdin` ekinshi yarımında nemets klassikalıq filosofiyasını kritikalağan eki bağdar....

- A)*Materialistlik ko`zqarastı biykarlaw,klassikalıq emes idealistlik filosofiya ta`repinen kritikalağ
- V Meterialistler ha`m idealistler ortasında keskin qarama-qarsılıq
- S Materialistlik du`n`yanı tanıw boyınsha kritikalıq
- D İdealistlik pikir boyınsha du`n`yanı tanıw

20. Pozativizmnin` printsipleri

- A)*filosofiyalıq bilim anıq haqıyqıy bolıwı kerek, biliwde ilimiy metodtı qollanıw ha`m basqa ilimlerden` jetiskenliklerine tiykarlanıw kerek, bilimge erisiwdin` tiykarg`ı jolı empirikalıq baqlaw
- V filosofiya tek faktlerge arka su`yewi kerek
- S filosofiya bahalıq qa`siyetlerge erisiwi kerek

D filosofiyalıq bilimnin` ta`biyatı ma`selesine tiykarlanıwı tiyis

21. Filosofiyada pertseptsiya tu`siniginin` ma`nisi?

A *Haqıyqatlıqtı seziwlik qabıl etiw

V Haqıyqatlıqtı sanalı qabıl etiw

S sanalı pikirlew da`rejesi

D Sanasızlıq protsessin tiykarlaw

22. Teoriya so`zinin` ma`nisi qanday?

A *Grek tilinen aling`an «qarap shıg`ıw», «izertlew»

V Latın tilinen aling`an «ilmiy qaraw», «ilimiy izertlew»

S Latın tilinen aling`an «ilimiy izertlew protsessindegi usıl»

D Grek tilinen aling`an «qarayman», «izleymen»

23. Metafizika nenii an`latadı?

A *Grek so`zi «fizikadan keyin»

V Grek so`zi ta`biyatı izertlew

S Du`n`yanı o`zegertiwshi ta`liymat

D Grek so`zinen fizikalıq qubılıslardı anıqlaw

24. Sinergetika ma`nisi qanday?

A*Grek so`zi «kelip birge ha`reket etiwshi»

V Grek so`zi Sızıqlı emes basqarıw

S Latın so`zi alımlardıń birge islewi

D Grek so`zi basqarıw sistemasında birge islesiw

25. To`mnedegi juwaptan filosofıyanın` tiykarı fnktsiyasın ko`rsetin`?

A*ko`zqaraslıq

V snergetikalıq

S ratsionalistlik

D biliw metodi

26. «Platon menin` dostım, biraq shınlıq qımbatıraq» degen so`zdi kim aytqan?

A* Arsitotel`

V Sokrat

S Graklit

D Pifagor

27. Efikurshiler filosofıyasının` tiykarı jag`dayları qanday?

A* Reallıq adam aqılı ta`repinen tu`siniwge, reallıqta baxıt orın, bar, baxıt,

V haqıyqatlıq deregi aqıl, shınlıq danalıq baxıt deregi

S Erkinlik, sezimler du`n`yası, tınıshsızlıq, materiya

D Pikioler, oylaw forması, ja`miyetke ta`n bolg`ang qubılıs alıp qaralatug`ın ma`sele ekenligi

28. Orta a`sir filosofıyasının` baslanıwı qaysı juwapta durıs berilgen?

A: Orta a`sirdin` baslanıwın Batıs Rim imperiyasının` qulawı menen

V jan`a dinnin` payda bolıwı menen

S Antikalıq filosofıyanın` tamam bolıp neopolotonshiklerdin` rpayda bolıwı menen

D Spartak basshılıg`ındag`ı ko`terilistin` baslanıwı menen

29. Filsofiyada orta a`sirde aplogetika basqışların ko`rsetin`?

A*III - V -a`sirler

V III - VI

C VII - VIII

D VI - XI

30. Postklassikalıq filsofiya neshinshi a`sirdi o`z ishine aladı?

A*.XIX - XX

V XVIII - XIX a`c

C XV - XVI

D XIX a`

31. XX a`sir filsofiyasının` en` iri ag`ımlarının` biri qaysı juwapta tuwrı ko`rsetilgen?

A* Ekzisesensializm

V pragmatizm

S strutralizm

D pozativizm

32. diletikanın` negizgi kategoriyaların ko`rsetin`?

A*mu`mkinlik, haqıyqatlıq, za`ru`rlik, tosınanlıq

V waqt, birdeylik, nızam, mu`mkinlik

S rawajlanıw, biliwlik, mazmun forma

D printsipler, seziwlik, biliwlik, tosınanlıq

33. Pertsepsiyanın` ma`nisin ko`rsetin`?

A*haqıyqatlıqtı seziwlik qabıl etiw

V haqıyqattı biliwlik qabıl etiw

S haqıyqattı real qabıl etiw

D haqıyqattı biliw ma`selesi

34. Klassikalıq filsofiyanın` klassikalıq emes filsofiyadan parqı nede?

A Ruwxtn` ha`m haqıyqatlıq-teoriyalıq tu`sinıw, du`n`yanı sistemalı bir pu`tin tu`sindiriw, sotsiallıq ma`deniyattı bayıtqan ku`shli, filsofiyalıq ideyaları ilimnin` jetiskenliklerin, adamzattın` materiallıq ha`m ruwxıy rawajlanıwın belgili ta`replerin sa`wlelendiredi

V* Klasikalıq da`wirde filsofiyalıq oylawdın` kategoriyalıq aparatı ha`m texnikası, ta`jiriyege tek filsofiyalıq qatnasta an`latatug`ın ha`m konkret ilimlerden parıqlanatug`ın argumentlestiriwdin` ha`m da`lilewdin` o`zgeshe usılları islep shıg`ıldı

S Adam mashqalası ha`m onın` o`mirin alıp qarag`an, ko`plegen zamanagoy filsofiyalıq kontsepsiyalardıń payda bolıwının` sha`rti

D adamzattın` tariyxıda, du`n`yalıq ma`deniyattın` rawajlanıwında filsofiyanın` rolin o`zgeshe tu`siniw, bull bag`darda filsofiya ma`deniyatın kritikalıq ar-namıs janı bolıwı kerek

35. Pozativizim filsofiyasının` printsipleri qanday?

A*filsofiya bilim anıq bolıwı tiyis, ilimiy metodtı qollanıw, basqa ilimler jetiskenliklerine tiykarlanıw kerek

V materialistlik printsipler menen tıg`ız u`ziliksiz baylanıs, tiykarında ilimiy biliwdin` tiykarları jaratıladı

S bilimge erisiwdin` tiykarı jolı dilektikalıq oylaw, eksperiment izertlew

D filosofiyalıq pikilewler qa`diriyatlıq usıdan ha`m bahalaw usılınan qutılıwıtiyis

36. Absolyutlik ideya degenimiz ne?

A*du`n`yada joqarı o`zgermeytug`ın ma`n`gi ruwxıy tiykardın` barlıg`ın moyınlaytug`ın Gegel` filosofiyasının` tiykarg`ı kategoriyası

V erkin ruwxtn` o`mirin sa`wlelendiriwshi, tiykarg`ı kategoriya

S ken`islik ha`m waqıt penen shekllenbegen, ko`rekem o`ner, din ha`m filosofiyada sa`wlesin tapqan Gegel`din` filosofiyasının` sistemasının` bir bo`legi

D a`dep-ikramlı erkin sırtqı jag`daylardın`, da`stu`rlerden, bahalıqlardıń t.b.g`a`rezlilikke ko`rsetetug`ın Kant filosofiyasındag`ı kategoriya.

37. Fenmonologiya.....?

A*sananı sırtqı du`n`ya menen baylanıstan qutqarıwg`a umtılıwshı, yag`nıy «taza»sananı onın` shektegi sıpatlamanı ashıp beriw arqalı izertleytug`ın filosofiyalıq bag`dar

V Sananı sırtqı du`n`ya menen ta`sirshen`degi baylanıstı qa`liplestiriwshi qubılıs

S sananı aqıldı oylawdı pikirlew da`rejesine aylandıratug`ın qubılıs tiykarg`ı filosofiyalıq bag`dar

D sananı du`n`yanı biliw ma`selesi sıpatında qaraytug`ın filosofiyalıq aqıl oydn` tiykarg`ı badarı.

38. Biykarlawdı biykarlaw nızamı?

A*ob`ektiv du`n`yanın` predmetleri ha`m qubılıslarının` rawajlanıw protsessinde payda bolatug`ın ha`m o`mir su`retug`ın o`tmish ha`m bu`ginnin` keleshektin` arasındag`ı a`hmyetli, za`ru`rli balanıslar ha`m qatnaslardı sa`wlelendiredi

V du`n`yanı biliw predmetler tiykarında o`mir su`retug`ın, da`lil forma sıpatında qaraw na`zerde tutıladı

S o`z-ara baylanıslar qatnaslardı sa`wlelendiredi

D predmet yaki qubılıstın` o`zinin` raa`jlanıw barısında ha`m qatnaslar na`zerde tutıladı.

39. Filosofiyada materiya degenimiz ne?

A* adamnıń g`a`resiz jasaytug`ın ob`ektiv realıqtı an`latadı

V du`n`yanı ob`ektiv tu`siniwdi an`latadı

S adamnıń du`n`yada jasaytug`ın belgisinn` ob`ektiv shınlıq zatlıq derek

D adanın` du`n`yada jasaytug`ın o`mirinin` realıg`ı sıpatın na`zerde tutıladı.

40. Biliwdin` tiykarg`ı formaların ko`rsetin`?

A* seziwlik biliw, sezim, qabıl etiw, eleslew, ratsionalıq biliw, tu`sinik, pikir, oy juwmag`ı, iratsionallıq intuitsiya

V intuitiv biliw, aqıl biliw, eleslew oylaw, pikirlik, sezim

S rapsionallıq biliw, aqıl sezim, qabıl etiw, pikirlik, sanalıq

D inuittsiyalıq biliw, seziwlik biliw, aqıl sana, sanasızlıq, esleslew, yad.

41. Dialektikanın tiykarg`ı printsipleri ko`rsetin`?

A*ulıwma o`zgeris ha`m rawajlanıw printsipi, ulıwma baylanıs printsipi

V qarama-qarsılıqlardıń birlini nızamı baylanıslar

S o`zgerislerdin` tiykarı, rawajlanıw printsipi

D o`zgerisler, baylanıslar, rawajlanıw printsipleri, sol na`rsenin` sol na`rsege aylanıwı printsipleri ob`etivlik nızamlıq da`rejesi

42. Dialektikanın` tiykarg`ı kategoriyaları jaylasqan tuwrı qatardı ko`rsetin`?

A* sebep-na`tiyje, forma-mazmun, za`ru`rlik- tosınnanlıq,mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, tiykar-qu`bılıs, jekelik-o`zgeshelik-ulıwmalıq

V forma-mazmun, sebep-na`tiyje, za`ru`rlik- tosınnanlıq,mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, tiykar-qu`bılıs, jekelik-o`zgeshelik-ulıwmalıq

S sebep-na`tiyje, tiykar-qubılıs, za`ru`rlik- tosınnanlıq,mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, jekelik-o`zgeshelik-ulıwmalıq

D tiykar-qubılıs, za`ru`rlik- tosınnanlıq,mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, jekelik-o`zgeshelik-ulıwmalıq, sebep-na`tiyje, forma-mazmun, za`ru`rlik- tosınnanlıq,mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq

43. Dialektikanın` tiykarǵı strukturalıq elementlerin ko`rsetin`?

A* Ontologiya, gnoseologiya, logika, metodologiya

V Aksiologiya, logika, etika, estetika, biliw teoriyası

S Ontologiya, biliw teoriyası, logika metod, ilimiy

D Gnoseologiya, metodologiya filosofiyalıq metodlar

44. Sebep ha`m na`tiyje tu`sinigi anlizlen`?

A*o`z-ara ta`sir etiwshi denelerde, elementlerde, ta`replerde belgili o`zgerislerdi payda etiwshi bir denenin` ta`repleri, elementleri yamasa eki onnanda ko`p denenin` o`z-ara ta`siri, o`z-ara ta`sir etiwshi denelerde yamasa elementlerde, ta`replerde, olardıń o`z-ara ta`siri na`tiyjesinde payda bolatug`ın o`zgerisler

V qubılıslardıń sebepli na`tiyjeli baylanıslar ulıwmalıq xarakterge iye ekenligi na`zerde tutiladı sebep na`tiyje kategoriyaları jeke qubılıstın` kelip shıǵıwı na`tiyjesinde qaralatug`ın ma`sele na`zerde tutiladı

S) Elementlerdi strukturalıq formalar sıpatında qaralatug`ın printsipler

D) qubılıslardıń sebepli na`tiyjeli baylanıslardıń quramalı formaları dep aytiladı.

45. Upaniyshadtın` za`ru`rli bo`legi.....?

A) Bul misli ken`islik ha`m waqıt penen sheklenip o`zinin` o`mir su`rmeytug`ınınday.

V)* o`mirdin` aynalmalı kontseptsiyası (samsara) ha`m onin` menen tig`iz baylanısqa nızam (karma). Aylanbalı o`mir tuwralı ta`liymattı olar qayta tuwılıwlarıdıń sheksiz shınjırı sıpatında tu`sindirildi

S) Bul misli ken`islik ha`m waqıt penen sheklenip o`zinin` o`mir su`rmeytug`ınınday dep qarawǵa sıpatlanadı.

D) Tiri emes materiyanın` jan menen birigiwi individtin` payda bolıwına alıp keledi, al karma jandı tu`p-tamırınan o`zgeriwidin` sheksiz shınjırında alıp ju`redi.

46. Qıtay filosofiyası bilimlendiriwidin` klassikalıq kitaplarına qarayanaliz?

A) O`zgeris Kitabı, Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a`sisrler) a`yyemgi xalıq poeziyasının` toplamı bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın` jıllıqla

V) urısıwına ma`mleketler» kitabı, Ta`rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a`sir) siyasiy turmıstı o`mirdi sıpatlaydı

S) *Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a`sirler) a`yyemgi xalıq poeziyasının` toplamı bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın` jıllıqlar, Ta`rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a`sir) siyasiy ha`m diniy tseromoniyalardı, sotsiallıq ha`m siyasiy iskerlikti sıpatlaydı. Ba`ha`r ha`m gu`z Kitabı (b. e. sh. VII-IV a`sir

D) Konfutsiy gu`rrin`leri aytıwları boyınsha kitap, Ba`ha`r ha`m gu`z Kitabı b.e. sh. XI-VI a`sirler

47. Manixeylik da`wirinin` anıq da`wiri?

A) B. e. sh. II-V a`sirlerde

V) B. e. sh. II-VIII a`sirlerde

S) B. e. sh. II-XIII a`sirlerde

D)* B. e. sh. II-III a`sirlerde

48. Jep o`zinin` sıptıqı pishimi boyınsha da`pke usag`an. Quyash, ay ha`m basqa da aspan jaqtıptıqlapı jepden payda bolg`an degen pikirdi kim aytqan?

- A) Anaksimenes
- V) Graklit
- S) Pifagor
- D) Platon

49. Bepinshi pet ken`eytilgen biliw teopiyasın jasag`an filosof?

- A)* Demokrit
- V) Levkip
- S) Aristofan
- D) Anaksimandr

50. Qaysı filosof obrazlar (ideyalar) wakıttan ha`m ken`islikten tısqarı turadı. Akıl-oy (razum) eki du`n`yanı : o dunyanı ha`m reallıqtı baylanıslantıradı.

- A) Geraklit
- V) *Platon
- S) Aristotel`
- D) Pifagor

51. adamzat bilimlepine iseniw mu`mkin be Olapdın` haqıyqıylıg`ın, shınlıg`ın ya nadupıslıg`ın, qa`teligin qalay teksepiw mu`mkin degen ta`liymattı qaysı qoyadı?

- A)* Sofistlep
- V) palotnshılar
- S) Aistotelshiler
- D) Soratshılar

52. S T O İ Ts İ Z M qashan payda bolg`an?

- A) *B. e. sh. 302-jılı
- V) B. e. sh. 303-jılı
- S) B. e. sh. 304-jılı
- D) B. e. sh. 305-jılı

53. Ekinshi ta`biyat a`llette za`ru`rlikten payda boladı mısıl keltirin`?

- A) zatlar tog`aylar, ag`ashlar
- V) haywanlar jasaytug`ın ortalıq, a`tirap ortalıq
- D)* ruchka, pero, qa`lem

54. Sanasızlıqtın` ekinshi da`rejesi anıqlan`?

A) Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas protsessleri elesleri ayıladı

V) Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas na`rse qubılıslardı analizlewde miydin` sergekleniw protsessi

S)* Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas protsessleri ha`m halatları

D) Bul adamnıń ta`ndar, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas tu`s ko`riwleri

55) J. P Sartrdın` pikirinshe sana.....?

A) *psixikalıqtın` bolmısının` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi o`z bolmısının` gu`wası.

V) psihikalıqtın` bolmısının` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi o`z bolmısının` gu`wası.

S) psihikalıqtın` bolmısının` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi miydin` forması.

D) psixikalıqtın bolmısının o'lisheminin tiykari, sıpatın qaralatug'in ma'sele dep aytıwg'a boladı.

56. Filosofiyalıq problemalardıń prinsipiiallıq ayırmashılıg'in ko'rsetin'?

A)* sonda olar eki tu'rli ta'biyatqa iye. Bir ta'repten, olar waqıttın ha'r bir tariyxıy aralıg'ında konkret-tariyxıy formag'a iye. Ol sol da'wirdin o'zgeshelikleri menen belgilengen, Ekinshi ta'repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın tiykarg'ı ma'selelerin qarag'anlıqtan, olar ma'n'gi problemalar toparına kiredi

V) Ekinshi ta'repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın tiykarg'ı ma'selelerin qarag'anlıqtan, olar ma'n'gi problemalar toparına kiredi, birinshi ekinshisn tolıqtırıp turatug'in mashqalalı protsess.

S) Bir ta'repten filosofiyalıq problemlar birinshi da'rejedegi du'n'ya adam sisteması alıp qaraw

D) Birinshi qaralg'an filosofıyanın tiykarg'ı ma'seleleri ta'repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın tiykarg'ı ma'selelerin qarag'anlıqtan, olar ma'n'gi problemalar toparına kiredi

57. Klassikalıq emes ilimge o'tiw da'wirin anıqlan'?

A) 19 a'sirdin birinshi yarımında, al 20 a'sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o'tiw da'wiri baslandı

V) *19 a'sirdin ekinshi yarımında, al 20 a'sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o'tiw da'wiri baslandı

S) 20 a'sirdin aqırı 21 a'sirdin basındag'ı ilim

D) 19 a'sirdin ekinshi yarımında, al 21 a'sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o'tiw da'wiri baslandı

58. Filosofiyada antiklassikalıq bag'darg'a iye bolg'an iri figuralar ha'm boldı bular...

A)* Olar: daniyalı filosof S. K'erkegor (1813-1855j.) ha'm nemets filosofi F. Nitsche (1844-1900j.). Olar ta'repinen baslaması iske tu'sken ideyalıq ha'reket XX-a'sirde ju'da' ku'sheydi, o'zinin ta'sirin usı bu'ginge shekem jog'altqan emes.

V) Antiklassikalıq bag'darg'a iye bolg'an iri figuralar ha'm boldı. Olar: daniyalı filosof S. K'erkegor (1813-1855j.) ha'm nemets filosofi F. Nitsche (1844-1900j.). Olar ta'repinen baslaması iske tu'sken ideyalıq ha'reket XXI-a'sirde ju'da' ku'sheydi, o'zinin ta'sirin usı bu'ginge shekem jog'altqan emes.

S) K. Marks, F. Engel's baslaması menen F. Nitsche (1844-1900j. olar ta'repinen ideyalıq ha'reket iske tu'sti.

D) Olar G. Kogen (1841-1918j.), P. Natrop, (1854-1924j.), E. Kassirler (1874-1945j.) freyburglıq Baden mektep, V. Videl'band (1848-1915), R. Rikkert (1863-1936) do'gregine ja'mlesti

59. Ontologiya so'zi grekshe qaysı tilden alıng'an?

A)* grek (haqıyqat, nag'ız, bar) (ta'liyamat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta'liyamat degendi an'latadı.

V) Ontologiya so'zi frantsuz tili (haqıyqat, nag'ız, bar) (ta'liyamat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta'liyamat degendi an'latadı.

S) Ontologiya so'zi latin (haqıyqat, nag'ız, bar) (ta'liyamat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta'liyamat degendi an'latadı.

D) Ontologiya so'zi frantsuz tili (haqıyqat, nag'ız, bar) (ta'liyamat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta'liyamat degendi an'latadı.

60. Reallıq tu'sinigi

A) haqıyt dep bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

V) virtual bolmıs, bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

S)*bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

D) du`n`ya bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

159) du`n`yanın` tiykarında materiya ha`m forma bar dep tu`sindirip, materiya uyan`, passiv, al forma aktiv, do`retiwshilik baslamag`a iye dep tusindirgen filosofı anıqlan`?

A) Ksenofan

V) Platon

S) *Arsitotel`

D) Ksenofan

61. Ekinishi ta`biyat oblastında bolmıstın` mınaday tu`rleri bar.....?

A) adamnın` bolmısı (zatlar du`n`yasındag`ı adamnın` bolmısı ha`m spetsifikalıq adamzat bolmısı),

V) ruwxıylıqtın` (ideallıqtın`) bolmısı (individuallasqan) ha`m ob`ektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruwxıylıq,

S) sotsiallıqtın` bolmısı. Ol individuallıq bolmıs (ja`miyette ha`m tariyx protsessinde jeke adamnın` bolmısı) ha`m ja`miyettin` bolmısı

D) Juwaplardın` v ha`m s, a, durıs

62. Bolmıstın` formasındag`ı o`zgesheliklerdi esapqa ala otırıp, ruwxıylıqtı ekige bo`liw mu`mkin qanday?

A) Ruwxıylıqtın` individuallasqan bolmısı

V) İndividuallıqtan tısqarı ob`ektivlesken ruwxıylıqtın` bolmısı

S) Ruwxıylıqtın` individuallasqan bolmısı en` aldı menen individtin` sanasın o`z ishine aladı.

D) *juwaplardın` a,v,s, durıs

63. Sanasızlıqtın` birinshi da`rejesin anıqlan`?

A) Bul adamnın` ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas protsessleri ha`m halatları. Biraq olar sananın` maydanına ensede belgili waqıtqa deyin sanalı tu`rde tanıp bilinbegen, an`lanbag`an bolıp qala beredi. Ma`selen, ku`ndelikli o`mir baqlawımız boyınsha G`oy pisip jetildi, kelip tur, men oylap turman deymiz ha`m tiykarınan, oydn`, obrazdn` sanasızlıqtın` ishinde payda bolg`anlın` ha`m onın` son`g`ı an`lanıwın anıqlaymız.

V) Bug`an awır, qa`wip-qa`terli ta`sirden, informatsiyanın` shekten tısqarı ko`leminen qorg`anıw ushın G`qısıp shıg`arılğ`an adamnın` qısınıspaları, qayg`ırılıwları ha`m kiredi

S)* Adamnın` o`zinin` denesinin`, onın` geybir qarapayım ma`p, talap, za`riwliklerin qanaatlandırırw boyınsha funktsiyaların kombinatsiyalawdag`ı sanasız psixikalıq qadag`alawı. Bul qadag`alaw avtomat tu`rde (sanasız tu`rde) iske asadı. Sanasızlıqtın` mexanizminin` buzılıwı psixikalıq qıyınshılıqlarğ`a alıp keledi (ma`selen, adam saw ayaqları menen ju`re almay qaldı deyik). Geybir tilekler, niyetler, tu`sler, patologiyalıq ruwxıy halatlar (fobiya, paranoyya h.t.b.) sanasız (yamasa azg`ana sanasız.

D) ruwxın` adamnın` janında pisip jetiliske oy-pikirlerinde, geypara ko`rkem, ilimiy, filosofiyalıq ha`m basqa da` intuitsiyalarda ko`rinis tabadı. Bul protsesslerde sanasızlıq sana menen, adamnın` sezimlerinin` ha`m aqıl-oyının` do`retiwshilik energiyası menen, sana menen o`tlesip ketken

64. Materiyanın` filosofiyalıq tu'sinigi.....?

A) tu`sinigi predmetlik, materiallıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

V) zatlıq na`rse tu`sinigi pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

S) materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv bolmıstı na`zerde tutadı.

D)* pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

65) Jansız ta`biyat tuwralı ga`p bolg`anda.....?

A) *Kosmostag`ı baylanıslar na`zerde tutiladı.

V) Aspan deneleri

S) Ku`n ay

D) jer forması

66. 164 noosfera (greksheden audarmasında aqıl-oy sferası) tu`sinigin using`an alım?

A)* E. Lerua

V) Vernadskiy

S) A. shveytser

D) Chijevskiy

67. XIX-XX a`sirler aralıg`ında solipsizmnin` sub`ektiv-idealistlik ideyaların ...?

A)*Germaniyada E. Max, R. Avenarius, Rossiyada N. O. Losskiy h.t.b. rawajlandırdı

V) E. Max, R. Avenarius,

V) Rossiyada N. O. Losskiy

S) germaniyada E Max

D) Fixte,

68. Tiri emes ta`biyatta sa`wleleniw ko`p qırlılıqqa iye.....

A) strukturalıq da`rejesine o`z-ara ta`sirdin` spetsifikalıq xarakterli tu`rdegi ha`m tipleri tiyisli.

V)Demek, olar mexanikalıq, fizikalıq, ximiyalıq sa`wleleniw formaları

S) fizikalıq formalar

D)*Materiyanın` ha`r bir strukturalıq da`rejesine o`z-ara ta`sirdin` spetsifikalıq xarakterli tu`rdegi ha`m tipleri tiyisli. Demek, olar mexanikalıq, fizikalıq, ximiyalıq sa`wleleniw formaları

69. Podsoznanienin` filosofiyalıq ha`m psixologiyalıq analizine dıqqat bo`lgen ullı oyshıllar.....?

A) *Z. Freyd, K. Yung, E. Fromm

V) Z. Freyd, Spikin

S) İvanov Z.Freyd

D) Spirkin İvanov

70. Germenevtikanın` tiykarın salg`an XVIII -a`sirdin` aqırı XIX a`sirdin` birinshi shereginde

A) nemets protestant teologı ha`m filolog Fridrix shleyermaxer.

V) V. Dil`tey, M. Xaydegger, Xans Georg Gadamer,

S)frantsuz filosofi Pol` Riker.

D) Z.Freyd

71. Skeptitsizm eki jag`daydan kelip shıqtı.....?

A). Birinshi - filosoflarda birlikli sistema do`retiwshi baslama joq, demek ol o`z ishinde logikalıq qarama-qarsılıqqa iye.

V) Ekinshi-filosoflar qarama-qarsılıqlı jaqdaylardı tiykarlaydı eken, onda filosofiya shınıqlıqtı izlep tabıw mu`mkinshiligine iye emes. Demek qa`legen filosofiyalıq sistema joqqa bara-bar.

S)Antikalıq skeptitsizmnin` tiykarın salıwshılardıń biri Pirron (b. e. sh. 365-275j.) tek seziwlik qabıllawdı g`ana maqulladı. Onın` pikirinshe sub`ekt qubılıstan tikkeley ob`ektin` tiykarın biliwge o`tkende adasıw baslanadı.

D) *juwaplardın` a, v, s durıs

72. agnostitsizmnin` tag`ı bir shaqabı-konventsionalizm payda boldı. Bul boyınsha ilimiy teoriyalar ha`m tu`sinikler sırtqı dun`yanın`, onın` ta`replerinin`, qa`siyetlerinin` real` minezlemesin emes, al alımlardıń o`z-ara kelisimi.

A) *XIX-XX a`sir aralıg`ında

V) XX-XXI a`sir aralıg`ında

S) X-XV a`sir aralıg`ında

L)XVII-XVIII aralıg`ında

73. Tu`sinik-

A) ulıwma ha`m tiykarıg`ı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy

V) *predmetlerdi olardıń ulıwma ha`m tiykarıg`ı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy

S) zatlar olardıń ulıwma ha`m tiykarıg`ı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy

D) miydin` ulıwma ha`m tiykarıg`ı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy

74. Du`n`yag`a ko`z qarastın` tariyxıy tipleri

A. Mifologiya

V. Din

S. Filosofiya

*D. Barlıq juwaplar durıs

75. . Ha`zirgi waqıtta ilimnin` tariyxıylıg`ın tiykarlawshı u`sh model`.

A. Kumulyativ model`

V. İlimiy revolyutsiyalar menen tu`sindiretug`ın model`, ilim tariyxı tsivilizatsiyalıq jeke jag`daylar jıyındısı. (Keys stadis)

S. İntensiv model`

*D. A ha`m V

76. Metodologiya....

A. Ma`lim ilimde qollanılaturg`ın izertlewdirin` priemlarının` jıyındısı

V. Du`n`yanı ilimiy biliw ha`m onı qayta o`zgertiwdirin`, qurıwdın` metodu tuwralı ta`liymat

S. Pa`nlerdin` nızamlılıg`ı sa`wlelendiriw

*D. A ha`m V

77. Gipoteza

*A. Birneshe faktler tiykarında ob`ektin` o`mir su`rip turg`anlıg`ı haqqında boljaw

V. Gipotezada tiykar joq

S. Tolıq da`liyllengen pikir

D. Mif

78. IX-XI a`sirlerde shıg`ıs ma`mleketleri birinshi gezekte, Oraylıq Aziya xalıqları ushın altın a`sir oyanıw da`wiri xarakterleytuğ`ın da`wirdin` do`retpeleri

A. Filosofiyalıq sawallar ha`m olarg`a juwaplar

V. Filosofiyanı u`yreniwde nelerdi biliw kerek

S. «Logika», «Ma`mleket hakkında», «Farxad ha`m shiyrin», «Pazıyletli adamlar sha`hri»

*D. A ha`m V

79. «Al`goritm», «Algebra» so`zleri kimnin` atı menen baylanıslı?

A. Al` Farabiy

V. Al` Ferganiy

S. İbn Sino

*D. Al`-Xorezmi

80. Ta`biyat

*A. Adamzattın` o`mir su`riwinin`, jasawının` ta`biyiy sha`rayatlarının` jıyındısı

V. Geografiyalıq ortalıq penen bara bar

S. Biosfera menen ten`

D. Geologiyalıq strukturalar

81. Filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z qaras

A. Diniy du`n`yag`a ko`z qaras penen birdey

*V. Du`n`ya adamzat turmısı haqqında aqıl oy printsiplerine tiykarlang`an erkin kritikalıq oy pikir

S. Teoriyalıq ko`z qaras, ko`z qaraslardıń sisteması

D. V ha`m S

82. An`tinomiyalar haqqında ta`liymattın` avtorı – nemets klassikalıq filosofiyasının` ko`rnekli wa`kili

A. Gegel`

V. Fixte

S. shelling

*D. Kant

83. Geliotsentristlik ko`z qarastın` tiykarın salıwshı

*A. Kopernik

V. Galiley

S. Kepler

D. Bruno

84. «Hindistan», «Geodeziya», «A`yyemgi xalıqlardıń e6stelikleri» atlı miynetlerinin` avtorı?

A. Al` Farabi

V. İbn Sino

S. Rishad ed Eddin

*D. Beruniy

85. Diniy du`n`yag`a ko`z qaras

A. A`psanawiy ku`shlerge isenim menen baylanıslı

*V. İla`xiy ku`shlerge isenim menen baylanıslı

S. Ta`biyiy ha`m ja`miyetlik qubılıslardı tikkeley olardıń o`zlerine tu`sindiriw menen baylanıslı

D. Durıs juwap joq

86. Dialektika metod sıpatında

*A. Predmet ha`m qubılıslardın` ma`nisi, olardın` bir- biri menen baylanısı ha`m rawajlanıwı nızamlıqları filosofiyalıq nızamlar, tu`sinikler (kategoriyalar) sisteması ja`rdeminde ashıp beredi

V. A`lemdegi predmet ha`m qubılıslardın` o`z ara baylanısına emes, al o`zinsheliklerine dıqqat bo`ledi.

S. Sofistika menen bara-bar

D. Durıs juwap joq

87. Sofistika

*A. Logikalıq jaqtan nadurıs pikirlewdi durısqa shıg`arıw, da`liyllew usılı

V. Metafizikag`a bara bar

S. Dialektikanın` bir shaqabı

D. Eklektikag`a bara bar

88. Farabiydin` orta a`sirlik ilimlerdi klassifikatsiyalawı

A. Til tuwralı ilim, logika, matematika

V. Ta`biyattanıw ha`m diniy ilimler yamasa metafizika, qalanı basqarıw tuwralı ilim (yamasa siyasiy ilim) yurisprudentsiya ha`m kalom

S. Ta`biyattanıw ha`m diniy ilimler

*D. A ha`m V

89. Lokayata ta`liymatına sa`ykes adam....

*A. To`rt materiallıq elementten – jer, suw, ot, hawadan quralg`an

V. Eki elementten – jer, suwdan

S. U`sh elementten – jer, suw ha`m hawadan quralg`an

D. Durıs juwap joq

90. . Qıtay filosofiyasının` tamırları

A. Qosıqlar kitabı, Tariyx kitabı, Ta`rtip kitabı

V. O`zgeris kitabı, Ba`ha`r ha`m Gu`z kitabı

S. Qosıqlar kitabı, Ba`ha`r ha`m Gu`z kitabı

*D. A ha`m V

91.«Birınshi matematik», «Birınshi astronom», «Birınshi fizik» atalg`an İoniya naturfilosofiyasının` wa`kili

*A. Fales

V. Anaksimandr

S. Anaksiman

D. Geraklit

92.A`lemnin` tiykarın ha`m onın` birınshi sebebin apeyron - ma`n`gi ha`m sheksiz substantsiya dep tastıyqlag`an İoniya naturfilosofiyasının` wa`kili

A. Fales

*V. Anaksimandr

S. Anaksiman

D. Geraklit

93. Ottı a`lemnin` tiykarı sıpatında qarag`an a`yyemgi grek filosofi

A. Fales

*V. Geraklit

S. Pifagor

D. Platon

94. Atomistik filosofiyasının` tiykarın salıwshı a`yyemgi grek filosofi

A. Geraklit

V. Pifagor

S. Platon

*D. Levkipp

95. Dialektikalıq logikanın` tutqan ornın birinshi ma`rtebe sistemalasqan tu`rde islep shıqqan ha`m oylawdın` metafizikalıq metodın sing`a lg`an nemets klassikalıq filosofiyasının` wa`kili

*A. Gegel`

V. Fixte

S. shelling

D. Kant

96. Jil sanaw, planetalar teoriyası, astronomiya ma`seleli ha`m 1018 juldızdın` kestesin o`z ishine alg`an «Ziji Guragonı» («Juldızlardın` Guraganlıq katalogı») traktatlarının` avtorı

*A. Ulug`bek

V. Al Kashi

S. Ali Kushchi

D. Djamshid

97. Filosofiyalıq problemalardıń prınsipiallıq o`zgesheligi

A. Ma`lim da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengeligı, konkret tariyxıy formag`a iyeligı

V. «Filosofiyalıq problemalardıń ma`n`giligi» ma`selen du`n`yag`a biliwlik ha`m bahalıq qatnasıwdın` mudamı qoyılıwı

S. Tek abstraktlılıq penen

*D. A ha`m V

98. Filosofiyada dialektika ideyasın islep shıg`ıw boyınsha bir qansha bag`darlardı bo`lip ko`rsetiw mu`mkin.....qaysılar?

A) Messianlıq dialektika, Negativlik dialektika emerdjentlik

V) ta`biyattanıw ilimleri dialektikası

S) tariyxıy biliw dialektikası

D) * juwaplardın` a, v, s, durıs

99. Ja`miyettin` rawajlanıwında filosofıyanın` roli

*A. Ja`mlenip ulıwmalasqan formada filosofiya biliw protsessinin` ha`m sotsiallıq praktikanın` rawajlanıw bag`darına ta`sir etetug`ın paradigmalardı qa`lipestiredi

V. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofıyanın` ta`siri joq

S. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofıyanın` ta`siri tek g`ana ullı adamlardıń pikirlewi menen sheklengen

D. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofiyalıq ta`siri din arqalı a`melge asadı.

100. İlim filosofiyası qashan qa`lipele basladı ?

A. XVIII asirdin` aqırında

V. XIX a`sirdin` aqırında

*S. XIX a`sirdin` ortaları

D. XX a`sirdin` ortaları

101. Sinergetika

A. O`zin-o`zi uymlastırıwdın` zamanago`y teoriyası

V.O`zin-o`zi uymlastırıw, tuwrı sızıqlı emeslik, ten` emeslik, «xaos arqalı ta`rtiptin`» qaliplesiwi felomenlerin izertlew menen baylanıslı du`n`ya qaras.

S. Globallıq evolyutsiya menen baylanıslı

*D. A, V. h S

102. Ta`biyy qorshag`an orta («birinshi ta`biyat»)

A. Biosfera (flora, fauna)

V. Gidrosfera

S. Atmosferanın` to`mengi qatlamı, litosferanın` joqarg`ı qatlamı

*D.A, V h S

103. SAPA?

A) Sapa predmettin` (qubılıslardın`, predmettin`) sonday belgisi, ol onı og`an ha`m onın` menen bir tiples predmetler klasına tiyisli qa`siyetlerdin` jıyındısına iye sıpatında boladı.

V) Sapalıq belgilikti jog`altıwdan predmet o`zi menen o`zi bolıwdan qaladı, onın` predmetlerdin` basqa klaslarına tiyisli jan`a belgilerge iye boladı.

S) sapa rawajlang`an materiyanın` belgisi, san

D) *juwaplardın` a, v durıs

«Ja`miyetlik pa`nler» kafedrasında oqıtılatug`ın pa`nlerden talabalardın` bilimin reyting sisteması tiykarında bahalaw kriteriyası.

Kafedrada oqıtılatug`ın pa`nler boyınsha reyting kesteleri, qadag`alaw tu`rleri, sanı ha`m ha`r bir qadag`alawg`a ajratılğ`an maksimal ball, sonday-aq, ag`ımdag`ı ha`m shegaralıq bahalawlardın` tan`law balları haqqındag`ı mag`lıwmatlar pa`n boyınsha birinshi sabaqta talabalarg`a dag`aza qılınadı.

Pa`n boyınsha talablardın` bilim ha`m o`zlestiriw da`rejesinin` Ma`mleketlik ta`lim standartlarına muwapıqlıg`ın ta`miyinlew ushın to`mendegi qadag`alaw tu`rleri o`tkeriledi:

Ku`ndelikli bahalaw (KB) – talabnın` pa`n temaları boyınsha bilim ha`m a`meliy ko`nikpesi da`rejesin anıqlaw ha`m bahalaw usılı. Ku`ndelikli bahalaw pa`nnen kelip shıqqan halda a`meliy ha`m laboratoriyalıq sabaqlarında awızsha soraw, o`z betinshe jumıs, test o`tkeriw, sa`wbetlesiw, qadag`alaw jumısı, u`y tapsırmaların tekseriw ha`m usı usag`an basqa formalarında o`tkeriliwi mu`mkin;

Aralıq bahalaw (AB) – semestr dawamında oqıw bag`darlamasının` tiyisli (bir neshe temalardı o`z ishine alg`an) bo`limi tamamlang`annan keyin talabanın` teoriyalıq bilimi ha`m a`meliy ko`nikpesi da`rejesin anıqlaw ha`m bahalaw usılı. Aralıq bahalaw bir semestrde eki ma`rte o`tkeriledi ha`m forması (jazba, awızsha, test ha`m basqa) pa`nge ajratılğ`an ulıwma saatlar ko`leminden kelip shıqqan halda belgilenedi;

Juwmaqlawshı bahalaw (JB) – semestr juwmag`ında pa`n boyınsha teoriyalıq bilimi ha`m a`meliy ko`nikpeleri talablar ta`repien o`zlestiriliw da`rejesin bahalaw usılı. Juwmaqlawshı bahalaw tiykarınan tayanısh tu`sinikler ha`m ibaralarg`a tiykarlang`an “Jazba jumısı” formasında o`tkeriledi.

Aralıq bahalaw (AB) o`tkeriw protsessi kafedra baslıg`ı ta`repien du`zilgen komissiya qatnasında turaqlı tu`rde u`yrenilip barıladı ha`m onı o`tkeriw ta`rtipleri buzılğ`an jag`daylarda, **AB** na`tiyjeleri biykar etiliwi mu`mkin. Bunday hallarda **AB** qayta o`tkiziledi.

NMPidın` rektorının` buyrıg`ı menen ishki qadag`alaw ha`m monitoring bo`liminin` basshılıg`ında du`zilgen komissiya qatnasında **JBdı** o`tkiziw protsessii turaqlı tu`rde u`yrenilip barıladı ha`m onı o`tkeriw ta`rtipleri buzılğ`an hallarda, **JB** na`tiyjeleri biykar qılınıwı mu`mkin. Bunday hallarda **JB** qayta o`tkiziledi.

Talabanning bilim ko'rsatkishi, ko'nikpesi ha'm alg'an bilimning qadag'alawdinning reyting sistemasini tiykarida talabning pa'n boyinsha o'zlestirish darajasi ballari orqali ko'rsatiledi.

Kafedrada o'qitiladigan barcha pa'nlarning boyinsha talabning semestr davomida o'zlestirish ko'rsatkishi «5» bahasida bahalanadi.

Ball	Baha	Talabning bilim darajasi
«5» bahasi	Ayriqsha	Jummaq ha'm qarar qabul qilish. Tvorchestvaliq fikrni oling. O'z betinshi fikrni oling. Alg'an bilimlarning amalda qollanish. A'hamiyatini ta'sinirish. Bilish, aytib berish. Ko'z-qarasqa iye bolish.
«4» bahasi	Jaqsiz	O'z betinshi fikrni oling. Alg'an bilimlarning amalda qollanish. A'hamiyatini ta'sinirish. Bilish, aytib berish. Ko'z-qarasqa iye bolish.
«3» bahasi	Qanaatlandirarli	A'hamiyatini ta'sinirish. Bilish, aytib berish. Ko'z-qarasqa iye bolish.
«2» bahasi	Qanaatlandirarsiz	Aniq ko'z-qarasqa iye bolmasliq. Bilmeslik.

Talabalar AB dan toplaytug'ning ballarining kriteriyalari

№	Ko'rsatkichlar	AB ballari	
		Maksimal ball	
1.	Sabaqlarga qatnashish darajasi. Seminar jumislarning orinlawdagi iskerligi, sabaq boyinsha dakterlarining ju'rgizilishi ha'm jag'dayi.	Araliq bahalaw	«5» bahasi
2.	Awizsha soraw-juwap, u'y tapsirmalarning orinlawi ha'm basqa bahalaw turlerinin na'tijeleri boyinsha. Temalar boyinsha u'y jumislarning orinlawi ha'm o'zlestirish darajasi.	Araliq bahalaw	«5» bahasi
	Ja'mi AB ballari		«5» bahasi

Talabalar ABdan toplaytug'ning ballarining kriteriyalari

№	Ko'rsatkichlar	AB ballari		
		Maks	1-AB	2-AB
1.	Sabaqlarga qatnashishi ha'm o'zlestirish darajasi. Lektsiya sabaqlaridagi iskerligi, konspekt dakterlarining ju'rgizilishi ha'm toliqligi.	5	5	5
2.	Sabaqlarga qatnashishi, o'zlestirish darajasi ha'm basqa bahalaw turlerinin na'tijeleri boyinsha	5	5	5
	Ja'mi shB ballari	«5» bahasi		

Jummaqlawshini bahalaw "Jazba jumisi" formasida belgilengen bolsa, ol halda jummaqlawshini bahalaw «5» bahasini "Jazba jumisi" variantlari tiykarida o'tkiziledi.

Eger jummaqlawshini bahalaw oraylastirilgan test tiykarida sholkemlestirilgen bolip pa'n boyinsha jummaqlawshini bahalaw "Jazba jumisi" formasida belgilengen bolsa, ol halda jummaqlawshini bahalaw to'mendegi keste tiykarida amelde asiriladi.

№	Ko`rsetkishler	JB balları	
		Maks	O`zgeriw aralıg`ı
1.	Pa`n boyınsha juwmaqlawshı bahalaw jazba formasında o`tkiziledi.	«5» бахасы	«2»-«5» баҳасы
Jami:		«5» бахасы	«2»-«5» баҳасы

Juwmaqlawshı bahalawda “Jazba jumısı” ın bahalaw kriteriyası

Juwmaqlawshı bahalaw “Jazba jumısı” formasında a`melge asırılğ`anda sınav ko`p variantlı usılda o`tkeriledi. Ha`r bir variant 2 teoriyalıq ha`m 1 a`meliy sorawdan ibarat. Teoriyalıq sorawlar pa`n boyınsha tayanish so`z ha`m ibaralar tiykarında du`zilgen bolıp, pa`nning` barlıq temaların o`z ishine alg`an bolıwı kerek.

Jazba sınav boyınsha ulıwma o`zlestiriw ko`rsetkishin anıqlaw ushin variantta berilgen sorawlardıń ha`r biri ushin jazılğ`an juwaplarg`a qoyılğ`an o`zlestiriw balları qosıladı ha`m onıń jıyındısı talabnıń juwmaqlawshı bahalaw boyınsha toplag`an balı bolıp esaplanadı.

REYTING QADAG`ALAW REJESI 2019–2020 oqıw jılı, _ kurs bakalavriat ta`lim bag`darları ushin

Pa`nning` ataması: Kafedrada oqıtılatug`ın
barlıq pa`nlerden

Pa`n ushin maksimal ball – «5» баҳасы .

O`tiw balı – «3» баҳасы.

Bahalaw kriteriyası:

«5» баҳасы – ayırıqsha
«4» баҳасы – jaqsı
«3» баҳасы – qanaatlandırarlı
«2» баҳасы – qanaatlandırarsız

№	Qadag`alaw tu`ri	Qadag`alaw o`tkeriw usılları	O`tkeriletug`ın mu`ddet (ha`pte)	Qadag`alaw ushin berilgen ball
I. Aralıq bahalaw – «5» баҳасы				
1.	I AB	Ha`r tu`rli formada	«2»-«5» баҳасы	– «5» баҳасы
2.	II AB	Ha`r tu`rli formada	«2»-«5» баҳасы	– «5» баҳасы
III. Juwmaqlawshı bahalaw – «5» баҳасы				
5	JB	Jazba	-	«5» баҳасы